εκ θεμελίων

Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

εκ θεμελίων

εκ θεμελίων

Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Στον Πάνο

Τυπώθηκε τον Νοέμβριο του 2020

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης
Ελ. Βενιζέλου 21, 102 50 Αθήνα
Τηλ. 210 320 3562

ISBN: 978-960-7032-97-3

ISBN e-book: 978-960-7032-97-3

© 2020 – ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Διευθυντής Κέντρου Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης: Παναγιώτης Παναγάκης

Γλωσσική επιμέλεια κειμένων: Χριστίνα Λιναρδάκη, Ευτυχία Παναγιώτου

Γραφιστικός σχεδιασμός: Έφη Παναγιωτίδη, Νίκος Δουγέκος

Εκτύπωση: Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος/
Τμήμα Εκτύπωσης Ειδικών Προϊόντων

Βιβλιοδεσία: Γ. Ηλιόπουλος - Β. Πουλή & Σία ΕΕ

Περιεχόμενα

Χαιρετισμός 11
Μια εκ θεμελίων μελέτη… 13

Εισαγωγή 17

Αρχαιότητες εκ θεμελίων 23
Νομιζόμενα και ειωθότα 27
Αρχαιολογικά συγκείμενα 31
Κατάλογος αρχαίων αντικειμένων 59

Ο χώρος μέσα στον χρόνο 177
Η βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας 179
Γεωμορφολογία και τοπογραφία 179
Οδικό δίκτυο και οχύρωση 180
Εκτός των τειχών, 10ος αι. π.Χ.-6ος αι. μ.Χ. 195
Αρχαία κατάλοιπα 196
Η βορειοανατολική νεκρόπολη 199
Χέρσοι αγροί, 7ος αι. μ.Χ. - 1834 205
Οικοδομικό τετράγωνο 15, 1836-1938 217
Εστιάζοντας… μεγεθύνοντας… ξεφυλλίζοντας... 320

Σημειώσεις 324

Συντομογραφίες 356
Ελληνική Βιβλιογραφία 357
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία 363

Ευρετήριο αρχαίων αντικειμένων της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος 370
Ευρετήριο χαρτογραφικών, ζωγραφικών και φωτογραφικών τεκμηρίων 372
Γενικό ευρετήριο 374

Summary 379

Χαιρετισμός

Η Τράπεζα της Ελλάδος, έχοντας έλθει αντιμέτωπη με πολλές και σύνθετες προκλήσεις από την ίδρυσή της έως σήμερα, κατέχει επάξια τη θέση της ως πρωταρχικού πυλώνα τραπεζικής και οικονομικής σταθερότητας στην καρδιά του χρηματοπιστωτικού συστήματος της χώρας. Οι πρώτοι Διοικητές της, έχοντας αντιληφθεί εξαρχής την πρωταγωνιστική της θέση, επέλεξαν τη στέγασή της σε κτήρια αντάξια του κύρους της. Το εμβληματικότερο ίσως από αυτά είναι το κτήριο του Κεντρικού Καταστήματός της, το οποίο εγκαινιάστηκε στις 4 Απριλίου 1938 στη λεωφόρο Ελευθερίου Βενιζέλου 21, στο κέντρο της Αθήνας.

Καθώς οι εργασίες της Τράπεζας διευρύνονταν, το Κεντρικό Κτήριο επεκτάθηκε προς τις οδούς Ομήρου και Εδουάρδου Λω μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και αργότερα, τη δεκαετία του 1970, στην οδό Σταδίου, καταλαμβάνοντας πλέον ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο 15. Καθόλου τυχαία, το κτήριο βρίσκεται απέναντι από τη νεοκλασική τριλογία της Αθήνας, η οποία ταυτίζεται με την καρδιά της πνευματικής ζωής της πόλης: την Εθνική Βιβλιοθήκη, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, την Ακαδημία Αθηνών. Πλήθος πολιτών σήμερα διασχίζει καθημερινά το σημείο για τη δουλειά του, την εκπαίδευση, τη συναλλαγή με το Δημόσιο ή για να συναντήσει φίλους, ενώνοντας με την περιπλάνησή του ανθρώπους, υπηρεσίες και περιβάλλον. Η σύγχρονη αυτή αρτηρία ζωής στο οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας δεν θα μπορούσε να διατηρεί τέτοια ζωντάνια αν δεν επικοινωνούσε με μια μακρά ιστορία πολιτισμού. Κάτι που μεγάλη μερίδα των Αθηναίων ίσως αγνοεί.

Στην ανά χείρας έκδοση του Κέντρου Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος, η συγγραφέας Δρ. Αρχαιολογίας Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου εξετάζει ακριβώς αυτήν την παράμετρο: αφενός το αρχαιολογικό παρελθόν του οικοδομικού τετραγώνου που καταλαμβάνει η Τράπεζα, όπως αποτυπώνεται στα 43 αρχαία αντικείμενα που βρέθηκαν κατά την εκσκαφή των θεμελίων του Κεντρικού Κτηρίου της, αφετέρου το χωροταξικό περιβάλλον του, αξιοποιώντας αρχαιολογικές δημοσιεύσεις, παλαιούς χάρτες των Αθηνών, εικονογραφήσεις βιβλίων και περιοδικών, πίνακες ζωγραφικής και φωτογραφικά πανοράματα. Τα 43 αρχαία αντικείμενα φυλάσσονται από το 1933 στα γραφεία της Διοίκησης, ενώ από το 2017,

όταν η Τράπεζα απέκτησε άδεια συλλέκτη, αποτελούν μέρος των Συλλογών της. Με αυτήν την έκδοση παρουσιάζονται στην ακαδημαϊκή κοινότητα και το ευρύ κοινό. Όσο για τη δεύτερη συνιστώσα, εκείνη του χωροταξικού περιβάλλοντος, οι αναγνώστες μπορούν, με τη βοήθεια του τεκμηριωτικού υλικού, να εντοπίσουν για παράδειγμα την οικία της Ελληνίδας πρωτεργάτριας του φεμινιστικού κινήματος Καλλιρρόης Παρρέν και να φανταστούν το φιλολογικό σαλόνι που διατηρούσε εκεί, δεξιούμενη πλήθος πνευματικών ανθρώπων· να δουν να ξαναζωντανεύει το ζαχαροπλαστείο του Πετρίτση, με τα τραπεζάκια έξω στο πεζοδρόμιο και τις προσεγμένες Αθηναίες ή τους κομψούς Αθηναίους να πίνουν τον καφέ τους την ώρα του δειλινού.

Με την παρούσα έκδοση, η Τράπεζα της Ελλάδος προσθέτει μια πολύτιμη αρχαιολογική-ιστορική ψηφίδα στην αφήγηση της ιστορίας του κέντρου της Αθήνας και διατηρεί ζωντανές τις μνήμες που σχετίζονται με ένα από τα κτήρια-τοπόσημα αυτής της πόλης.

Γιάννης Στουρνάρας
Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος

Μια εκ θεμελίων μελέτη...

Η συλλογή αρχαιοτήτων της Τράπεζας της Ελλάδος προήλθε κυριολεκτικά από τα σπλάχνα της, όταν, κατά τις εργασίες θεμελίωσης του Μεγάρου της, το 1932, εντοπίστηκαν τάφοι του βορειοανατολικού νεκροταφείου της αρχαίας Αθήνας, που βρισκόταν εκτός των τειχών του άστεως.

Η Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου, έναν σχεδόν αιώνα αργότερα, παρουσιάζει στο ανά χείρας βιβλίο με τον θελκτικό τίτλο *Εκ Θεμελίων*, 43 ευρήματα – αρχαία αγγεία, ειδώλια, λύχνους και αγνύθες –, τα οποία διασώθηκαν από τους τάφους που κτέριζαν. Ένα εγχείρημα ακανθώδες, καθώς δεν είχε διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα και οι αρχαιότητες αυτές, που εικονογραφούν τις ταφικές συνήθειες του ιδιωτικού βίου των Αθηναίων, είναι πλέον αποκομμένες από τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, δίχως να υπάρχει η δυνατότητα της ανασύνθεσής τους σε ένα ευκρινώς δομημένο ανασκαφικό σύνολο.

Εκκινώντας, λοιπόν, η συγγραφέας ex nihilo, ενέδωσε στην πρόκληση της έρευνας, αντιμετωπίζοντας συγχρόνως έναν κόσμο ενιαίο μα και διττό. Από τη μία ήσαν τα κτερίσματα των τάφων˙ από την άλλη ήταν ο χώρος που βρέθηκαν, οι αλλεπάλληλες και επάλληλες χρήσεις του οποίου εκφράζουν, ανά τους αιώνες, τις ανθρώπινες δραστηριότητες και τις διαρκείς παρεμβάσεις που επέφεραν σε αυτόν. Η συγγραφέας απέφυγε την αμαλγαμοποίηση της ταυτόχρονης συνεξέτασης κτερισμάτων και χώρου, για να μην παραχθεί μια στρεβλωμένη εικόνα του χθες και του σήμερα. Επιμερίζοντας την εργασία σε δύο μέρη, οργανικά δεμένα μεταξύ τους, παρουσίασε τις αρχαιότητες, κατόπιν τον χώρο στις υπώρειες του Λυκαβηττού και την εξέλιξή του από την αρχαιότητα μέχρι τη νεώτερη εποχή, υπηρετώντας εξίσου τις επιστήμες της αρχαιολογίας και της χωροταξίας.

Το πρώτο μέρος, με τον τίτλο «Αρχαιότητες εκ θεμελίων» περιλαμβάνει τρία κεφάλαια. Κατ’ αρχάς περιγράφονται ευσύνοπτα και κατατοπιστικά οι ευλαβείς συνήθειες και πρακτικές των οικείων για τη φροντίδα των νεκρών τους, οι μέθοδοι ταφής, οι ετήσιες εορτές με την επίσκεψη στους τάφους και τα κτερίσματα. Ακολουθεί ο κατ’ είδος σχολιασμός των αντικειμένων: οι τύποι και η ποιότητα των αγγείων, η χρήση τους στους ζώντες και τους επιδημούντες στο επέκεινα, η τεχνοτροπία των αγγειογραφιών και τα χέρια των

καλλιτεχνών των αττικών εργαστηρίων, η εικονογραφία και οι ερμηνευτικές της προσεγγίσεις.

Στις σελίδες του καταλόγου παρουσιάζονται με επιστημονική βαρύτητα όλα τα ευρήματα. Εξαίσια δημιουργία του αθηναϊκού εργαστηρίου αποτελεί ο γεωμετρικός αμφορέας του 9ου αι. π.Χ., στον οποίο φυλασσόταν η τέφρα κάποιας γυναίκας της ελίτ κοινωνίας των Αθηνών. Τα υπόλοιπα προϊόντα της επιχώριας ή, σπανιότερα, της εισηγμένης κεραμικής χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για κτερίσματα ή αντικείμενα, συνδεόμενα με τις ταφικές τελετουργίες, που επιτρέπουν να γίνει αντιληπτή η υψηλή αισθητική των Αθηναίων της εποχής. Στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος απόκεινται θαυμάσιες λήκυθοι, κοσμημένες με ανθέμια, με θαλλό κισσού, με έφιππες Αμαζόνες, με σκηνές γυναικωνίτη και προετοιμασίας για την επίσκεψη στον τάφο. Η συγγραφέας αναγνώρισε ως δημιουργούς τους τον Ζωγράφο της Μέγαιρας, τον Ζωγράφο του Αχιλλέως(;) και τον Ζωγράφο του Beth Pelet. Σπουδαία είναι η δουλειά του Ζωγράφου των Αθηνών 1375 σε έναν κρατήρα, στον οποίο εκτυλίσσονται σκηνές του ιερού γάμου του Διονύσου. Διεξοδικά περιγράφονται και τα ταπεινά κτερίσματα, σημαντικά, όμως, για τη γνώση που προσφέρουν σχετικά με τα χρηστικά, αλλά και τα ταφικά σκεύη. Από την ενδελεχή μελέτη απορρέει η ασφαλής χρονολόγηση έκαστου αντικειμένου, που οδηγεί, περαιτέρω, στην αναγνώριση του χρονικού εύρους των ταφών.

Το δεύτερο μέρος, «Ο χώρος μέσα στον χρόνο», κατανέμεται σε τρία κεφάλαια. Αφετηρία της ιστόρησης αποτελεί η *βορειοανατολική περιοχή* της Αθήνας, οι γεωμορφολογικές και τοπογραφικές συνιστώσες της, τα υδάτινα στοιχεία, το πανάρχαιο οδικό δίκτυο και τα οχυρωματικά έργα. Η συγγραφέας οριοθετεί τον αρχαίο χώρο εντός του περιβάλλοντος της σύγχρονης δόμησης, με τις αλλαγές που νομοτελειακά επήλθαν από τη Νεολιθική εποχή έως σήμερα, ευθυγραμμίζοντάς τα όλα με τα ανθρώπινα ενεργήματα. Δεν παραλείπει να ενσωματώσει στη σπουδή της τη βαθμιαία διαμόρφωση της βορειοανατολικής νεκρόπολης, κατά τη Γεωμετρική και Κλασική εποχή, εκτός των τειχών του άστεως. Συγκροτεί ένα κείμενο βασισμένο στην αρχαιολογική έρευνα με μιαν πληθύν διαφωτιστικών στοιχείων, που επιτρέπουν τη

«φωτογραφική» ανασύσταση του αρχαίου νεκροταφείου μέσα στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό.

Η αδιάλειπτη συνέχεια της βορειοανατολικής νεκρόπολης, επί 12 αιώνες, διακόπτεται τον 6ο αι. μ.Χ. Η περιοχή θα δεχθεί το στίγμα των ανθρώπων με την ίδρυση ναϊκών οικοδομημάτων μεταξύ 10ου-12ου αι., όχι όμως και οικιστική διάθεση έως τον 19ο αι., όπως διαπιστώνεται από τις χαρτογραφήσεις και εικονογραφήσεις της πόλης που κατέλιπαν οι περιηγητές, ήδη από τον 17ο αι.: η βορειοανατολική περιοχή έμοιαζε με *χέρσους αγρούς*. Από το 1834, η Αθήνα κατέστη πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους. Έκτοτε τεκμαίρεται η επανασύνδεση του χώρου με τις ανάγκες των ανθρώπων.

Η συγγραφέας, δρασκελίζοντας προς το *οικοδομικό τετράγωνο 15*, που αποτυπώθηκε για πρώτη φορά το 1836, κατόρθωσε να ξεπεράσει πολλά δυσκαθόριστα ζητήματα, προκειμένου να παρακολουθήσει τη γοργή εξέλιξη του σημερινού πυρήνα της πόλης. Με εξαντλητική έρευνα όλων των διαθέσιμων πηγών, ιστορικών τεκμηρίων, χαρτών, εφημερίδων, αθηναιογραφημάτων, ζωγραφικής, φωτογραφιών, αεροφωτογραφιών και της προφορικής παράδοσης, ανασυνθέτει την ιστορία του τόπου, ταυτίζει οδούς, ιδρύματα, δημόσια κτήρια, καταστήματα, ιδιωτικές οικίες˙ ανακαλύπτει τους ιδιοκτήτες τους, μέσω των συμβολαίων κτήσης στο Υποθηκοφυλακείο Αθηνών και μας παρασύρει σε μια συναρπαστική ιστορική περιήγηση στον χώρο όπου έμελλε να ιδρυθεί το περίλαμπρο Μέγαρο της Τράπεζας της Ελλάδος.

Η Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου πολιόρκησε το θέμα της από όλες τις πλευρές, κρατώντας λεπτές ισορροπίες μεταξύ δύο κόσμων. Πέτυχε, εντέλει, να δημιουργήσει μια περισπούδαστη μελέτη, που συμποσούται σε 400 σχεδόν σελίδες, με επιστημονική τεκμηρίωση, εύστοχες περιγραφές, λόγο πυκνό και αβίαστο, γλώσσα καλαίσθητη, υψηλής ποιότητας εποπτικό υλικό, σωρεία σημειώσεων και ενημερωμένη βιβλιογραφία. Ένα βιβλίο πολύτιμο.

Κατερίνη Λιάμπη
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Εισαγωγή

Η Τράπεζα της Ελλάδος, το κεντρικό χρηματοπιστωτικό και εκδοτικό ίδρυμα της χώρας, παράλληλα με τον θεμελιώδη ρόλο της στην εθνική οικονομία, δραστηριοποιείται και στη διάσωση της ιστορίας και των πολιτιστικών αγαθών του τόπου. Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της το 1928, προέβη στη σύσταση Βιβλιοθήκης και Συλλογών Έργων Τέχνης και Νομισμάτων, στην ίδρυση Ιστορικού Αρχείου και πρόσφατα Μουσείου. Η λειτουργία της, επί ένα σχεδόν αιώνα, δημιούργησε πολυσήμαντη ιστορία και ανεκτίμητη πολιτιστική κληρονομιά.

Το πολυποίκιλο αυτό πολιτιστικό απόθεμα διαχειρίζεται από το 2013 η Διεύθυνση Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης. Το Κέντρο, στα λίγα χρόνια της λειτουργίας του, κατάφερε αξιόλογα έργα που αφορούν τη διατήρηση και συστηματική ανάδειξη των Συλλογών του Ιδρύματος. Το 2017, μετά τη μελέτη και καταλογογράφηση 5.500 περίπου αρχαίων νομισμάτων, η Τράπεζα της Ελλάδος έλαβε και επίσημα την άδεια συλλέκτη από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Εκτός των αρχαίων νομισμάτων, στις αρχαιότητες που βρίσκονται στην κατοχή της συγκαταλέγεται και ένα σύνολο 43 αρχαίων αντικειμένων. Η Συλλογή αυτή έχει μεγάλη συναισθηματική αξία, επειδή είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορία του Ιδρύματος˙ απαρτίζεται από κτερίσματα αρχαίων τάφων που διασώθηκαν κατά τις εκσκαφές των θεμελίων του Κεντρικού Καταστήματός της στην Αθήνα.

Οι «Αρχαιότητες εκ Θεμελίων», άγνωστες στην αρχαιολογική έρευνα, παρουσιάζονται στο πρώτο μέρος του ανά χείρας βιβλίου. Τα αρχαία αγγεία, ειδώλια και χρηστικά αντικείμενα συνδέονται με τα «Νομιζόμενα και ειωθότα», δηλαδή τα ταφικά έθιμα της αρχαιότητας. Στη συνέχεια, εντάσσονται στα «Αρχαιολογικά συγκείμενα», όπου σχολιάζεται η χρήση τους, αναλύεται και συζητείται η εικονογραφία τους και επιχειρείται η ένταξή τους στο γενικότερο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο της εποχής τους. Στον «Κατάλογο» που ακολουθεί, τα αρχαία αντικείμενα μελετώνται διεξοδικά και παραβάλλονται με γνωστά παράλληλά τους. Προσδιορίζεται το σχήμα τους, ο τύπος και η διακόσμησή τους. Ενίοτε οι διάφορες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, τεχνικές διακόσμησης και η τεχνοτροπία των παραστάσεών τους επιτρέπουν, όχι

μόνο τη χρονολόγηση, αλλά και την αναγνώριση των εργαστηρίων ή των ζωγράφων που τα φιλοτέχνησαν.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, ερευνάται ο «Χώρος μέσα στον χρόνο». Κατ' αρχάς, παρουσιάζεται η γεωμορφολογία της «Βορειοανατολικής περιοχής της Αθήνας». Ιχνηλατείται το αρχαίο οδικό δίκτυο και διαπιστώνεται η σχέση της οχύρωσης του άστεως με την ευρύτερη περιοχή. Αποτυπώνονται τα αρχαία κατάλοιπα, οι θέσεις των ευρημάτων της αρχαιολογικής σκαπάνης και αναπλάθεται η εξέλιξη του σημαντικού βορειοανατολικού νεκροταφείου της πόλης, το οποίο ήταν σε χρήση από τους όψιμους αρχαϊκούς μέχρι τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους.

Με έναυσμα τα πρώτα τεκμήρια που εικονίζουν τη βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας στα μέσα του 19ου αιώνα, πραγματοποιήθηκε συστηματική διετής έρευνα στα αρχεία μεγάλων ιδρυμάτων της Ελλάδας και του εξωτερικού. Οι πρώτοι χάρτες των Αθηνών και τα σχεδιαστικά πανοράματα της εποχής προσφέρουν μια θαυμάσια εικόνα των «Χέρσων αγρών» και την πρώτη οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή, μετά το 1834. Διαπιστώνεται η χάραξη του «Οικοδομικού τετραγώνου 15», το οποίο σήμερα καταλαμβάνεται καθ' ολοκληρίαν από το Μέγαρο της Τράπεζας της Ελλάδος. Μέσω της διεξοδικής συγκριτικής μελέτης, τα φωτογραφικά και άλλα τεκμήρια, τοποθετημένα σε χρονική αλληλουχία, αφηγούνται με σαγηνευτικό τρόπο τη ραγδαία πολεοδομική εξέλιξη, φέρνοντάς μας σταδιακά πιο κοντά στο σήμερα.

Από το διαχρονικό και ετερογενές αρχειακό υλικό που συγκεντρώθηκε και μελετήθηκε, δημιουργήθηκε η ανάγκη ανεύρεσης περισσότερων πληροφοριών. Με αφετηρία τους τίτλους ιδιοκτησίας των 12 οικοπέδων που συγκροτούσαν το οικοδομικό τετράγωνο και περιήλθαν σταδιακά στην κατοχή της Τράπεζας της Ελλάδος, πραγματοποιήθηκε πρωτογενής έρευνα στο Τμήμα Παλαιών Τίτλων του Υποθηκοφυλακείου Αθηνών και σε αρχεία, όπως το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ), με σκοπό την καταγραφή της εξέλιξης της ιδιοκτησίας. Τα «ανώνυμα» παλαιά νεοκλασικά μέγαρα των φωτογραφιών απέκτησαν πια ταυτότητα, καθώς αναγνωρίστηκαν άλλα ως αρχοντικά σημαντικών ανθρώπων του 19ου και 20ού αιώνα και άλλα ως ξενοδοχεία και εστιατόρια. Από τον Τύπο της εποχής – αγγελίες, διαφημίσεις κ.ά – σταχυολογήθηκαν πληροφορίες για τους ιδιοκτήτες, τους κατοίκους και τους επαγγελματίες που δραστηριοποιήθηκαν στο οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας.

Έτσι, «Εστιάζοντας… μεγεθύνοντας… ξεφυλλίζοντας...» φωτογραφίες, χάρτες, έγγραφα, αθηναιογραφήματα και παλιές εφημερίδες, η μελέτη της εκ θεμελίων αρχαιολογικής συλλογής μετουσιώθηκε σε μια «εκ θεμελίων» μελέτη και ιστόρηση της προϊστορίας της θέσης του Κεντρικού Καταστήματος της Τράπεζας της Ελλάδος. Το οικοδομικό τετράγωνο 15 λειτούργησε ως ο συνδετικός κρίκος μεταξύ της αρχαιότητας, της παλιάς Αθήνας, και του σήμερα. Αποτέλεσε το μέσο που μηδενίζει τη χρονική απόσταση ανάμεσα στα αρχαία κατάλοιπα, τα παλαιά νεοκλασικά οικοδομήματα και το σύγχρονο Μέγαρο της Τράπεζας.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί προσπάθεια διάσωσης του ιστορικού αποτυπώματος σε ένα κομμάτι γης στο σημερινό κέντρο της Αθήνας. Μια προσπάθεια – παραλλάσσοντας τα λόγια του ποιητή – να αγγίξουμε εκείνα που άγγιξαν τα χέρια τους, να σμίξουν τα χνάρια των χεριών μας.

Πίσω από απλά πράγματα κρύβομαι, για να με βρείτε·
αν δε με βρείτε, θα βρείτε τα πράγματα,
θ' αγγίξετε εκείνα που άγγιξε το χέρι μου,
θα σμίξουν τα χνάρια των χεριών μας.

Γιάννης Ρίτσος, «Το νόημα της απλότητας», *Παρενθέσεις* (1946-1947)

Δρ. Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου
Επιστημονική υπεύθυνη
της Νομισματικής Συλλογής
της Τράπεζας της Ελλάδος

Ευχαριστίες

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά όσους συνέβαλαν στην πορεία της έρευνας, μελέτης και δημιουργίας του παρόντος βιβλίου.

Ευχαριστίες εκφράζονται προς τη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος, η οποία μου εμπιστεύθηκε την «εκ θεμελίων» εξιστόρηση της προϊστορίας της. Ο κ. Παναγιώτης Παναγάκης, διευθυντής του Κέντρου Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΠΟΕΤ), με συνείδηση ευθύνης σε θέματα πολιτισμού, ασπάστηκε εξαρχής με ενθουσιασμό την ιδέα μου για την παρούσα έκδοση.

Βαθύτατα υποχρεωμένη αισθάνομαι προς τους συναδέλφους που εργάζονται στην Τράπεζα της Ελλάδος, στο Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικής και Διοικητικής Υποστήριξης, το Μουσείο και τις Συλλογές, τις Εκδόσεις, το Ιστορικό Αρχείο, τη Βιβλιοθήκη του ΚΕΠΟΕΤ και το Τμήμα Εκδόσεων και Μεταφράσεων της Διεύθυνσης Οικονομικής Ανάλυσης και Μελετών. Μου εξασφάλισαν την απρόσκοπτη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, την αναδίφηση αρχιτεκτονικών σχεδίων και αποφάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου, την απαραίτητη υποστήριξη σε θέματα βιβλιογραφίας και τη μετάφραση της περίληψης στην αγγλική γλώσσα.

Η επίπονη διαδικασία συλλογής του ποικίλου υλικού διευκολύνθηκε από τους υπευθύνους των συλλογών και αρχείων μεγάλων ιδρυμάτων όπως τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, το φωτογραφικό Αρχείο της ΕΡΤ, την Ωνάσειο Βιβλιοθήκη, το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, την Αθηναϊκή Λέσχη, την Εθνική Πινακοθήκη, το Μουσείο Μπενάκη, το Ιστορικό Αρχείο της Alpha Bank και το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ). Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται προς τη Δρ. Άννα-Μαρία Θεοχαράκη για την παραχώρηση του σχεδίου των τειχών της αρχαίας Αθήνας, τον κ. Βασίλη Ζαφειρόπουλο και τον κ. Θόδωρο Θεοδώρου για την άδεια μελέτης και απεικόνισης της σπάνιας πανοραμικής φωτογραφίας των Αθηνών και τις εκδόσεις Ολκός και Μέλισσα για τα ψηφιακά αντίγραφα που προσέφεραν. Ευχαριστώ επίσης τον δικηγόρο Θεόδωρο Καμπέρη που με συνόδευσε στην έρευνά μου στο Υποθηκοφυλακείο Αθηνών· με συγκίνηση εντοπίσαμε τους παλαιούς τίτλους ιδιοκτησίας και κρατήσαμε στα χέρια μας, ανάμεσα σε άλλα, τον Α΄ τόμο των βιβλίων μεταγραφών των παλαιών συμβολαίων.

Πολύτιμη υπήρξε η καθοδήγηση, σε επιστημονικά θέματα, των Ομότιμων Καθηγητριών Εύας Μπουρνιά, Νότας Κούρου και Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη, της ερευνήτριας Α΄ βαθμίδας Βικτωρίας Σαμπετάι, του Δρ. Γιώργου Καββαδία, της Δρ. Χριστίνας Αβρονιδάκη, της Δρ. Φωτεινής Μπαλλά και του Επίκουρου Καθηγητή Νίκου Αναστασόπουλου. Ευχαριστώ όλες και όλους που μοιράστηκαν μαζί μου τις πολύτιμες γνώσεις και απόψεις τους.

Η Καθηγήτρια Κατερίνη Λιάμπη παρακολούθησε με ενθουσιασμό το πόνημά μου σε όλα τα στάδιά του, αναλαμβάνοντας και την κριτική ανάγνωσή του. Την ευχαριστώ για την ενθάρρυνση και τις εύστοχες παρατηρήσεις της, χάρη στις οποίες συμπληρώθηκαν κενά.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται και σε αυτούς που συνέβαλαν στην υλοποίηση της έκδοσης *Εκ Θεμελίων*: τη Χριστίνα Λιναρδάκη και την Ευτυχία Παναγιώτου, που ανέλαβαν τη γλωσσική επιμέλεια του κειμένου· τους ζωγράφους Μάνο Κορδάκη και Βούλα Πριοβόλου, όπως και τη συντηρήτρια Μαρία Κωστοπούλου, για τις αποτυπώσεις των παραστάσεων των αγγείων· τον συντηρητή Στέφανο Τασούλη, που με ενίσχυσε στην απόδοση των σχεδιαστικών τομών των αρχαίων αντικειμένων και στην πρώτη αποτύπωση της διακόσμησής τους· τη συντηρήτρια Λυδία Παυλοπούλου, που ανέδειξε το αρχαιολογικό υλικό με τις φωτογραφίες της.

Ο Νίκος Δουγέκος συνέβαλε ουσιαστικά και ποικιλοτρόπως στην τελική σύνθεση του βιβλίου. Το στήσιμό του ανέλαβε να φέρει εις πέρας, με σπάνια ευαισθησία και σεβασμό προς τον αναγνώστη, η Έφη Παναγιωτίδη. Τους ευχαριστώ για τη γόνιμη συνεργασία μας. Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό του ΙΕΤΑ για την εκτύπωση της ανά χείρας έκδοσης.

Αρχαιότητες
εκ θεμελίων

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν θεμελίων ἀνευρέθησαν τάφοι ἀρχαῖοι
περιέχοντες ἀγγεῖα, τινὰ τῶν ὁποίων ἦσαν ἐν καλῇ καταστάσει
καὶ διετηρήθησαν ὡς ἀνάμνησις εἰς τὰ γραφεῖα
τῆς Διοικήσεως εἰς εἰδικὴν πρὸς τοῦτο προθήκην.[1]

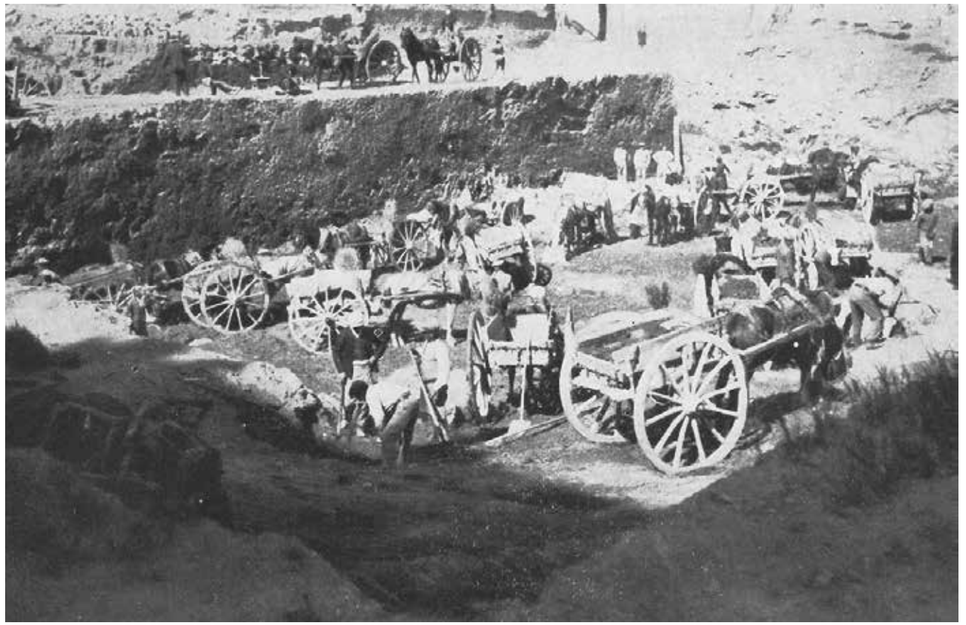
Η πρώτη «επίσημη» αναφορά στην ύπαρξη αρχαίων τάφων και την εύρεση κεραμικής στο οικόπεδο της Τράπεζας της Ελλάδος έγινε το 1938 στον επετειακό τόμο για τα εγκαίνια του Κεντρικού Καταστήματος.

Όπως προκύπτει από σχετική αλληλογραφία του έτους 1932, ο Μιχαήλ Αξελός,[2] Τμηματάρχης της Τράπεζας, επέδειξε το πρώτο αγγείο που βρέθηκε στον Διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Γεώργιο Οικονόμο. Κατόπιν παρότρυνσης του τελευταίου, ο Διοικητής Εμμ. Τσουδερός ζήτησε από το Αρχαιολογικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας την άδεια συγκρότησης μικρής συλλογής με όλα τα ανευρεθέντα αρχαία αντικείμενα.[3]

Πρόκειται για ένα σύνολο 43 αντικειμένων, που από το 1933 φυλάσσονται στα γραφεία της Διοίκησης. Κατάλογος των αρχαιοτήτων καταρτίστηκε για πρώτη φορά το 2000/2001, κατά τη συντήρησή τους, μετά τον σεισμό της 7ης Σεπτεμβρίου 1999.[4] Από το 2017, όταν η Τράπεζα της Ελλάδος απέκτησε την άδεια συλλέκτη, αποτελούν μέρος των Συλλογών της.

Τα αρχαία αυτά αντικείμενα βρέθηκαν το 1932 σε αρχαίους τάφους κατά τις εκσκαφές θεμελίωσης στο οικόπεδο μεταξύ της λεωφόρου Πανεπιστημίου και των οδών Ομήρου και Εδουάρδου Λω. Δεν αποτελούν προϊόντα αρχαιολογικής ανασκαφής, αλλά τυχαία ευρήματα. Εκτός από τον χρόνο και τον τόπο εύρεσής τους, δεν είναι γνωστά άλλα σημαντικά για την έρευνα στοιχεία, όπως ο αριθμός και ο τύπος των τάφων, η στρωματογραφία και γενικότερα τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, που θα επέτρεπαν τη διάκριση των ταφικών συνόλων ή θα προσέφεραν πληροφορίες για την οργάνωση της νεκρόπολης.[5]

Η συλλογή αρχαιοτήτων της Τράπεζας της Ελλάδος είναι αδημοσίευτη και ως εκ τούτου άγνωστη στην αρχαιολογική έρευνα. Τα αντικείμενα χρονολογούνται από τη Μέση Γεωμετρική περίοδο (μέσα του 9ου αι. π.Χ.) μέχρι τους πρώιμους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (1ος-2ος αι. μ.Χ.). Ένα αγγείο χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος, ενώ τα υπόλοιπα αντικείμενα αποτελούν κτερίσματα (νεκρικές προσφορές): λήκυθοι, αρυβαλλοειδή ληκύθια, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, αγγεία πόσης και ανάμειξης οίνου, επιτραπέζια σκεύη, αγγεία στερεών ή άλλων υλικών, σκεύη καλλωπισμού, ειδώλια, λύχνοι και αγνύθες.

Εικ. 1. Οι εργασίες εκσκαφής κατά τη θεμελίωση του Μεγάρου της Τράπεζας της Ελλάδος στη λεωφόρο Πανεπιστημίου.

Νομιζόμενα και ειωθότα

Ο πόνος για τον χαμό του αγαπημένου, η ανάγκη για παρηγοριά από τους συγγενείς και τους φίλους, οι αντιλήψεις για το ταξίδι προς τον Άδη και τη ζωή μετά τον θάνατο, καθώς και η λαχτάρα για αιώνια μνήμη, η οποία διασφαλίζει και την αιώνια ζωή, υπαγορεύουν μια σειρά από συνήθειες και πρακτικές για τη φροντίδα του νεκρού. Κοινά αποδεκτές από όλους, περνούν από στόμα σε στόμα, και από γενιά σε γενιά καταγράφονται στο εθιμικό δίκαιο αποτελώντας τα νομιζόμενα και ειωθότα.[6]

Πηγές γνώσης για τις ταφικές τελετουργίες κατά την αρχαιότητα αποτελούν λιγοστές περιγραφές που έχουν διασωθεί στην αρχαία γραμματεία, σχετικοί νόμοι διαφόρων πόλεων-κρατών, ποικίλες απεικονίσεις σε αγγεία, επιτύμβιες στήλες και, κατά κύριο λόγο, τα ίδια τα αρχαιολογικά ευρήματα που αποκαλύπτονται στις αρχαίες νεκροπόλεις. Οι αρχαιολόγοι καλούνται να ανασυνθέσουν και να «αναγνώσουν» αυτά τα πολύτιμα στοιχεία. Τα εντυπωσιακά επιτύμβια σήματα και οι πλούσιες, πολυτελείς προσφορές φανερώνουν την αγάπη των οικείων για τον νεκρό, αλλά μιλούν ενίοτε και για την ανθρώπινη ματαιοδοξία, την ανάγκη για εντυπωσιασμό και προβολή της κοινωνικής επιφάνειας του νεκρού και της οικογένειάς του.[7] Η φροντίδα της εναπόθεσης του νεκρού ακόμα και στον πιο φτωχικό τάφο προδίδει την υποχρέωση που νιώθει ο οικείος για την περιποίησή του και τον φόβο της Νέμεσης, αφού η μη πλήρωση των ταφικών υποχρεώσεων αποτελούσε ύβρη.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους, το ταφικό τελετουργικό περιλάμβανε τρία βασικά στάδια: την πρόθεση, την εκφορά και την ταφή. Η πρόθεση, η έκθεση του νεκρού σε προσκύνημα επί μία μέρα στην οικία του, απεικονίζεται, ήδη από τη Γεωμετρική εποχή, σε παραστάσεις πολλών ταφικών αγγείων. Αργότερα, στις λευκές ληκύθους, τα κατεξοχήν αττικά ταφικά αγγεία των Κλασικών χρόνων, εικονίζεται και η σκηνή του καθιερωμένου νεκρικού λουτρού.

Το επόμενο στάδιο ήταν η εκφορά, δηλαδή η τελετουργική μεταφορά του νεκρού με άμαξα και συνοδεία πομπής στον χώρο της ταφής, συνήθως εκτός των τειχών της πόλης˙ γινόταν την τρίτη ημέρα μετά τον θάνατο και αποτελεί επίσης θέμα της αττικής αγγειογραφίας. Στην εποχή του Σόλωνα υπήρχε σχετική νομοθεσία που υπαγόρευε την ήσυχη εκφορά, πριν από την ανατολή του ηλίου, μακριά από τις κεντρικές οδούς.

Καθιερωμένες μέθοδοι ταφής κατά την αρχαιότητα υπήρξαν η καύση και ο ενταφιασμός. Ανάλογα με την περιοχή και την εποχή, ο νεκρός είτε ενταφιαζόταν, ή προηγούνταν η καύση της σορού και στη συνέχεια η κατάχωση της τέφρας και των καμένων υπολειμμάτων των οστών του. Η επιλογή ανάμεσα στις δύο ταφικές πρακτικές εξαρτιόταν από την οικογενειακή παράδοση, αλλά και από κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια˙ η καύση ήταν ακριβότερη, καθώς απαιτούσε εξειδικευμένη εργασία και χρήση μεγάλης ποσότητας ξυλείας.

Μετά την κάλυψη της ταφής και τις επιβεβλημένες χοές, δηλαδή τις υγρές προσφορές για τον

εξευμενισμό των θεών του Κάτω Κόσμου, ακολουθούσε η σήμανση του τάφου. Έργα της μεγάλης πλαστικής, όπως οι αρχαϊκοί κούροι και οι αρχαϊκές κόρες, λίθινες επιτύμβιες στήλες, αγγεία με ιδιαίτερο ταφικό χαρακτήρα, αλλά και απλές ξύλινες στήλες χρησιμοποιήθηκαν ως σήματα για να δηλώσουν την ύπαρξη του τάφου. Στις αττικές νεκροπόλεις, και κυρίως στον Κεραμεικό, το σημαντικότερο νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας, υπήρχε μεγάλη ποικιλία τάφων και σημάτων.

Η περιποίηση του μνήματος και η απόδοση τιμών προς τον νεκρό ήταν ιερό καθήκον, σχεδόν αποκλειστικά γυναικείο. Σημαντικές ετήσιες αναμνηστικές εορτές, όπως τα *Γενέσια*, τα *Νεμέσια*, τα *Νεκύσια*, τα *Ἐπιτάφια*, τα *Ἀνθεστήρια* και τα *Ἐνιαύσια*, υπαγόρευαν τη συχνή επίσκεψη στον τάφο. Οι πλείστες απεικονίσεις στα αγγεία των Κλασικών χρόνων, και ειδικότερα στις πολύχρωμες ληκύθους λευκού βάθους, φανερώνουν τη σημασία που έδιναν οι αρχαίοι στη φροντίδα του νεκρού· εξ άλλου, η λέξη *κηδεία* προέρχεται από το ρήμα *κήδομαι*, που σημαίνει φροντίζω.

Ο νεκρός συνοδευόταν από κτερίσματα: όπλα, κοσμήματα και νομίσματα, τρόφιμα και αντικείμενα καθημερινής χρήσης, αγγεία και παιχνίδια, ομοιώματα επίπλων και ειδώλια αποτροπαϊκού, δηλαδή προστατευτικού, χαρακτήρα, καθώς και πλήθος άλλων προσφορών από φθαρτά υλικά που δεν έχουν σωθεί έως σήμερα, όπως στεφάνια, άνθη και ταινίες (κορδέλες). Τα αντικείμενα αυτά επιλέγονταν προσεκτικά από τους οικείους και ευλαβικά εναποτίθεντο μαζί με τον νεκρό στον τάφο για να διευκολύνουν την πορεία του στο επέκεινα, ή αφήνονταν πάνω στο μνήμα, κατά τις τακτικές επισκέψεις τους.

Εικ. 2. Ο τεφροδόχος γεωμετρικός αμφορέας της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος.

Αρχαιολογικά συγκείμενα

Το αρχαιότερο αγγείο που βρέθηκε κατά τη θεμελίωση του κτηρίου της Τράπεζας της Ελλάδος είναι ένας γεωμετρικός αμφορέας (αριθ. κατ. 1, εικ. 2). Πρόκειται για προϊόν αθηναϊκού εργαστηρίου που χρονολογείται στα μέσα του 9ου αι. π.Χ.

Διαγραμμισμένοι μαίανδροι, τεθλασμένες επάλληλες γραμμές, ζώνες ολόβαφων τριγώνων (οδόντες πρίονος) και ομόκεντροι κύκλοι που εγγράφουν σταυρό κοσμούν τον αμφορέα και αποτελούν μέρος μόνο του πλήθους των γεωμετρικών μοτίβων, τα οποία, διατεταγμένα συμμετρικά σε ζώνες, διακοσμούν αρμονικά τα ποικίλα και στιβαρά κτισμένα αγγεία της περιόδου. Πρόκειται για τον «γεωμετρικό ρυθμό», που αποτελεί κυρίαρχη τεχνοτροπία της αγγειογραφίας από το 900 έως το 700 π.Χ.[8]

Η υψηλή κατασκευαστική ποιότητα του αγγείου και η χρήση διαβήτη, στον οποίο έχει προσαρμοστεί πολλαπλός χρωστήρας – για τον ταυτόχρονο σχεδιασμό του συστήματος των ομόκεντρων κύκλων – συνάδει με την πρόοδο της τεχνολογίας κατά την εποχή αυτή. Η Αθήνα είναι το σημαντικότερο κέντρο παραγωγής κεραμικής και τα προϊόντα των εργαστηρίων της υπήρξαν πρότυπα για τον γεωμετρικό ρυθμό σε ολόκληρη την Ελλάδα. Παρόμοιοι αμφορείς αποτέλεσαν προϊόντα εκτεταμένης εξαγωγής στην Αργολίδα, την Εύβοια, τις Κυκλάδες, την Κρήτη και τη Σικελία.

Το ιδιαίτερο σχήμα, αμφορέας με διπλές οριζόντιες λαβές στην κοιλιά του (επιγάστριος τύπος), έχει μεγάλη ιστορία˙ η προέλευσή του είναι μυκηναϊκή και επιβιώνει στην Αττική μέχρι την Ύστερη Γεωμετρική Ι περίοδο (760-735 π.Χ.). Αυτό οφείλεται στην ιδιαίτερη τελετουργική χρήση του: χρησιμοποιούνταν στα αθηναϊκά νεκροταφεία σχεδόν αποκλειστικά ως τεφροδόχος γυναικείων ταφών για τη φύλαξη της σποδού (τέφρας) και των οστών της νεκρής μετά την καύση.[9]

Οι πολυτελείς και ακριβοί τεφροδόχοι γεωμετρικοί αμφορείς των γυναικείων ταφών καύσης διακρίνονται για την καλλιτεχνική και κατασκευαστική τους ποιότητα και είναι σαφές ότι απευθύνονταν σε εύπορες Αθηναίες. Αντίστοιχα, και οι εξαιρετικά πλούσιες προσφορές, που συνήθως συνόδευαν τα αγγεία αυτά,[10] αφενός αποκαλύπτουν την οικονομική ευμάρεια των οικείων, οι οποίοι ήθελαν να κάνουν επίδειξη του πλούτου τους, αφετέρου επιτρέπουν να αναγνωριστούν οι νεκρές γυναίκες ως δέσποινες της ανώτερης αθηναϊκής κοινωνικής τάξης.[11]

Τα υπόλοιπα αντικείμενα (εικ. 3) που βρέθηκαν στο οικόπεδο της Τράπεζας της Ελλάδος χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 1ο/2ο αι. μ.Χ.˙ τα περισσότερα ανήκουν στους Κλασικούς χρόνους.

Σχεδόν τα μισά (21) είναι μυροδόχα αγγεία, κατασκευασμένα ειδικά για τη φύλαξη των πολύτιμων αρωματικών ελαίων που σχετίζονταν με τις ταφικές τελετουργίες˙ με αρωματικό λάδι γινόταν η περιποίηση του νεκρού πριν από τον ενταφιασμό, η τελετουργία κάθαρσης του τάφου, καθώς και οι μετέπειτα εκεί υγρές προσφορές.

Οι λήκυθοι, με τον στενό λαιμό, το κυλινδρικό συνήθως σώμα και την κατακόρυφη λαβή

Εικ. 3. Αρχαία αντικείμενα της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος.

αποτελούν, κατά τον 5ο αι. π.Χ., το συχνότερο εύρημα στα ταφικά σύνολα των νεκροταφείων της Αττικής, αλλά και όλων των περιοχών του ελλαδικού χώρου˙ συνόδευαν τον νεκρό τόσο σε γυναικείες όσο και σε ανδρικές ταφές. Μεγάλα κεραμικά εργαστήρια ειδικεύονταν στην κατασκευή τους και η παραγωγή τους ήταν ευρεία. Εννέα από τις ταφικές ληκύθους που βρέθηκαν κατά τις εκσκαφές για τη θεμελίωση της Τράπεζας μπορεί να αποδοθούν στο ιδιαίτερα παραγωγικό αττικό εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας, το οποίο δραστηριοποιήθηκε από το 470 έως και το 430 π.Χ. και το οποίο προέβη σε τεράστιο αριθμό εξαγωγών σε κάθε άκρη τού τότε γνωστού ελληνικού κόσμου.[12] Τα αγγεία του, ιδίως εκείνα που έφεραν διακόσμηση με φυτικά και γραμμικά μοτίβα (εικ. 4, αριθ. κατ. 2-9), βρέθηκαν σε ανασκαφές από την Πελοπόννησο μέχρι τη Μακεδονία, τη Θράκη και τον Εύξεινο Πόντο, από τη Μικρά Ασία και το Βορειοανατολικό Αιγαίο μέχρι τη Σικελία, την Κάτω Ιταλία και την Ιβηρική χερσόνησο.

Ο Ζωγράφος της Μέγαιρας ήταν ένας από τους τελευταίους καλλιτέχνες που χρησιμοποίησαν τη μελανόμορφη τεχνική, αποδίδοντας, δηλαδή, τα εικονιστικά και διακοσμητικά στοιχεία με μαύρο χρώμα πάνω στην ανοικτόχρωμη επιφάνεια του πηλού και τονίζοντας τις λεπτομέρειες με εγχάραξη (εικ. 6). Πιθανώς ήταν και ο ίδιος αγγειοπλάστης ή συνεργαζόταν στενά με κάποιον κεραμέα. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί το ομοιόμορφο σχήμα των αγγείων του και οι νέοι τύποι ληκύθων που προέκυψαν για πρώτη φορά από το εργαστήριό του.[13]

Τα ελαιοδοχεία του έφεραν συνήθως φυτική διακόσμηση. Το πιο αγαπημένο θέμα του ήταν ο θαλλός κισσού, ένα κλαδί καρποφόρου κισσού, που λειτουργούσε ως βασικό διακοσμητικό μοτίβο (αριθ. κατ. 4-9). Ιδιαίτερα προσφιλές θέμα ήταν και τα ανθέμια που, ενωμένα στους βλαστούς τους και πλεγμένα σε αλυσίδες, κοσμούσαν τις υπόλευκες επιφάνειες των ληκύθων του (αριθ. κατ. 2-3). Σήμα κατατεθέν του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας ήταν η παρουσία εγχάρακτων εξηρημένων εδαφόχρωμων γραμμών στο κατώτερο τμήμα του σώματος των ληκύθων. Πρόκειται για παράλληλες «φωτεινές γραμμές», που έχουν χαραχθεί εκ των υστέρων, δηλαδή μετά την τοποθέτηση του μαύρου γανώματος και πριν ψηθεί το αγγείο.

Ανάμεσα στα σχήματα που εφηύρε ο Ζωγράφος της Μέγαιρας ήταν η λήκυθος με το ιδιόμορφο στόμιο, τύπου «καπνοδόχου», όπως ονομάζεται από τους αρχαιολόγους. Τα αγγεία αυτά τα διακοσμούσε με εικονιστικές παραστάσεις, αντλώντας τα θέματά του από τον μυθολογικό κύκλο, την καθημερινή ζωή και τις θρησκευτικές τελετουργίες. Στη λήκυθο της Τράπεζας της Ελλάδος (εικ. 5 και 6, αριθ. κατ. 10) απεικονίζονται δύο Αμαζόνες με στρατιωτική περιβολή, έφιππες, να παρελαύνουν προς τα δεξιά.

Οι Αμαζόνες αναφέρονται για πρώτη φορά στην *Ιλιάδα* (Ζ΄, 186), ως σύμμαχοι των Τρώων˙ μεταγενέστεροι συγγραφείς τονίζουν τη γενναιότητα, αλλά και το βάρβαρον της φυλής τους. Στην αττική αγγειογραφία πρωτοεμφανίστηκαν κατά τον πρώιμο 6ο αι. π.Χ. και γρήγορα αποτέλεσαν

Εικ. 4. Λήκυθοι του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας, διακοσμημένες με φυτικά και γραμμικά μοτίβα.

Εικ. 5. Μελανόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου της Μέγαιρας.

εξαιρετικά δημοφιλές θέμα. Στις μελανόμορφες απεικονίσεις τους μοιάζουν με Έλληνες πολεμιστές, καθώς δεν έχουν έντονα στήθη και αναπαρίστανται με την ίδια στρατιωτική περιβολή, σε «ανδρικές» σκηνές, να μάχονται, να παρελαύνουν ή να εξοπλίζονται. Οι Αμαζόνες αναγνωρίζονται, ωστόσο, εύκολα, από το λευκό της σάρκας τους, που τις ταυτίζει με γυναίκες. Με λευκό, επίθετο, εξίτηλο χρώμα, που έχει σήμερα σχεδόν χαθεί, αποδίδονται στο αγγείο της συλλογής της Τράπεζας τα πρόσωπά τους, τα γυμνά μέλη τους, τα λοφία στα κράνη και οι λεπτομέρειες στις πανοπλίες τους.[14]

Στο αρχαιολογικό σύνολο από τα θεμέλια της Τράπεζας ανήκουν και δύο αποσπασματικά σωζόμενες λήκυθοι των μέσων του 5ου αι. π.Χ., διακοσμημένες με τον ερυθρόμορφο ρυθμό: στις στιλπνές μελανές επιφάνειές τους, οι μορφές αφήνονται στο χρώμα του πηλού και προβάλλουν εδαφόχρωμες, ερυθρωπές, ενώ οι λεπτομέρειές τους αποδίδονται με λεπτές σκούρες γραμμές.

Στη μία λήκυθο (εικ. 7, αριθ. κατ. 12) απεικονίζεται η θεά Νίκη να πετά προς τα δεξιά, κρατώντας

Εικ. 6. Ανάπτυγμα της παράστασης του Ζωγράφου της Μέγαιρας.

μία ταινία. Η φτερωτή θεά αποτέλεσε ιδιαίτερα αγαπητό θέμα της αττικής αγγειογραφίας και απεικονίζεται συχνά με άλλους θεούς ή μόνη της.[15] Εκτός από τα γνωστά σύμβολά της (στεφάνι, ταινία), κρατεί επίσης αντικείμενα σπονδής (π.χ. φιάλη, οινοχόη), θυμιατήριο, ή ακόμα και λύρα, παραπέμποντας σε μουσικούς αγώνες. Οι πολυπληθείς απεικονίσεις της, που ξεκίνησαν μετά το 480 π.Χ., έχουν συνδεθεί με τις νίκες των Ελλήνων στους πολέμους κατά των Περσών.

Στη δεύτερη ερυθρόμορφη λήκυθο (εικ. 7, αριθ. κατ. 13) απεικονίζεται γυναικεία μορφή σε μεγάλο διασκελισμό να κρατεί κάτοπτρο και να κινείται προς ένα κιβωτίδιο, τοποθετημένο μπροστά της.

Εικ. 7. Ερυθρόμορφες λήκυθοι στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος.

Η παράσταση εντάσσεται σε μια μεγάλη εικονογραφική ενότητα της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας, τις σκηνές γυναικωνίτη. Θύρες, κίονες, έπιπλα, αντικείμενα κρεμασμένα στον τοίχο, ή ακουμπισμένα στο δάπεδο, δηλώνουν το εσωτερικό του χώρου, το *γυναικεῖον*. Οι κόρες, όρθιες ή καθιστές, επιδίδονται σε ποικίλες δραστηριότητες. Κρατούν αγγεία, στεφάνια, ταινίες, κάτοπτρα, κιβωτίδια, ρόκες ή αδράχτια˙ γνέθουν μαλλί, διπλώνουν υφάσματα, τακτοποιούν την οικία τους, ντύνονται ή καλλωπίζονται, παίζουν μουσική ή παίζουν με τα παιδιά τους˙ άλλοτε πάλι, εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και απεικονίζονται να *σπένδουν* ή να ιερουργούν σε βωμό.

Οι στερεότυπες και εμβληματικές αυτές παραστάσεις, καλύπτοντας εικονογραφικά διάφορες πτυχές της ζωής των γυναικών, υπογράμμιζαν την κοινωνική τους θέση και προέβαλλαν, μέσα από την αρμονία της σύνθεσης, το ιδανικό της γυναικείας ομορφιάς και το πρότυπο της ιδανικής οικοδέσποινας που ασκεί τα καθήκοντά της με μετριοφροσύνη, φιλοπονία και σύνεση, απαραίτητες αρετές της Αθηναίας κόρης της εποχής. Η μεγάλη δημοτικότητα που απέκτησαν οι σκηνές γυναικωνίτη στην αττική αγγειογραφία από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. συνδέεται, σύμφωνα με ερευνητές, με την ενίσχυση της σημασίας των γυναικών στην Αθήνα, ως απόρροια του νόμου του Περικλή περί ιθαγένειας (451/450 π.Χ.), ο οποίος όριζε ρητά ότι Αθηναίοι πολίτες ήταν μόνο όσοι είχαν και τους δύο γονείς Αθηναίους από τη γέννησή τους.[16]

Η επιλογή της συγκεκριμένης εικονογραφίας, που αναφερόταν σε πρότυπους σταθμούς του βίου των γυναικών (π.χ. γάμος, μητρότητα), καθιστούσε τις ληκύθους κατάλληλες για γαμήλια δώρα. Επιπλέον, τα αγγεία αυτά αποτελούσαν αρμόζουσες προσφορές προς τους νεκρούς, καθώς παρέπεμπαν σε μακάρια στιγμιότυπα του παρελθόντος ή στα ανεκπλήρωτα ιδεώδη, σε περίπτωση πρόωρου θανάτου.

Από το β΄ τέταρτο του 5ου αι., ειδικότερα από τη δεκαετία 470-460 π.Χ. και εξής, μια ξεχωριστή κατηγορία αγγείων με καθαρά ταφικό χαρακτήρα παρήχθη στα αθηναϊκά κεραμικά εργαστήρια: οι λευκές λήκυθοι, όπως συμβατικά ονομάζονται, εξαιτίας του υπόλευκου βάθους των παραστάσεών τους. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για πολύχρωμα αγγεία. Πλούσια χρώματα υιοθετήθηκαν για την απόδοση των ενδυμάτων των μορφών και των αντικειμένων που συνθέτουν τις παραστάσεις, ενώ ένα δεύτερο, φωτεινότερο λευκό, διαφορετικό από το υποκίτρινο του βάθους, χρωματίζει τα γυμνά μέλη των γυναικών.[17]

Οι λευκές λήκυθοι είναι από τα πιο εκλεπτυσμένα αγγεία που κατασκευάστηκαν ποτέ στον αττικό Κεραμεικό. Οι μορφές αποδίδονται με ποικίλα χρώματα και ρέοντα περιγράμματα, ενώ το σχέδιο είναι λιτό και συγχρόνως εκφραστικό. Η υψηλής ποιότητας τέχνη τους αποτελεί απόηχο της μεγάλης ζωγραφικής, τέχνης χαμένης για μας σήμερα, η οποία αποκαλύπτει τις τεχνικές που εφαρμόζονταν και τις τεχνοτροπίες που επικρατούσαν στην Κλασική Αθήνα.

Παράλληλα με την τεχνική, αλλαγές επήλθαν και στη μορφή αυτών των αγγείων˙ οι λήκυθοι συνεχίζουν να έχουν κυλινδρικό σώμα αλλά οι διαστάσεις τους μεγαλώνουν, και στο εσωτερικό τους ενσωματώνονται μικρά ελαιοδοχεία ή μυροδοχεία, τα οποία μειώνουν κατ' αυτόν τον τρόπο τη χωρητικότητά τους. Δεν είναι σαφές εάν η υιοθέτηση των κρυμμένων μυροδοχείων αποσκοπούσε στην ευκολότερη έκχυση του ελαίου ή εάν υπαγορεύθηκε από την ανάγκη τού φαίνεσθαι των πενθούντων, από την επιθυμία τους δηλαδή να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στους νεκρούς, εξοικονομώντας συγχρόνως το πολύτιμο έλαιο. Σε κάθε περίπτωση, η κατάργηση των εσωτερικών δοχείων γύρω στο 430 π.Χ. φανερώνει, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, ότι η λευκή λήκυθος απέκτησε συμβολικό ρόλο στις ταφικές τελετουργίες και δεν χρησιμοποιούνταν πλέον για τις επιτάφιες σπονδές.

Η αττική πολύχρωμη λήκυθος με το λευκό βάθος, αθηναϊκή δημιουργία, αποκλειστικά προς ταφική χρήση και προορισμένη για την τοπική αγορά, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των ταφικών τελετουργιών της Αττικής. Η εικονογραφία που αναπτύχθηκε για τη διακόσμησή της υπογραμμίζει την εξέχουσα θέση των γυναικών στην τήρηση των επιβεβλημένων νεκρώσιμων εθίμων και συμβάλλει καθοριστικά στη γνώση μας για τα ταφικά έθιμα των Αθηναίων ανάμεσα στο 470 και 400 π.Χ., περίοδο κατά την οποία εκτείνεται χρονικά η παραγωγή της.

Η επίσκεψη στον τάφο είναι η συχνότερα απεικονιζόμενη σκηνή. Γυναίκες παριστάνονται να δένουν ταινίες γύρω από επιτύμβιες στήλες, να αποθέτουν στεφάνια και ληκύθους στα μνήματα, διαβεβαιώνοντας τους νεκρούς ότι δεν τους έχουν λησμονήσει. Σε ορισμένες περιπτώσεις, στο περιβάλλον του αττικού νεκροταφείου απεικονίζεται και το «φάσμα» του νεκρού να στέκεται ανέκφραστο ή να κάθεται σε κάποιο επιβλητικό ταφικό μνημείο και να δέχεται τις νενομισμένες τιμές. Οι παραστάσεις αποπνέουν τη θλίψη του θανάτου. Σε απεικονίσεις της πρόθεσης του νεκρού, πριν από την κηδεία, ο νεκρός παριστάνεται στη νεκρική κλίνη περιτριγυρισμένος από τους οικείους του για τον οριστικό αποχαιρετισμό. Όταν απεικονίζεται ο ίδιος ο Θάνατος, παίρνει την αλληγορική μορφή του βαρκάρη Χάροντα στην όχθη της Αχερουσίας λίμνης, του ψυχοπομπού Ερμή και των φτερωτών δαιμόνων, τέκνων της Νύκτας, του νεαρού Ύπνου και του ωριμότερου, ηλικιακά, Θανάτου.

Η εικονογραφική ποικιλία των ταφικών λευκών ληκύθων είναι μεγάλη, καθώς κάθε αγγειογράφος απέδιδε τα δικά του ιδιαίτερα στοιχεία. Πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα ωστόσο αποδεικνύουν ότι η εικονογραφία των αγγείων που βρίσκονταν στους τάφους δεν αντιστοιχούσε στο φύλο του νεκρού που συνόδευαν. Οι λήκυθοι δεν κατασκευάζονταν κατά παραγγελία, αν και είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν «εικονογραφικά προγράμματα». Οι συγγενείς τότε, ανάλογα με το

Εικ. 8. Η «υβριδική» λευκή λήκυθος της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι εκλεπτυσμένες πολύχρωμες λήκυθοι λευκού βάθους αποτελούν τα κατεξοχήν αττικά ταφικά αγγεία.

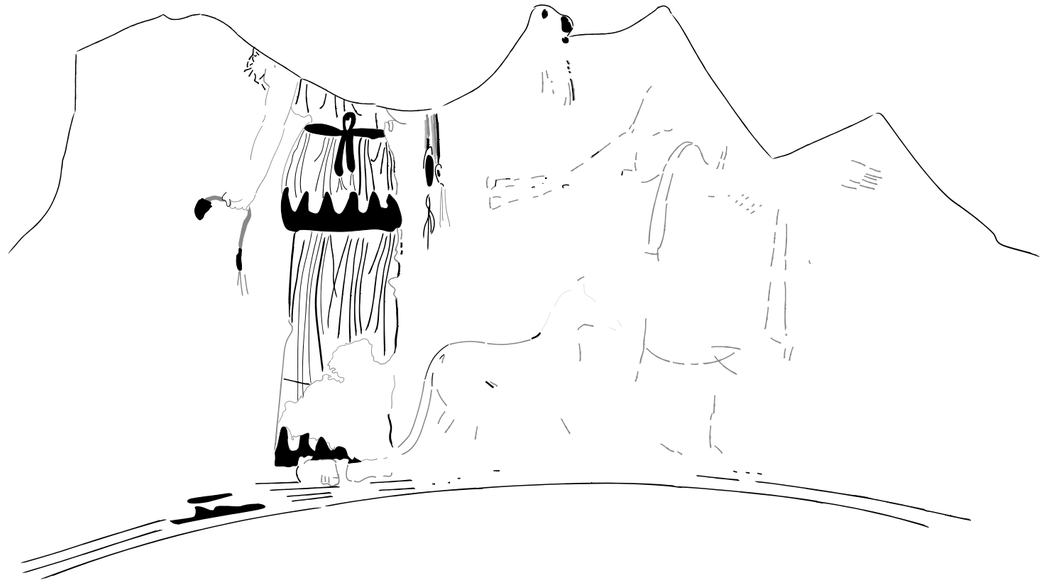
μήνυμα που ήθελαν να περάσουν σχετικά με την ταυτότητα του νεκρού ή την κοινωνική τους τάξη, θα μπορούσαν να επιλέξουν το αγγείο με την παράσταση που τους εξέφραζε˙ από τις στερεότυπες κατηγορίες παραστάσεων, όπως η επίσκεψη στον τάφο, οικιακές σκηνές, προετοιμασία επίσκεψης στο μνήμα. Σε κάθε περίπτωση, οι απεικονιζόμενες σκηνές, που στην πλειονότητά τους αποδίδουν την επίσκεψη στο μνήμα και τη φροντίδα του, προβάλλουν την αφοσίωση των μελών της οικογένειας προς τον νεκρό.[18]

Το άνω τμήμα της «υβριδικής»[19] λευκής ληκύθου της Τράπεζας της Ελλάδος (εικ. 8, αριθ. κατ. 15) αποτελεί έργο του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Αχιλλέως, του σημαντικότερου ίσως ζωγράφου που εργάστηκε με την νέα τεχνική. Υπήρξε δραστήριος ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αι., τουλάχιστον έως περίπου το 430 π.Χ. Οι ευφάνταστες συνθέσεις του χαρακτηρίζονται από αρμονική ισορροπία και οι μορφές του αποδίδονται με δεξιοτεχνία, εκφράζοντας συγκρατημένο συναίσθημα.

Η δεύτερη λευκή λήκυθος, αν και αποσπασματικά σωζόμενη, μας επιτρέπει την ανασύσταση της παράστασης που έφερε (εικ. 8 και 9, αριθ. κατ. 14): δύο γυναίκες στέκονται αντικριστά. Η πρώτη, αριστερά, φορεί πέπλο σε έντονο κόκκινο χρώμα και κρατεί ταινίες στα χέρια της. Η δεύτερη, δεξιά, αν και έντονα απολεπισμένη, φαίνεται ότι φορεί ιμάτιο πάνω από τον χειριδωτό χιτώνα της και κρατεί κρόταλα στο δεξί προτεταμένο χέρι της.[20]

Στον χώρο επάνω, ανάμεσα στις δύο γυναικείες μορφές, διακρίνεται κροσσός υφάσματος αναρτημένου στον τοίχο, ενώ κάτω απεικονίζεται ένας κυνηγετικός σκύλος όρθιος, στραμμένος προς τα δεξιά. Η σύνθεση, αν και μοναδική στο είδος της, ανήκει στις λεγόμενες οικιακές σκηνές, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς στην πρώιμη φάση των λευκών πολύχρωμων ληκύθων (470-450 π.Χ.). Σε αυτές τις σκηνές, συνήθως απεικονίζονται δύο γυναίκες στο εσωτερικό του οίκου, όπως υποδεικνύεται από τα καθημερινής χρήσης αντικείμενα που συχνά κρέμονται στον τοίχο. Οι παραστάσεις ερμηνεύονται ως σκηνές προετοιμασίας για την επίσκεψη στο νεκροταφείο, τον στολισμό του μνήματος και την απόδοση τιμών στον προσφιλή νεκρό, καθώς οι γυναίκες συγκεντρώνουν τις απαραίτητες προσφορές και τα αντικείμενα για την ταφική λατρεία, όπως μυροδόχα αγγεία, ταινίες και στεφάνια. Σε άλλες περιπτώσεις, πιθανώς αναπαριστούν παρελθούσες σκηνές από την καθημερινότητα του νεκρού, στιγμιότυπα από τη ζωή του, αν και η ταύτιση της μορφής του νεκρού δεν είναι πάντοτε εφικτή.[21]

Κατά την αρχαιότητα, σε όλο τον ελληνικό κόσμο, οι λέξεις «λήκυθος» και «ληκύθιον» ήταν γενικοί όροι για το ελαιοδοχείο ή το μυροδοχείο που πήρε διάφορες μορφές ανά τους αιώνες και αποτελεί συχνό εύρημα στις ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά, τον Κεραμεικό και σε πολλά άλλα νεκροταφεία της Αττικής. Οι λήκυθοι δεν έφεραν πάντοτε ανθρώπινες μορφές ή φυτικό διάκοσμο.

Εικ. 9. Αποτύπωση της παράστασης της λευκής ληκύθου. Απεικονίζονται δύο γυναίκες και ανάμεσά τους σκύλος. Πρόκειται για σκηνή προετοιμασίας για την επίσκεψη στο μνήμα.

Εικ. 10. Τα ληκύθια και τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, περιείχαν τα πολύτιμα αρωματικά έλαια που σχετίζονταν με τις ταφικές τελετουργίες.

Εικ. 11. Οι σκύφοι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή αγγεία πόσης κατά την αρχαιότητα και διαδεδομένο κτέρισμα σε τάφους.

Τα ίδια εργαστήρια που παρήγαγαν τα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία κατασκεύαζαν παράλληλα και πιο απλούς τύπους, όπως τη λήκυθο της Τράπεζας της Ελλάδος με το μελαμβαφές σώμα (εικ. 12, αριθ. κατ. 11).[22]

Από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., τα μυροδόχα αγγεία άλλαξαν σταδιακά μορφή, ενώ η χρήση τους – οικιακή, αναθηματική, ταφική – παρέμεινε αναλλοίωτη. Εμφανίστηκαν τα πρώτα αρυβαλλοειδή ληκύθια, τα οποία προοδευτικά αντικατέστησαν τους προηγούμενους τύπους. Στερεότυπα, συνεχώς επαναλαμβανόμενα, εικονογραφικά θέματα επέτρεπαν τη μαζική παραγωγή τους: μεμονωμένες γυναικείες, κατά κανόνα, μορφές με στολισμένες τις κεφαλές τους, ζώα, παιδιά ή ακόμα και φυτικός διάκοσμος, όπως το ανθέμιο (εικ. 10, αριθ. κατ. 16), πληρούν, συνήθως αμελώς, την επιφάνεια των αρυβαλλοειδών ληκυθίων. Άλλοτε πάλι, βιαστικά κατασκευασμένα, με παραμορφωμένο σχήμα, τα ληκύθια καλύπτονται απλώς από «γάνωμα» μελανού χρώματος (εικ. 10, αριθ. κατ. 17-18).

Τα αρυβαλλοειδή ληκύθια αντικαταστάθηκαν από τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία στα τέλη του 4ου/αρχές του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 10, αριθ. κατ. 19-22)· αυτά εξελίχθηκαν σε πιο επιμήκη στο β΄ μισό του 2ου αι. και κατά τον 1ο αι. π.Χ. (ελληνιστικοί και πρώιμοι ρωμαϊκοί χρόνοι), και τα σφαιρικά σχήματα έγιναν ραδινότερα, με ψηλό λαιμό και ψηλό πόδι. Τα μυροδοχεία συνεχίζουν να έχουν ευρύτατη διάδοση σε ολόκληρο τον μεσογειακό κόσμο, αποτελώντας συνήθη αρχαιολογικά ευρήματα σε νεκροπόλεις και οικιακά σύνολα.

Σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των αρχαίων, ο νεκρός θα χρειαστεί στο ταξίδι του ανάλογα αντικείμενα με αυτά που χρειαζόταν ενόσω ήταν εν ζωή. Επρόκειτο για αντικείμενα από την προσωπική του οικοσκευή, χρησιμοποιημένα και πιθανώς αγαπημένα, άλλοτε πάλι καινούρια, ειδικά αγορασμένα από τους συγγενείς για να τον συνοδεύσουν στο μεγάλο, δίχως γυρισμό, ταξίδι.

Το αρχαιολογικό σύνολο από τα θεμέλια της Τράπεζας της Ελλάδος συμπεριλαμβάνει αγγεία πόσης και συμποσίου, στερεών ή άλλων υλικών και σκεύη καλλωπισμού. Άλλοτε απέριττα και ακόσμητα και άλλοτε πολυτελή, τα μικρά αυτά αντικείμενα αφηγούνται τη δική τους ιστορία.

Δημοφιλές αγγείο πόσης κατά την αρχαιότητα ήταν ο σκύφος, ιδιαίτερα διαδεδομένο από τον 6ο έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Ήταν ένα βαθύ κύπελλο με ευρεία βάση και δύο οριζόντιες λαβές λίγο πιο κάτω από το χείλος, που του προσέδιδαν σταθερότητα, επιτρέποντας γερό κράτημα. Η καθημερινή, διαρκής του χρήση επέβαλλε την αυξημένη παραγωγή του. Συχνά οι απεικονίσεις στην επιφάνειά του αποδίδονταν τυποποιημένες και αμελώς σχεδιασμένες. Απόρροια αυτής της μαζικής παραγωγής είναι ο σχηματοποιημένος σάτυρος στον μελανόμορφο μικροσκοπικό σκύφο (εικ. 11, αριθ. κατ. 24), ο οποίος χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Τα αγγεία εξελίσσονταν, καθώς οι αγγειοπλάστες εφεύρισκαν νέα, πιο πρακτικά σχήματα. Σε μια παραλλαγή του σκύφου (480-450 π.Χ.), η μία λαβή τοποθετήθηκε κάθετα στο σώμα του (εικ. 11, αριθ. κατ. 25)· το νέο αυτό στοιχείο επέτρεπε στο αγγείο να χρησιμοποιείται όχι μόνο για πόση, αλλά και ως κουτάλα.[23] Στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (325-300 π.Χ.),

το σώμα του σκύφου εξελίχθηκε σε κοιλόκυρτο (εικ. 11, αριθ. κατ. 26), ενώ το πόδι του έγινε λεπτότερο, επιτρέποντας στον χρήστη να τον κρατά με ευκολία.

Τα δύο άωτα μικρά σκυφίδια της συλλογής της Τράπεζας χρησιμοποιούνταν στην Κλασική Αθήνα πιθανώς για την αποθήκευση διαφόρων καρυκευμάτων και κυρίως του αλατιού, γι' αυτό και στην έρευνα ονομάζονται «αλατοδοχεία». Άλλοτε απλά (εικ. 12, αριθ. κατ. 29), άλλοτε πιο επιμελημένα στην κατασκευή τους (εικ. 12, αριθ. κατ. 30), ήταν προορισμένα για καθημερινή χρήση, ενώ παράλληλα χρησίμευαν ως κτερίσματα, απαραίτητα στους νεκρούς στη μεταθανάτια ζωή τους.

Μεγάλη ήταν η θλίψη των Αθηναίων για τους άωρους νεκρούς, εκείνους που έφευγαν πρόωρα, και ιδιαίτερα για τα παιδιά, αφού η παιδική θνησιμότητα ήταν μεγάλη.[24] Σε παιδικούς τάφους συχνά απαντούν, ως κτερίσματα, ειδώλια, παιχνίδια και θήλαστρα, όπως ονομάζονται τα αγγεία πόσης με οριζόντια προχοή και μία κάθετη λαβή (εικ. 12, αριθ. κατ. 27-28).[25]

Εκτός από τα επιτραπέζια σκεύη, οι νεκροί χρειάζονταν τρόφιμα και προμήθειες. Ρηχά αγγεία, συνήθως με κάλυμμα και μία ή δύο λαβές (εικ. 12, αριθ. κατ. 31-34), οι λεκανίδες, ήταν χρήσιμες, κατάλληλες για την αποθήκευση φαγητού, μπαχαρικών, μικρών παιχνιδιών και ποικίλων άλλων αντικειμένων, όπως οι κλωστές.

Εικ. 12. Αγγεία πόσης, αποθήκευσης και μυροδοχεία, ανάλογα με το τι χρειάζονταν ενόσω ήταν εν ζωή, συνόδευαν τους νεκρούς.

Εικ. 13. Ο ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας κοσμείται με τον ιερό γάμο του Διονύσου με τη Μαινάδα-Αριάδνη.

Χρηστικό αγγείο, ειδικό για την ανάμειξη του οίνου με το νερό, είναι και ο εντυπωσιακός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας (εικ. 13, αριθ. κατ. 23). Πρόκειται για το κατεξοχήν αγγείο συμποσίου, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες απεικονίσεις του σε σκηνές κώμου (τελετουργικής πομπής προς τιμήν του θεού Διονύσου) και διονυσιακού θιάσου. Το κομψό σχήμα του κρατήρα, το σώμα του οποίου θυμίζει κάλυκα άνθους, εμφανίζεται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., και στον 4ο αι. π.Χ. αποκτά τις ραδινές αυτές αναλογίες.

Με τη χρήση του κρατήρα, ως αγγείου του οίνου, ευθυγραμμίζεται ο εικονιστικός του διάκοσμος, που προβάλλει τον ιερό γάμο του Διονύσου. Ο νεαρός κισσοστεφανωμένος θεός νυμφεύεται την πριγκίπισσα Αριάδνη, θυγατέρα του βασιλέα της Κρήτης Μίνωα. Κρατούν και οι δύο θύρσο, το χαρακτηριστικό σύμβολο του θεού και γνώρισμα των ακολούθων του διονυσιακού θιάσου. Ο φτερωτός θεός Έρωτας που τους συνοδεύει, τοποθετημένος από τον καλλιτέχνη ανάμεσά τους, κρατεί συμβολικά τη γαμήλια προσφορά, το αλάβαστρο. Ο τραγοπόδαρος Πάνας, πιστός ακόλουθος του Διονύσου, επιστέφει και παρακολουθεί τον γάμο.

Η διακόσμηση ενός κατεξοχήν συμποσιακού σκεύους με τον ιερό γάμο του Διονύσου υπήρξε πρακτική αγαπητή κατά τον 4ο αι. π.Χ. Πιθανώς αρχικά ο χαρακτήρας του αγγείου να ήταν γαμήλιος, δηλαδή να προσφέρθηκε ως δώρο, προορισμένο για το συμπόσιο που ακολουθούσε τον γάμο, πριν καταλήξει να συνοδεύσει τον νεκρό ως κτέρισμα.[26] Ίσως πάλι να αγοράστηκε ειδικά ως προσφορά, για να συντροφεύσει στο επέκεινα κάποιον άωρο νεκρό, κάποια άγαμη κόρη που πέθανε πρόωρα, δίχως να γευθεί τις χαρές της έγγαμης ζωής. Στην περίπτωση αυτή, η σκηνή του ιερού γάμου, η *ἱερογαμία*, συμβολίζει την ένωση θεών και θνητών και συμπυκνώνει τη μυστικιστική έννοια της αιώνιας ζωής, καθώς η θνητή νύφη Αριάδνη, μέσω της ένωσής της με τον θεό, απέκτησε αθανασία.[27]

Η πίσω πλευρά του αγγείου είναι πιο αμελώς σχεδιασμένη, γεγονός σύνηθες για τα αρχαία αγγεία. Η φαινομενικά ουδέτερη παράσταση των δύο ιματιοφόρων ανδρών έχει συμβολική διάσταση. Πρόκειται για μια σκηνή συνομιλίας, όπως είθισται να χαρακτηρίζεται το στερεοτυπικό μοτίβο των ιματιοφόρων ανδρών, το οποίο χαρακτηρίζει πολλά αττικά και αττικίζοντα αγγεία της Κλασικής περιόδου και ουσιαστικά συνοψίζει πλήθος κωδικοποιημένων μηνυμάτων, προωθώντας τα ιδεώδη της αγωγής των νέων πολιτών.[28] Ποικίλες ερμηνείες έχουν δοθεί για τον συμβολισμό αυτών των μορφών. Πιθανώς πρόκειται για προσωποποιήσεις της *αἰδοῦς* ή της μετριοφροσύνης, σημαντικών πολιτιστικών αρετών για τους εφήβους, αγόρια και κορίτσια. Όταν οι μορφές στηρίζονται σε ραβδί, παραπέμπουν στην εικόνα του (Αθηναίου) πολίτη, ενώ, όταν κρατούν στλεγγίδα, γίνεται μνεία στην αθλητική *ἀνδρεία* ή υποδηλώνεται το μεταβατικό στάδιο από τον έφηβο αθλητή στον ώριμο *ἀνδραπολίτη*. Η αριστερή μορφή του κρατήρα στη συλλογή της Τράπεζας κρατεί αδιευκρίνιστη ράβδο˙ πιθανώς πρόκειται για

γραφίδα και, σε συνδυασμό με τη δέλτο (πινακίδα για γράψιμο) που απεικονίζεται μεταξύ των δύο μορφών, ίσως αποτελεί έμμεση αναφορά στη διάδοση της γραφής σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και σε περισσότερες πτυχές του ιδιωτικού και, κυρίως, του δημόσιου βίου.[29]

Οι εύπορες Αθηναίες δέσποινες, περιορισμένες εντός του οίκου τους, φρόντιζαν επιμελώς την εξωτερική τους εμφάνιση. Καλλυντικά – τα λεγόμενα ψιμύθια – και αρωματικές ουσίες, κοσμήματα, μικροαντικείμενα για τις περίτεχνες κομμώσεις τους και άλλα είδη καλλωπισμού φυλάσσονταν σε μικρά κουτιά, τις πυξίδες. Το αρχαίο όνομα του αγγείου ίσως ήταν «κυλιχνίς», ενώ η λέξη «πυξίς», που μαρτυρείται αρκετά αργότερα (στα ρωμαϊκά χρόνια), προήλθε από το κατεξοχήν υλικό κατασκευής τους, που ήταν ξύλο από πυξό (πυξάρι). Πρόκειται για ιδιαίτερα αγγεία, όπως η μικροσκοπική πυξίδα στη συλλογή της Τράπεζας που, παρά την απλή διακόσμηση και το ξεχωριστό σχήμα της (εικ.14, αριθ. κατ. 35), αποπνέει κομψότητα.

Η ερυθρόμορφη πυξίδα (αριθ. κατ. 36) φέρει απτά τα σημάδια του χρόνου και της χρήσης της ως κτερίσματος σε γυναικείο τάφο. Το πολυτελές κάλυμμά της δεν έχει σωθεί και η μαύρη βαφή της διακόσμησης έχει απολεπιστεί. Σώζονται όμως τα αχνά, έντυπα ίχνη των εξίτηλων μελανών γραμμών, σχεδιασμένων από τον αρχαίο ζωγράφο πάνω στην άβαφη επιφάνεια του αγγείου (εικ. 14 και 15), που επιτρέπουν την ανασύσταση των λεπτομερειών των μορφών και των αντικειμένων.

Το ακριβό αυτό αγγείο με το εντυπωσιακό σχήμα κοσμείται με γυναικεία παράσταση. Η σκηνή διαδραματίζεται στο εσωτερικό ενός αθηναϊκού οίκου, όπως δηλώνουν αρχιτεκτονικά στοιχεία (η δίφυλλη κλειστή θύρα και ο κίονας), το έπιπλο και τα καθημερινής χρήσης αντικείμενα (υφάσματα και κάλαθοι), που σχετίζονται με τον καλλωπισμό και τις λοιπές γυναικείες ασχολίες. Η παράσταση δεν εντάσσεται μόνο στις σκηνές γυναικωνίτη, που προαναφέρθηκαν, αλλά συνδέεται επίσης και με τη νυφική προετοιμασία.[30] Καθισμένη σε κομψό κάθισμα, τον κλισμό, η Αθηναία μελλόνυμφη κόρη δέχεται τις περιποιήσεις των οικείων της, καθώς προετοιμάζεται για τον επικείμενο γάμο της. Στον τοίχο μπροστά της αναρτώνται τα νυφικά υποδήματα, οι *νυμφίδες*.[31] Η κόρη στρέφει το κεφάλι της προς τα πίσω και κοιτά τη μορφή που προχωρεί προς ένα επιδαπέδιο θυμιατήριο, απαραίτητο για τις γαμήλιες τελετουργίες.[32] Από την άλλη πλευρά, στα αριστερά, μια τρίτη γυναικεία μορφή τακτοποιεί ή ανασύρει από τον κάλαθο μπροστά της ένα άνθινο στεφάνι(;).

Οι γαμήλιες τελετές στην αρχαία Αθήνα διαρκούσαν τρεις ημέρες και είχαν διάφορα στάδια. Τα *Προτέλεια* ή *Προαύλια*, κατά την πρώτη μέρα, σηματοδοτούσαν την ενηλικίωση της *ἀτθίδος*·[33] περιλάμβαναν την αφιέρωση παιχνιδιών και άλλων

Εικ. 14. Στις κομψές πυξίδες φυλάσσονταν αρωματικές ουσίες, κοσμήματα, μικροαντικείμενα και άλλα είδη καλλωπισμού των *ἀτθίδων*.

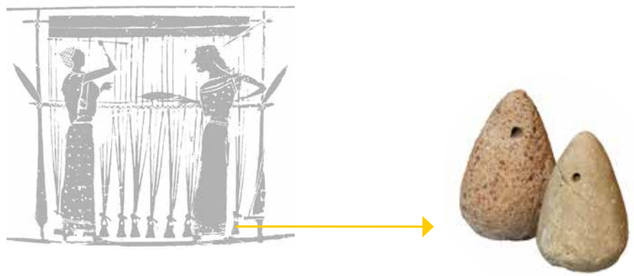
Εικ. 15. Ανάπτυγμα της παράστασης της ερυθρόμορφης πυξίδας. Πρόκειται για σκηνή νυφικής προετοιμασίας. Στα γυναικεία διαμερίσματα, η νύφη καθισμένη σε κομψό κλισμό, δέχεται τις περιποιήσεις των οικείων της.

προσωπικών αντικειμένων ως θυσίες προς τις γαμήλιες θεότητες, καθώς και το νυφικό λουτρό, θέμα που απεικονίζεται συχνά στα ειδικά αγγεία, τις λουτροφόρους. Ακολουθούσε ο νυφικός καλλωπισμός, το ντύσιμο της νύφης για τη γαμήλια τελετή, που λάμβανε χώρα στον γυναικωνίτη με τη βοήθεια των *νυμφοκόμων* (γυναικών φίλων ή συγγενών της νύφης), υπό την επίβλεψη της *νυμφεύτριας* (υπεύθυνης του γάμου). Οι πολυάριθμες αναπαραστάσεις του καλλωπισμού στα αθηναϊκά αγγεία φανερώνουν την ιδιαίτερη σημασία του στη γαμήλια τελετουργία. Αγαπητό θέμα της αττικής αγγειογραφίας ήταν επίσης η γαμήλια πομπή, η οποία λάμβανε χώρα την ημέρα του γάμου˙ ξεκινούσε από το πατρικό σπίτι της νύφης και κατέληγε με την άφιξή της στη νέα της οικία, στο σπίτι του γαμπρού. Οι γαμήλιοι εορτασμοί έκλειναν με τα *Επαύλια*, που τελούνταν την επομένη του γάμου και απαντούν στην αγγειογραφία με παραστάσεις προσφοράς δώρων προς τους νεονύμφους.[34]

Οι αναφορές στον γάμο είναι άφθονες στην εικονογραφία του β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., η οποία αντανακλά τα έθιμα της εποχής.[35] Όπως είναι ωστόσο κοινώς αποδεκτό, οι νυφικές παραστάσεις δεν αποτελούν κυριολεκτικές αποτυπώσεις της καθημερινής ζωής και δεν καταγράφουν πραγματικά στιγμιότυπα. Αντίθετα, λειτουργούν ως φορείς ποικίλων συμβολισμών και μηνυμάτων, όπως συμβαίνει και με τις λεγόμενες σκηνές γυναικωνίτη, και προβάλλουν την ιδέα του γάμου ως του σημαντικότερου μεταβατικού γεγονότος στη ζωή της αρχαίας Αθηναίας.[36] Ο γάμος αποσκοπούσε στην απόκτηση απογόνων που θα εξασφάλιζαν την περίθαλψη των γονέων στα γηρατειά, συγχρόνως δε τη δημιουργία του οίκου, της βασικής μονάδας της πόλης, που θα επέφερε την αναπαραγωγή νόμιμων τέκνων, Αθηναίων πολιτών. Σύμφωνα με τους ερευνητές, οι πολυπληθείς νυφικές παραστάσεις συνδέονταν με τις νομοθετικές και συνακόλουθες κοινωνικές εξελίξεις της Κλασικής Αθήνας και εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της πόλης, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός σταθερού και αναγνωρίσιμου αθηναϊκού κοινωνικού συστήματος.[37]

Ο παραλληλισμός του γάμου με τον θάνατο, που αποτελεί κοινή πολιτισμική αντίληψη παγκοσμίως, μαρτυρείται και στην ελληνική αρχαιότητα από τις πηγές, την τέχνη και τα ταφικά έθιμα. Υπό το πρίσμα της αρχαίας αυτής πεποίθησης, η προετοιμασία της νύφης αποτελούσε κατάλληλο εικονογραφικό θέμα αγγείου νεκρικής προσφοράς για μια νεαρή, άγαμη γυναίκα. Ο γάμος, όπως και ο θάνατος, αποτελούσαν μεταβατικές φάσεις στη ζωή του ανθρώπου από το ένα στάδιο στο επόμενο, περιλάμβαναν ειδικές προετοιμασίες και σήμαιναν τον αποχωρισμό από τους αγαπημένους, καθώς η νύφη ή η άωρη νεκρή άφηνε τον κόσμο που ήξερε, το σπίτι της, για έναν άλλον, άγνωστο.[38]

Εικ. 17. Πεπλοφόρος *κόρη* και τμήματα ειδωλίων.

Εικ. 16. Οι αγνύθες, τα υφαντικά βάρη, χρησιμοποιούνταν στον κατακόρυφο αργαλειό για να τεντώνουν τα νήματα του στημονιού προς τα κάτω. Φέρουν οπές, για την ανάρτησή τους από τα νήματα.

Στην αρχαία Ελλάδα τα υφαντά για ένδυση και διακόσμηση παράγονταν σχεδόν αποκλειστικά από τον κατακόρυφο αργαλειό (*ίστὸς ὄρθιος*), που παρέμεινε, επί αιώνες, ο πιο συνηθισμένος τύπος αργαλειού. Τα νήματα του στημονιού (σύστημα κάθετων κλωστών) τεντώνονταν προς τα κάτω με υφαντικά βάρη, για να περνά ανάμεσά τους η σαΐτα που μετέφερε την κλωστή του υφαδιού (σύστημα οριζόντιων κλωστών). Ο αργαλειός, η σαΐτα και άλλα υφαντικά εξαρτήματα από την αρχαιότητα, επειδή ήταν κατασκευασμένα από ξύλο, δεν διασώζονται. Λιγοστά είναι και τα κατάλοιπα των ποικίλων υφασμάτων με τα περίτεχνα σχέδια, την ύπαρξη των οποίων μάς μαρτυρούν οι απεικονίσεις τους στις γυναικείες ενδυμασίες στα αγγεία.

Αντίθετα, τα μικρά, φορητά και ανθεκτικά υφαντικά βάρη, συνήθως φτιαγμένα από πηλό ή λίθο, αποτελούν το συνηθέστερο αρχαιολογικό εύρημα της υφαντικής διαδικασίας. Οι «αγνύθες», όπως ονομάζονται, έχουν ποικίλα σχήματα (πυραμιδοειδείς, κωνικές, τραπεζοειδείς και δισκοειδείς), φέρουν μία ή δύο οπές, για την ανάρτησή τους από τα νήματα, και το βάρος τους είναι ανάλογο της διαμέτρου της κλωστής και της πυκνότητας του υφάσματος.

Η παρουσία τους σε οικιακούς χώρους παρέχει πολύτιμες μαρτυρίες για τις υφαντικές εργασίες, που αποτελούσαν καθημερινή δραστηριότητα των γυναικών. Όταν βρίσκονται σε ιερά, ερμηνεύονται συνήθως ως τα κατάλοιπα ιερής ύφανσης για τα λατρευτικά αγάλματα ή ως αναθήματα˙ συμβολικές, μικρής αξίας προσφορές γυναικών.[39]

Και στην Αθήνα, η υφαντική αποτελούσε σημαντικό κομμάτι της καθημερινότητας. Ήταν η μόνη ασχολία που θεωρούνταν κατάλληλη για τις γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Οι δύο αγνύθες (εικ. 16, αριθ. κατ. 42-43) που βρέθηκαν στους τάφους κάτω από τα θεμέλια της Τράπεζας τοποθετήθηκαν πιθανώς σε γυναικείες ταφές ως φόρος τιμής στις δεξιότητες μίας ή δύο νεκρών Αθηναίων γυναικών.

Ο εύπλαστος και συγχρόνως ανθεκτικός, μετά το ψήσιμό του, πηλός υπήρξε το υλικό που προτιμήθηκε για τη δημιουργία των καθημερινών χρηστικών αντικειμένων. Παράλληλα, επιλέχθηκε από γενιές ολόκληρες καλλιτεχνών για την κατασκευή ειδωλίων. Οι μορφές υπαρκτών ή φανταστικών

ζώων και ανθρώπων αρχικά πλάθονταν ελεύθερα με το χέρι, ενώ από τον 7ο αι. π.Χ., όταν άρχισε ταυτόχρονα να χρησιμοποιείται και η μήτρα, η κοροπλαστική γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη.[40]

Τα πήλινα ειδώλια, αντικείμενα αγαπητά στους αρχαίους, αποτελούν ανασκαφικό εύρημα κοινό σε οικισμούς, ιερά και νεκροπόλεις όλων των περιοχών και περιόδων της αρχαιότητας. Όταν ανευρίσκονται σε ιδιωτικά σπίτια, ερμηνεύονται ως διακοσμητικές ή λατρευτικές οικιακές εικόνες. Μερικά, μάλιστα, ειδώλια είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα και λειτουργούσαν ως φυλακτά, προφυλάσσοντας τους πιστούς από το κακό. Ορισμένα ειδώλια χρησίμευαν επίσης ως *ἀθύρματα* (από το ρήμα *ἀθύρω* που σημαίνει παίζω, διασκεδάζω), δηλαδή παιχνίδια. Συχνά βρίσκονται επίσης τα ειδώλια σε ιερούς βόθρους, σε ιερά, όπου προσφέρονταν ως αναθήματα σε διάφορους θεούς, απεικονίζοντας τη θεότητα ή, όπως τα σημερινά τάματα, τον ίδιο τον αναθέτη.

Η *κόρη* στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος ανήκει στον τύπο (εικ. 17, αριθ. κατ. 37) της πεπλοφόρου με την αυστηρή, ιερατική στάση, που γνώρισε μεγάλη διάδοση σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ο κοροπλάστης χρησιμοποίησε μήτρα για την εμπρόσθια όψη, ενώ διαμόρφωσε την οπίσθια ελεύθερα με τα χέρια, αφήνοντας συγχρόνως τα αποτυπώματά του.

Το ειδώλιο της *κόρης*, αν προέρχεται από γυναικεία ταφή, ήταν αγαπημένο αντικείμενο της νεκρής ή αποτελούσε συμβολική απεικόνισή της. Αν πάλι συνόδευε παιδική ταφή, είχε πιθανώς προστατευτικό χαρακτήρα, ως συμβολική τροφός, σύντροφος στον άλλο κόσμο.

Πολλά ειδώλια παιδιών είναι γνωστά από την αρχαιότητα (εικ. 17, αριθ. κατ. 38). Το αποσπασματικά σωζόμενο παιδικό ειδώλιο της συλλογής της Τράπεζας ενδεχομένως ανήκει στον πολύ γνωστό τύπο του γυμνού αγοριού, οκλάζοντος στο δάπεδο με το ένα γόνατο ή και τα δύο πόδια λυγισμένα. Τα αγαλματίδια παιδιών ερμηνεύονται από τους αρχαιολόγους ως ιδεαλιστικές απεικονίσεις τους˙ όταν βρίσκονται σε ιερά, αποτελούν αναθήματα προς τους θεούς, από τους οποίους οι ευσεβείς γονείς ζητούσαν την προστασία των τέκνων τους. Σε παιδικούς τάφους, αντιπροσωπεύουν τα νεκρά παιδιά που θα πραγματοποιήσουν το ταξίδι στον Κάτω Κόσμο. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά έμπαιναν κάτω από την προστασία των χθόνιων θεοτήτων.[41]

Ανάμεσα στους πολυάριθμους τύπους των αρχαίων ειδωλίων ξεχωρίζουν όσα έχουν αρθρωτά μέλη. Τα χέρια και τα πόδια τους (εικ. 17, αριθ. κατ. 39) κατασκευάζονταν ξεχωριστά και συναρμολογούνταν με το σώμα μετά το ψήσιμο. Οι θηλυκές κούκλες της αρχαιότητας, γνωστές ως *πλαγγόνες*, κατασκευάζονταν σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους.[42] Έχουν βρεθεί σε ιερά, μαρτυρώντας τη λειτουργία τους ως παιχνιδιών, ως αναθημάτων που αφιέρωναν οι κοπέλες μετά το πέρας της παιδικής τους ηλικίας. Απεικονίζονται επίσης σε αττικές επιτύμβιες στήλες, όπου τις κρατούν μικρά κορίτσια, ενώ, σε περίπτωση πρόωρου θανάτου, τοποθετούνταν ως κτερίσματα σε τάφους μικρών παιδιών.[43]

Τα περισσότερα αρθρωτά ειδώλια φέρουν οπές στα κεφάλια τους για να κρεμιούνται. Τα *νευρόσπαστα*, όπως επίσης ονομάζονταν, μπορούσαν μάλλον να τα κινούν τα παιδιά και θα έκαναν οπωσδήποτε θόρυβο. Η κίνηση και ο θόρυβος έδιναν ζωντάνια στη μορφή, ενώ συνάμα της προσέδιδαν και μαγική χροιά. Η συχνή εύρεση των *πλαγγόνων* σε τάφους ενηλίκων υποδεικνύει την πιθανή αποτροπαϊκή λειτουργία τους.

Εικ. 18. Οι λύχνοι ήταν απαραίτητοι συνοδοί των νεκρών μέσα στους αιώνια σκοτεινούς τάφους. Χρησιμοποιούνταν επίσης από τους επισκέπτες, όταν έφταναν περὶ λύχνων ἅφας στις αττικές νεκροπόλεις.

Οι λύχνοι ήταν το κυριότερο φωτιστικό μέσο κατά την αρχαιότητα. Η χρήση τους δεν συνιστούσε πολυτέλεια, αλλά κοινό αγαθό που διευκόλυνε την καθημερινότητα των ανθρώπων. Η συνεχής παραγωγή τους, ανά τους αιώνες, η μεγάλη ποικιλία των σχημάτων τους – απόρροια των τεχνικών εξελίξεων – και η ιδιαίτερη ενίοτε διακόσμησή τους επιτρέπουν στους ερευνητές να ανιχνεύσουν την τυπολογική εξέλιξή τους, διευκολύνοντας τη χρονολόγηση τυχόν συνευρημάτων τους.

Από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. τα πλασμένα με το χέρι και τον κεραμικό τροχό λυχνάρια άρχισαν να κατασκευάζονται από μήτρες (καλούπια), γεγονός που επέτρεπε τη μαζική και φθηνή παραγωγή τους. Το διακοσμημένο με ανάγλυφα σφαιρίδια λυχνάρι στη συλλογή της Τράπεζας (εικ. 18, αριθ. κατ. 40) είναι κοινός τύπος˙ γνώρισε ευρεία παραγωγή από τα αττικά εργαστήρια.[44] Αντίθετα, το δεύτερο λυχνάρι της συλλογής (εικ. 18, αριθ. κατ. 41) εισήχθη από την Ιταλία, γεγονός που δείχνει τη μεγάλη γεωγραφική εμβέλεια που γνώριζε η βιοτεχνία των λύχνων την εποχή εκείνη.

Αντικείμενα καθημερινής χρήσης, τα λυχνάρια αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα του εξοπλισμού των ιερών οίκων: λειτουργούσαν ως προσφορές προς τους θεούς και υπήρξαν απαραίτητοι συνοδοί των νεκρών μέσα στους αιώνια σκοτεινούς τάφους.

Κατάλογος αρχαίων αντικειμένων

1

Γεωμετρικός αμφορέας επιγάστριου τύπου

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 10
Ύψ.: 73,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 17 εκ.
Μέγ. διάμ.: 40,4 εκ.
Διάμ. χείλους: 22,6 εκ.

Όψη Α.

Λεπτομέρεια της ζωφόρου των λαβών (όψη Γ).

Το αγγείο σώζεται ολόκληρο: το σώμα και ο λαιμός του διατηρούνται ακέραια, ενώ η βάση του είναι συγκολλημένη από τέσσερα θραύσματα. Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθροκάστανος. Μελανό γάνωμα, κατά τόπους καστανωπό λόγω ανομοιογενούς όπτησης, καλύπτει ολόκληρο το αγγείο εξωτερικά και την πάνω πλευρά του χείλους του. Εξηρημένα είναι η κάτω επιφάνεια της βάσης, το εσωτερικό του, οι ζώνες της διακόσμησης και μια ομάδα τριών παράλληλων οριζόντιων γραμμών στο κατώτερο τμήμα του σώματος.

Ο αμφορέας έχει λαιμό ψηλό κυλινδρικό, ελαφρά διευρυνόμενο προς τα πάνω, με δακτυλιόσχημο τόρο κάτω από το ανακαμπτόμενο χείλος. Το σώμα είναι σχεδόν ωοειδές και η βάση μικρή, χαμηλή, κωνική. Δισκελείς τοξοειδείς λαβές, τύπου βουκρανίου, τοποθετούνται οριζόντια στο ανώτερο τμήμα της κοιλιάς˙ τα κυρτά τμήματά τους είναι στρογγυλής διατομής και η κοίλη τριγωνική κατακόρυφη σύνδεσή τους στο κέντρο απολήγει σε έντονα αποστρογγυλεμένο άκρο.

Η διακόσμηση του αγγείου αναπτύσσεται σε δύο ζωφόρους, στη ζώνη των λαβών και στον λαιμό, οι οποίες πλαισιώνονται με τον ίδιο τρόπο: από τρεις οριζόντιες γραμμές προς τα κάτω και από διακοσμητική ζώνη όρθιων πλήρων τριγώνων (οδόντων πρίονος) προς τα πάνω ανάμεσα σε δύο ομάδες οριζόντιων γραμμών.

Η ζωφόρος του λαιμού περιέχει συνεχή διαγραμμισμένο αριστερόστροφο μαίανδρο με επτά άγκιστρα. Παρατηρείται ότι ο αγγειογράφος, κατά τον σχεδιασμό του αγγείου, εκτίμησε λανθασμένα το μέγεθος και τον αριθμό των στροφών του μαιάνδρου σε σχέση με τον διαθέσιμο προς διακόσμηση χώρο της ζώνης˙ για να καλύψει το σφάλμα του και να γεμίσει το κενό διάστημα που προέκυψε, προσέθεσε μία επιπλέον κάθετη διαγραμμισμένη κεραία (βλ. λεπτομέρεια όψης Β).

Για τη διακόσμηση της κύριας ζώνης των λαβών υιοθετείται το σύστημα διαίρεσης σε μετόπες και τριγλύφους. Οι έξι μετόπες (τρεις σε κάθε πλευρά) φέρουν στις γωνίες τους από μία μελανή στιγμή (ενίοτε δύο) και στο κέντρο τους κυκλικό κόσμημα˙ πρόκειται για εδαφόχρωμο σταυρό εγγεγραμμένο σε πλήρη μελανό κύκλο («έμβλημα»), που περιβάλλεται από πέντε ομόκεντρους

Όψη Δ.

Λεπτομέρεια της ζωφόρου του λαιμού (όψη Β).

κύκλους. Στις δύο κύριες όψεις του αγγείου (Α και Γ) η κεντρική μετόπη πλαισιώνεται από δύο σύνθετα τρίγλυφα. Αυτά δεν είναι ίδια μεταξύ τους, αποτελούνται από διαγραμμισμένους κάθετους μαιάνδρους, αλλά εκατέρωθεν αυτών φέρουν διαφορετικά κοσμήματα: άλλοτε ιχθυακάνθου και άλλοτε κάθετων τεθλασμένων γραμμών – μονών, διπλών ή τριπλών – που πλαισιώνονται με τη σειρά τους από ομάδες τριών παράλληλων κάθετων γραμμών.

Τα οριζόντια τμήματα των δισκελών λαβών είναι διακοσμημένα με λεπτά κάθετα γραμμίδια, πλαισιωμένα πάνω και κάτω από οριζόντια γραμμή (όψεις Β και Δ). Η διαγράμμιση αλλάζει φορά στη διασταύρωση των τόξων και στο κατακόρυφο τμήμα γίνεται οριζόντια.

π. 850 π.Χ.
Εργαστήριο των αμφορέων του Άργους

Η διακόσμηση με ομάδες ομόκεντρων κύκλων κατά το σύστημα διακόσμησης των μετοπών και τριγλύφων αποτελεί ιδιαίτερο καλλιτεχνικό αττικό ιδίωμα, που χρησιμοποιείται κατεξοχήν για τους αμφορείς με λαβές στην κοιλιά (επιγάστριος τύπος), από τον όψιμο 10ο μέχρι τα μέσα του 8ου αι. π.Χ., και παρουσιάζει δύο βασικές παραλλαγές, με δύο και τρεις μετόπες. Στο παρελθόν, η αττική προέλευση των τριμετοπικών επιγάστριων αμφορέων, οι οποίοι πράγματι σπανίζουν στην περιοχή, αμφισβητήθηκε. Σύμφωνα, ωστόσο, με νεότερες έρευνες, οι τριμετοπικοί αμφορείς παράγονταν από τα ίδια αττικά εργαστήρια με αυτά των διμετοπικών.[45]

Το ωοειδές σώμα και ο ψηλός λαιμός είναι χαρακτηριστικά των αμφορέων της Μέσης Γεωμετρικής Ι περιόδου (850-800 π.Χ.).[46] Η βάση, πάντως, οδηγεί στη χρονολόγηση του αγγείου στα τέλη της Πρώιμης Γεωμετρικής (900-850 π.Χ.) και στις αρχές της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου (π. 850 π.Χ.): είναι κωνική, αλλά χαμηλή, και όχι η ψηλότερη βάση που υιοθετείται κατά τη Μέση Γεωμετρική περίοδο (850-760 π.Χ.).[47]

Στη χρονολόγηση του αγγείου στην Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο οδηγεί και η διακόσμησή του, που παρουσιάζει περιορισμένη ποικιλία δευτερευόντων κοσμημάτων. Οι οριζόντιες ζώνες, που πλαισιώνουν τις φαρδιές διακοσμητικές ζωφόρους, στον αμφορέα της συλλογής της Τράπεζας είναι στενές και απλούστερες, καθώς χρησιμοποιείται μόνο το οδοντωτό κόσμημα.[48] Η ζωφόρος του λαιμού πρωτοεμφανίζεται στο τέλος της Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου και τείνει, με την προσθήκη περισσότερων κοσμημάτων, να καταλάβει όλη την επιφάνειά του˙ εδώ, αν και αρκετά διευρυμένη, διαμορφώνεται μόνο με τον ογκώδη μαίανδρο και το οδοντωτό κόσμημα.[49] Το κάτω μέρος του αγγείου κοσμείται με μία μόνο ομάδα τριών εδαφόχρωμων γραμμών˙ σε μεταγενέστερα αγγεία, ο αριθμός τους αυξάνεται.[50]

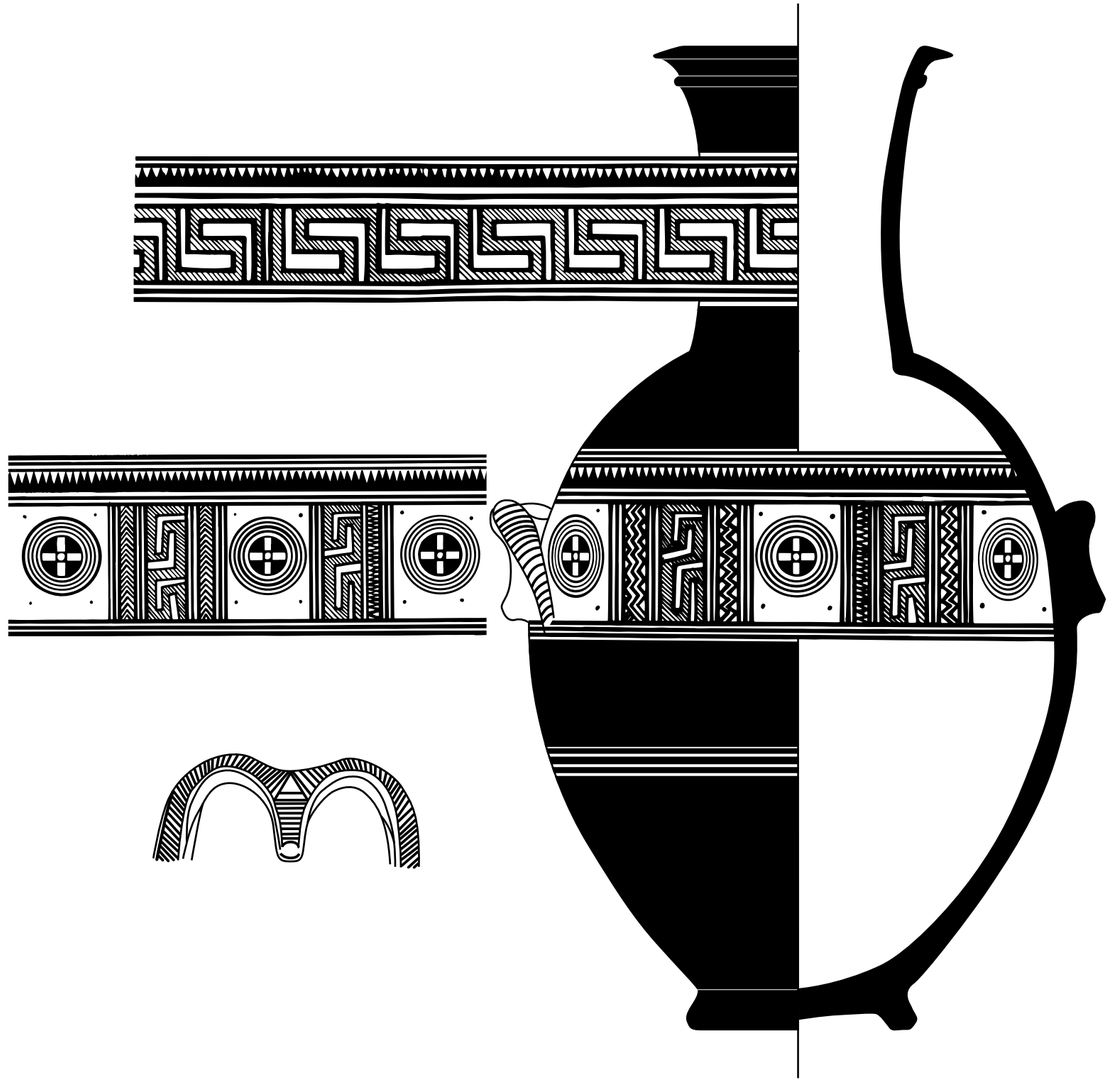
Σε ό,τι αφορά τη ζωφόρο των λαβών, πρώιμα στοιχεία αποτελούν: α. η απουσία των ακραίων τριγλύφων που πλαισιώνουν τις μετόπες,[51] β. η απουσία των στενών διαχώρων (cushions) στο κάτω μέρος των μετοπών της ζωφόρου, τα οποία πρωτοχρησιμοποιούνται κατά τη Μέση Γεωμετρική Ι (850-760 π.Χ.),[52] και γ. οι κοκκίδες που χρησιμοποιούνται ως γωνιακά κοσμήματα πλήρωσης στις μετόπες.[53]

Ιδιαίτερα σημαντική για τη χρονολόγηση και την ένταξη του αγγείου στην κατηγορία των ομοκεντρικών αμφορέων με το διακοσμητικό σύστημα μετοπών και τριγλύφων είναι η μορφή του «εμβλήματος», που εγγράφεται στο σύστημα των ομόκεντρων κύκλων. Ο πλήρης μελανός κύκλος με εξηρημένο σταυρό εμφανίζεται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο (960-900 π.Χ.), ενώ, σταδιακά, κατά τη Μέση Γεωμετρική, τα τεταρτοκύκλια του εσωτερικού των ομόκεντρων κύκλων κοσμούνται με περισσότερο πολύπλοκα σχέδια.[54]

Το «έμβλημα» φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τον αρχαίο αγγειογράφο, σήμα κατατεθέν του εκάστοτε εργαστηρίου. Έτσι είναι σήμερα ενίοτε επιτρεπτή η ομαδοποίηση των αγγείων και η απόδοσή τους σε συγκεκριμένα εργαστήρια.[55] Ο αμφορέας στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος μπορεί να παραβληθεί με άλλους αμφορείς που φέρουν το ίδιο μελανό «έμβλημα»: του Μουσείου του Άργους, αριθ. 3245 (Μέση Γεωμετρική Ι), του οικοπέδου Φλέσσα στο Άργος (Μέση Γεωμετρική Ι), του νεκροταφείου στην Πρόνοια του Ναυπλίου (Μέση Γεωμετρική Ι) και του Βόρειου Νεκροταφείου της Κνωσού, αριθ. ΗΜ 12071 (Μέση Γεωμετρική Ι).[56] Εκτός από το «έμβλημα», κοινά χαρακτηριστικά των αμφορέων αυτών αποτελούν η εκτεταμένη χρήση ζωνών με οδόντες πρίονος, του μόνου στοιχείου που ορίζει τη ζωφόρο της κοιλιάς και την προτίμηση στους κάθετους μαιάνδρους των τριγλύφων. Πρόκειται για κοσμήματα που θεωρούνται παραδοσιακά· οι ζώνες των πλήρων τριγώνων (οδόντων πρίονος), μάλιστα, χρησιμοποιούνται σπάνια μετά τα τέλη της Πρώιμης Γεωμετρικής ΙΙ (875-850 π.Χ.).[57]

Ο αμφορέας στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος χρονολογείται στα τέλη της Πρώιμης ή στις αρχές της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου (π. 850 π.Χ.) και εντάσσεται στην παραγωγή του εργαστηρίου των αμφορέων του Άργους.[58] Τα προϊόντα του διέπονται από την ίδια επιμέλεια και ακρίβεια στο σχέδιο, τόσο στο σύστημα διακόσμησης των μετοπών και τριγλύφων όσο και στα δευτερεύοντα μοτίβα. Αξιοσημείωτο είναι και το σφάλμα στον σχεδιασμό του μαιάνδρου της ζωφόρου του λαιμού που απαντά επίσης στο αγγείο του Μουσείου του Άργους, όπου αντιμετωπίζεται με παρόμοιο τρόπο.[59]

Η ασυνέπεια που παρατηρείται στη διακόσμηση των τεσσάρων τριγλύφων του αγγείου στη συλλογή της Τράπεζας δεν μειώνει την αισθητική αρτιότητα του όλου. Αντίθετα, η διακοσμητική αυτή ποικιλία αποπνέει χαρακτήρα πειραματισμού εκ μέρους του ζωγράφου/εργαστηρίου, που συνάδει με τον συγκερασμό νέων και παραδοσιακών στοιχείων, τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση, και αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του εργαστηρίου των αμφορέων του Άργους.

(κλίμακα 1:4)

Όψη Β.

Όψη Γ.

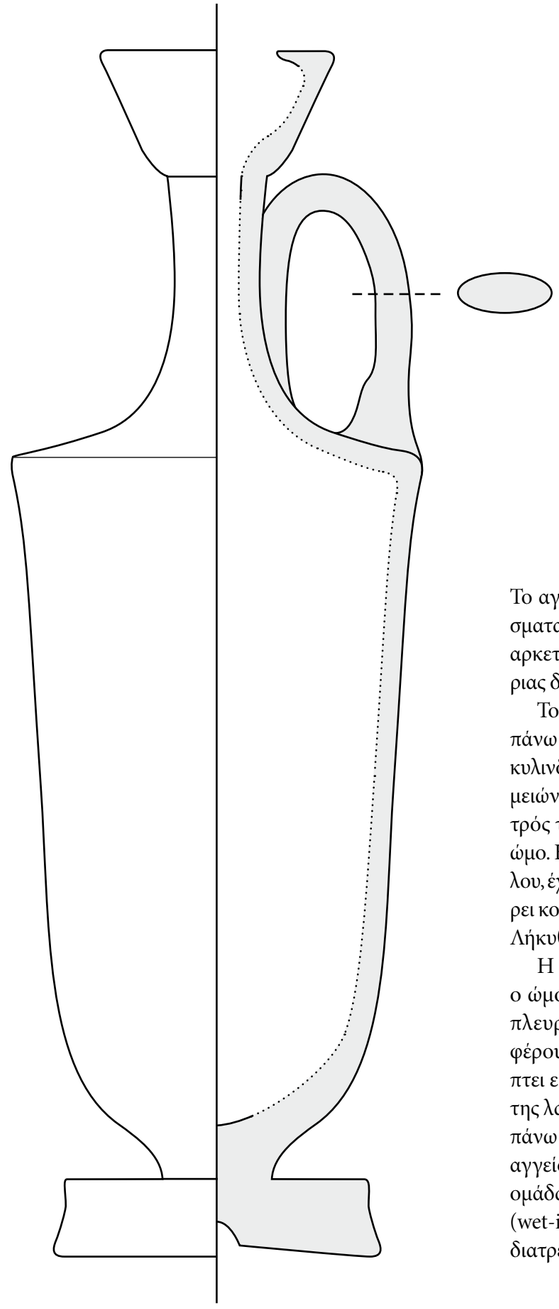

2

Λήκυθος λευκού βάθους με ανθέμια

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 46
Ύψ.: 22,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 6,1 εκ.
Μέγ. διάμ.: 7,6 εκ.
Διάμ. στομίου: 4,4 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο είναι συγκολλημένο από πέντε θραύσματα· φέρει μικρής έκτασης απώλεια υλικού και αρκετές απολεπίσεις, ιδιαίτερα στη ζώνη της κύριας διακόσμησης. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το στόμιο είναι καλυκόσχημο, με επίπεδη την πάνω επιφάνεια του χείλους, ο λαιμός ψηλός και κυλινδρικός, η λαβή ταινιωτή. Το κυλινδρικό σώμα μειώνεται προς τη βάση και η μεγαλύτερη διάμετρός του βρίσκεται στην οξεία ένωσή του με τον ώμο. Η βάση είναι δισκόμορφη, σχήματος τροχίλου, έχει διευρυμένο το κατώτερο μέρος της και φέρει κοίλανση στο κέντρο της κάτω επιφάνειάς της. Λήκυθος δευτερεύοντος τύπου.[60]

Η πάνω επιφάνεια του χείλους, ο λαιμός, ο ώμος, η εσωτερική όψη της λαβής, η κάθετη πλευρά της βάσης και η επιφάνεια έδρασής της φέρουν ερυθρωπή βαφή. Μελανό γάνωμα καλύπτει εξωτερικά και εσωτερικά το στόμιο, τη ράχη της λαβής, το κατώτερο τμήμα του αγγείου και το πάνω μέρος της βάσης. Στο κατώτερο τμήμα του αγγείου, πάνω στο μαύρο γάνωμα, έχει χαραχθεί ομάδα τριών εξηρημένων παράλληλων γραμμών (wet-incised lines). Το κατώτερο μέρος της βάσης διατρέχει μελανή ταινία.

Άνω όψη.

Ο ώμος, μέχρι τη γένεση του λαιμού, κοσμείται με σύστημα διπλής σειράς ακτινωτών γραμμών. Το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του σώματος του αγγείου καλύπτεται από υπόλευκο επίχρισμα. Η διακόσμηση περιορίζεται στο μπροστινό μέρος του αγγείου και ξεκινά αμέσως κάτω από τον ώμο, με μία ζώνη απλού δεξιόστροφου μαιάνδρου ανάμεσα σε ζεύγη οριζόντιων γραμμών. Ακολουθεί η κύρια διακόσμηση του σώματος με έξι πολύφυλλα ανθέμια που φέρουν πλήρεις πυρήνες. Αυτά συνδέονται μεταξύ τους με βλαστόσπειρες σε δύο αντιθετικά εναλλασσόμενες αλυσίδες. Στο κατώτερο τμήμα της κύριας διακοσμητικής ζώνης παρατηρείται εδαφόχρωμη τεθλασμένη γραμμή.

460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας

Το σύστημα εξηρημένων εγχάρακτων γραμμών στο κατώτερο μελανό τμήμα του σώματος των αγγείων αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Ζωγράφου της Μέγαιρας και του εργαστηρίου του.[61]

Ένα άλλο γνώρισμα των ληκύθων του Ζωγράφου είναι η μελανή ταινία που διατρέχει τη βάση των αγγείων και δημιουργεί την ψευδαίσθηση της διαίρεσής της σε δύο επίπεδα.

Οι ανθεμωτές λήκυθοι συνθέτουν αξιόλογη κατηγορία προϊόντων του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας. Η διάταξη των ανθεμίων και η χρήση των λοιπών επιμέρους διακοσμητικών στοιχείων, όπως ο μαίανδρος και η εδαφόχρωμη τεθλασμένη γραμμή, επιτρέπουν την ένταξη του αγγείου στην ομάδα Ι.6.α της κατάταξης της Παναρίτη. Τα σωζόμενα παραδείγματα της ομάδας είναι λιγοστά, προέρχονται κυρίως από τάφους και είναι μικρότερα από το αγγείο της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος. Χρονολογούνται περί το 460-450 π.Χ., αλλά δεν αποκλείεται να συνέχισαν να παράγονται μέχρι το γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. [62]

3

Λήκυθος λευκού βάθους με ανθέμια

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 51
Μέγ. σωζ. ύψ.: 16,4 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,4 εκ.
Μέγ. διάμ.: 6,2 εκ.

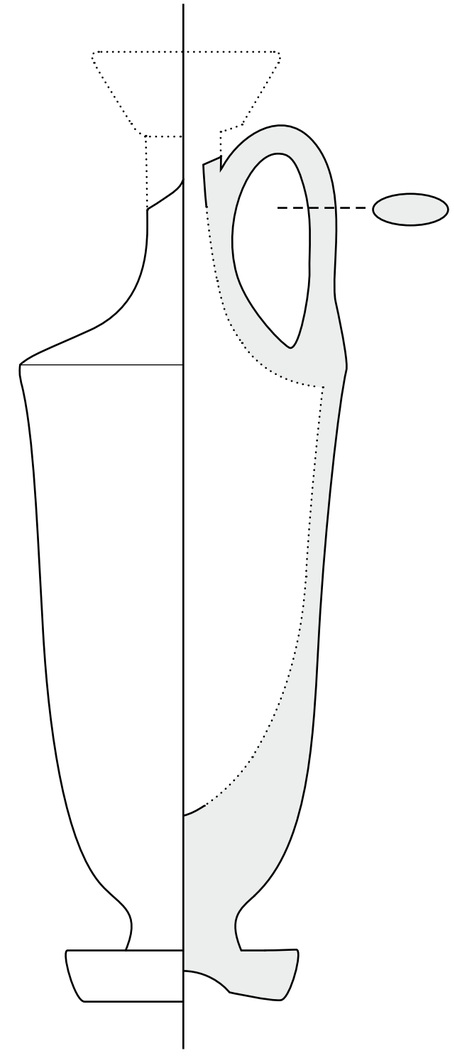
Το αγγείο είναι συγκολλημένο από τρία θραύσματα. Λείπει μέρος του λαιμού και το στόμιο˙ φέρει μικρή απώλεια υλικού του σώματος και εκτεταμένες απολεπίσεις, ιδιαίτερα στην κύρια διακοσμητική ζώνη. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Για το σχήμα του αγγείου – λήκυθος δευτερεύοντος τύπου –, βλ. το προηγούμενο αγγείο, υπ' αριθ. κατ. 2. Διαφορετική είναι ωστόσο η βάση, η οποία εδώ είναι δισκόμορφη, με καμπύλη την πλαϊνή κάθετη επιφάνειά της.

Για τη διακόσμηση του αγγείου, βλ. επίσης το προηγούμενο αγγείο υπ' αριθ. κατ. 2. Φαίνεται ωστόσο ότι απουσιάζει η κάτω εδαφόχρωμη τεθλασμένη γραμμή. Η κάτω επιφάνεια της βάσης καλύπτεται από ερυθρωπό γάνωμα.

460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας

Για την απόδοση του αγγείου στον Ζωγράφο της Μέγαιρας, βλ. παραπάνω αγγείο υπ' αριθ. κατ. 2. Τα ίχνη της διακόσμησης στο σώμα της ληκύθου επιτρέπουν την ένταξή της στην ομάδα Ι.6.β, όπως τη διέκρινε η Παναρίτη.[63]

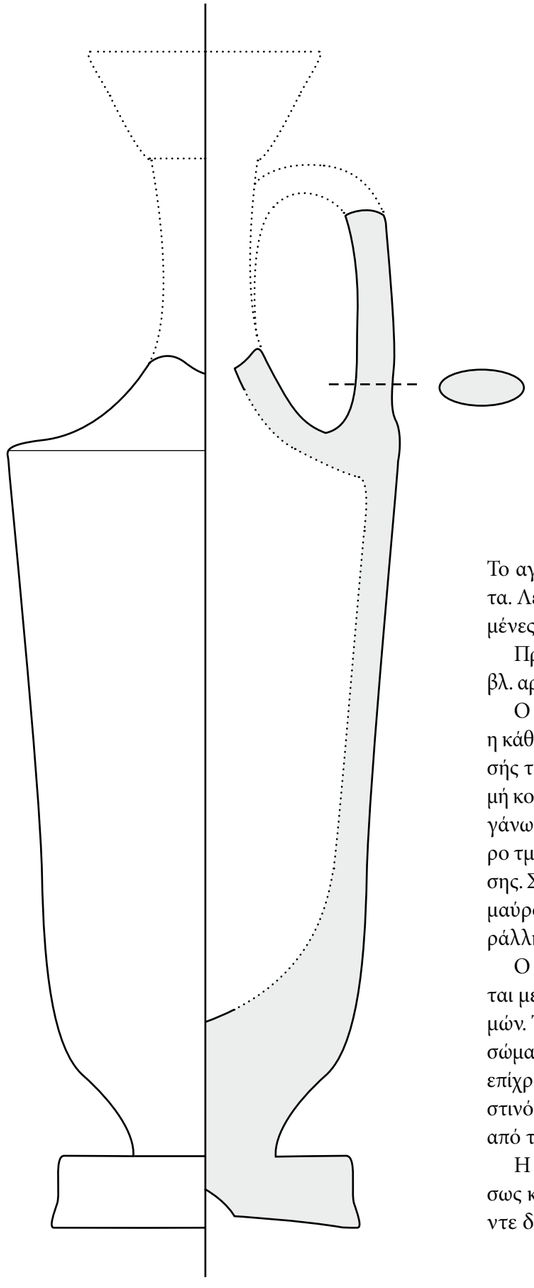
(κλίμακα 1:1)

4

Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 50
Μέγ. σωζ. ύψ.: 19 εκ.
Διάμ. βάσης: 5,8 εκ.
Μέγ. διάμ.: 7,3 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο είναι συγκολλημένο από τρία τμήματα. Λείπει ο λαιμός και το στόμιο˙ φέρει εκτεταμένες αποφλοιώσεις.

Πρόκειται για λήκυθο δευτερεύοντος τύπου, βλ. αριθ. κατ. 2.

Ο λαιμός, ο ώμος, η εσωτερική όψη της λαβής, η κάθετη πλευρά της βάσης και η επιφάνεια έδρασής της φέρουν ερυθρωπή βαφή. Μελανή γραμμή κοσμεί το κατώτερο τμήμα της βάσης. Μελανό γάνωμα καλύπτει τη ράχη της λαβής, το κατώτερο τμήμα του αγγείου και το πάνω μέρος της βάσης. Στο κατώτερο τμήμα του αγγείου, πάνω στο μαύρο γάνωμα, υπάρχει ομάδα εξηρημένων παράλληλων γραμμών.

Ο ώμος, μέχρι τη γέννηση του λαιμού, κοσμείται με σύστημα διπλής σειράς ακτινωτών γραμμών. Το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του σώματος του αγγείου καλύπτεται από υπόλευκο επίχρισμα. Η διακόσμηση περιορίζεται στο μπροστινό μέρος, ενώ η πίσω πλευρά του αγγείου κάτω από τη λαβή αφήνεται ακόσμητη.

Η κύρια διακόσμηση του αγγείου ξεκινά αμέσως κάτω από τον ώμο και διαρθρώνεται σε πέντε διακοσμητικές ζώνες. Στο μέσο προβάλλει

Λεπτομέρεια διακόσμησης.

οριζόντιος βλαστός, από τον οποίο φύονται αντιθετικά ζεύγη φύλλων και καρπών κισσού. Το κόσμημα έχει φορά προς τα δεξιά και τα πλήρη, καρδιόσχημα φύλλα εναλλάσσονται με τους καρπούς, που αποδίδονται με στιγμές (στιγμορόδακες). Η κεντρική αυτή διακοσμητική ζώνη πλαισιώνεται προς τα πάνω και προς τα κάτω με τα ίδια επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία: μία γραμμή, ένα φαρδύ αβακωτό κόσμημα και, τέλος, έναν δεξιόστροφο απλό μαίανδρο ανάμεσα σε δύο γραμμές.

460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας

Το αγγείο αυτό, όπως και τα επόμενα (αριθ. κατ. 5-9), ανήκουν στην πολυπληθέστερη ομάδα ληκύθων του Ζωγράφου της Μέγαιρας και του εργαστηρίου του, αυτήν με τη χαρακτηριστική διακόσμηση του καρποφόρου κισσού. Το σχηματοποιημένο διακοσμητικό μοτίβο θα επέτρεπε την τυποποίηση και τη μαζική παραγωγή, η οποία, σε συνάρτηση με τη μικρή αξία τους, οδήγησε στη μεγάλη εξαγωγική ικανότητα του εργαστηρίου. Αγγεία αυτής της κατηγορίας ανευρίσκονται ως κτερίσματα σε ολόκληρο σχεδόν τον ελληνικό κόσμο του 5ου αι. π.Χ. Η μεγάλη διάδοσή τους οφείλεται σαφώς και στον φυτικό διάκοσμο, που θα ήταν κατανοητός από όλους και ο οποίος πιθανώς συνδέεται με τη νεκρική τελετουργία, κάτι που θα εξηγούσε και τη συχνή ανεύρεσή τους σε τάφους.[64]

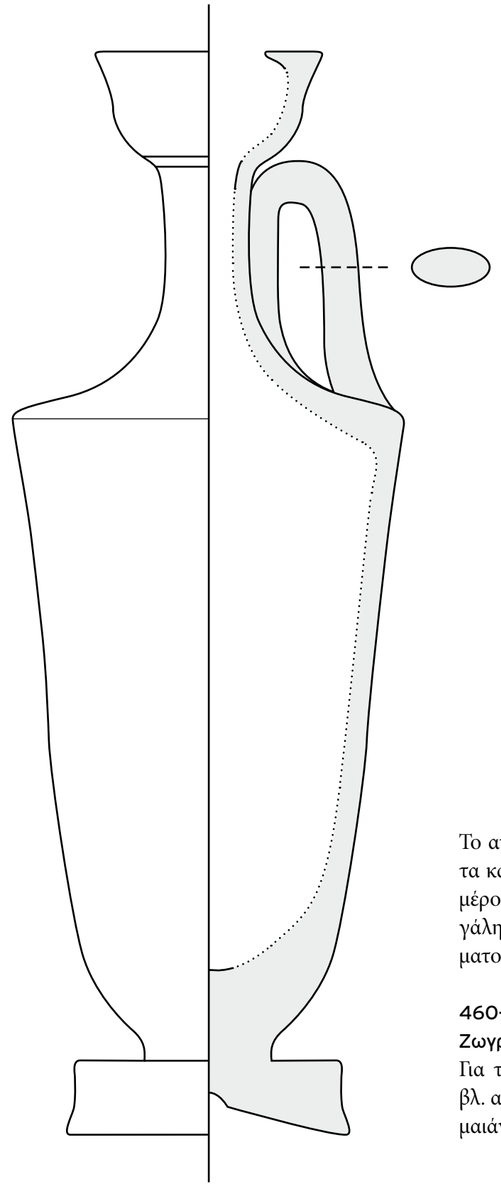
Ο τρόπος διάταξης και χρήσης των επιμέρους διακοσμητικών ζωνών που πλαισιώνουν τον θαλλό κισσού (μαίανδρος και αβακωτό κόσμημα) οδήγησαν την Παναρίτη στη διάκριση υποομάδων (ομάδα II.1-5). Το αγγείο εντάσσεται στην ομάδα II.1.[65]

5

Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 49
Ύψ.: 20,2 εκ.
Διάμ. βάσης: 5,4 εκ.
Μέγ. διάμ.: 7,3 εκ.
Διάμ. στομίου: 4,3 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο είναι συγκολλημένο από δύο τμήματα και εννέα επιφανειακά θραύσματα. Στο πίσω μέρος του, κάτω από τη λαβή, παρουσιάζει σε μεγάλη έκταση αποφλοίωση του ανώτερου στρώματος. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

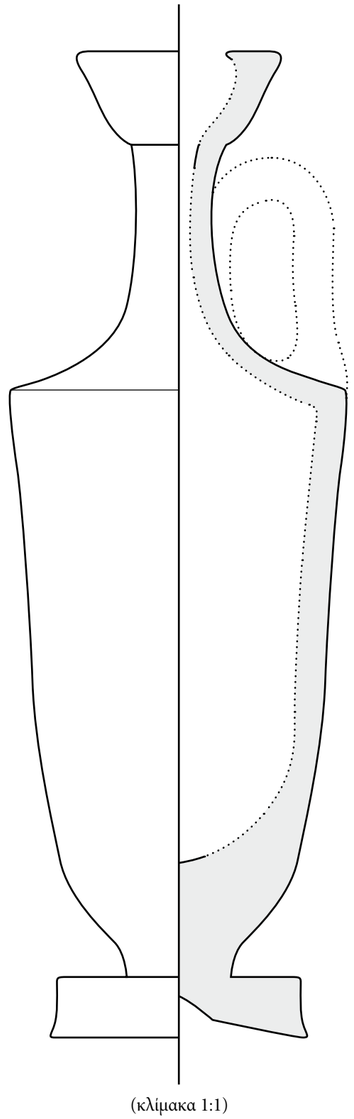
460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας
Για το σχήμα και τη διακόσμηση του αγγείου, βλ. αριθ. κατ. 4. Η απουσία της κάτω ζώνης του μαιάνδρου εντάσσει το αγγείο στην ομάδα ΙΙ.2.[66]

6

Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 52
Ύψ.: 18,4 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,6 εκ.
Μέγ. διάμ.: 6,3 εκ.
Διάμ. στομίου: 3,6 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο είναι συγκολλημένο από οκτώ θραύσματα. Λείπει μεγάλο μέρος της πίσω πλευράς του σώματος. Φέρει περιορισμένες επιφανειακές αποφλοιώσεις.

460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας
Για το σχήμα του αγγείου, βλ. παραπάνω, αριθ. κατ. 2. Για τη διακόσμηση, βλ. αριθ. κατ. 4. Απουσιάζουν ωστόσο οι ζώνες με τους μαιάνδρους, επομένως με βάση τη σειρά των διακοσμητικών στοιχείων εντάσσεται στην ομάδα ΙΙ.3.[67]

7

Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 41
Ύψ.: 17,4 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,4 εκ.
Μέγ. διάμ.: 6,3 εκ.
Διάμ. στομίου: 3,7 εκ.

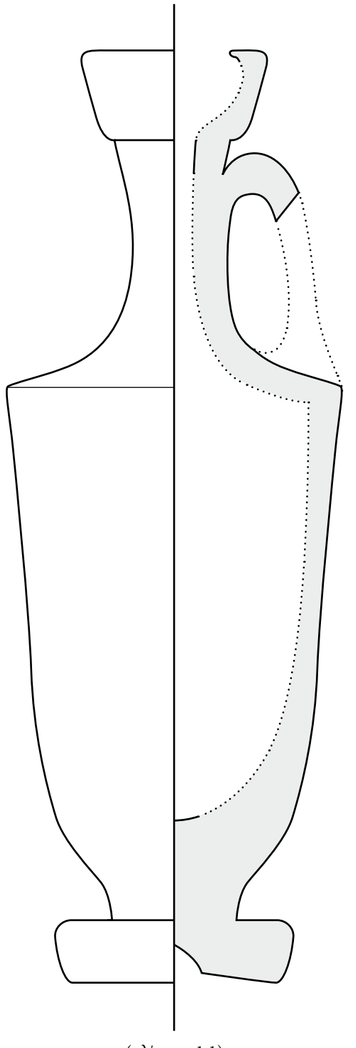
Λεπτομέρεια διακόσμησης.

Το αγγείο είναι συγκολλημένο από τέσσερα θραύσματα. Λείπουν μικρά τμήματα από το σώμα. Κατά τόπους έχει διατηρηθεί το επίθετο ερυθρό χρώμα που είχε χρησιμοποιηθεί για τον εξωραϊσμό της διακόσμησης (βλ. εικ. λεπτομέρειας).

460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας

Για το σχήμα του αγγείου, βλ. αριθ. κατ. 4. Διαφέρει ως προς τη βάση, η οποία είναι απλή δισκόμορφη, με καμπύλη την πλαϊνή επιφάνειά της.

Για τη διακόσμηση και την ένταξή του στην ομάδα ΙΙ.3, βλ. παραπάνω, αριθ. κατ. 6.

(κλίμακα 1:1)

8

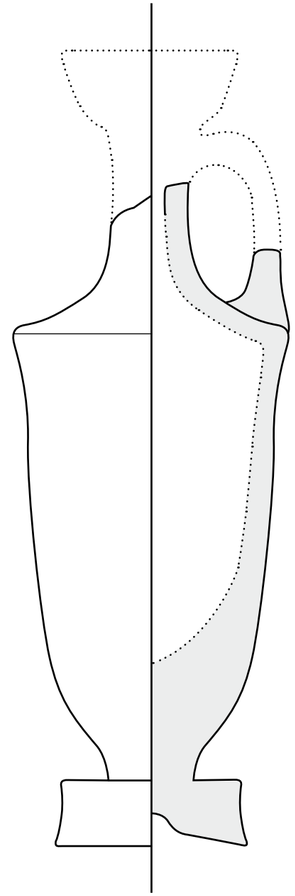
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 45
Μέγ. σωζ. ύψ.: 12,4 εκ.
Διάμ. βάσης: 3,6 εκ.
Μέγ. διάμ.: 5,1 εκ.

Σώζεται το σώμα ακέραιο, λείπει μέρος της λαβής και τμήμα του λαιμού με το στόμιο. Το αγγείο φέρει εκτεταμένες αποφλοιώσεις και απολεπίσεις.

460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας
Για το σχήμα, τη διακόσμηση και την ένταξή του στην ομάδα ΙΙ.3, βλ. αριθ. κατ. 6.

(κλίμακα 1:1)

9

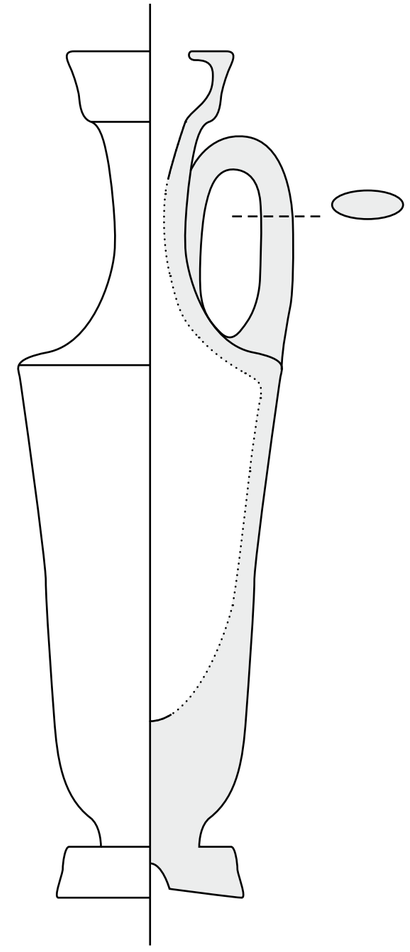
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 43
Ύψ.: 15,8 εκ.
Διάμ. βάσης: 3,2 εκ.
Μέγ. διάμ.: 4,9 εκ.
Διάμ. στομίου: 3,2 εκ.

Το αγγείο είναι επικολλημμένο από τρία θραύσματα. Για το σχήμα του, βλ. αριθ. κατ. 6-8. Είναι ωστόσο μικρότερο σε διαστάσεις και έχει ραδινότερες αναλογίες.

460-450/425 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας
Για τη διακόσμηση και την ένταξή του στην ομάδα ΙΙ.3, βλ. αριθ. κατ. 6. Παρουσιάζει, ωστόσο, την ιδιαιτερότητα ότι το λευκό έδαφος καλύπτει και τον ώμο και τον λαιμό.

(κλίμακα 1:1)

10

Μελανόμορφη λήκυθος

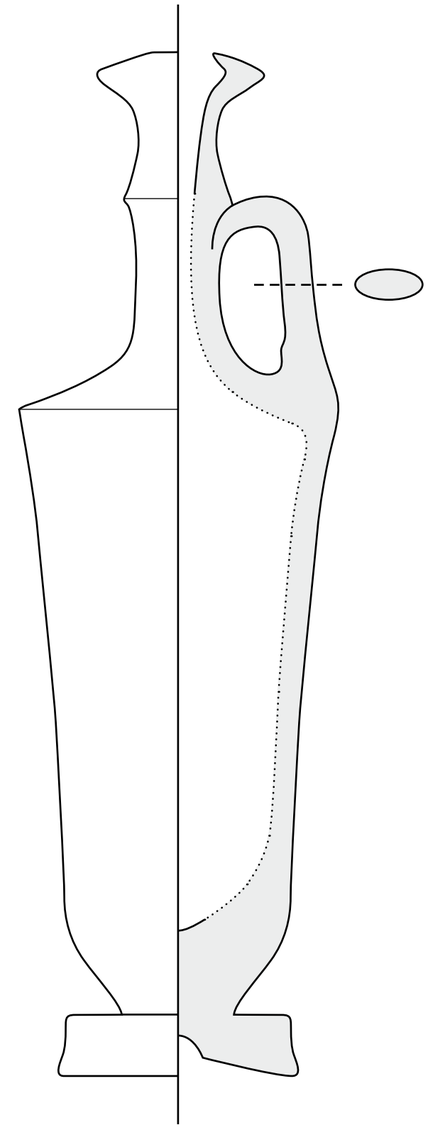
Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 48
Ύψ.: 19,1 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,8 εκ.
Μέγ. διάμ.: 6,1 εκ.
Διάμ. στομίου: 3,2 εκ.

Η λήκυθος σώζεται ακέραιη. Φέρει λίγες αποκρούσεις στο στόμιο και στη βάση, με ελάχιστες απώλειες υλικού. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος. Το λευκό επίθετο χρώμα έχει σε μεγάλη έκταση χαθεί.

Το στόμιο του αγγείου είναι τύπου «καπνοδόχου», με ελαφρώς κοίλη την πάνω επιφάνεια του χείλους. Ο λαιμός είναι ψηλός και η λαβή ταινιωτή. Το ψηλό κυλινδρικό σώμα διευρύνεται ομαλά μέχρι την οξεία ένωσή του με τον ώμο. Η βάση είναι δισκοειδής, σχήματος τροχίλου και φέρει κοίλανση στο κέντρο της κάτω επιφάνειάς της. Λήκυθος δευτερεύοντος τύπου.[68]

Μελανό γάνωμα καλύπτει εξωτερικά και εσωτερικά το στόμιο, τη ράχη της λαβής, το κατώτερο τμήμα του αγγείου και το πάνω μέρος της βάσης του. Η πάνω επιφάνεια του χείλους, ο λαιμός, ο ώμος, το εσωτερικό τμήμα της λαβής, η κάθετη πλευρά της βάσης και η επιφάνεια έδρασής της έχουν αφεθεί στο χρώμα του πηλού. Μελανή ταινία περιτρέχει την εξωτερική κάθετη όψη τής χαμηλότερης βαθμίδας της βάσης. Στο κατώτερο τμήμα του αγγείου, πάνω στο μαύρο γάνωμα, υπάρχει ομάδα τριών εγχάρακτων, εξηρημένων παράλληλων γραμμών. Ο ώμος, μέχρι τη γένεση του λαιμού, κοσμείται με σύστημα διπλής σειράς ακτινωτών γραμμών.

(κλίμακα 1:1)

Λεπτομέρεια διακόσμησης.

Στο σώμα του αγγείου απεικονίζονται δύο έφιππες Αμαζόνες προς τα δεξιά. Φορούν λοφιοφόρο κράνος και πανοπλία. Με το αριστερό τους χέρι κρατούν τα ηνία του αλόγου τους, ενώ με το δεξί κρατούν πίσω τους ασπίδα. Πίσω από τις μορφές, προβάλλουν οι αιχμές δύο δοράτων. Οι μορφές πατούν σε μελανή γραμμή εδάφους. Η παράσταση επιστέφεται από δεξιόστροφο μαίανδρο, που διακόπτεται από τα λοφία των περικεφαλαίων των Αμαζόνων.

Με εξίτηλο επίθετο λευκό χρώμα αποδίδονται: τα πρόσωπα, τα γυμνά γυναικεία άκρα, αλλά και λεπτομέρειες, όπως τα λοφία, τα περιγράμματα και τα επισήματα των ασπίδων, τα ηνία, τα μάτια των αλόγων, η φολιδωτή θωράκιση και η σειρά των πολλαπλών δερμάτινων γλωσσιδίων που κρέμονται πλούσια από το κάτω άκρο του θώρακα.

Η χάραξη, περιορισμένη και αμελής, χρησιμοποιείται για να αποδοθούν τα περιγράμματα της πανοπλίας και των ασπίδων, αλλά και για μερικές ανατομικές λεπτομέρειες των αλόγων.

460-450 π.Χ.
Ζωγράφος της Μέγαιρας

Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία των ληκύθων με στόμιο σε σχήμα «καπνοδόχου». Τέτοια αγγεία διακόσμησαν και οι Ζωγράφοι της Μέγαιρας, του Φόλου, του Αίμονος και του Εμπορίου.[69]

Το ιδιόμορφο σχήμα της ληκύθου, οι εγχάρακτες εξηρημένες γραμμές στο κατώτερο μέρος της, το κόσμημα του ώμου και ο μαίανδρος που επιστέφει την παράσταση συνάδουν με το έργο του Ζωγράφου της Μέγαιρας και του εργαστηρίου του.[70]

Το θέμα των Αμαζόνων είναι αρκετά αγαπητό στον Ζωγράφο˙ τις απεικονίζει έφιππες ή όρθιες να παρελαύνουν, σε σκηνές μάχης ή αρματοδρομίας.[71] Τα άλογα των Αμαζόνων του αγγείου στη συλλογή της Τράπεζας έχουν τις ίδιες ραδινές αναλογίες, τα αποστρογγυλοποιημένα χαρακτηριστικά της κεφαλής και τις οπλές με άλλα αγγεία του Ζωγράφου.

Τα αγγεία με στόμιο «καπνοδόχου» του Ζωγράφου της Μέγαιρας, αν και δεν γνώρισαν την ίδια διάδοση με εκείνη των ληκύθων του με φυτικό διάκοσμο, υπήρξαν αγαπητά στον κυρίως ελλαδικό χώρο (Αττική, Κόρινθο, Βοιωτία, Ερέτρια, κ.α.).[72]

11

Λήκυθος με μελαμβαφές σώμα

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 47
Ύψ.: 11,3 εκ.
Διάμ. βάσης: 3,2 εκ.
Μέγ. διάμ.: 4,3 εκ.
Διάμ. στομίου: 3 εκ.

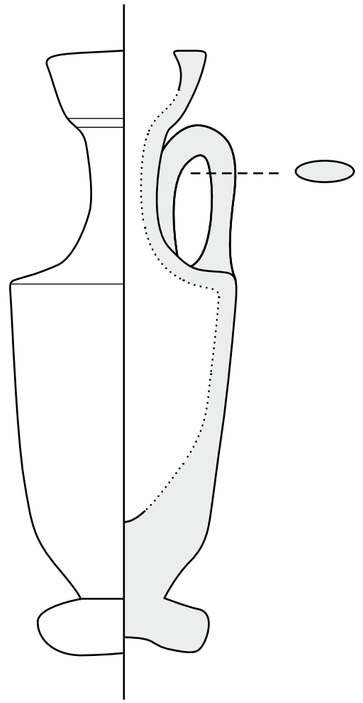
Το αγγείο είναι συγκολλημένο από δύο θραύσματα. Λείπει μέρος του στομίου. Το μελανό γάνωμα έχει απολεπιστεί στη μεγαλύτερη έκτασή του. Ο πηλός είναι ωχρός-κιτρινωπός.

Το στόμιο της ληκύθου είναι καλυκόσχημο, με επίπεδη την πάνω επιφάνεια του χείλους. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός και η λαβή κάθετη, ταινιωτή. Το κυλινδρικό σώμα μειώνεται προς τη βάση και έχει τη μεγαλύτερη διάμετρό του στην οξεία ένωσή του με τον ώμο. Η βάση, δισκόμορφη με καμπύλη την πλαϊνή επιφάνειά της, φέρει μικρή κοιλότητα στο κάτω μέρος της. Λήκυθος δευτερεύοντος τύπου.[73]

Στιλπνό μελανό γάνωμα κάλυπτε το σώμα, το στόμιο εσωτερικά και εξωτερικά, την πάνω επιφάνεια του χείλους, τη ράχη της λαβής και το πάνω μέρος της βάσης. Ο ώμος, ο λαιμός και η επιφάνεια έδρασης φέρουν ερυθρωπή βαφή. Η διακόσμηση του αγγείου περιορίζεται στον ώμο και τη γένεση του λαιμού, με σύστημα διπλής σειράς ακτινωτών γραμμών.

450-425 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Το αγγείο ανήκει στον τύπο της ληκύθου με το μελαμβαφές σώμα (black-bodied), που παραγόταν από εργαστήρια τόσο μελανόμορφων όσο και ερυθρόμορφων ληκύθων. Εκτός από το ακτινωτό κόσμημα, άλλες λήκυθοι του τύπου αυτού έφεραν φυτική (ανθέμια) ή εικονιστική διακόσμηση στον εξηρημένο ώμο τους.[74]

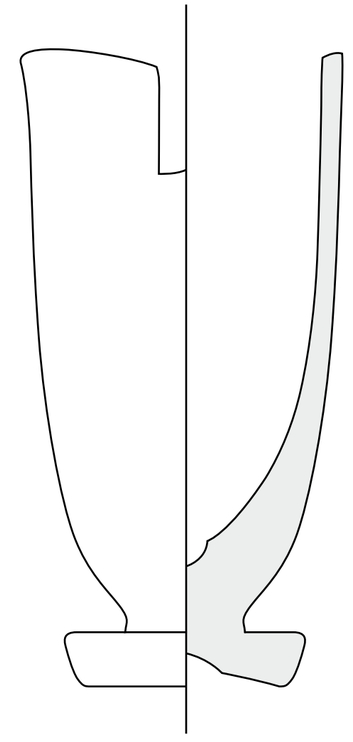
(κλίμακα 1:1)

12

Ερυθρόμορφη λήκυθος

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 44α
Μέγ. σωζ. ύψ.: 11,9 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,4 εκ.
Μέγ. σωζ. διάμ.: 6 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Η λήκυθος σώζεται αποσπασματικά, συγκολλημένη από επτά θραύσματα. Λείπει το ανώτερο μέρος του αγγείου, από το στόμιο μέχρι τον ώμο. Η επιφάνεια φέρει αρκετές εκδορές και το γάνωμα είναι κατά τόπους απολεπισμένο. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το σώμα είναι κυλινδρικό. Η βάση είναι δισκόμορφη, με καμπύλη την πλαϊνή επιφάνειά της, και φέρει κοίλανση στο κέντρο της κάτω πλευράς της. Λήκυθος δευτερεύοντος τύπου.[75]

Μελανό γάνωμα καλύπτει την πάνω πλευρά της βάσης και ολόκληρο το σώμα. Η κάθετη και η κάτω επιφάνεια της βάσης καλύπτονται από ερυθρωπή βαφή.

Η κύρια ζώνη της διακόσμησης στο κέντρο του σώματος επιστέφεται από απλό δεξιόστροφο μαίανδρο και ορίζεται προς τα κάτω από εδαφόχρωμη γραμμή. Απεικονίζεται η θεά Νίκη, με ποδήρη, χειριδωτό χιτώνα με απόπτυγμα, να πετά προς τα δεξιά. Τα μαλλιά της είναι μαζεμένα σε σάκο και φορεί διπλό στρογγυλό ενώτιο. Στα χέρια της κρατεί πιθανόν ταινία.

Λεπτομέρεια της παράστασης.

460-450 π.Χ.
Ζωγράφος του Beth Pelet

Η Νίκη απεικονίζεται ιδιαίτερα συχνά στην αγγειογραφία του 5ου αι. π.Χ., ιδίως μετά τις νίκες εναντίον των Περσών (480 π.Χ.).[76] Πρόκειται για ένα από τα στερεοτυπικά θέματα που υιοθετούνται στη διακόσμηση των ληκύθων, οι οποίες παράγονται μαζικά αυτήν την εποχή.

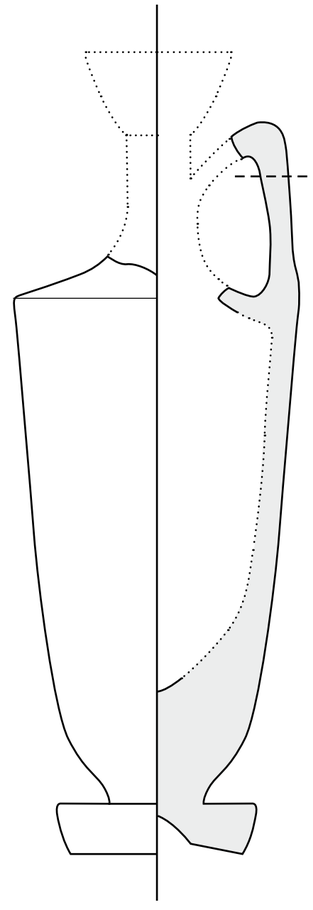
Η μεγάλη τεχνοτροπική συγγένεια υπαγορεύει την απόδοση της ληκύθου στο έργο του Ζωγράφου του Beth Pelet, όπου απαντά συχνά η φτερωτή θεά.[77] Οι κεφαλές των μορφών που φιλοτεχνεί ο Ζωγράφος φέρουν κοινά χαρακτηριστικά, όπως το μισάνοικτο στόμα, το προτεταμένο κάτω χείλος, οι οφθαλμοί με την έντονη κάθετη γραμμή του βολβού, η κόμμωση με τον μελανό βόστρυχο να πέφτει μπροστά από τον κρόταφο, το οκτάσχημο ενώτιο και ο σάκος με τη διπλή γραμμή.[78] Κοινή με άλλα έργα του Ζωγράφου είναι η απόδοση των φτερών και της πτυχολογίας του ενδύματος της Νίκης, με αραιά διατεταγμένες, σχεδόν παράλληλες, γραμμές, αλλά και της ταινίας που κρατεί η θεά στα χέρια της.[79]

13

Ερυθρόμορφη λήκυθος

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 42
Μέγ. σωζ. ύψ.: 10 εκ.
Διάμ. βάσης: 3,8 εκ.
Μέγ. σωζ. διάμ.: 5,3 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο σώζεται αποσπασματικά, από τη γένεση του λαιμού και κάτω. Έχει συγκολληθεί τμήμα της λαβής. Φέρει αρκετές εκδορές και απολεπίσεις στην παράσταση. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το σώμα είναι κυλινδρικό και η λαβή ταινιωτή. Η δισκόμορφη βάση φέρει κοίλανση στο κέντρο της κάτω πλευράς της. Λήκυθος δευτερεύοντος τύπου.[80]

Ανομοιομερές μελανό γάνωμα, λόγω ατελούς όπτησης, καλύπτει το σώμα, τη ράχη της λαβής και την πάνω επιφάνεια της βάσης. Ερυθρωπή βαφή φέρουν το εσωτερικό τμήμα της λαβής, ο ώμος, η κάθετη και η κάτω επιφάνεια της βάσης.

Στη γένεση του λαιμού, η λήκυθος διακοσμείται με ζώνη γραμμιδίων· στον ώμο, με ακτινωτό κόσμημα ροπαλοειδών στοιχείων. Στην εμπρόσθια όψη του αγγείου παριστάνεται γυναίκα με χιτώνα και ιμάτιο. Τα μαλλιά της, μαζεμένα σε σάκο, αφήνουν να διαφαίνεται το στρογγυλό ενώτιό της. Σπεύδει δεξιά προς κιβωτίδιο ακουμπισμένο στο έδαφος. Στο απλωμένο δεξί της χέρι κρατεί κάτοπτρο. Στην πλαϊνή επιφάνεια του κιβωτιδίου ένας κύκλος δηλώνει προφανώς κάποιο μεταλλικό προσάρτημα για τη μεταφορά του· πάνω στο κάλυμμα, λοξά γραμμίδια αναμφίβολα δηλώνουν τους ήλους ή κάποια διακόσμηση. Η παράσταση επιστέφεται από ζώνη απλού δεξιόστροφου μαιάνδρου και πατά σε εξηρημένη γραμμή εδάφους, που περιτρέχει το αγγείο.

Λεπτομέρεια της παράστασης.

460-450 π.Χ.
Ζωγράφος του Beth Pelet

Η παράσταση εντάσσεται στις λεγόμενες σκηνές γυναικωνίτη που υιοθετούνταν ευρέως για τις ερυθρόμορφες ληκύθους της εποχής από κατεξοχήν ληκυθογράφους, όπως ο Ζωγράφος του Αισχίνη[81] και ο Ζωγράφος της Σειρινίσκης.[82] Μεγάλη τεχνοτροπική συγγένεια υπάρχει με έργα του Ζωγράφου του Beth Pelet.[83] Εκτός από τα χαρακτηριστικά του προσώπου, συχνά χρησιμοποιούνται από τον Ζωγράφο ο έντονος διασκελισμός των γυναικείων μορφών με το ανασηκωμένο πίσω πόδι, η πλούσια πτυχολογία των ενδυμάτων στην παρυφή τους, που αποδίδεται με ακτινωτά διατεταγμένα γραμμίδια, και η έντονη γωνίωση στο πίσω μέρος τους, που προσδίδει κίνηση στη μορφή.[84]

Το κάτοπτρο απεικονίζεται συχνά σε σκηνές γυναικωνίτη, είτε κρεμασμένο στο έδαφος του αγγείου είτε να το κρατεί κάποια γυναικεία μορφή.[85] Ομοίως και το κιβωτίδιο τοποθετείται στο δάπεδο, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο το εσωτερικό του οίκου.[86]

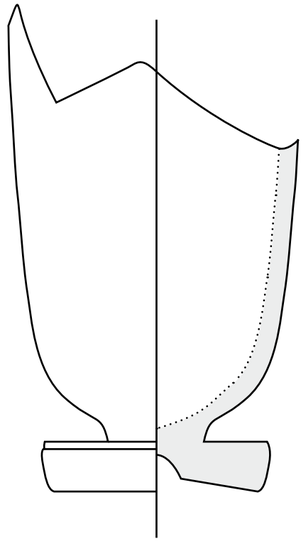
14

Σώμα και βάση ληκύθου λευκού βάθους

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 78β
Διάμ. βάσης: 8,2 εκ.
Μεγ. σωζ. ύψ.: 18,2 εκ.
Μέγ. σωζ. διάμ.: 10,1 εκ.

Κατά τη διάρκεια παλαιότερων εργασιών συντήρησης, τα τμήματα δύο λευκών ληκύθων (αριθ. κατ. 14 και 15) αντιμετωπίστηκαν ως συνανήκοντα και συγκολλήθηκαν σε ένα «υβριδικό» αγγείο.

(κλίμακα 1:2)

Σώζεται το κατώτερο μισό του αγγείου. Το σώμα είναι κυλινδρικό, η βάση δισκοειδής, δίβαθμη, με κοίλανση στο κέντρο της κάτω επιφάνειάς της. Το τμήμα ανήκει σε λήκυθο κύριου τύπου. Σε αυτό το τμήμα δεν υπάρχει οπή εξαέρωσης.

Το σώμα του αγγείου καλύπτεται από υπόλευκο χρώμα. Το κάτω μέρος του και η πάνω επιφάνεια της βάσης καλύπτονται από μαύρο στιλπνό γάνωμα. Η κάθετη και η κάτω επιφάνεια της βάσης είναι εδαφόχρωμες. Στο κάτω μέρος του αγγείου υπάρχει διπλή εξηρημένη γραμμή.

Απεικονίζονται δύο γυναικείες μορφές. Η αριστερή είναι μετωπική, ελαφρά στραμμένη προς τα δεξιά και φορεί ερυθρό πέπλο ζωσμένο στη μέση, με απόπτυγμα. Η παρυφή του ενδύματος (στον ποδόγυρο, αλλά και στο απόπτυγμα) διακοσμείται με φαρδιά μελανή οδοντωτή ταινία. Τα πόδια της είναι γυμνά˙ το δεξί, άνετο σκέλος εικονίζεται σε μετωπική όψη και το άλλο στο πλάι. Από τους ώμους και πάνω, η μορφή έχει χαθεί. Στο δεξί, απλωμένο προς τα κάτω, χέρι της κρατεί υφασμάτινη ταινία. Διασώζεται επίσης η κάτω γραμμή του περιγράμματος του λυγισμένου αγκώνα του αριστερού χεριού, όπως επίσης και οι απολήξεις μιας δεύτερης ταινίας που κρατούσε.

Δεξιά, παριστάνεται μία ακόμα γυναικεία μορφή μετωπικά, ελαφρά στραμμένη προς τα αριστερά, με τα χέρια της προτεταμένα. Τα πόδια, το αριστερό σε κατατομή και το δεξί σε μετωπική όψη, αποδίδονται γυμνά, και δίνουν την αίσθηση της κίνησης προς τα δεξιά. Η μορφή είναι πλήρως απολεπισμένη. Σώζεται μόνο το περίγραμμά της, ενώ δεν διακρίνεται το χρώμα των ενδυμάτων της. Φορεί ποδήρη χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο. Στο δεξί της χέρι κρατεί κρόταλα, ενώ από το αριστερό σώζεται μόνο η ανοικτή παλάμη.

Μεταξύ των δύο μορφών, ψηλά επάνω, διακρίνονται οι μελανές απολήξεις και οι θύσανοι υφάσματος ή μίας ακόμα ταινίας, που πρέπει να ήταν αναρτημένη στον τοίχο. Ανάμεσα στις δύο μορφές εικονίζεται σκύλος, με λεπτό και μακρύ σώμα, πόδια και ουρά, επίμηκες ρύγχος και οξύληκτα, όρθια αυτιά. Αν και η μορφή του είναι απολεπισμένη, σώζονται τμήματα του επίθετου λευκού χρώματος

που έχει χρησιμοποιηθεί για το σώμα του και αποσπασματικά το περίγραμμά του.

Για τα γυμνά μέρη του σώματος των γυναικών (πόδια και χέρια), το σώμα του σκύλου και τα κρόταλα, έχει χρησιμοποιηθεί ένα δευτερεύον λευκό χρώμα. Τα περιγράμματα των μορφών, οι θύσανοι των ταινιών και οι πτυχώσεις του ενδύματος της δεξιάς μορφής αποδίδονται με καστανέρυθρες γραμμές. Οι πτυχώσεις του ενδύματος της αριστερής μορφής ζωγραφίστηκαν με μελανό, εξίτηλο χρώμα. Οι ταινίες είναι δίχρωμες, καφέ ανοικτό και καφέ σκούρο, με μελανές άκρες, από τις οποίες κρέμονται θύσανοι.

470-450 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Η λήκυθος φέρει σκηνή «δύο γυναικών»,[87] η οποία διαδραματίζεται σε οικιακό περιβάλλον. Το εσωτερικό του οίκου δηλώνεται με το ύφασμα που είναι αναρτημένο στον τοίχο. Με βάση τις δύο ταινίες που κρατεί η πεπλοφόρος μορφή, συνήθεις προσφορές προς τους νεκρούς, η παράσταση μπορεί να ερμηνευθεί ως προετοιμασία για επίσκεψη στον τάφο. Η μορφή στα αριστερά φορεί πέπλο, το χαρακτηριστικό ένδυμα της *ἀτθίδας* κόρης.[88] Μεγαλύτερη σε ηλικία φαίνεται να είναι η δεξιά γυναίκα, όπως δηλώνουν τα ενδύματά της (χειριδωτός χιτώνας και ιμάτιο).[89]

Αν και η παράσταση της ληκύθου εντάσσεται στις οικιακές σκηνές, η απεικόνιση του κυνηγόσκυλου – όπως αναγνωρίζεται – σε οικιακό

Ανάπτυγμα της παράστασης.

περιβάλλον αποτελεί εικονογραφική ιδιαιτερότητα. Κυνηγόσκυλα[90] απαντούν στα όψιμα αρχαϊκά ερυθρόμορφα αγγεία σε σκηνές κυνηγιού ή αποχαιρετισμού – όπου η παρουσία τους, μάλιστα, προσδιορίζει τον πολεμιστή ως κυνηγό –,[91] αλλά και σε παραστάσεις συμποσίου ή μουσικής.[92] Ο κυνηγετικός σκύλος, με τις ίδιες ραδινές αναλογίες, απεικονίζεται από τον Ζωγράφο του Πανός και τον Ζωγράφο του Αχιλλέως.[93]

Σε επιτύμβια ανάγλυφα, οι σκύλοι άρχισαν να εμφανίζονται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και, από τον 5ο αι. μέχρι τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς.[94] Ταφές σκύλων έχουν βρεθεί να συνοδεύουν αυτές των ανθρώπων και συχνά οι μορφές τους διακοσμούσαν τους περιβόλους των οικογενειακών τάφων.[95] Σε αυτές τις περιπτώσεις οι σκύλοι, οι πιστοί σύντροφοι των ανθρώπων, ερμηνεύονται ως φύλακες των νεκρών, που δεν κοιμούνται ποτέ.[96]

Στα ταφικά λευκά αγγεία, όταν απεικονίζονται ζώα, πρόκειται κυρίως για πτηνά, όπως χήνες, ερωδιούς, κύκνους, αηδόνια κ.ά. Αυτά ενσωματώνονται στις παραστάσεις για να δηλώσουν το οικιακό περιβάλλον.[97] Το κυνηγόσκυλο παριστάνεται σπάνια και μόνο σε σκηνές κυνηγιού.[98] Εξαίρεση αποτελεί μία λήκυθος του Ζωγράφου του Bowdoin με μουσική σκηνή, όπου ένα κυνηγόσκυλο προπορεύεται γυναίκας που κρατεί λύρα.[99]

Η παρουσία του κυνηγόσκυλου στην οικιακή σκηνή της ληκύθου στη συλλογή της Τράπεζας πιθανώς να μην είναι μόνο δηλωτική του οικιακού περιβάλλοντος, αλλά να παραπέμπει επίσης στην ακριβή ενασχόληση των ευγενών Αθηναίων, το κυνήγι, και να αποτελεί σύμβολο της ευπορίας του νεκρού και της οικογένειάς του˙ ίσως επίσης να υπαινίσσεται την επιθυμητή δραστηριότητα που θα έπρεπε να αναπτύξει ο νεκρός στη μετά θάνατον ζωή του.[100] Τέλος, το κυνηγόσκυλο δεν αποκλείεται να εμφανίζεται με την ιδιότητα του πιστού συντρόφου ή του οδηγού του νεκρού στον Άδη.[101]

Η δεύτερη εικονογραφική ιδιαιτερότητα του αγγείου συνίσταται στην απεικόνιση των κροτάλων. Κρόταλα κρατούν στην αγγειογραφία οι χορεύτριες ή οι γυναίκες που συμμετέχουν σε μουσικές σκηνές. Σε σκηνές συμποσίου, οι κροταλίζουσες ερμηνεύονται ως εταίρες.[102] Κρόταλα χρησιμοποιούνται επίσης από τους ακολούθους του Διονύσου, μαινάδες και σατύρους, από κωμαστές σε εύθυμες εορταστικές πομπές και από άνδρες σε σκηνές συμποσίου. Συνήθως κρατιόνταν ανά ζεύγη και στα δύο χέρια.

Παραστάσεις γυναικών που ασχολούνται με τη μουσική είναι δημοφιλείς στα αττικά αγγεία από το 470 μέχρι και το 410 π.Χ.[103] Πρόκειται για τις Μούσες, αλλά πιο συχνά για Αθηναίες στο οικιακό περιβάλλον τους και άλλοτε για εταίρες. Μουσικές παραστάσεις είναι επίσης γνωστές από την εικονογραφία των λευκών ληκύθων,[104] και συνήθως ερμηνεύονται ως αναφορά στην καλλιέργεια των Αθηναίων κατά την επίγεια ζωή τους, αλλά και ως υπαινιγμός για την ευχάριστη δραστηριότητα των αποθανόντων στον Κάτω Κόσμο. Εξ άλλου, η μουσική των τυμπάνων και των κυμβάλων, ο θόρυβος των κροτάλων και το γέλιο ήταν η ηχώ του μακάριου Άδη, που άκουγε όποιος πλησίαζε έναν τάφο σε μία από τις Αιολίδες νήσους, τη Λιπάρα.[105]

Το αγγείο μπορεί να χρονολογηθεί στην πρώτη περίοδο των λευκών ληκύθων (470-450 π.Χ.),[106] την εποχή που δραστηριοποιούνται μεγάλοι καλλιτέχνες, όπως ο Ζωγράφος του Τιμοκράτους (470-460 π.Χ.),[107] και ο Ζωγράφος του Αχιλλέως (470-430/425 π.Χ.). Σε αυτήν την απόδοση συναινούν ορισμένα εικονογραφικά, τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία.

Κατ' αρχάς, από εικονογραφική άποψη, το θέμα των «δύο γυναικών» αποτελεί το παγιωμένο σχήμα της περιόδου.[108] Ο Ζωγράφος του Τιμοκράτους απεικονίζει τις γυναίκες του σε μια μεγάλη ποικιλία οικιακών δραστηριοτήτων, πολλές φορές να κρατούν ταφικά κάνιστρα γεμάτα στεφάνια και υφασμάτινες ταινίες, καθώς ετοιμάζονται να μεταβούν στο νεκροταφείο.[109] Ο Ζωγράφος των Αθηνών 1826, αν και δεν παρουσιάζει παρόμοια ευφάνταστη ποικιλία, εμμένει στο ίδιο εικονογραφικό θέμα.[110] Το έργο των δύο ζωγράφων επηρέασε τους κατοπινούς καλλιτέχνες και κυρίως τον Ζωγράφο του Αχιλλέως, που ξεκινά εκείνη την περίοδο την καριέρα του.[111] Η ενασχόληση των γυναικών με τη μουσική, αν και σπάνια, δεν είναι άγνωστη στα λευκά αγγεία της περιόδου από τους Ζωγράφους του Τιμοκράτους, των Αθηνών 1826 και του Αχιλλέως.[112]

Άλλα εικονογραφικά χαρακτηριστικά των οικιακών παραστάσεων της πρώιμης αυτής περιόδου, που θα εκλείψουν στις κατοπινές και υπάρχουν και στη λήκυθο της συλλογής της Τράπεζας, είναι η ανάρτηση αντικειμένων στον τοίχο και η απεικόνιση ζώων (πτηνών) προκειμένου να δηλώσουν το εσωτερικό του οίκου.

Η χρήση δεύτερου λευκού χρώματος για τις γυναικείες μορφές, τα ζώα και τα άψυχα αντικείμενα, αλλά και έντονων συμπαγών χρωμάτων, όπως το ερυθρό και το μελανό που καλύπτουν το πέπλο της πρώτης μορφής, αποτελούν επίσης ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιόδου.[113]

Με το κλίμα της εποχής συμβαδίζει, τέλος, και τεχνοτροπικά η λήκυθος στη συλλογή της Τράπεζας. Υπάρχει επιμέλεια στον σχεδιασμό, καθαρά περιγράμματα και προσοχή στις λεπτομέρειες της πτυχολογίας. Οι μορφές, ωστόσο, αποδίδονται με βαριές αναλογίες, άκαμπτες, σε αφύσικες – σχεδόν αγαλματικές – στάσεις. Αδέξια στημένες, με απλωμένα τα χέρια και μετωπικά αποδοσμένο τον κορμό, φαίνεται ότι στρέφονται μόνο από τα πόδια τους, τα οποία αποδίδονται το ένα στο πλάι και το άλλο σε μετωπική όψη.[114]

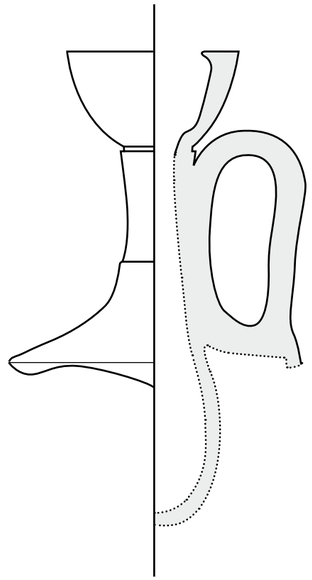
Η απουσία του πάνω μέρους του αγγείου, που θα έφερε και την παραπληρωματική διακόσμηση επίστεψης, δυσχεραίνει την απόδοση της ληκύθου σε συγκεκριμένο ζωγράφο.

15

Άνω τμήμα ληκύθου λευκού βάθους

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 78α
Διάμ. στομίου: 6,5 εκ.
Μέγ. σωζ. ύψ.: 13,1
Διάμ. ώμου: 11 εκ.

(κλίμακα 1:2)

Σώζεται το στόμιο, ο ώμος και το εσωτερικό μυροδοχείο. Έχει συγκολληθεί τμήμα της λαβής και της εμπρόσθιας όψης του σώματος. Επιφανειακές απώλειες υλικού.

Το στόμιο είναι καλυκόσχημο, με την πάνω επιφάνεια επίπεδη. Ο ψηλός και κυλινδρικός λαιμός, στην ένωσή του με τον ώμο, φέρει έντονη οδόντωση. Η λαβή είναι ταινιωτή. Το ένθετο εσωτερικό μυροδοχείο, προσαρμοσμένο στο κάτω μέρος του λαιμού, είναι ασκοειδές. Το τμήμα ανήκει σε λήκυθο κύριου τύπου.[115] Δεν υπάρχει στο τμήμα αυτό οπή εξαέρωσης.

Με μελανό γάνωμα καλύπτονται ο λαιμός, το στόμιο εσωτερικά και εξωτερικά και η λαβή. Η πάνω επιφάνεια του χείλους φέρει ερυθρωπή βαφή. Με λευκό επίχρισμα καλύπτονται ο ώμος και το σωζόμενο τμήμα του σώματος.

Διπλό, γραπτό ιωνικό κυμάτιο ωών κοσμεί τη γένεση του λαιμού. Στον ώμο σχηματίζονται τρία ανθέμια πέντε μελανών πετάλων (βλ. εικ. διακόσμησης ώμου). Ενδιάμεσα των ακριανών πετάλων, διακρίνονται ίχνη λεπτότερων ερυθρών πετάλων, ενώ εκατέρωθεν του κεντρικού πετάλου απουσιάζουν. Το κεντρικό ανθέμιο πλαισιώνεται από τα άλλα δύο, αντιθετικά διατεταγμένα. Τα ανθέμια συνδέονται μεταξύ τους με βλαστόσπειρες που απολήγουν σε έλικες. Εκατέρωθεν του πυρήνα του κεντρικού ανθεμίου φυτρώνουν μικρές έλικες που στρέφονται προς τα άλλα δύο ανθέμια. Μικρές έλικες εκφύονται και από τις βλαστόσπειρες των πλευρικών ανθεμίων.

Διακόσμηση ώμου.

Ακριβώς κάτω από την ένωση του ώμου με το σώμα, μία ζώνη δεξιόστροφου μαιάνδρου ανάμεσα σε διπλές μελανές γραμμές επιστέφει την παράσταση: τρία στελέχη δεξιόστροφου μαιάνδρου εναλλάσσονται με μικρό τετράγωνο διάχωρο που περιέχει σταυρό Αγίου Ανδρέα (Χ) και τέσσερις κοκκίδες ανάμεσα στις κεραίες του. Το γραμμικό κόσμημα περιορίζεται στο εμπρόσθιο μέρος του αγγείου, ενώ οι διπλές γραμμές το περιτρέχουν.

Στο σωζόμενο τμήμα του σώματος εικονίζεται γυναικεία κεφαλή προς τα δεξιά. Τα μαλλιά της είναι μαζεμένα στο πίσω μέρος της κεφαλής, πλεγμένα σε κρωβύλο.

π. 460-450 π.Χ.
Κύκλος του Ζωγράφου του Αχιλλέως(;)

Στην απόδοση της ελλιπούς λευκής ληκύθου στο εργαστήριο του Ζωγράφου του Αχιλλέως[116] και του κύκλου του μας κατευθύνει κυρίως ο γραμμικός διάκοσμος. Το κόσμημα επίστεψης που συνθέτουν ομάδες – δεξιόστροφων ή αριστερόστροφων, ανοικτών ή κλειστών στο κέντρο τους – μαιάνδρων, εναλλασσόμενων με τετραγωνίδια τα οποία φέρουν σταυρό Αγίου Ανδρέα (Χ) είναι ιδιαίτερα αγαπητό, σε διάφορες παραλλαγές, στο εν λόγω εργαστήριο.[117] Το κυμάτιο ωών στη γένεση του λαιμού και το φυτικό κόσμημα του ώμου με τα ανθέμια, που φέρουν – ενδιάμεσα των μελανών – ερυθρά, εξίτηλα πέταλα, είναι επίσης χαρακτηριστικά των λευκών ληκύθων του ίδιου ζωγράφου και του εργαστηρίου του.[118]

Στην ίδια απόδοση συναινούν, επίσης, και ορισμένα κατασκευαστικά στοιχεία: το σχήμα του εσωτερικού μυροδοχείου (ασκοειδές),[119] η απουσία οπής εξαέρωσης σε αυτό το τμήμα του αγγείου[120] και η έμφαση (έντονη αυλάκωση) που δίνεται στην ένωση του λαιμού με τον ώμο.

Τέλος, ένα ακόμα στοιχείο που θα μπορούσε να προσγράψει το αγγείο στην πρώιμη περίοδο της δραστηριότητας του εργαστηρίου του Αχιλλέως (460-450 π.Χ.), είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος απόδοσης της κόμης της γυναικείας κεφαλής, πανομοιότυπης με αυτήν σε άλλα πρώιμα έργα του ζωγράφου. Τα σφιχτά μαζεμένα μαλλιά δίνουν την εντύπωση συμπαγούς μάζας. Ο κρωβύλος τοποθετείται ψηλά στον αυχένα και στο πλάι της κεφαλής, το περίγραμμα των μαλλιών αποδίδεται κυματοειδές, αφήνοντας ακάλυπτο το αυτί.[121]

Εσωτερική όψη.

16

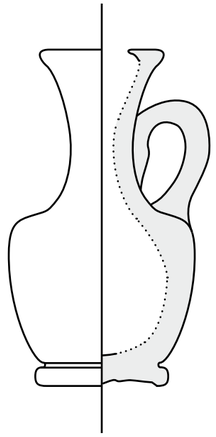
Ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ59
Ύψ.: 6,3 εκ.
Διάμ. βάσης: 2,5 εκ.
Διάμ. χείλους: 2,3 εκ.

Κάτω όψη.

(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο σώζεται ακέραιο. Φέρει μικρή απώλεια κεραμικού υλικού στη βάση. Το μαύρο γάνωμα είναι απολεπισμένο στο μεγαλύτερο μέρος του. Ο πηλός είναι καστανός ανοικτός.

Το στόμιο του αγγείου είναι βαθύ και κωνικό, με επίπεδη την πάνω επιφάνεια του χείλους. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός, η λαβή κάθετη ταινιωτή, το σώμα σφαιρικό, πεπιεσμένο και η βάση δισκόμορφη. Η κάτω επιφάνεια της βάσης φέρει μαστοειδή απόφυση που περιβάλλεται από ανάγλυφη γραμμή.

Μελανή, στιλπνή βαφή, απολεπισμένη στο μεγαλύτερο μέρος της, καλύπτει την επίπεδη επιφάνεια του χείλους και τον δακτύλιο έδρασης, εκτός από την κάτω επιφάνεια της βάσης, η οποία είναι εδαφόχρωμη. Η εμπρόσθια όψη κοσμείται με μετόπη που περικλείει πολυπέταλο, ερυθρόμορφο ανθέμιο, αμελώς αποδοσμένο.

α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Οι αρυβαλλοειδείς λήκυθοι υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλείς κατά το β΄ μισό του 5ου αι. και τις πρώτες δεκαετίες του 4ου.[122] Ως αγγεία αρωματικού ελαίου, χρησιμοποιούνταν ευρέως και ανευρίσκονται σε οικιακά, αναθηματικά και ταφικά σύνολα. Σε καλύτερης ποιότητας αγγεία, τα ανθέμια υιοθετούνται ως δευτερεύουσα διακόσμηση για την πίσω πλευρά, κάτω από τη λαβή.[123] Η μαζική παραγωγή των αρυβαλλοειδών ληκύθων επέβαλε την υιοθέτηση τυποποιημένης και συχνά χαμηλής ποιότητας διακόσμησης· σε αυτές τις περιπτώσεις, τα ανθέμια συχνά αποτελούν το κύριο διακοσμητικό θέμα, στην εμπρόσθια όψη της ληκύθου, και η απόδοσή τους είναι αμελής.[124]

17

Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 57
Ύψ.: 5,7 εκ.
Μέγ. διάμ.: 3,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 2,2 εκ.
Διάμ. χείλους: 2,8 εκ.

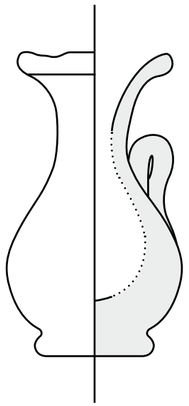

18

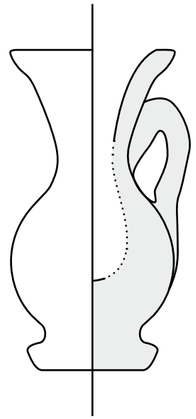
Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 58
Ύψ.: 6 εκ.
Μέγ. διάμ.: 3 εκ.
Διάμ. βάσης: 2,4 εκ.
Διάμ. χείλους: 2,9 εκ.

αριθ. κατ. 16
(κλίμακα 1:1)

αριθ. κατ. 17
(κλίμακα 1:1)

Σώζονται ακέραια με μικρές απώλειες κεραμικού υλικού. Φέρουν απολεπίσεις του γανώματος και εκδορές. Ο πηλός είναι υποκίτρινος.

Η βάση των αγγείων είναι δακτυλιόσχημη, κωνική˙ το σώμα σφαιρικό, πεπιεσμένο˙ ο λαιμός κοντός, κυλινδρικός˙ το στόμιο κωνικό, με έξω νεύον χείλος˙ η λαβή ταινιόσχημη.

Μελανό γάνωμα καλύπτει όλη την επιφάνεια των αγγείων εξωτερικά. Παρουσιάζουν ανομοιογενή όπτηση.

τέλη 4ου αι. π.Χ.
Αττικό εργαστήριο
Τα μελαμβαφή ληκύθια υπήρξαν ευτελή χρηστικά αγγεία, που παρήχθησαν εν αφθονία κατά τον 4ο αι. π.Χ.[125]

19

Ατρακτόσχημο μυροδοχείο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 53
Ύψ.: 13,3 εκ.
Μέγ. διάμ.: 3,2 εκ.
Διάμ. βάσης: 1,6 εκ.
Διάμ. χείλους: 2 εκ.

20

Ατρακτόσχημο μυροδοχείο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 54
Ύψ.: 13 εκ.
Μέγ. διάμ.: 3,1 εκ.
Διάμ. βάσης: 1,6 εκ.
Διάμ. χείλους: 2,1 εκ.

21

Ατρακτόσχημο μυροδοχείο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 55
Ύψ.: 14 εκ.
Μέγ. διάμ.: 3,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 1,4 εκ.
Διάμ. χείλους: 1,9 εκ.

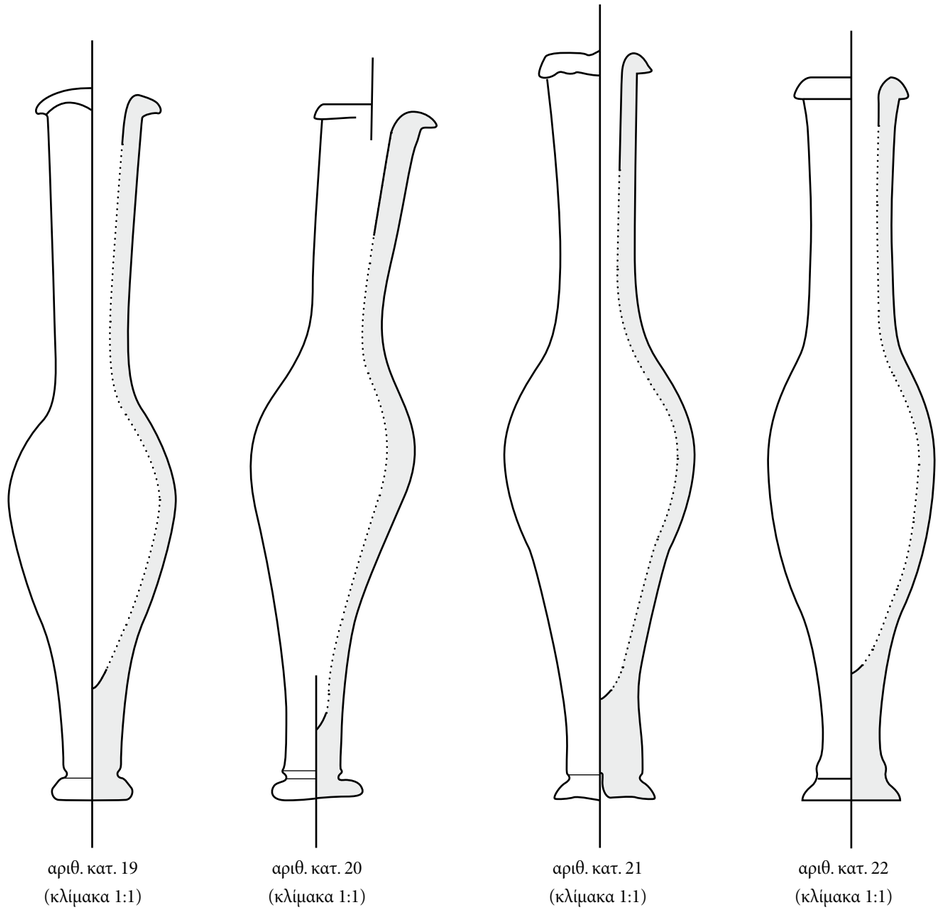

22

Ατρακτόσχημο μυροδοχείο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 56
Ύψ.: 13,5 εκ.
Μέγ. διάμ.: 3,2 εκ.
Διάμ. βάσης: 1,4 εκ.
Διάμ. χείλους: 1,9 εκ.

αριθ. κατ. 19 (κλίμακα 1:1)

αριθ. κατ. 20 (κλίμακα 1:1)

αριθ. κατ. 21 (κλίμακα 1:1)

αριθ. κατ. 22 (κλίμακα 1:1)

Τα μυροδοχεία σώζονται ακέραια με μικρές απώλειες υλικού. Ο πηλός είναι σκούρος καστανός έως γκρίζος. Το υπ᾽ αριθ. κατ. 20 παρουσιάζει έντονη διχρωμία λόγω ανομοιομερούς όπτησης.

Το σχήμα των τεσσάρων μυροδοχείων ανήκει στον τύπο του ατρακτόσχημου: το χείλος τους είναι λοξότμητο˙ ο λαιμός ψηλός και κυλινδρικός˙ το πόδι ψηλό και κυλινδρικό. Η βάση δισκόμορφη, μικρής διαμέτρου, με επίπεδη επιφάνεια έδρασης, διακρίνεται ενίοτε από το σώμα με εγχάρακτη αύλακα.

Τα μυροδοχεία χαρακτηρίζονται από αμελή κατασκευή. Σε ορισμένα το σώμα είναι παραμορφωμένο με έντονη κλίση. Στο σώμα του υπ᾽ αριθ. κατ. 19 υπάρχουν ίχνη από τρεις λεπτούς δακτυλίους, επίθετου ερυθρού χρώματος. Περιμετρικά του ώμου, της βάσης και του λαιμού του αγγείου υπ᾽ αριθ. κατ. 21 διακρίνονται εγχαράξεις.

μέσα 2ου αι. π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, το σχήμα και η εξέλιξή τους έχουν μελετηθεί επισταμένως από τη Rotroff. Με βάση την ενδελεχή μελέτη της, τα μυροδοχεία στη συλλογή της Τράπεζας χρονολογούνται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[126]

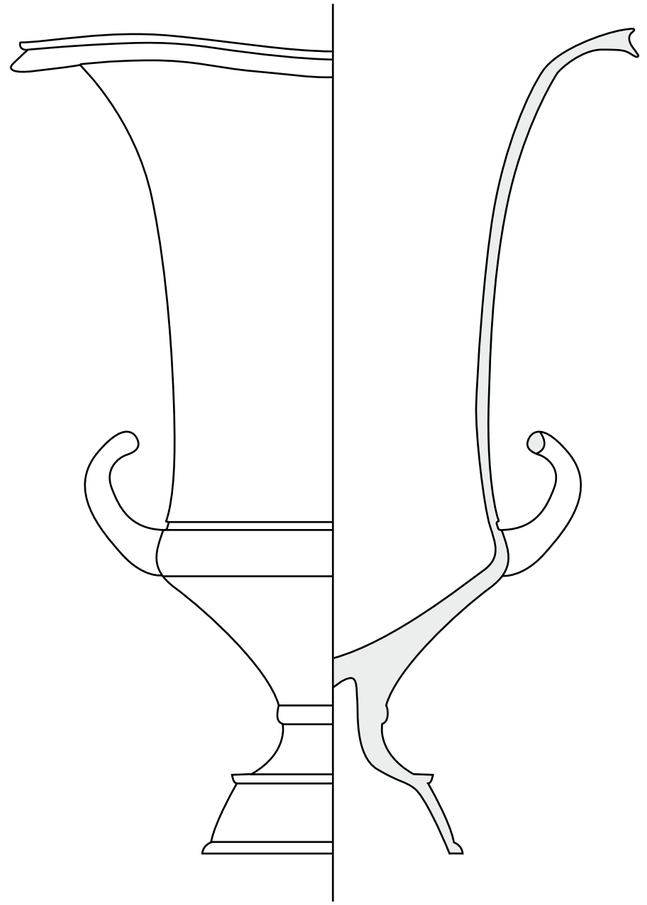

23

Ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 79
Ύψ.: 38,5 εκ.
Μέγ. διάμ. σώματος: 16,5 εκ.
Μέγ. διάμ. χείλους: 30,2 εκ.
Διάμ. βάσης: 12 εκ.

(κλίμακα 1:2,5)

Το αγγείο είναι συγκολλημένο από δέκα θραύσματα. Έχει συμπληρωθεί τμήμα του σώματος ψηλά, πάνω από την αριστερή λαβή. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Ο καλυκωτός κρατήρας έχει στενό σώμα που διευρύνεται προς τα πάνω. Το χείλος είναι στραμμένο ελαφρά προς τα κάτω και οι πιόσχημες (Π) λαβές, κυκλικής διατομής, κλίνουν προς το σώμα του αγγείου. Το στέλεχος είναι κοντό, με πλαστικό δακτυλιόσχημο τόρο κοντά στον πυθμένα του. Η βάση είναι ψηλή και ευρεία.

Μελανό γάνωμα καλύπτει εσωτερικά και εξωτερικά όλο το αγγείο, τις λαβές και το χείλος του. Το περιχείλωμα περιμετρικά φέρει μελανόγραφο γλωσσοειδές κόσμημα, ενώ η κάτω επιφάνειά του και η ζώνη των λαβών κοσμούνται με κλαδί φύλλων

Πλάγια όψη.

Κύρια όψη (πλευρά Α).

δάφνης προς τα δεξιά. Εδαφόχρωμες ταινίες περιβάλλουν την πάνω επιφάνεια του πλαστικού δακτυλίου και τις ακμές των βαθμίδων του ποδιού.

Το αγγείο φέρει στις δύο όψεις του παράσταση του ιερού γάμου του Διονύσου και σκηνή συνομιλίας.

Πλευρά Α

Στο κέντρο της κύριας πλευράς εικονίζεται ο φτερωτός θεός Έρωτας, γυμνός, καθισμένος επί αδήλου έδρας, που καλύπτεται από το ιμάτιό του. Τα μαλλιά του, μακριά, συγκρατούνται ψηλά σε κρωβύλο· το σώμα του είναι ελαφρά στραμμένο προς τα αριστερά, ενώ η κεφαλή του προς τα δεξιά. Στο δεξί του χέρι κρατεί αλάβαστρο. Πίσω από τον Έρωτα, προς τα αριστερά, προβάλλει κιονόκρανο.

Αριστερά, απεικονίζεται ο θεός Διόνυσος γυμνός· έχει μακριά κόμη με δακτυλιόσχημους βοστρύχους και φορεί στεφάνι κισσού. Κάθεται επί αδήλου έδρας που καλύπτεται από το ιμάτιό του. Ο πάνω κορμός του προβάλλει κατά τα τρία τέταρτα προς τα δεξιά· τα σκέλη του ενώνονται παράλληλα. Στο αριστερό του χέρι κρατεί θύρσο και το δεξί, μαζεμένο, φαίνεται να στηρίζεται κάπου. Πίσω του απεικονίζεται το πάνω μέρος κίονα.

Πλάγια όψη.

Πίσω όψη (πλευρά Β).

Δεξιά, αποδίδεται γυναικεία μορφή, πιθανώς Μαινάδα ή η Αριάδνη· έχει τα μαλλιά της μαζεμένα σε κρωβύλο και φορεί αττικό πέπλο, ζωσμένο ψηλά. Στέκεται όρθια, με το βάρος της στο δεξί της πόδι, ενώ το αριστερό είναι λυγισμένο. Κρατεί στο δεξί της χέρι θύρσο και το αριστερό το έχει ανασηκωμένο. Ανάμεσα στις δύο μορφές, κάτω από τον Έρωτα, υπάρχει ένα τύμπανο.

Στη συνέχεια της παράστασης προς τα δεξιά, πάνω από τη λαβή, απεικονίζεται ο Πάνας κισσοστεφής· είναι όρθιος, γυμνός, και το σώμα του είναι στραμμένο κατά τρία τέταρτα προς τα δεξιά, ενώ η κεφαλή του είναι γυρισμένη προς τα αριστερά. Το δεξί χέρι του είναι εκτεταμένο πάνω από την κεφαλή της Μαινάδας. Το αριστερό, λυγισμένο στον αγκώνα, χέρι, καθώς και ο αριστερός μηρός του καλύπτονται από δορά πάνθηρα.

Πλευρά Β

Στη δευτερεύουσα πλευρά του αγγείου παριστάνονται δύο ιματιοφόροι νέοι όρθιοι, αντικριστοί, να συνομιλούν χειρονομώντας. Ο πρώτος αριστερά έχει το δεξί χέρι ανασηκωμένο και στο αριστερό κρατεί ράβδο σε σχήμα Γ (γραφίδα ή στλεγγίδα;). Ανάμεσά τους, ψηλά, ένα ορθογώνιο αντικείμενο, είναι, πιθανώς, δέλτος.

Λεπτομέρειες της παράστασης: Ο θεός Διόνυσος και ο θεός Έρωτας.

Επίθετο λευκό, εξίτηλο χρώμα χρησιμοποιείται για την απόδοση του αλάβαστρου και του Έρωτα και καστανέρυθρες, λεπτές γραμμές για τις λεπτομέρειες της μορφής του. Για τα περιγράμματα, τις ανατομικές λεπτομέρειες και τις πτυχές των ενδυμάτων των άλλων μορφών χρησιμοποιείται καστανόμαυρο χρώμα. Τα περιγράμματα της κόμης των μορφών είναι εξηρημένα.

γ΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ.
Ομάδα των όψιμων καλυκωτών κρατήρων
Ζωγράφος των Αθηνών 1375

Το σχήμα του κρατήρα με τις ραδινές αναλογίες, η ανεπιτήδευτη τεχνοτροπία των παραστάσεων, αλλά και η διονυσιακού περιεχομένου εικονογραφία, επιτρέπουν την ένταξη του αγγείου στην ομάδα των όψιμων καλυκωτών κρατήρων [L(ate) C(alyx-krater) Group], σημαντική σειρά ερυθρόμορφων αγγείων του 4ου αι. π.Χ.[127]

Η – αττική ή βοιωτική – προέλευση των αγγείων της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων έχει απασχολήσει τους ειδικούς ερευνητές, σε συνάρτηση με ορισμένα τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, τη διονυσιακού περιεχομένου εικονογραφία τους και τη σχεδόν αποκλειστική εύρεσή τους στη Βοιωτία.[128] Οι αρχαιομετρικές μελέτες για τον πηλό των αγγείων φαίνεται να επιβεβαιώνουν τη βοιωτική καταγωγή τους.[129]

Λεπτομέρειες της παράστασης: Πάνας και σκηνή συνομιλίας.

Εάν δεν πρόκειται, λοιπόν, για εισαγωγές από την Αττική στη Βοιωτία, πιθανώς αποτελούν δημιουργίες ντόπιων αττικιζόντων αγγειογράφων στην Τανάγρα ή προϊόντα περιοδευόντων μελών της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων, προορισμένα για την τοπική αγορά.[130]

Το αγγείο είναι έργο του Ζωγράφου των Αθηνών 1375, ενός από τους τρεις ζωγράφους που ανήκουν στην ομάδα των όψιμων καλυκωτών κρατήρων.[131] Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αποτελούν οι έντονα θυσανωτοί θύρσοι, τα τύμπανα, που φέρουν αστεροειδές επίσημα, και η απεικόνιση κιόνων, των οποίων συνήθως αποδίδεται μόνο το ανώτερο τμήμα. Ο ζωγράφος προτιμά – σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οι άλλοι ζωγράφοι της ομάδας – να απεικονίζει τις μορφές καθισμένες επί αδήλου έδρας˙ παρατηρείται επίσης ότι, σε μια προσπάθεια απόδοσης του βάθους, χρησιμοποιεί έντονα μελανά περιγράμματα για τον διαχωρισμό των μορφών, όταν η μία εφάπτεται με την άλλη.

Παραβάλλοντας το αγγείο στη συλλογή της Τράπεζας με άλλα έργα του Ζωγράφου των Αθηνών 1375, διαπιστώνεται συνέπεια στον τρόπο με τον οποίο εικονίζει τις μορφές του: στην άνετη στάση της Μαινάδας που κρατεί θύρσο˙[132] στη στάση, τη μακριά κόμη και το στεφάνι κισσού του Διονύσου˙[133] στα φτερά του Έρωτα με τις δύο

Κάτω όψη.

χαρακτηριστικές, παράλληλες σειρές μελανών στιγμών κατά μήκος τους·[134] στις κεφαλές του Πάνα ή των σατύρων με το ευρύ μέτωπο, το οξύληκτο γένι, που αποτελεί συνέχεια των παραγναθίδων, και τα ζωόμορφα αυτιά, αλλά και στην απόδοση της δοράς πάνθηρα που ενίοτε κρατούν.[135]

Η παρουσία του Έρωτα ανάμεσα στον Διόνυσο και την Αριάδνη, να κρατεί γαμήλια προσφορά (αλάβαστρο), οδηγεί στην ερμηνεία της παράστασης ως τον ιερό γάμο του Διονύσου.[136] Πρόκειται για σύνηθες θέμα της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων.[137] Κεντρική θέση σε αυτές τις σκηνές κατέχει η Μαινάδα-Αριάδνη[138] και, ως «μεσάζων» για τη διευκόλυνση της ένωσής της με τον θεό, λειτουργεί άλλοτε ο Έρωτας και άλλοτε ένας σάτυρος.[139] Συχνά ο Διόνυσος δεν απεικονίζεται, εντούτοις υπονοείται η *ιερογαμία*.[140] Άλλοτε ο θεός παριστάνεται με τη συνοδεία του Πάνα, ή ενός σατύρου ή άλλων μελών του διονυσιακού θιάσου, καθώς και του Ερμή.[141] Οι Μαινάδες, σε παρόμοια αγγεία της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων, συχνά κρατούν τύμπανο. Συνεπώς, το ασπιδόμορφο αντικείμενο που εικονίζεται μεταξύ του Διονύσου και της Μαινάδας στον κρατήρα της συλλογής της Τράπεζας[142] ταυτίζεται με τύμπανο.

Η σκηνή διαδραματίζεται σε εσωτερικό ή εξωτερικό χώρο, σε κάθε περίπτωση κοντά σε ιερό οίκημα, όπως δηλώνουν οι κίονες, η απεικόνιση των οποίων επαναλαμβάνεται στους όψιμους καλυκωτούς κρατήρες. Η ερμηνεία του τόπου ως ιερού περιβόλου ενισχύεται και από την ύπαρξη βωμού ή βωμών ή και ερμαϊκής στήλης, σε άλλα ομόλογα αγγεία.[143]

Η σκηνή συνομιλίας στην πίσω πλευρά του αγγείου αποτελεί στερεοτυπικό θέμα, που φαίνεται να είναι σύνηθες για τις δευτερεύουσες όψεις της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων.[144] Δύο, και σε άλλες περιπτώσεις τρεις, ιματιοφόροι νέοι πλαισιώνονται από κίονες ή απεικονίζονται εκατέρωθεν βωμού. Συχνά, ο ένας από αυτούς κρατά αντικείμενο, που ενίοτε χαρακτηρίζεται ως ράβδος ή στλεγγίδα.[145] Ο νέος, στα αριστερά της παράστασης του κρατήρα, κρατεί ράβδο σε σχήμα Γ, η κάτω απόληξη της οποίας είναι τριγωνική. Το σχήμα της τη διαφοροποιεί από τις δρεπανόσχημες, που απεικονίζονται σε άλλα αγγεία της ομάδας και εύλογα χαρακτηρίζονται ως στλεγγίδες.[146] Πιθανώς πρόκειται για την απεικόνιση γραφίδας.[147] Είναι γνωστές από την αρχαιότητα χάλκινες ή οστέινες γραφίδες που έχουν το ένα άκρο τους σφηνοειδές για τη χάραξη των στοιχείων και το άλλο πεπλατυσμένο, τριγωνικό, για την απαλοιφή τους από το κερί της δέλτου.[148] Το συμπέρασμα αυτό ενισχύει η απεικόνιση της δέλτου, ψηλά, ανάμεσα στις δύο μορφές.[149]

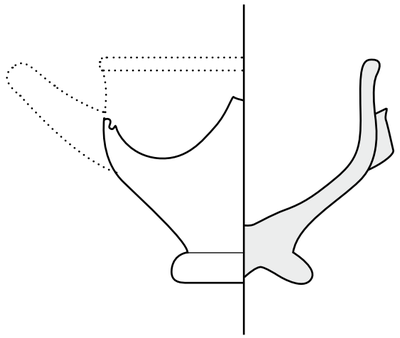
Λεπτομέρεια της παράστασης.

24

Μελανόμορφο σκυφίδιο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 70
Ύψ.: 3,9 εκ.
Μέγ. διάμ. σώματος: 5,4 εκ.
Διάμ. βάσης: 2,7 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Κάτω όψη.

Λείπουν οι λαβές, μεγάλο μέρος του χείλους και τμήμα του πάνω μέρους του αγγείου. Ο πηλός είναι ωχροκίτρινος.

Το σώμα είναι κωνικό, με ελαφρώς έξω νεύον χείλος. Η στενή, δακτυλιόσχημη βάση φέρει στην κάτω επιφάνεια μαστοειδή απόφυση.

Η πάνω πλευρά της βάσης, το κάτω μέρος του αγγείου, ολόκληρο το εσωτερικό και οι λαβές εξωτερικά καλύπτονται από μαύρο στιλπνό γάνωμα. Εδαφόχρωμες διατηρούνται οι εσωτερικές πλευρές των λαβών, η επιφάνεια έδρασης, με εξαίρεση μια παχιά μελανή γραμμή, και η ευρεία ζώνη των λαβών, όπου εκτείνεται η διακόσμηση.

Απεικονίζεται ανδρική μορφή, οκλάζουσα προς τα δεξιά, πλαισιωμένη από δύο σχηματοποιημένα ανθέμια. Η παράσταση επαναλαμβάνεται πανομοιότυπη στην άλλη πλευρά του αγγείου. Μαύρη γραμμή περιτρέχει το αγγείο και λειτουργεί ως γραμμή εδάφους της παράστασης.

500-480 π.Χ.
Ομάδα της Λίνδου, Αττικό εργαστήριο

Το μικρό αυτό αγγείο ανήκει στην ομάδα ανάλογων, ως προς το σχήμα, μέγεθος και διακόσμηση, αγγείων που βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στη Λίνδο της Ρόδου (Lindos group)· είναι γνωστά επίσης και από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας, την Όλυνθο, και από αλλού. Πρόκειται για προϊόντα μεγάλου αττικού εργαστηρίου που δραστηριοποιήθηκε κατά τον 5ο αι. π.Χ. με τη μαζική παραγωγή σκύφων· χαρακτηρίζονται από προχειρότητα στο σχέδιο και εικονογραφική επανάληψη, που φθάνει στην τυποποίηση. Στη θεματογραφία συμπεριλαμβάνονται οκλάζουσες μορφές (πολεμιστές ή σάτυροι), Νίκες και Σφίγγες.[150] Το θέμα είναι ίδιο και στις δύο όψεις των αγγείων.

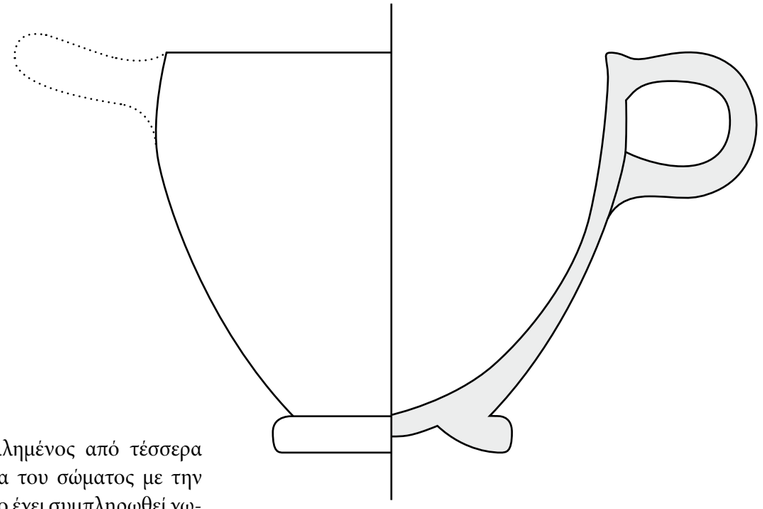
Ο σκύφος χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. με βάση παρόμοια αγγεία που βρέθηκαν σε ανασκαφές.[151]

25

Μελαμβαφής σκύφος

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 68
Ύψ.: 7,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,8 εκ.
Διάμ. χείλους: 8,9 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Ο σκύφος είναι συγκολλημένος από τέσσερα θραύσματα. Λείπει τμήμα του σώματος με την οριζόντια λαβή˙ το αγγείο έχει συμπληρωθεί χωρίς αυτήν.

Η βάση είναι δακτυλιόσχημη. Η κάθετη ταινιωτή λαβή ξεκινά ακριβώς από το ύψος του χείλους. Το αγγείο καλύπτεται ολόκληρο εσωτερικά και εξωτερικά από μαύρο στιλπνό γάνωμα. Ερυθρωπή βαφή φέρουν ο δακτύλιος έδρασης και η κάτω επιφάνεια της βάσης, η οποία κοσμείται με μελανή ταινία περιμετρικά και μελανό κύκλο με στιγμή στο κέντρο.

480-450 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Αν και αποσπασματικά σωζόμενο, το αγγείο ανήκει στον αττικό τύπο Β, στον σκύφο με μία οριζόντια κυλινδρική και μία κάθετη ταινιωτή λαβή. Αγγεία τέτοιου τύπου έχουν βρεθεί στην Αγορά των Αθηνών, αλλά και σε τάφους (π.χ. στον Κεραμεικό).[152] Μια μικρή τυπολογική διαφοροποίηση του σχήματος έχει να κάνει με τη θέση της κάθετης λαβής, που άλλοτε εκφύεται από το χείλος και άλλοτε τοποθετείται λίγο χαμηλότερα.[153] Ο σκύφος στη συλλογή της Τράπεζας ανήκει στην πρώτη παραλλαγή, από την οποία είναι γνωστά μικρότερα και μεγαλύτερα αγγεία.[154]

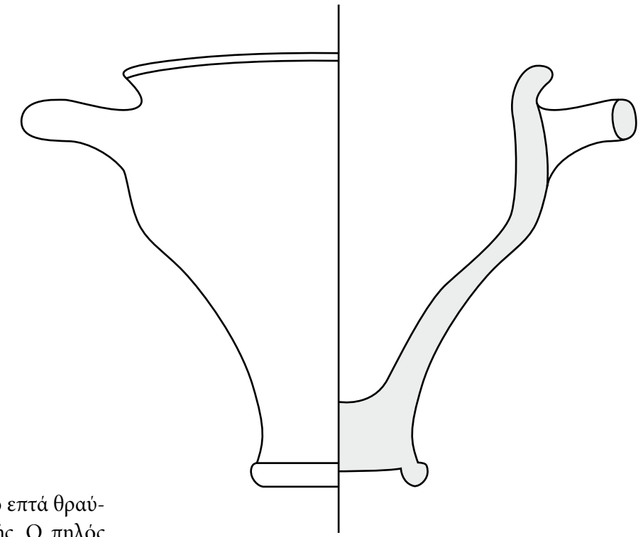
Κάτω όψη.

26

Μελαμβαφής σκύφος

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 74
Ύψ.: 8,1 εκ.
Διάμ. βάσης: 3,3 εκ.
Μέγ. διάμ. σώματος: 7,8 εκ.
Διάμ. χείλους: 8 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Ο σκύφος είναι συγκολλημένος από επτά θραύσματα. Λείπει τμήμα της μίας λαβής. Ο πηλός είναι καστανός ανοικτός. Το γάνωμα έχει απολεπιστεί σε διάφορα σημεία του σώματος.

Η βάση είναι στενή, δισκόμορφη, και το πόδι κοντό. Το περίγραμμα του σώματος είναι κοιλόκυρτο και τα τοιχώματα αρκετά παχιά. Το αγγείο έχει έξω νεύον χείλος και ψηλά, κοντά στο χείλος, δύο οριζόντιες λαβές ελλειψοειδούς διατομής.

Μελανό γάνωμα καλύπτει όλο το αγγείο, την κάτω επιφάνεια της βάσης και την επιφάνεια έδρασης.

325-300 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Ο σκύφος ανήκει στον αττικό τύπο Α, το σώμα του οποίου παίρνει κοιλόκυρτη μορφή προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.[155] Ανασκαφικά παράλληλα του αγγείου έχουν βρεθεί στην Αρχαία Αγορά, αλλά και σε τάφους των Αθηνών και λοιπών περιοχών του ελλαδικού χώρου.

27

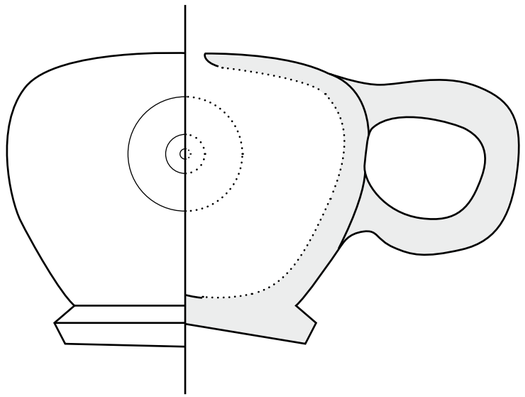
Μελαμβαφές θήλαστρο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 64
Ύψ.: 5,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,9 εκ.
Μέγ. διάμ. σώματος: 7 εκ.

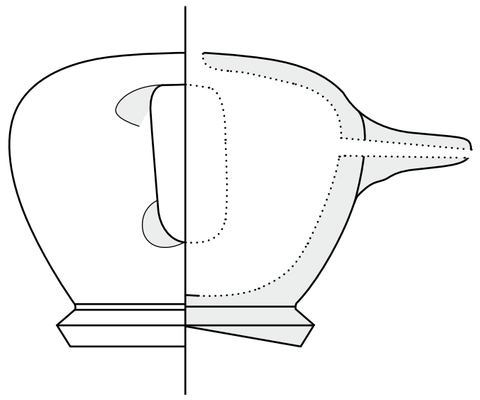

Πλάγια όψη.

Πλάγια όψη.
(κλίμακα 1:1)

Πρόσθια όψη.
(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο σώζεται ακέραιο. Το γάνωμα έχει απολεπιστεί σε διάφορα σημεία του σώματος.

Το σώμα του είναι ελαφρά σφαιρικό, πεπιεσμένο. Στο κέντρο τής σχεδόν επίπεδης πάνω επιφάνειάς του διαθέτει οπή πλήρωσης. Φέρει οριζόντια προχοή και κάθετη λαβή ταινιωτής διατομής. Η βάση του είναι δισκοειδής, με γωνίωση στο μέσο της εξωτερικής επιφάνειάς της.

Το μελανό, στιλπνό, απολεπιζόμενο γάνωμα καλύπτει όλη την επιφάνεια του αγγείου, εκτός από την επιφάνεια έδρασης.

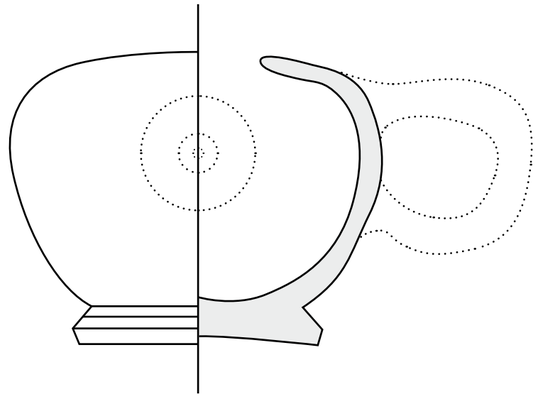
450-425 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο
Για τη χρονολόγηση του αγγείου, βλ. αριθ. κατ. 28.

28

Μελαμβαφές θήλαστρο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 65
Ύψ.: 5,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 4,7 εκ.
Μεγ. διάμ. σώματος: 6,9

Πρόσθια όψη.
(κλίμακα 1:1)

Πλαγια όψη.

Το αγγείο σώζεται ελλιπές κατά τη λαβή και την προχοή, το σώμα του ακέραιο. Για το σχήμα του, βλ. το υπ' αριθ. κατ. 27. Το θήλαστρο είναι πιο επιμελημένο από το προηγούμενο, η βάση του πιο καλοφτιαγμένη και το γάνωμα άριστης ποιότητας, εξαιρετικά στιλπνό.

450-425 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Με βάση το σχήμα τους και άλλα τυπολογικά παράλληλα, τα αγγεία χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.[156]

Θήλαστρα είναι γνωστά από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τη Ρωμαϊκή εποχή και ανευρίσκονται όχι μόνο στον κυρίως ελλαδικό χώρο, αλλά και στη Μικρά Ασία, τη Μαύρη θάλασσα, την Ιβηρική χερσόνησο και αλλού.[157]

Δεν είναι γνωστό το αρχαίο όνομα των αγγείων αυτών. Από το σχήμα τους (πρόχους, οπή πλήρωσης και κάθετη λαβή) είναι σαφές ότι χρησιμοποιούνταν για την έγχυση υγρών και έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες για τη χρήση τους. Τα περισσότερα έχουν βρεθεί σε παιδικές ταφές και, ως εκ τούτου, έχουν συνδεθεί με το τάισμα των νηπίων. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύει και μια μοναδική απεικόνιση ειδωλίου του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. από τη Βοιωτία, που εικονίζει τροφό να κρατεί στο ένα χέρι βρέφος και στο άλλο θήλαστρο.[158]

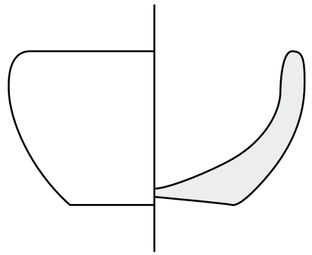
29

Μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 73
Ύψ.: 2,9 εκ.
Διάμ. βάσης: 3,3 εκ.
Διάμ. χείλους: 5,9 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Συγκολλημένο από δύο μεγάλα θραύσματα. Λείπει τμήμα του σώματος-χείλους. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το σώμα του αγγείου είναι εχινόσχημο, με επίπεδη, ελαφρώς κοίλη, επιφάνεια έδρασης.

Το αγγείο καλύπτεται ολόκληρο εξωτερικά και εσωτερικά από μελανό στιλπνό γάνωμα. Η επιφάνεια έδρασης φέρει επίθετη ερυθρωπή βαφή.

450-425 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

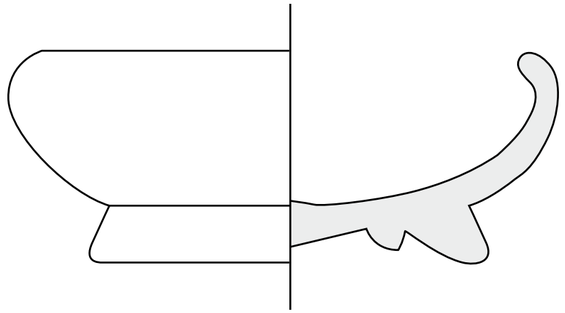
Το αγγείο μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., με βάση τα ανασκαφικά παράλληλά του από την Αθήνα.[159] Για τη χρήση του άωτου αυτού σκυφιδίου και τη συμβατική ονομασία του «αλατοδοχείου», βλ. παραπάνω, σελ. 46.

30

Μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 71
Ύψ.: 4 εκ.
Διάμ. βάσης: 7,4 εκ.
Μέγ. διάμ. σώματος: 10,5 εκ.

(κλίματα 1:1)

Κάτω όψη.

Η βάση και το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος σώζονται ακέραια. Μέρος του τοιχώματος του σώματος έχει συμπληρωθεί. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το εχινόσχημο σώμα του αγγείου είναι κοντό και ευρύ, με καμπύλο περίγραμμα και έσω νεύον χείλος. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη, στην κάτω επιφάνειά της υπάρχει πλαστικός δακτύλιος και στο κέντρο μαστοειδής απόφυση.

Το αγγείο καλύπτεται από μαύρο, στιλπνό γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά. Το σημείο ένωσης του σώματος με τη βάση και η κάτω επιφάνεια της βάσης είναι εδαφόχρωμα. Με μαύρο χρώμα διακοσμείται το εσωτερικό της βάσης και ο ανάγλυφος δακτύλιος. Στο κέντρο, μελανός, ένστιγμος κύκλος.

350-325 π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία των σκυφιδίων, αγγείων που συγκαταλέγονται στα επιτραπέζια σκεύη και, με βάση τα ανασκαφικά παράλληλά του, χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[160]

31

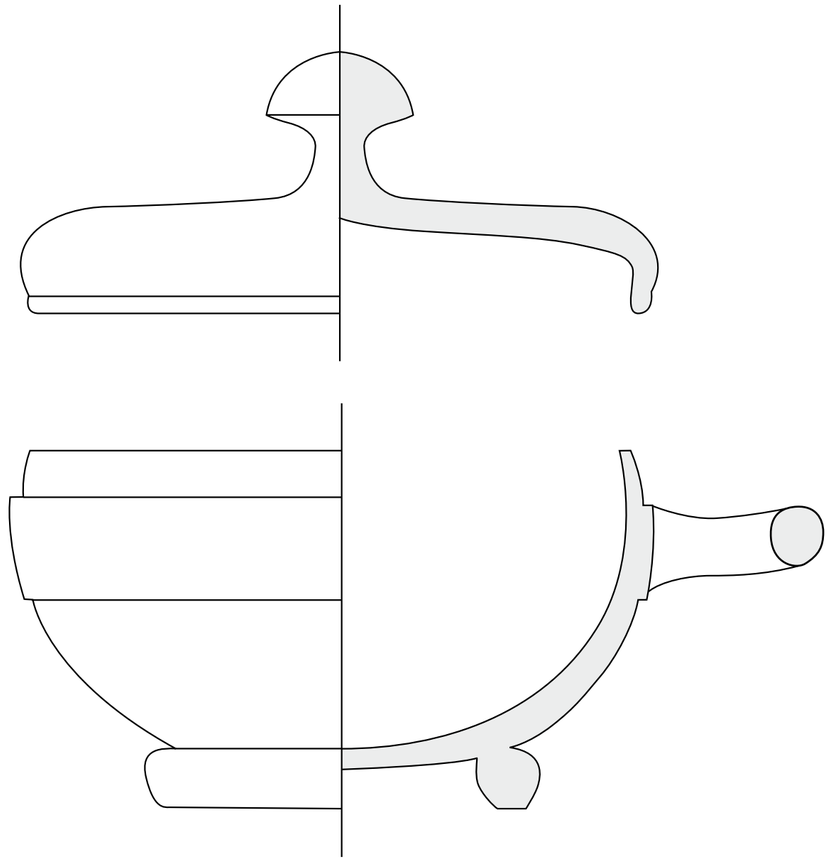
Μελαμβαφής μόνωτη λεκανίδα

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 75

Σώμα
Ύψ.: 6,7 εκ.
Διάμ. βάσης: 7,5 εκ.
Μέγ. διάμ.: 12,3 εκ.
Διάμ. χείλους: 11,5 εκ.

Κάλυμμα
Ύψ.: 4,9 εκ.
Μέγ. διάμ.: 12,5 εκ.
Διάμ. κομβίου: 3,2 εκ.
Διάμ. χείλους: 13,3 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Το σώμα της λεκανίδας είναι συγκολλημένο από δύο θραύσματα. Παρουσιάζει απώλεια κεραμικού υλικού στο χείλος. Το κάλυμμα σώζεται ακέραιο, εκτός από μικρό τμήμα της λαβής. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το αγγείο έχει δακτυλιόσχημη βάση και ημισφαιρικό σώμα με μία οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής˙ φέρει ευθύ, ελαφρώς έσω νεύον δακτύλιο υποδοχής καλύμματος. Το κάλυμμα είναι επίπεδο, με ελαφρώς αποστρογγυλοποιημένα τοιχώματα, και φέρει ημισφαιρικό κομβίο επί χαμηλού κυλινδρικού στελέχους.

Στιλπνό μελανό-καστανωπό γάνωμα, λόγω ατελούς όπτησης, καλύπτει εσωτερικά και εξωτερικό το σώμα και το κάλυμμα του αγγείου. Εξαιρείται η επιφάνεια έδρασης του αγγείου και η κάτω επιφάνεια της βάσης, η οποία κοσμείται με μελανό ένστιγμο κύκλο.

470-460 π.Χ.

Αττικό εργαστήριο

Το αγγείο τυπολογικά προσεγγίζει τις πυξίδες που έχουν βρεθεί στον Κεραμεικό και στην Αρχαία Αγορά, αν και μερικές από αυτές διαφέρουν ως προς τη λαβή ή τον αναβαθμό του σώματος.[161] Το κάλυμμα συγγενεύει τυπολογικά με εκείνο της λεκανίδας που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του Μετρό στο φρέαρ Πετμεζά.[162]

Κάτω όψη.

Εσωτερική όψη.

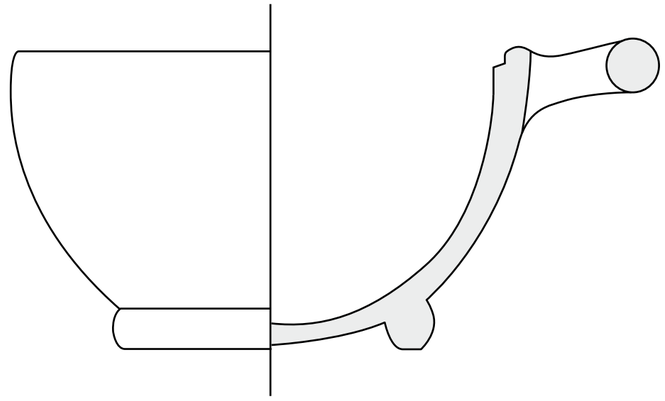

32

Σώμα μελαμβαφούς μόνωτης λεκανίδας

Αριθ. συλλογής ΤτΕ : ΑΡΧ 69
Ύψ.: 5,8 εκ.
Διάμ. βάσης: 6,3 εκ.
Μέγ. διάμ.: 10,1 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Κάτω όψη.

Η λεκανίδα είναι συγκολλημένη από τέσσερα θραύσματα. Λείπει τμήμα του σώματος. Δεν σώζεται το κάλυμμα. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το αγγείο φέρει ευρεία, δακτυλιόσχημη βάση, ημισφαιρικό σώμα και οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής, ακριβώς κάτω από το χείλος. Στο χείλος, εσωτερικά, φέρει αναβαθμό για την προσάρτηση του καλύμματος.

Μελανό, στιλπνό γάνωμα καλύπτει όλη την επιφάνεια του αγγείου. Στο χρώμα του πηλού έχουν αφεθεί ο αναβαθμός του χείλους εσωτερικά, η εσωτερική όψη της λαβής και το αντίστοιχο τμήμα του αγγείου, όπως επίσης και η κάτω επιφάνεια της βάσης. Μελανή ταινία κοσμεί περιμετρικά τον δακτύλιο έδρασης και δύο ομόκεντροι κύκλοι περιβάλλουν μαύρη στιγμή στο κέντρο της κάτω επιφάνειας του αγγείου.

β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Το σχήμα του αγγείου και τα τυπολογικά του παράλληλα οδηγούν στη χρονολόγησή του στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.[163]

33

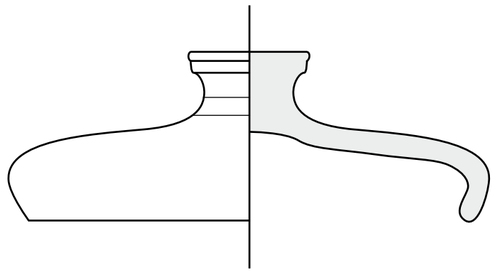
Μελαμβαφές κάλυμμα λεκανίδας(;)

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 80
Ύψ.: 3,2 εκ.
Μέγ. διάμ.: 8,4 εκ.
Διάμ. κομβίου: 2,2 εκ.

Εσωτερική όψη.

(κλίμακα 1:1)

Το κάλυμμα σώζεται ακέραιο, με ελάχιστες αποκρούσεις. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το κάλυμμα έχει ελαφρώς κυρτά τοιχώματα και φέρει δισκοειδές κομβίο επί χαμηλού κυλινδρικού στελέχους.

Μελανό, στιλπνό γάνωμα καλύπτει όλη την εξωτερική επιφάνεια του καλύμματος˙ η εσωτερική πλευρά του φέρει ερυθρωπή βαφή.

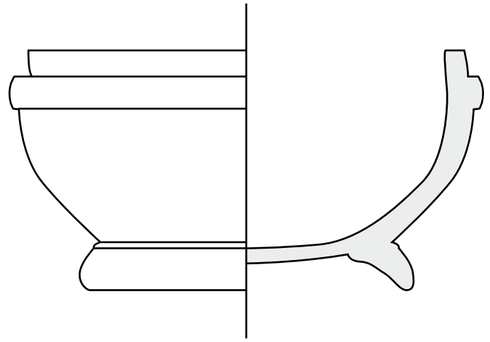
β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.
Αττικό εργαστήριο
Με βάση τα καλύμματα λεκανίδων που σώζονται ανασκαφικά, το κάλυμμα μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. [164]

34

Σώμα μελαμβαφούς άωτης λεκανίδας

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 72
Ύψ.: 4,5 εκ.
Διάμ. βάσης: 6,5 εκ.
Μέγ. διάμ.: 9,2 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Το σώμα του αγγείου σώζεται κατά το ήμισυ περίπου και έχει συμπληρωθεί. Λείπει το κάλυμμα. Πηλός καστανός ερυθρός.

Το σώμα είναι ημισφαιρικό, βαθύ και φέρει ευθύ, ελαφρώς έσω νεύον δακτύλιο υποδοχής καλύμματος. Κάτω από αυτόν, εξωτερικά, υπάρχει ζώνη σε αναβαθμό. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη, ελαφρώς κωνική και ξεχωρίζει από το σώμα με αύλακα.

Το μελανό γάνωμα καλύπτει όλη την επιφάνεια του αγγείου. Η βαφή παρουσιάζει ανομοιογένεια, από σκούρα καστανή έως μαύρη, λόγω ατελούς όπτησης. Στο χρώμα του πηλού έχουν αφεθεί η πάνω επιφάνεια του χείλους, ο δακτύλιος έδρασης και η κάτω επιφάνεια της βάσης, η οποία κοσμείται περιμετρικά με μελανή ταινία και έναν μικρό κύκλο στο κέντρο της.

μέσα 5ου αι. π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Οι άωτες λεκανίδες ακολουθούν το σχήμα των λεκανίδων με λαβές. Ανευρίσκονται πιο συχνά σε ταφικά, παρά σε οικιστικά σύνολα, πράγμα που σημαίνει ότι οι Αθηναίοι προτιμούσαν τους τύπους των αγγείων με λαβές, για πρακτικούς λόγους.[165]

Κάτω όψη.

35

Πηνιόσχημη πυξίδα

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 67
Συνολικό ύψος με κάλυμμα: 6,5 εκ.

Σώμα
Ύψ.: 3,5 εκ.
Διάμ. χείλους: 3,9 εκ.

Κάλυμμα
Ύψ.: 3,5 εκ.
Μέγ. διάμ.: 5,1 εκ.

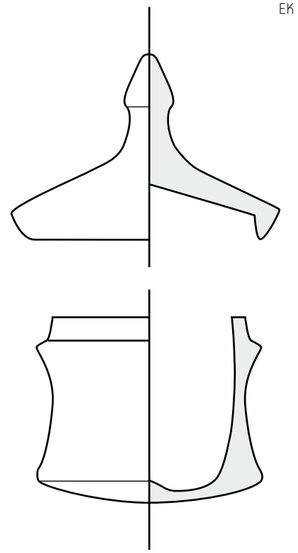
Άνω όψη καλύμματος.

Σώμα πυξίδας.

Κάτω όψη σώματος.

(κλίμακα 1:1)

Το αγγείο σώζεται ακέραιο, με μικρή απώλεια υλικού στο χείλος του σώματος. Ο πηλός είναι υποκίτρινος.

Το σώμα είναι πηνιόσχημο με κυρτή την επιφάνεια έδρασης και φέρει ελαφρώς έσω νεύον δακτύλιο υποδοχής του καλύμματος. Το κάλυμμα είναι κωνικό, με κωνικό στέλεχος και κωνικό κομβίο. Πιθανώς η κάτω επιφάνεια του σώματος είχε επιδιορθωθεί κατά την αρχαιότητα ή έφερε επικολλημένη βάση.

Το αγγείο καλύπτεται από ερυθρωπό γάνωμα σε όλη την επιφάνειά του, εκτός από τα τοιχώματα και το εσωτερικό του καλύμματος. Το αγγείο διακοσμείται με ταινίες περιμετρικά της βάσης, του σώματος και του καλύμματος, που έχουν αφεθεί εδαφόχρωμες.

μέσα 6ου αι. π.Χ.(;)
Αττικό εργαστήριο(;)

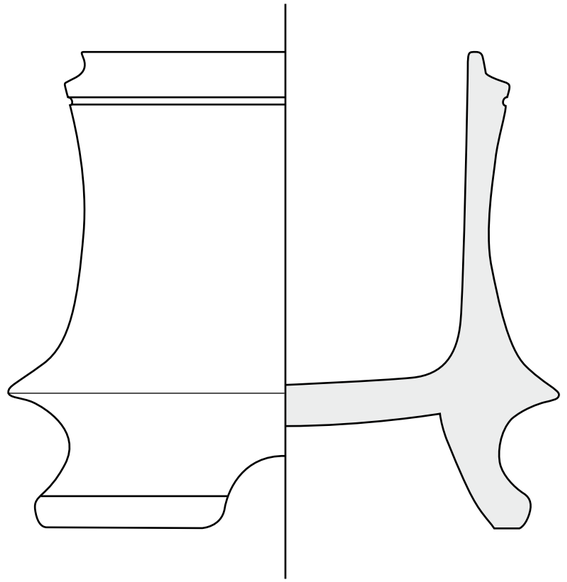
Δεν βρέθηκαν τυπολογικά παράλληλα ως προς το σχήμα του αγγείου. Το αγγείο θυμίζει τις πηνιόσχημες κορινθιακές πυξίδες ως προς το σώμα, παρ' όλο που η κάτω επιφάνεια της πυξίδας στη συλλογή της Τράπεζας είναι κυρτή.[166]

36

Αττική ερυθρόμορφη πυξίδα

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 66
Ύψ.: 8,9 εκ.
Διάμ. βάσης: 9,3 εκ.
Μέγ. διάμ.: 10,4 εκ.
Διάμ. χείλους: 7,5 εκ.

(κλίμακα 1:1)

Σώζεται ακέραιο το σώμα της πυξίδας, λείπει το κάλυμμα. Το αγγείο φέρει εκτεταμένες απολεπίσεις του μαύρου γανώματος στη ζώνη διακόσμησης, περιμετρικά των μορφών. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το σώμα, κυλινδρικό, με ιδιαίτερα κοίλα τοιχώματα, ανοίγει προς τα κάτω˙ φέρει ευθύ, υπερυψωμένο, ελαφρώς έσω νεύον δακτύλιο υποδοχής καλύμματος. Η βάση είναι τριποδική, κοίλης διατομής, με τρία χαμηλά αποστρογγυλοποιημένα τοξωτά ανοίγματα (πυξίδα τύπου Α).

Το εσωτερικό και εξωτερικό του αγγείου καλύπτεται από μελανό γάνωμα. Ερυθρωπή βαφή φέρει εξωτερικά ο δακτύλιος υποδοχής του καλύμματος, εξωτερικά το κατώτερο μισό του κοίλου της βάσης και η κάτω επιφάνειά της, όπου υπάρχει εδαφόχρωμο Λ (βλ. εικ. κάτω όψης).

Η ζώνη διακόσμησης διατρέχει εξωτερικά το αγγείο και ορίζεται πάνω και κάτω από λεπτή εξηρημένη γραμμή. Δεν υπάρχει εμφανής διαχωρισμός εμπρόσθιας και οπίσθιας πλευράς, αλλά μια

Κάτω όψη.

Όψεις της πυξίδας.

συνεχής ζωφόρος που υπαγορεύει την κυλινδρική ανάγνωση της εικονογράφησης. Η παράσταση διαρθρώνεται με κάθετους άξονες (θύρα, κίονα και κάλαθο με αναρτημένο ύφασμα ακριβώς από πάνω) σε τρία διάχωρα, όπου παριστάνονται τρεις γυναικείες μορφές σε σκηνή γυναικωνίτη.

Απεικονίζεται κλειστή δίφυλλη θύρα με επιστύλιο και κατώφλι˙ κάθε φύλλο έχει δύο φατνώματα που ενώνονται με τραβέρσες, οι οποίες φέρουν καρφιά. Στο δεξί τμήμα της θύρας εικονίζεται περίτεχνο, αρθρωτό ρόπτρο και, αριστερά, πιθανώς υποδοχή για κλειδί (κλειδαρότρυπα).

Δεξιά της θύρας στέκεται η πρώτη γυναικεία μορφή στραμμένη προς τα δεξιά. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο και τα μαλλιά της, μαζεμένα επάνω σε κρωβύλο, συγκρατούνται από ταινία. Στα προτεταμένα χέρια της κρατεί άνθινο στεφάνι(;)˙ μπροστά της, ακουμπισμένος στο δάπεδο, υπάρχει κάλαθος διακοσμημένος με δύο ζώνες κοκκίδων μεταξύ γραμμών.

Στη συνέχεια της παράστασης αποδίδεται κίονας με επιστύλιο και βάση. Η δεύτερη γυναικεία μορφή βρίσκεται στο κεντρικό διάχωρο˙ καθισμένη σε κλισμό με ψηλό ερεισίνωτο (πλάτη), διαφοροποιείται από τις άλλες. Το σώμα της είναι στραμμένο προς τα αριστερά, αλλά κοιτά προς τα πίσω. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο και τα μαλλιά της είναι μαζεμένα πάνω με ταινία. Μπροστά στα πόδια της, στο δάπεδο, υπάρχει κάποιο ημισφαιρικό αντικείμενο, το οποίο δεν είναι αναγνωρίσιμο. Στο έδαφος του αγγείου, αριστερά της, είναι αναρτημένα στον τοίχο δύο υποδήματα, αποδομένα το ένα μετωπικά και το άλλο σε κατατομή.

Ακολουθεί η απεικόνιση ενός καλάθου και υφάσματος αναρτημένου στον τοίχο. Η τρίτη γυναικεία μορφή που φορεί επίσης χιτώνα και ιμάτιο παριστάνεται όρθια να σπεύδει με μεγάλο διασκελισμό προς τα δεξιά. Τα κοντά μαλλιά της είναι ελεύθερα. Πιθανώς κρατούσε κάποιο αντικείμενο. Μπροστά της, πριν από τη θύρα, απεικονίζεται επιδαπέδιο θυμιατήριο.

450-440 π.Χ.

Κύκλος του Ζωγράφου της Πενθεσίλειας

Η πυξίδα είναι έργο αγγειογράφου, ο οποίος συνεργαζόταν με το αττικό εργαστήριο του Ζωγράφου της Πενθεσίλειας, το κυριότερο εργαστήριο παραγωγής ερυθρόμορφων πυξίδων στην Κλασική Αθήνα.[167] Το σχήμα της πυξίδας (τύπος Α) είναι ιδιαίτερα αγαπητό στο εργαστήριο και εμφανίζεται για πρώτη φορά στα 465-460 π.Χ.[168] Το αγγείο ανήκει σε μια μεταβατική (450-440 π.Χ.) ομάδα πυξίδων, μικρών διαστάσεων, που διατηρούν τα χαρακτηριστικά των μεγαλύτερων πυξίδων του εργαστηρίου, αλλά στις οποίες δίδεται έμφαση στην κοίλη καμπύλη του σώματος προς τη βάση.[169]

Το Λ που αναγράφεται στην κάτω επιφάνεια της βάσης ερμηνεύεται ως διακριτικό σημάδι του κεραμέα˙ το ίδιο σημάδι πιθανόν να έφερε και το κάλυμμα της πυξίδας για τη διευκόλυνση της αντιστοίχισης των ζευγών, μετά την ομαδική όπτηση πολλών όμοιων αγγείων στον κεραμικό κλίβανο.[170]

Η παράσταση συντίθεται από διάφορα εικονογραφικά στοιχεία που οδηγούν στην ερμηνεία της ως σκηνής νυφικής προετοιμασίας.[171] Η κεντρική καθιστή μορφή, ανάμεσα σε άλλες όρθιες, συχνά έχει ιδιαίτερη σημασία στην ελληνική Κλασική τέχνη και, σε σκηνές γυναικωνίτη, όπως στην πυξίδα στη συλλογή της Τράπεζας, ταυτίζεται με τη νύφη.[172] Η στάση της – καθισμένη σε κλισμό να κοιτά προς τα πίσω – είναι γνωστή στην αττική

Λεπτομέρειες της παράστασης.

ερυθρόμορφη αγγειογραφία. Συνήθως όμως, σε αυτές τις περιπτώσεις, οι καθισμένες μορφές ακουμπούν το ένα χέρι στο ερεισίνωτο του καθίσματος, στρέφοντας ολόκληρο τον κορμό προς τα πίσω, όχι μόνο την κεφαλή τους.[173] Σε σκηνές γυναικωνίτη και νυφικού στολισμού, είναι επίσης γνωστές οι απεικονίσεις γυναικείων μορφών, οι οποίες επιδίδονται σε κάποια δραστηριότητα, π.χ. διπλώνουν υφάσματα, κρατούν ή τακτοποιούν ένα αντικείμενο καλλωπιστικής φύσης[174] ή σπεύδουν με ανοικτό διασκελισμό.[175] Οι μορφές αυτές περιβάλλουν τη νύφη και συχνά ερμηνεύονται ως *νυμφοκόμοι*, *νυμφεύτριες* ή *θεραπαινίδες*.[176]

Θύρες απεικονίζονται επανειλημμένως σε πυξίδες διαφορετικών ζωγράφων αττικών εργαστηρίων, γεγονός που τους προσδίδει ιδιαίτερη σημασία.[177] Η κλειστή θύρα θεωρείται ότι υποδεικνύει τον εσωτερικό χώρο, στον οποίο διαδραματίζεται η παράσταση, τον γυναικωνίτη. Σε πολλές περιπτώσεις, οι σκηνές ερμηνεύονται ως νυφική προετοιμασία (καλλωπισμός της νύφης) ή ως τα *Επαύλια*, όταν η νύφη δέχεται δώρα τη δεύτερη μέρα του γάμου, στο νέο της πλέον περιβάλλον.[178] Ενίοτε, οι θύρες φέρουν στοιχεία, που ταυτίζονται με ρόπτρα, κλειδαρότρυπες ή χειρολαβές.[179] Το αστεροειδές στοιχείο που απεικονίζεται στο δεξί φύλλο της θύρας πρέπει να είναι κλειδαρότρυπα, όπως φαίνεται από παρόμοια απεικόνιση σε υδρία στο Μουσείο του Βερολίνου, όπου μια γυναικεία μορφή ανοίγει θύρα με κλειδί.[180] Στενό τυπολογικό παράλληλο της θύρας στην πυξίδα της συλλογής της Τράπεζας (με κατώφλι, επιστύλιο, πανομοιότυπη διάταξη των φατνωμάτων και άλλες κατασκευαστικές λεπτομέρειες) απαντά σε πυξίδα του Ζωγράφου των Veii.[181]

Ο δωρικός κίονας, με βάση και επιστύλιο, είναι γνωστός και από άλλες πυξίδες.[182] Εκτός από

Ανάπτυγμα της παράστασης.

τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, το εσωτερικό του αθηναϊκού οίκου δηλώνουν ο κλισμός[183] και οι κάλαθοι στο δάπεδο, όπως επίσης και τα άλλα αντικείμενα που εμφανίζονται στο πεδίο του αγγείου, αναρτημένα στον τοίχο (ύφασμα και σανδάλια). Οι δύο κάλαθοι, που είναι συνδεδεμένοι με την υφαντική και το αναρτημένο ύφασμα, χαρακτηρίζουν τον χώρο ως σχετικό με γυναικείες δραστηριότητες και οδηγούν στην αναγνώρισή του ως γυναικωνίτη.[184]

Τα απεικονιζόμενα αναρτημένα υποδήματα αποτελούν αρκετά συχνά θέμα σε σκηνές γυναικωνίτη.[185] Άλλοτε τα σανδάλια αποτυπώνονται με τους ιμάντες τους και άλλοτε αυτοί δεν διακρίνονται και δίνεται η εντύπωση ότι αναρτώνται μόνο οι σόλες (όπως στο υπό εξέταση αγγείο).[186] Πρόκειται για μοτίβο προσφιλές στον Ζωγράφο της Πενθεσίλειας και στους άλλους ζωγράφους του εργαστηρίου του, όπως στον Ζωγράφο των Veii και τον Ζωγράφο της Bologna.[187] Τα σανδάλια σε σκηνές νυφικού στολισμού ερμηνεύονται ως *νυμφίδες*, τα υποδήματα που είχαν ιδιαίτερη θέση στη νυφική τελετουργία.[188]

Το θυμιατήριο αποδίδεται σπάνια στις αττικές πυξίδες˙ οι απεικονίσεις του, ωστόσο, σε άλλα ερυθρόμορφα αγγεία είναι πολυάριθμες.[189] Σε σκηνές στις οποίες πρωταγωνιστούν γυναίκες, το θυμιατήριο σχετίζεται με τις θυσίες και τις τελετουργίες του γάμου, που τελούνταν κατά τους τριήμερους εορτασμούς, τα *Προτέλεια* ή τα *Επαύλια*.[190] Το θυμιατήριο στο αγγείο της συλλογής της Τράπεζας ανήκει σε έναν τύπο διαδεδομένο στην Αττική, κατά το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.˙ έχει μακρύ πόδι με κωνική, πεπλατυσμένη βάση, λεπτό κυλινδρικό στέλεχος, ημισφαιρικό κύπελλο και κωνικό κάλυμμα.[191]

37

Πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 81
Ύψ.: 34 εκ.
Μέγ. πλάτος: 10,4 εκ.

Το ειδώλιο είναι συγκολλημένο από δέκα θραύσματα· έχει συμπληρωθεί στον δεξί ώμο, στο αριστερό χέρι και στις πλάγιες όψεις της βάσης. Ο πηλός είναι ερυθρωπός. Η μπροστινή όψη έχει κατασκευαστεί από μήτρα, ενώ η πίσω είναι αδιαμόρφωτη, χειροποίητη. Το ειδώλιο φέρει ίχνη λευκού επιχρίσματος στην κύρια όψη.

Η μορφή στέκεται μετωπικά πάνω σε συμφυή, ορθογώνια, παραλληλεπίπεδη βάση. Στηρίζεται στο δεξί σκέλος, ενώ το αριστερό προβάλλει με άνεση προς τα εμπρός, ελαφρώς λυγισμένο. Με το αριστερό χέρι τραβά προς τα πλάγια την παρυφή του ενδύματός της, ενώ με το λυγισμένο μπροστά στο στήθος της δεξί χέρι κρατεί προσφορά, μάλλον ένα άνθος, το οποίο πιθανώς αποδιδόταν γραπτά.

Φορεί πέπλο λακωνικού τύπου, ανοικτό στη δεξιά πλευρά, που πέφτει από τον ώμο σε πλούσιες πτυχές. Ξεχωρίζει η τοξωτή απόληξη που δημιουργεί το απόπτυγμα. Κάτω από το ένδυμα διαγράφονται τα σκέλη της. Η κόμη αποδίδεται πλαστικά, οι βόστρυχοι είναι χωρισμένοι στο μέσον, πάνω από το μέτωπο, σε δύο συμπαγείς μάζες που πέφτουν απαλά στους κροτάφους, καλύπτοντας τα αυτιά. Πίσω, τα μαλλιά συγκρατούνται σε σάκο με μυτερό άκρο. Πλαστικά αποδίδονται και οι βολβοί των ματιών, τα βλέφαρα, τα τόξα των φρυδιών, η μύτη και τα χείλη στο μισάνοικτο στόμα.

Μέσα του 5ου αι. π.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Ο τύπος της πεπλοφόρου εμφανίστηκε λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. στην Αττική και διαδόθηκε ευρύτατα σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου.[192]

38

Κεφαλή πήλινου ειδωλίου νεαρού αγοριού

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 76
Μέγ. σωζ. ύψ.: 3,8 εκ.
Μέγ. σωζ. πλάτος: 2,7 εκ.

Σώζεται το κεφάλι και μικρό τμήμα του λαιμού. Ο πηλός είναι υποκίτρινος. Ίχνη ερυθρού χρώματος διακρίνονται πάνω και κάτω από το δεξί αυτί, πίσω από τον αυχένα και κάτω από το πιγούνι.

Το ειδώλιο είναι κατασκευασμένο από δύο μήτρες, μία για την εμπρόσθια και μία για την οπίσθια πλευρά· τα δύο τμήματα ενώνονται κατακόρυφα πίσω από τα αυτιά.

Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται πλαστικά: το ευρύ μέτωπο, οι οφθαλμοί, η πεπλατυσμένη μύτη, το στόμα, οι παρειές και τα αυτιά.

Ελληνιστική περίοδος
Αττικό εργαστήριο

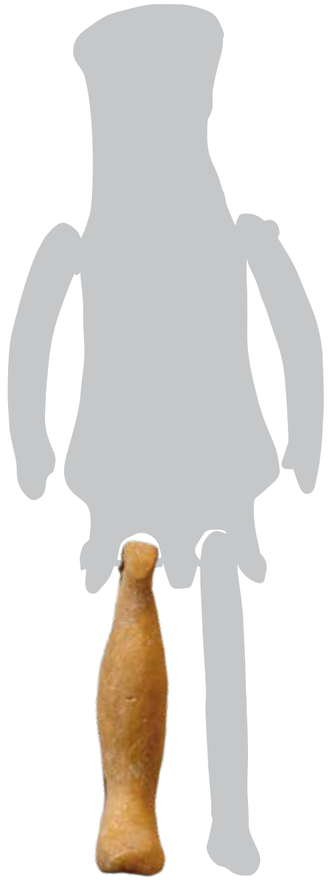
Η κεφαλή πιθανώς ανήκει σε ειδώλιο της κατηγορίας των οκλαζόντων αγοριών. Ο τύπος αυτός ειδωλίων ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος, με αρκετές παραλλαγές, κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά τον 5ο αι. π.Χ. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ειδώλια που παριστάνουν μικρά, γυμνά αγόρια, τα οποία κάθονται οκλαδόν σε χαμηλά βάθρα.[193]

39

Κάτω άκρο πλαγγόνας

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 77
Ύψ.: 7,2 εκ.
Πάχος κνήμης: 1,3 εκ.
Μήκος πέλματος: 3,4 εκ.

Το πόδι – κνήμη και πέλμα – σώζεται ακέραιο. Είναι χειροποίητο, από υποκίτρινο πηλό, και φέρει ίχνη λευκού επιχρίσματος. Η πάνω απόληξή του είναι πεπλατυσμένη και φέρει οριζόντια διαμπερή οπή. Τα δάκτυλα δεν δηλώνονται.

5ος αι. π.Χ.(;)
Αττικό εργαστήριο

Η χρονολόγηση του αντικειμένου δεν είναι εφικτή, αφού τα κινητά μέλη των *πλαγγόνων* δεν άλλαξαν μορφή ανά τους αιώνες, σε αντίθεση με το σώμα και την κεφαλή, που παρουσιάζουν σαφή στοιχεία εξέλιξης.[194] Ο τύπος της *πλαγγόνας* με τον κοντό χιτώνα και τον πόλο εισήχθη στην Αττική από την Κόρινθο και τη Βοιωτία. Κατά τον 4ο αι. π.Χ., μεγάλη διάδοση γνώρισε στον ελληνικό κόσμο ο τύπος της γυμνής γυναικείας μορφής με περίτεχνη κόμμωση και αρθρωτά μέλη, η οποία ενίοτε κρατεί και κρόταλα. Από τα ελληνιστικά χρόνια είναι σαφής η προτίμηση της καθιστής γυναικείας μορφής, στην οποία μόνο τα χέρια είναι κινητά, ενώ τα πόδια μένουν ενωμένα μπροστά.

40

Μονόμυξος λύχνος

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 62
Ύψ. με λαβή: 5,2 εκ.
Ύψ. σώματος: 3,1 εκ.
Μέγ. μήκος: 8,1 εκ.
Μέγ. πλάτος: 5,4 εκ.
Διάμ. βάσης: 3 εκ.

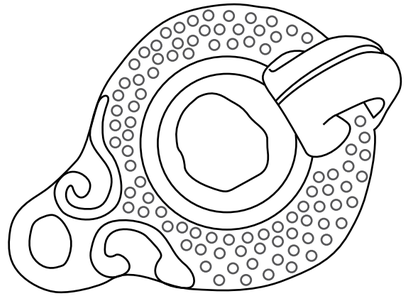

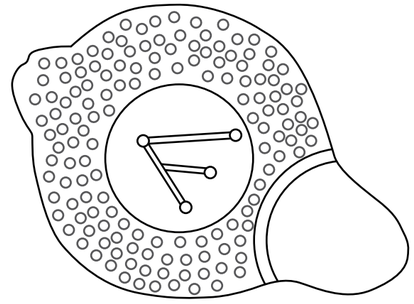
Άνω όψη.

Κάτω όψη.

Άνω όψη.
(κλίμακα 1:1)

Κάτω όψη.
(κλίμακα 1:1)

Ο λύχνος σώζεται ακέραιος. Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος. Το σώμα είναι ευρύ, σφαιρικό, με κυκλικό κοίλο δίσκο, ο οποίος περιβάλλεται από δύο πλαστικούς δακτυλίους. Το κάτω τμήμα του μυκτήρα είναι ελαφρώς επικλινές και καμπύλο. Η λαβή, ταινιωτή, προβάλλει κάθετη πάνω από το σώμα και κοσμείται με βαθιά κεντρική αύλακα κατά μήκος της ράχης της. Η επίπεδη κυκλική επιφάνεια έδρασης περιβάλλεται από χαμηλό πλαστικό δακτύλιο και φέρει ανάγλυφο Α με ανοικτή την εσωτερική κεραία του.

Ο λύχνος καλύπτεται από αραιωμένη, καστανέρυθρη βαφή. Επάλληλες σειρές ανάγλυφων κοκκίδων διακοσμούν το σώμα, εκτός από το σημείο συρραφής των δύο τμημάτων που προέκυψαν από μήτρα. Ο μυκτήρας πλαισιώνεται από διπλές ανάγλυφες έλικες.

β΄ μισό 1ου αι.-πρώιμος 2ος αι. μ.Χ.
Αττικό εργαστήριο

Λύχνοι του λεγόμενου τύπου Α, της παραλλαγής των ανάγλυφων σφαιριδίων (Alpha Globule Lamps), παράγονταν ευρέως σε αττικά εργαστήρια από τα μέσα του 1ου αι. π.Χ., όταν δηλαδή εμφανίστηκαν για πρώτη φορά, μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ.[195]

41

Μονόμυξος λύχνος

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 63
Μέγ. σωζ. ύψ.: 3,3 εκ.
Διάμ. βάσης: 3,5 εκ.
Μέγ. μήκος: 9,8 εκ.
Μέγ. διάμ.: 6,4 εκ.

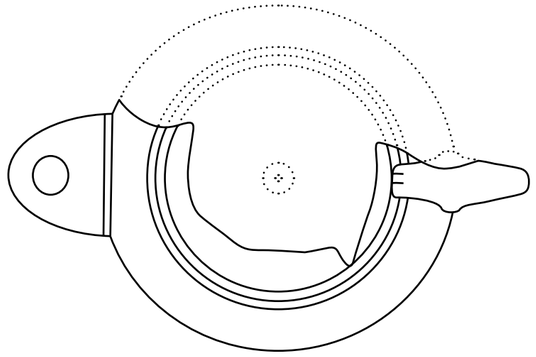

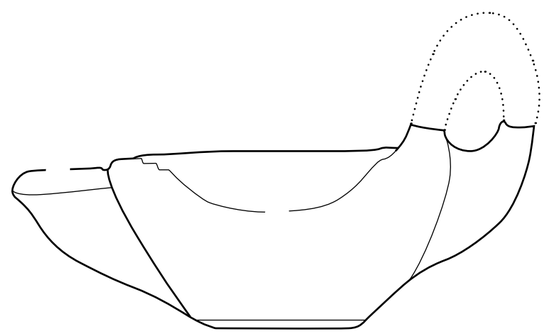
Άνω όψη.

Κάτω όψη.

Άνω όψη.
(κλίμακα 1:1)

Πλάγια όψη.
(κλίμακα 1:1)

Ο λύχνος είναι συγκολλημένος από τρία θραύσματα. Λείπει μεγάλο τμήμα του σώματος και η λαβή. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος.

Το σώμα είναι ημισφαιρικό και πεπλατυσμένο. Ο ακόσμητος, κυκλικός, κοίλος δίσκος περιβάλλεται από δύο αναβαθμούς. Ο μυκτήρας, λίγο χαμηλότερος, διαχωρίζεται από το σώμα με αυλάκωση. Η πάνω επιφάνεια του λύχνου είναι απλή και επίπεδη. Η κυκλική επιφάνεια έδρασης ορίζεται από εγχάρακτη γραμμή. Η λαβή έφερε στη ράχη της διπλή λεπτή ράβδωση.

Ο λύχνος εξωτερικά καλύπτεται από αραιωμένη, καστανέρυθρη, στιλπνή βαφή, ανομοιομερή λόγω ατελούς όπτησης.

β΄ μισό 1ου αι. μ.Χ.
Ιταλικό εργαστήριο

Ο λύχνος είναι πανομοιότυπος τυπολογικά με λύχνο από την Αρχαία Αγορά.[196] Παρόμοιος λύχνος χωρίς λαβή, με προέλευση από την Καμπανία της Ιταλίας, βρέθηκε στην Κόρινθο και χρονολογείται στην ίδια εποχή.[197]

42

Αγνύθα

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 60
Ύψ.: 7,5 εκ.
Μέγ. διάμ.: 5,1 εκ.
Βάρος: 156 γρ.

Η αγνύθα σώζεται ακέραιη. Ο πηλός είναι υποκίτρινος με μίκα.

Έχει σχήμα κωνικό, με επίπεδη βάση και φέρει διαμπερή οπή ανάρτησης. Δεν έχει σφραγίδα.

43

Αγνύθα

Αριθ. συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 61
Ύψ.: 6,4 εκ.
Μέγ. διάμ.: 4,2 εκ.
Βάρος: 107,5 γρ.

Η αγνύθα σώζεται ακέραιη. Παρουσιάζει επιφανειακή ρωγμάτωση. Ο πηλός είναι υποκίτρινος.

Έχει σχήμα κωνικό, με βάση αποστρογγυλοποιημένη και φέρει οπή ανάρτησης. Η επιφάνειά του είναι λεία. Δεν έχει σφραγίδα.

4ος αι. π.Χ.(;)
Αττικό εργαστήριο

Οι περισσότερες αγνύθες είναι χειροποίητες. Συνήθως παχιά στρώση λεπτού πηλού κάλυπτε έναν πυρήνα τραχέως πηλού. Το συγκεκριμένο κωνικό σχήμα, κορινθιακής προέλευσης, υιοθετήθηκε στην Αθήνα κατά τον 5ο αι. π.Χ.[198] Σταδιακά, το απόλυτα κωνικό σχήμα των αγνύθων εξελίχθηκε στον πιο κοινό τύπο υφαντικού βάρους της ελληνιστικής Αθήνας, τον κώνο, με λοξό το κατώτατο άκρο της βάσης του.

Ο χώρος μέσα στον χρόνο

Έχοντας ως σταθερά σημεία τον χρόνο εναπόθεσης των αρχαίων αντικειμένων (κατά την αρχαιότητα) και τον χρόνο εύρεσής τους κατά τις εκσκαφές της θεμελίωσης του Μεγάρου της Τράπεζας της Ελλάδος (1932), εύλογα στρέφεται κάποιος στον χώρο και στη διαχρονική εξέλιξη της χρήσης του ανά τους αιώνες.

Η βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας

Αρχαιολογικές δημοσιεύσεις των ανασκαφικών δεδομένων, παλαιοί χάρτες των Αθηνών, εικονογραφήσεις βιβλίων και περιοδικών, έργα ζωγραφικής και τα πρώτα φωτογραφικά πανοράματα των Αθηνών αποτελούν πηγές γνώσης και οδηγούς για τη γεωμορφολογική, τοπογραφική και πολεοδομική προσέγγιση της περιοχής από τους αρχαίους, στους μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους, μέχρι την ανέγερση του κτηρίου της Τράπεζας της Ελλάδος, την εποχή του Μεσοπολέμου. Ιστορικές και δημογραφικές μελέτες, αθηναιογραφήματα, λογοτεχνικές «αποτυπώσεις» της πόλης, εφημερίδες και τίτλοι ιδιοκτησίας της γης ενισχύουν τις γνώσεις μας σε μία «εκ θεμελίων» ανασκόπηση της χρήσης του χώρου μέσα στον χρόνο επί δύο και πλέον χιλιετίες.

Γεωμορφολογία και τοπογραφία

Η θέση του οικοδομικού τετραγώνου όπου ορθώνεται σήμερα το Μέγαρο της Τράπεζας της Ελλάδος (Πανεπιστημίου-Ομήρου-Σταδίου-Εδουάρδου Λω) βρίσκεται στις χαμηλές δυτικές υπώρειες του Λυκαβηττού, στην περιοχή που εκτείνεται βορειοανατολικά της αρχαίας πόλης της Αθήνας. Η πόλη αναπτύχθηκε γύρω, και κυρίως βόρεια, από τον Ιερό Βράχο της Ακρόπολης και ο πολεοδομικός ιστός της, παρ' ότι δεν μεταβλήθηκε ουσιαστικά, επεκτάθηκε στα νεότερα χρόνια ενσωματώνοντας την περιοχή που εκτείνεται σήμερα από την πλατεία Κλαυθμώνος μέχρι και την πλατεία Συντάγματος, κατά μήκος των οδών Πανεπιστημίου και Σταδίου.[199]

Κυρίαρχο τοπογραφικό σημείο και φυσικό όριο προς τα βορειοανατολικά είναι ο Λυκαβηττός.[200] Αν και ο σημερινός διαβάτης μετά βίας μπορεί να τον διακρίνει πάνω από τις πολυώροφες πολυκατοικίες, πρόκειται για έναν ιδιαίτερα επιβλητικό λόφο (εικ. 6, 33 και 34), ψηλότερο από τον βράχο της Ακρόπολης.[201] Το φυσικό ανάγλυφο του Λυκαβηττού και των ριζών του έχει καλυφθεί σχεδόν ολοσχερώς από την πυκνή δόμηση και τους ασφαλτοστρωμένους δρόμους. Για παράδειγμα, ο βράχος της Σχιστής Πέτρας, χαρακτηριστικό τοπόσημο της δυτικής πλευράς του λόφου, ασφυκτικά περικυκλωμένος από τις ψηλές οικοδομές, έχει πλέον απορροφηθεί από το αστικό τοπίο.[202] Φυσικό έξαρμα του λοφώδους αναγλύφου της περιοχής αποτελεί επίσης και ο χαμηλός λόφος του Αγίου Θωμά ή Αγίου Αθανασίου, όπως ονομάστηκε από ένα εκκλησάκι που υπήρχε, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Ελληνικό Κοινοβούλιο.[203] Έναν ακόμα λοφίσκο αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη το 1993 κατά τις ανασκαφές για τον Μητροπολιτικό Σιδηρόδρομο (Μετρό), ακριβώς κάτω από το σύγχρονο κράσπεδο της οδού Κοραή.[204]

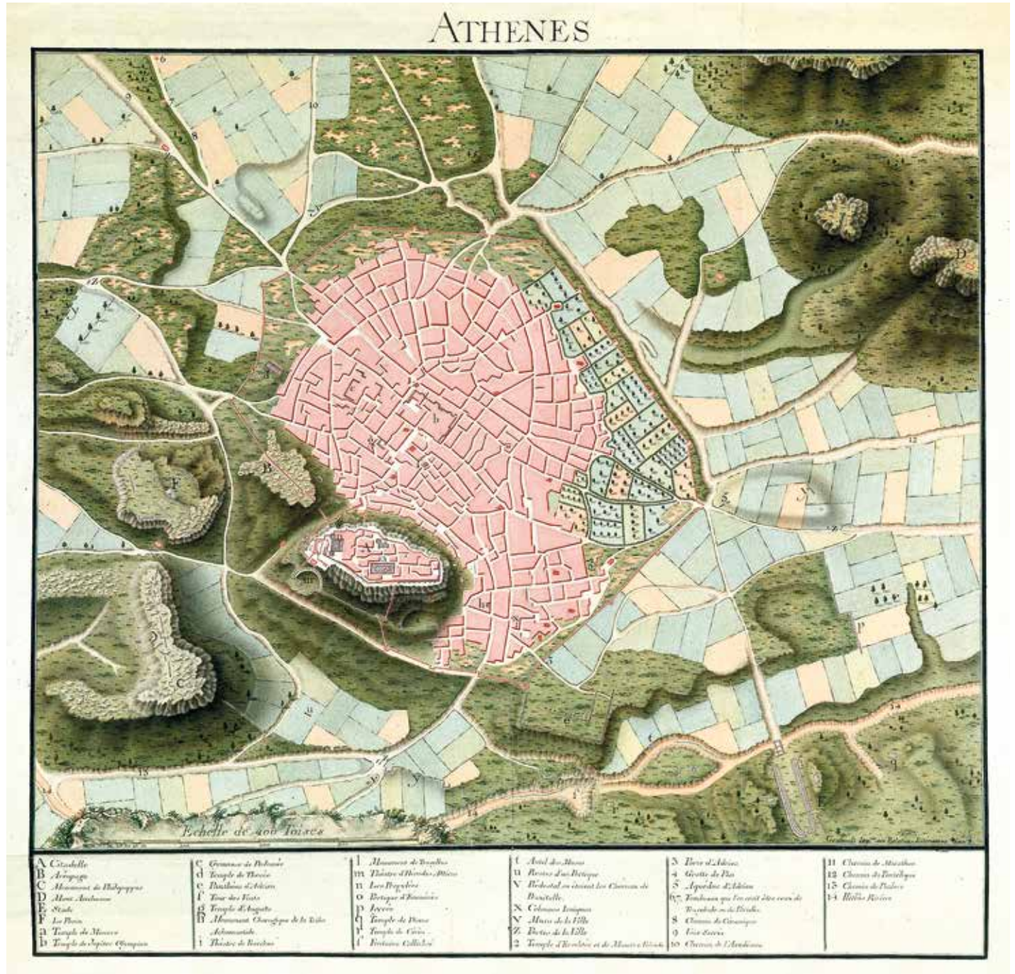
Τις πλαγιές και τους πρόποδες του Λυκαβηττού σμίλεψαν στο πέρασμα του χρόνου ποταμοί, εφήμερα ρέματα και χείμαρροι με εποχιακή και συχνά ισχυρή ροή υδάτων, όπως αυτά που απεικονίζονται στο ζωγραφικό πανόραμα του John Cam Hobhouse (εικ. 4).[205] Από τη νότια πλευρά του λόφου κατέβαινε, ορμητικά, ένας κλάδος του ποταμού Ηριδανού, η κοίτη του οποίου εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές στην πλατεία Συντάγματος.[206] Οι χείμαρροι, που

κατέρχονταν τη δυτική πλαγιά του Λυκαβηττού και πλημμύριζαν συχνά την έντονα κατωφερή περιοχή, από την αρχαιότητα έως τους νεότερους χρόνους (εικ. 7),[207] επιχωματώθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα. Είναι γνωστά τα νεότερα ονόματα δύο εξ αυτών. Ο Βοϊδοπνίχτης διέσχιζε την περιοχή που αργότερα κατέλαβαν η Ακαδημίας και η Πανεπιστημίου, φθάνοντας μέχρι το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο, στη συμβολή της λεωφόρου Πανεπιστημίου και της οδού Πεσμαζόγλου (Πανεπιστημίου 47-49). Νοτιότερα, ο βρώμικος, όπως μαρτυρεί το όνομά του, Χεζοπόταμος, κυλούσε μεταξύ των σημερινών οδών Δημοκρίτου και Βουκουρεστίου, όπου υπήρχαν τα δημόσια ουρητήρια, και κατέληγε στον Βοϊδοπνίχτη.[208] Ενδεχομένως, πρόκειται για τον ίδιο χείμαρρο της αρχαιότητας που τεκμηριώθηκε αρχαιολογικά στο φρέαρ εξαερισμού του Μετρό της οδού Αμερικής και στα οικόπεδα της Πανεπιστημίου 11-13 και της Αμερικής 3 (εικ. 9).[209] Οι υδάτινοι αυτοί δρόμοι και άλλοι μικρότεροι χείμαρροι από τα δυτικά του Λυκαβηττού και τη Σχιστή Πέτρα απέρρεαν σε ένα μεγάλο ρέμα που υπήρχε στη θέση της σημερινής οδού Σταδίου, από το ύψος της οδού Εδουάρδου Λω μέχρι την οδό Κοραή (εικ. 7).[210]

Οδικό δίκτυο και οχύρωση

Το αττικό τοπίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την ιστορική πορεία του ανθρώπου που κατοίκησε σε αυτό αδιάλειπτα, από τους Νεολιθικούς χρόνους έως σήμερα. Κοιλάδες, αλλά και γεωφυσικά εμπόδια, όπως λόφοι και ποτάμια, καθόρισαν τις συνθήκες κατοίκησης και υπαγόρευσαν τον χώρο ανάπτυξης οικισμών. Φυσικά περάσματα οδήγησαν, ήδη από τη Νεολιθική εποχή, στη χάραξη ενός δικτύου μονοπατιών και οδών που διατηρήθηκε, με μικρές αποκλίσεις, στην ίδια περίπου θέση καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας έως τις μέρες μας (εικ. 1).[211] Οι οδικές αρτηρίες, απαραίτητες για τη σύνδεση των οικισμών μεταξύ τους, καθώς και για την επικοινωνία της Αθήνας με την αττική ύπαιθρο και τη θάλασσα, ξεκινούσαν ακτινωτά από τον Ιερό Βράχο της Ακρόπολης. Το πανάρχαιο αυτό οδικό δίκτυο, πάντα σε συνάρτηση με τη γεωμορφολογία, επηρέασε με τη σειρά του ένα ακόμα τοπογραφικό στοιχείο, την οχύρωση της Αθήνας.[212]

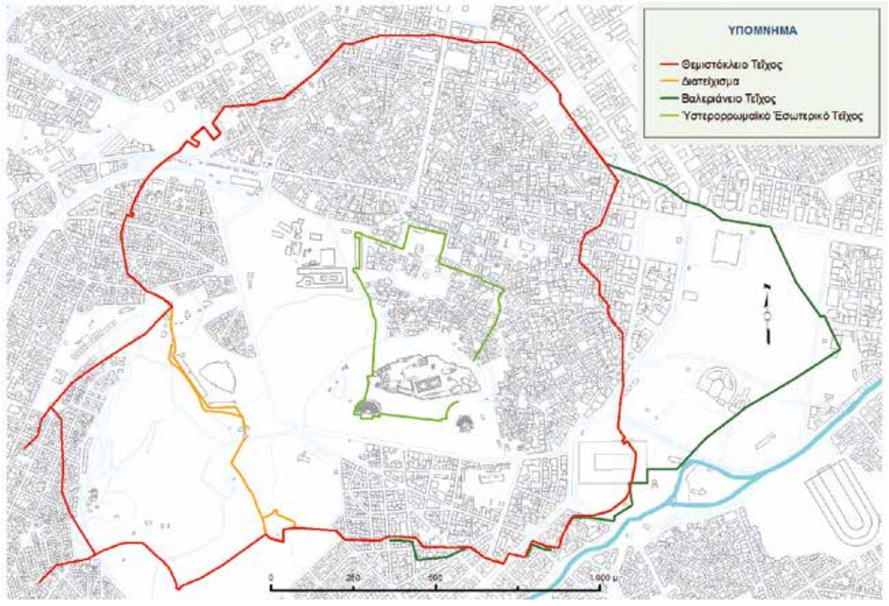
Η πόλη, από τους προϊστορικούς χρόνους έως το 1834, όταν έγινε πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, περιβαλλόταν από τείχη. Η μορφή και η πορεία τους άλλαξε ανά τους αιώνες, ακολουθώντας το μέγεθος και την οικιστική εξέλιξη της πόλης. Οι μυκηναϊκές οχυρώσεις γύρω από τον Ιερό Βράχο της Ακρόπολης παρέμειναν σε ισχύ για πολλούς αιώνες.[213] Μετά την εκδίωξη των Περσών, συστηματική και ισχυρή οχύρωση έγινε από τον Θεμιστοκλή το 479/478 π.Χ. Το νέο τείχος, μήκους 6,5 περίπου χιλιομέτρων, διέθετε προτείχισμα, τάφρο και πύργους.[214] Με κέντρο την Αγορά και την Ακρόπολη περιέλαβε όλο το οικιστικό τμήμα της πόλης και ενσωμάτωσε τις βασικές οδικές αρτηρίες, με την τοποθέτηση πυλών. Παράλληλα, χαράχθηκαν νέες οδοί,

π. 1800

Εικ. 1. Χάρτης των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας του μηχανικού Coubault, π. 1800. Πηγή: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Η Αθήνα περιβάλλεται από το τείχος του Χατζή Αλή Χασεκή, που ορίζεται με λεπτή κόκκινη γραμμή. Αποτυπώνεται το οδικό δίκτυο εντός και εκτός της πόλης. Δεξιά σημειώνεται ο Λυκαβηττός. Εντός του τείχους, στα ανατολικά και τα βορειοανατολικά, εσωκλείεται καλλιεργήσιμη γη. Η βορειοανατολική περιοχή έξω από τον περίβολο εικονίζεται χωρισμένη σε αγροτεμάχια. Στις παρυφές του ιστού της πόλης, ανάμεσα στους καλλιεργήσιμους αγρούς, σημειώνονται με έντονο κόκκινο οι Βυζαντινοί Ναοί των Αγίων Θεοδώρων και του Αγίου Γεωργίου του Καρύκη.

Εικ. 2. «Σχεδιαστική αποκατάσταση του αρχαίου τείχους των Αθηνών βασισμένη σε ανασκαφικά ευρήματα». Πηγή: Θεοχαράκη, Ά.-Μ. (2015), *Τα αρχαία τείχη των Αθηνών*, Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία, 255, εικ. 93.

περιφερειακές των τειχών, κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς τους, ανάμεσα στο τείχος και το προτείχισμα ή κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς της τάφρου.

Η αρχαιολογική σκαπάνη, κυρίως μέσω των σωστικών ανασκαφών, έχει φέρει στο φως τμήματα της αρχαίας οχύρωσης και του οδικού δικτύου. Τα αρχαία τείχη έχουν εντοπιστεί σε 176 θέσεις και η πορεία τους σε σχέση με τη σύγχρονη πόλη έχει εν πολλοίς ανασυσταθεί (εικ. 2).[215]

Εστιάζοντας στη βορειοανατολική περιοχή, μπορούμε να ακολουθήσουμε την πορεία της Κλασικής οχύρωσης, ξεκινώντας από το βορειότερο σημείο του περιγράμματός του, στη διασταύρωση των σημερινών οδών Σοφοκλέους και Αιόλου (εικ. 3). Εντάσσοντας την πορεία του τείχους στον σημερινό αστικό ιστό, το παρακολουθούμε να διασχίζει την οδό Αριστείδου (Θ31), την οδό Δραγατσανίου (Θ35 και Θ36), την πλατεία Κλαυθμώνος (Θ37), τις οδούς Παπαρρηγοπούλου (Θ38) και Χρήστου Λαδά (Θ39 και Θ40), να φθάνει στην Παλαιά Βουλή και να διασχίζει την οδό Κολοκοτρώνη (Θ41). Η πορεία του προς τα νοτιοανατολικά είναι παράλληλη με τον άξονα της σημερινής οδού Σταδίου. Στη συμβολή της τελευταίας με την οδό Κολοκοτρώνη (Θ41), ο οχυρωματικός περίβολος στρέφεται προς τα νοτιοδυτικά, σχεδόν παράλληλα προς την οδό Βουλής (Θ42, Θ43 και Θ44), σχηματίζοντας τόξο. Εκτός του Θεμιστόκλειου περιβόλου βρισκόταν η περιοχή της σημερινής πλατείας Συντάγματος, καθώς η έντονη εσωτερική καμπή του διέσχιζε τις οδούς Ερμού, Πετράκη (Θ45, Θ46 και Θ47) και Μητροπόλεως (Θ48), παράλληλα προς την οδό Πεντέλης (Θ49). Το ανατολικό τμήμα του τείχους προχωρούσε προς τον νότο (Θ50 και Θ51) και, αφού περιέκλειε τον ναό του Ολυμπίου Διός, ακολουθούσε δυτική κατεύθυνση, συνεχίζοντας την «κυκλική» πορεία του.

Τμήματα του αρχαίου τείχους, του προτειχίσματος, της τάφρου, πύργων, αλλά και οδών έχουν τεκμηριωθεί ανασκαφικά σε αρκετά σημεία της περιοχής (εικ. 3: Θ31-Θ51). Τα αρχαία κατάλοιπα αλλού καταχώθηκαν και αλλού είναι ακόμα ορατά στα θεμέλια σύγχρονων κτηρίων, σε υπόγειους χώρους στάθμευσης ή στις σύγχρονα διαμορφωμένες πλατείες. Τα αρχαιολογικά δεδομένα έχουν οδηγήσει τους ερευνητές στον προσδιορισμό δύο πυλών του περιβόλου στην περιοχή που εξετάζουμε.[216] Η πρώτη, η Πύλη VII, τοποθετείται στη βόρεια πλευρά της σημερινής πλατείας Κλαυθμώνος,[217] στην οδό Δραγατσανίου 6 (Θ35). Από αυτήν περνούσε μία οδός, που μαρτυρείται αρχαιολογικά επί της οδού Ευριπίδου, μπροστά από τον ναό των Αγίων Θεοδώρων (εικ. 3: IV.17). Με κατεύθυνση νοτιοδυτική προς βορειοανατολική οδηγούσε από την πόλη στη βορειοανατολική Αττική, περνώντας μεταξύ του λόφου του Στρέφη στον βορρά και εκείνου του Λυκαβηττού στον νότο. Ίσως διακλαδωνόταν στην αρχή της, έξω από τα τείχη, με έναν ακόμα αρχαίο δρόμο που έχει βρεθεί με κατεύθυνση δυτική προς ανατολική στο οικόπεδο της λεωφόρου Πανεπιστημίου 31 (εικ. 3: IV.20) και ο οποίος πιθανώς σχετίζεται με εξωτερική περιμετρική οδό.[218] Κατά τις ανασκαφές στην πλατεία Κλαυθμώνος, βρέθηκε επίσης μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος τμήμα εξωτερικής περιφερειακής οδού (εικ. 3: IV.18), που ακολουθούσε την πορεία του τείχους. Κατά τις ανασκαφές στο οικόπεδο της οδού Παλαιών Πατρών Γερμανού 5-7, στη νοτιοδυτική πλευρά της πλατείας Κλαυθμώνος, βρέθηκε ένα ακόμα τμήμα δρόμου (εικ. 3), το οποίο είναι σήμερα ορατό κάτω από το κτήριο του ΤΣΜΕΔΕ.[219]

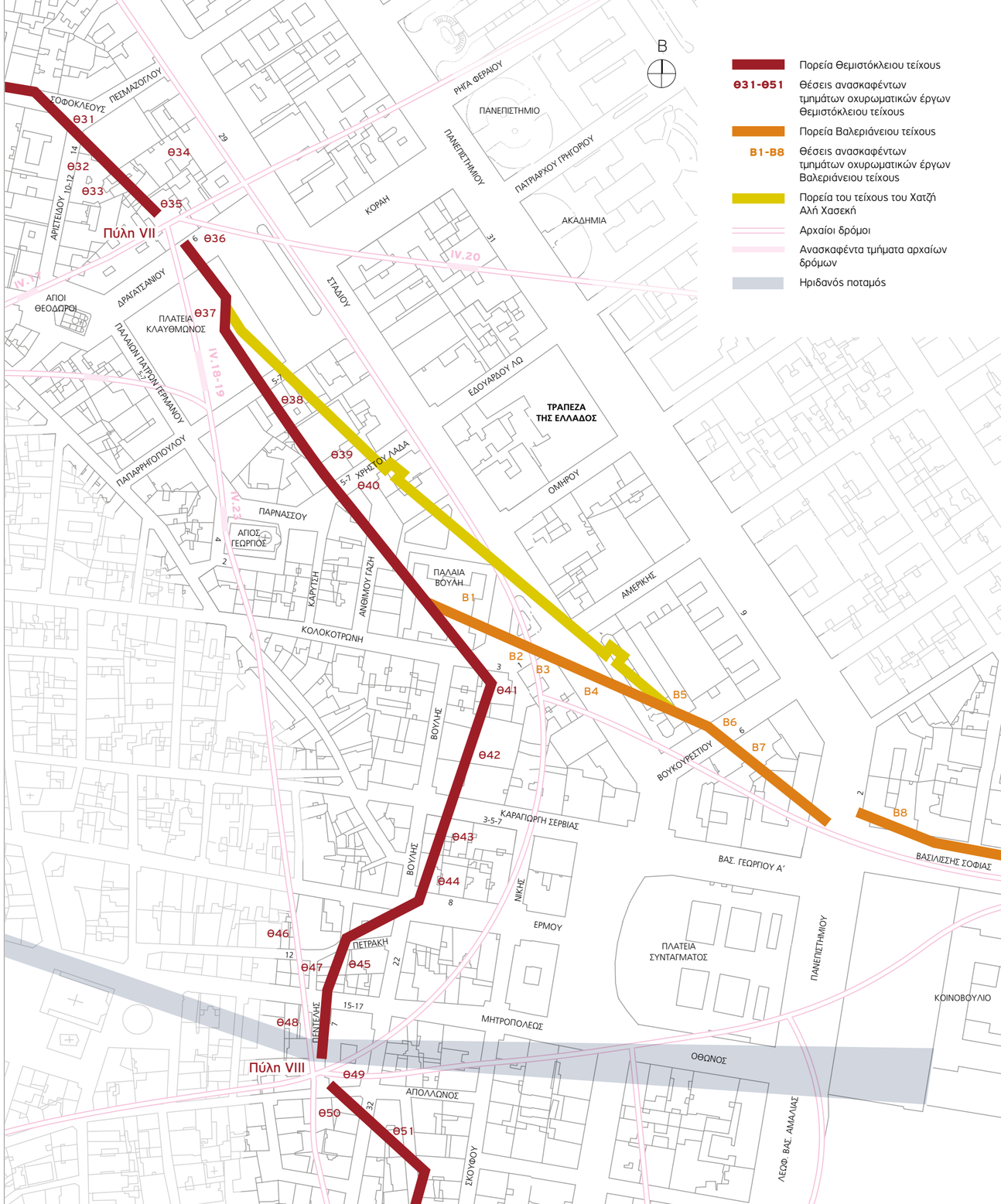
Τη δεύτερη πύλη τοποθετούν οι αρχαιολόγοι νοτιότερα, στην ανατολική πλευρά του τείχους, στην οδό Μητροπόλεως 15-17 (εικ. 3: Πύλη VIII) και στη συμβολή των οδών Πεντέλης και Απόλλωνος (Θ49).[220] Ήταν σημείο εξόδου της οδού που, περνώντας ανάμεσα από την Πεντέλη και τον Υμηττό, οδηγούσε προς τη Μεσογαία. Τμήμα της αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές του Μετρό στη λεωφόρο Αμαλίας. Επρόκειτο για πολύ βασική οδική αρτηρία, που χρησιμοποιούνταν συνεχώς κατά την αρχαιότητα έως τον 3ο αι. μ.Χ. Οι αρχαιολόγοι έχουν εντοπίσει 30 περίπου διαδοχικά οδοστρώματα, γεγονός που αποδεικνύει ότι επισκευαζόταν συνεχώς.[221]

Μεταξύ των δύο πυλών, των σημερινών οδών Δραγατσανίου (εικ. 3, Πύλη VII) και Απόλλωνος (εικ. 3, Πύλη VIII), εκτεινόταν μεγάλο τμήμα του τείχους, μήκους περίπου 670 μ., στο οποίο οι αρχαιολόγοι, ήδη από το παρελθόν, αναζητούν μία ενδιάμεση βορειοανατολική πύλη ή/και τον δρόμο που θα τη διέσχιζε. Η θέση της εικάζεται ακριβώς απέναντι από το οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας της Ελλάδος, μεταξύ των οδών Χρήστου Λαδά και Κολοκοτρώνη.[222] Σε αυτήν την περίπτωση, θα

μπορούσε να συσχετιστεί με τον εντός των τειχών δρόμο, τμήμα του οποίου, όπως είδαμε, βρέθηκε στην οδό Παλαιών Πατρών Γερμανού 5-7.[223]

Ο *κύκλος τοῦ ἄστεως* γνώρισε καταστροφές αλλά και ανακατασκευές, επισκευές και μετατροπές μέχρι τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Το λεγόμενο Βαλεριάνειο τείχος, για παράδειγμα, αποτέλεσε σημαντική διεύρυνση του Θεμιστόκλειου περιβόλου προς την ανατολική πλευρά της υστερορωμαϊκής πόλης (εικ. 2 και 3). Οικοδομήθηκε λίγο πριν από την εισβολή των Ερούλων – βαρβαρικού λαού σκανδιναβικής προέλευσης – το 267 μ.Χ., στα χρόνια του Βαλεριανού (253-260 μ.Χ.) ή του Γαλλιηνού (260-268 μ.Χ.), προκειμένου να συμπεριλάβει το νέο νοτιοανατολικό προάστιο των Αθηνών που είχε αναπτυχθεί κατά την εποχή του Αδριανού. Σε κοντινή απόσταση από την Τράπεζα της Ελλάδος, στα δυτικά του κτηρίου της Παλαιάς Βουλής, ανασκάφηκε τμήμα του βόρειου άκρου του τείχους, στο σημείο όπου συναντούσε το Θεμιστόκλειο (εικ. 3: Β1). Στη συνέχεια, το Βαλεριάνειο τείχος διέσχιζε τη σημερινή οδό Σταδίου (εικ. 3: Β2, Β3 και Β4) με νοτιοανατολική κατεύθυνση προς τη σημερινή πλατεία Συντάγματος, έτεμνε το οικοδομικό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (εικ. 3: Β5 και Β6), το ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρεταννία» (εικ. 3: Β7) όπου υπήρχε πύργος και, μέσω της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας (εικ. 3: Β8), συνέχιζε την πορεία του, η οποία περιέκλειε όλη την έκταση που καταλαμβάνουν η πλατεία Συντάγματος, η Βουλή των Ελλήνων, ο Εθνικός Κήπος και το Ζάππειο.[224]

Το τελευταίο τείχος των Αθηνών, ευδιάκριτο στα ζωγραφικά πανοράματα των αρχών του 19ου αι., όπως του John Cam Hobhouse και του Edward Dodwell[225] (εικ. 4 και 5), ανεγέρθηκε το 1778 στα χρόνια του Τούρκου διοικητή (βοεβόδα) Χατζή Αλή Χασεκή, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αιφνίδιες επιδρομές των Αλβανών. Ο οχυρωματικός περίβολος, σε αρκετά σημεία πατούσε πάνω στα κατάλοιπα του Θεμιστόκλειου τείχους, παρ' ότι ήταν πολύ μικρότερος από αυτόν. Για την εξυπηρέτηση των προϋπαρχουσών οδικών αρτηριών, κατασκευάστηκαν επτά πύλες, μεταξύ των οποίων και η Μεσογείτικη πόρτα ή «Μπουμπουνίστρα», στη σημερινή συμβολή της λεωφόρου Αμαλίας με την οδό Όθωνος, απ' όπου διερχόταν η οδός προς τη Μεσογαία.[226] Το τείχος του Χασεκή παρέμεινε στη θέση του και κατά την Επανάσταση και μετά την πολιορκία από τον Κιουταχή το 1826. Η πορεία του μπορεί να ανασυσταθεί με βάση τον εντοπισμό του σε διάφορα σημεία της περιοχής και την αποτύπωσή του στους πρώτους χάρτες των Αθηνών (εικ. 11 και 12). Είναι σαφές ότι η βορειοανατολική περιοχή έμεινε και πάλι εκτός των τειχών (εικ. 13).[227]

Εικ. 3. Η βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας. Σχεδιασμός: Έφη Παναγιωτίδη.

Στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της πόλης αποτυπώνονται, κατά προσέγγιση, η πορεία των τειχών (Θεμιστόκλειου, Βαλεριάνειου και του Αλή Χατζή Χασεκή), οι πύλες τους, όπως επίσης και οι αρχαίες οδοί που τις διέσχιζαν. Η αρίθμηση των πυλών και των τμημάτων των τειχών και των οδών που έχουν εντοπιστεί σε ανασκαφές ακολουθεί τις μελέτες των Travlos (1971)· Travlos (1988)· Costaki (2006)· Κωστάκη (2009)· Θεοχαράκη (2015).

π. 1809

Εικ. 4. Γενική άποψη της πόλης των Αθηνών από τους νότιους πρόποδες του Λυκαβηττού. John Cam Hobhouse, π. 1809. Πηγή: Συλλογή Περιηγητικών Βιβλίων της Ωνασείου Βιβλιοθήκης.

Η πόλη περιβάλλεται από το χαμηλό τείχος του Χατζή Αλή Χασεκή. Η βορειοανατολική περιοχή εντός και εκτός του τείχους απεικονίζεται ως χέρσα γη. Σε πρώτο πλάνο αριστερά διακρίνεται ένας από τους χειμάρρους που κατέρχονταν τον Λυκαβηττό και απέρρεαν στις δυτικές παρυφές του.

1819

Εικ. 5. Άποψη των Αθηνών από τους νότιους πρόποδες του Λυκαβηττού (σημερινή πλατεία Κολωνακίου). Edward Dodwell, 1819. Πηγή: Συλλογή Περιηγητικών Βιβλίων της Ωνασείου Βιβλιοθήκης.

Η πόλη των Αθηνών περιβάλλεται από το χαμηλό τείχος του Χατζή Αλή Χασεκή. Στα δεξιά της εικόνας, προβάλλει η έρημη και ακαλλιέργητη βορειοανατολική περιοχή.

1835

Εικ. 6. Πανόραμα των Αθηνών. August Ferdinand Stademann, 1835. Πηγή: Stademann, A. F. (1841), "Panorama von Athen", Panoramablatt 10 (Lykabettos), München, Heidelberg University Library.

Απεικονίζεται ο παλιός οικισμός των Αθηνών, σχεδιασμένος όπως φαινόταν από τον Λόφο των Νυμφών (Αστεροσκοπείο). Σε αυτό το φύλλο του Πανοράματος, στο ολιγόδεντρο και ξερό αττικό τοπίο προβάλλει στο βάθος επιβλητικός ο Λυκαβηττός και χαμηλότερα ο βράχος της Σχιστής Πέτρας. Στην ίδια ευθεία, πιο μπροστά, αποτυπώνεται σκιαγραφημένος ο Βυζαντινός Ναός του Αγίου Γεωργίου του Καρύκη. Η βορειοανατολική περιοχή των Αθηνών είναι άκτιστη, καθώς η πόλη φθάνει μόλις στη σημερινή οδό Σταδίου. Βλ. επίσης εικ. 14.

1841

Εικ. 7. «Άποψη των Αθηνών το 1841». Γρηγόριος Σούτζος. Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου. Φωτογράφιση: Σταύρος Ψηρούκης.

Η πόλη των Αθηνών, η Ακρόπολη και το αττικό τοπίο έχουν σχεδιαστεί από τους δυτικούς πρόποδες του Λυκαβηττού. Εικονίζεται η βορειοανατολική περιοχή, από τη σημερινή πλατεία Συντάγματος μέχρι την πλατεία Κλαυθμώνος. Διακρίνονται σε πρώτο πλάνο οι χείμαρροι που κατέρχονταν τον Λυκαβηττό και απέρρεαν στις δυτικές παρυφές του, καθώς και τα μονοπάτια που διέσχιζαν την περιοχή την οποία καταλαμβάνουν σήμερα η Σόλωνος, η Ακαδημίας και η Πανεπιστημίου. Ο διαμορφωμένος δρόμος στη μέση περίπου της εικόνας συμπίπτει με τμήμα της μετέπειτα οδού Σταδίου. Η γέφυρα που φαίνεται, πιθανώς πάνω από τον χείμαρρο Βοϊδοπνίχτη, ήταν στη θέση της σημερινής οδού Εδουάρδου Λω, καθώς στη συνέχεια της κάθετης οδού (σημερινή Χρήστου Λαδά) διακρίνεται ο παλιός Βυζαντινός Ναός του Αγίου Γεώργιου του Καρύκη. Βλ. επίσης εικ. 15.

Εκτός των τειχών 10ος αι. π.Χ.-6ος αι. μ.Χ.

Πολύ πριν από τη δημιουργία των τειχών, οι ανάγκες υγιεινής, η πεποίθηση ότι ο νεκρός είναι πηγή μιάσματος, αλλά και η ανάπτυξη των οικισμών, υπαγόρευσαν τον διαχωρισμό των οικιστικών χώρων από αυτούς της ταφής. Ήδη από τον 10ο αι. π.Χ., κατά τη Γεωμετρική εποχή, η Αθήνα εμφανίζεται οργανωμένη «κατά κώμας» (Ἀθῆναι). Διάσπαρτοι μικροί οικισμοί, κτισμένοι κοντά σε ποταμούς ή άλλες πηγές νερού, διέθεταν ο καθένας το δικό του περιορισμένο νεκροταφείο.[228]

Τα μικρά Γεωμετρικά νεκροταφεία δημιουργούνταν δίπλα σε μονοπάτια. Και καθώς οι δρόμοι ακολουθούν πάντα το γεωμορφολογικό ανάγλυφο και οι νεότεροι «ακουμπούν» πάνω στους παλιούς, δεν αποτελεί έκπληξη η εύρεση Γεωμετρικών τάφων κοντά σε γνωστές πύλες του κατοπινού Θεμιστόκλειου τείχους, εκεί όπου αναπτύχθηκαν τα παρόδια νεκροταφεία της Κλασικής και Ελληνιστικής εποχής.[229]

Στη Γεωμετρική εποχή ανάγονται οι πρώτες, αν και πενιχρές, ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας στη βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας (εικ. 9).[230] Ένα μικρό νεκροταφείο εντοπίστηκε στο οικόπεδο της οδού Καραγεώργη Σερβίας 4, σε χρήση από την Πρωτογεωμετρική έως τη Μέση Γεωμετρική περίοδο (950-750 π.Χ.). Κατά την Ύστερη Γεωμετρική εποχή εγκαταλείπεται, όπως υποδηλώνουν τα οικιστικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στην ίδια θέση. Η Υστερογεωμετρική κεραμική που εντοπίστηκε στα οικόπεδα της οδού Πανεπιστημίου 9 (οικοδομικό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, πρώην Βασιλικοί Στάβλοι) και Πανεπιστημίου 31 πιθανώς υποδεικνύει τη μετακίνηση μέρους της κατοίκησης και των νεκροταφείων προς τα βόρεια. Η γυναικεία ταφή στο οικόπεδο της Τράπεζας της Ελλάδος (βλ. αριθ. κατ. 1) έρχεται να προστεθεί στα αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής, χωρίς όμως να γνωρίζουμε εάν πρόκειται για μεμονωμένη, ελεύθερη ταφή ή τμήμα κάποιου νεκροταφείου.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα της Αρχαϊκής εποχής (700-480 π.Χ.) στη βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας συνεχίζουν να είναι λίγα και σποραδικά.[231] Στα χρόνια αυτά, ωστόσο, εντάσσεται η έναρξη της οργανωμένης ταφικής χρήσης του χώρου. Από το αρχαιολογικό υλικό των θεμελίων της Τράπεζας της Ελλάδος μόνο το μελανόμορφο σκυφίδιο (βλ. αριθ. κατ. 24) ανήκει στην εποχή αυτή. Λίγο παραπέρα, ωστόσο, στη συμβολή των οδών Ομήρου και Σταδίου, κατά τη σωστική ανασκαφή του 1964, που διενεργήθηκε ενόψει της επέκτασης του Μεγάρου της Τράπεζας σε όλο το οικοδομικό τετράγωνο, βρέθηκαν τάφοι με κτερίσματα, που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.[232]

Η έναρξη της Κλασικής εποχής συμπίπτει με την ανέγερση του ισχυρού Θεμιστόκλειου τείχους.[233] Ο αστικός χώρος περικλείστηκε και απομονώθηκε. Εντός του *κύκλου τοῦ ἄστεως* βρισκόταν η πόλη και οι λειτουργίες της, οι κατοικίες των πολιτών, τα δημόσια κτήρια και τα ιερά. Εκτός των ορίων της πόλης, σε περιοχές που είχαν πρόσβαση σε νερό, απομακρύνθηκαν τα εργαστήρια, με τις οχλούσες και ανθυγιεινές δραστηριότητές τους.

Σε κοντινά, καταπράσινα προάστια πλησίον των ποταμών των Αθηνών δημιουργήθηκαν τα Γυμνάσια, χώροι αναψυχής και άθλησης. Οι τρόποι χρήσης της γης, παρ' ότι είχαν παγιωθεί σε παλαιότερες εποχές, καθορίστηκαν πλέον με μεγαλύτερη σαφήνεια. Σταδιακά οι τάφοι πολλαπλασιάστηκαν στις πλευρές των δρόμων, κοντά στις πύλες, ενώ εκτός των τειχών διαμορφώθηκαν τα εκτεταμένα αστικά νεκροταφεία.[234] Στην περιοχή αναπτύχθηκε το λεγόμενο βορειοανατολικό νεκροταφείο.

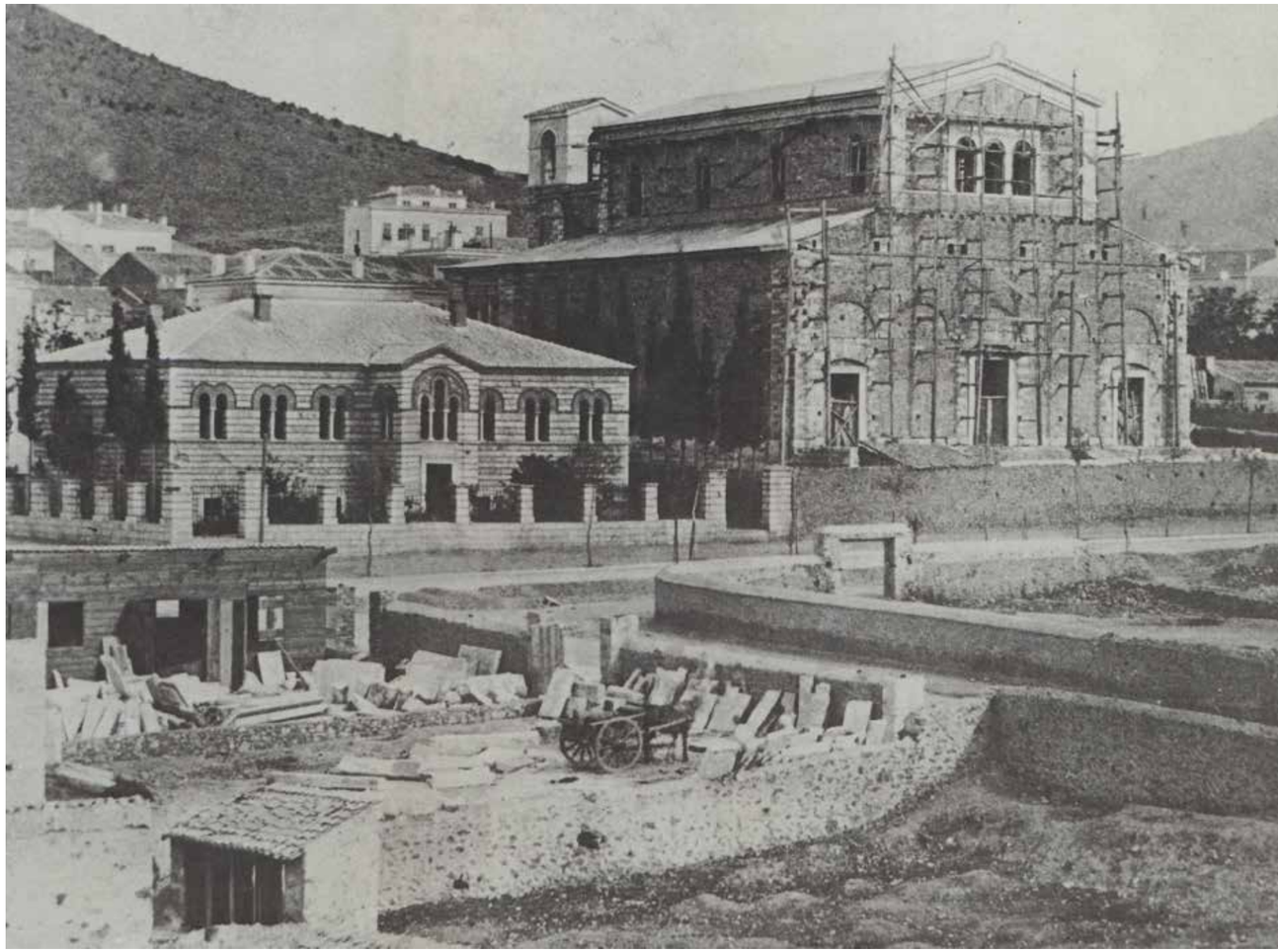
Αρχαία κατάλοιπα

Οι γνώσεις μας για το βορειοανατολικό νεκροταφείο είναι αποσπασματικές. Η εν λόγω περιοχή απέκτησε καθαρά οικιστικό χαρακτήρα από το 1834, όταν η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους, και δέχθηκε πολλές και καθοριστικές επεμβάσεις. Από τον 19ο αι., η πρώιμη και έντονη οικοδόμηση όχι μόνο δεν επέτρεψε εκτεταμένες ανασκαφές στα κατοπινά χρόνια, αλλά επέφερε και σημαντικές καταστροφές στο φυσικό τοπίο. Σε όλα τα πλησίον της πόλης βραχώδη υψώματα, έτσι και στον Λυκαβηττό, ανοίχθηκαν λατομεία. Η εκτεταμένη λατόμευση αλλοίωσε τον λόφο και η Σχιστή Πέτρα περιορίστηκε δραματικά.[235]

Φωτογραφίες της εποχής επιβεβαιώνουν πληροφορίες σχετικές με την εγκατάσταση μεγάλων και γνωστών εργαστηρίων Τηνίων λιθοξόων καλλιτεχνών στην περιοχή. Τα εργαστήρια εξυπηρετούσαν τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα και δέχονταν παραγγελίες από τις ιδιωτικές, αλλά κυρίως τις δημόσιες οικοδομές, όπως το Πανεπιστήμιο, την Ακαδημία και την Εθνική Βιβλιοθήκη.[236] Απέναντι από την «Αθηναϊκή τριλογία»,[237] το οικόπεδο όπου σήμερα βρίσκεται το μέγαρο Σερπιέρη (γνωστό και ως μέγαρο της Αγροτικής Τράπεζας) μετατράπηκε σε αποθήκη υλικών, μαρμάρων (εικ. 8 και 33).[238]

Τα λιγοστά στην Αθήνα αρχαία κατάλοιπα – ιδίως της οχύρωσης – είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί νωρίτερα για την ανέγερση του τείχους του Χατζή Αλή Χασεκή.[239] Ειδικότερα για το βόρειο τμήμα της πόλης και τους πρόποδες του Λυκαβηττού, ο Ιρλανδός αρχαιολόγος και ζωγράφος Edward Dodwell, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1801, αναφέρει την εκτεταμένη καταστροφή που προκλήθηκε από τη λιθαρπαγή των αρχαίων καταλοίπων για τη χρήση τους ως υλικού δόμησης.[240] Τα αρχαία μάρμαρα χρησιμοποιούνταν κατά κόρον για την κατασκευή ασβέστου, όπως διαπιστώνεται στο διάταγμα «περί αρχαιοτήτων» του 1834. Σύμφωνα με αυτό, απαγορευόταν η κατασκευή ασβεστοκαμίνων εντός περιφέρειας 2.500 μέτρων από αρχαία ελληνικά λείψανα. Λίγο αργότερα, το 1836, απαγορεύεται για πρώτη φορά και η λειτουργία του λατομείου στον Λυκαβηττό.[241]

Καταστροφές σημειώθηκαν, μετά τα μέσα του 19ου αι., κατά την κατασκευή της οδού Σταδίου, όταν Γάλλοι μηχανικοί ανατίναξαν μεγάλο τμήμα του αρχαίου περιβόλου.[242] Πολλές αρχαιότητες επίσης διέφυγαν στο εμπόριο και κατέληξαν στις μεγάλες συλλογές του εξωτερικού. Γνωστό παράδειγμα αποτελεί το περιεχόμενο του λεγόμενου «τάφου του Σωτάδη» που ανακαλύφθηκε

π. 1863

Εικ. 8. Η συμβολή της λεωφόρου Πανεπιστημίου και της οδού Οφθαλμιατρείου, π. 1863 (αναφωτογράφιση: Νίκος Δουγέκος). Πηγή: Αρχείο Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη.

Αριστερά εικονίζεται το Οφθαλμιατρείο Αθηνών και δεξιά ο υπό ανέγερση Καθολικός Ναός του Αγίου Διονυσίου. Η βόρεια πλευρά της Πανεπιστημίου έχει μόλις δενδροφυτευθεί. Στα δεξιά της οδού Οφθαλμιατρείου (σημερινής Εδουάρδου Λω) διακρίνεται το οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας της Ελλάδος, περιφραγμένο από χαμηλό περίβολο και χωρισμένο σε ιδιοκτησίες. Στο οικόπεδο αριστερά της οδού, όπου διακρίνεται μαρμαράδικο, υπάρχει σήμερα το μέγαρο Σερπιέρη.

το 1890, πιθανώς στη συμβολή των οδών Κολοκοτρώνη και Σταδίου. Ονομάζεται έτσι από τέσσερα αγγεία που βρέθηκαν σε αυτόν και έφεραν την υπογραφή «ΣΟΤΑΔΕΣ ΕΠΟΙΕ». Πρόκειται για τον μεγάλο κεραμέα/αγγειοπλάστη Σωτάδη (5ος αι. π.Χ.), που δημιούργησε εντυπωσιακά, πλαστικά αγγεία.[243]

Από τα πρώτα κιόλας βήματα της αρχαιολογίας στην Αθήνα, οι αναφορές στις αρχαιότητες της περιοχής ήταν αρκετές. Η έρευνα είχε αρχικά εστιάσει στον εντοπισμό του αρχαίου τείχους. Η εύρεση τάφων λειτουργούσε ως οδηγός για την ταύτιση της πορείας του, καθώς υπήρχε η πεποίθηση ότι οι χώροι ταφής πλαισίωναν τις μεγάλες οδούς εκτός των τειχών. Στον Ludwig Ross, προϊστάμενο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας κατά την περίοδο 1834-1836, και στον Κυριάκο Πιττάκη, έφορο αρχαιοτήτων μεταξύ των ετών 1836 και 1863, οφείλεται κυρίως η επιμελής καταγραφή αρχαίων καταλοίπων, όπως επιτύμβιων στηλών, και η διάσωση της αρχαιολογικής πληροφορίας που συμπληρώνεται συνεχώς στα κατοπινά χρόνια.[244]

Οι γνώσεις μας για το νεκροταφείο εμπλουτίστηκαν σταδιακά, παράλληλα προς την πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης. Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε περιόδους έντονης οικοδομικής δραστηριότητας σε θεμέλια οικοδομών, αλλά και σε ορύγματα με αφορμή μικρής κλίμακας έργα γενικής ωφελείας, παρείχαν νέα στοιχεία που συμπλήρωσαν την αρχαιολογική εικόνα. Πολλά τμήματα του βορειοανατολικού νεκροταφείου ήρθαν στο φως κατά τις δεκαετίες του 1920, 1950, 1960 και 1970, σε διάφορα σημεία, κατά μήκος των οδών Πανεπιστημίου, Σταδίου, Αμερικής, Βουκουρεστίου, Ομήρου, Κοραή κ.α. (εικ. 9).[245] Οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή έγιναν κατά τα έτη 1926-1928 στο οικοδομικό τετράγωνο των Βασιλικών Στάβλων (σήμερα Πανεπιστημίου 9) για την ανέγερση του μεγάρου του Μετοχικού Ταμείου Στρατού. Η έκταση της ανασκαφής ήταν μεγάλη και επέτρεψε για πρώτη φορά την αναφορά σε οργανωμένο νεκροταφείο στην περιοχή. Η πορεία του Βαλεριάνειου τείχους που διασχίζει το οικόπεδο είχε καταστρέψει, ωστόσο, μεγάλο τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης.

Η μεγαλύτερη έως σήμερα αρχαιολογική έρευνα στην Αθήνα έλαβε χώρα από το 1992 έως το 1997 κατά την υλοποίηση του έργου του Μετρό. Τα νέα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν αναθεώρησαν, αλλά και συμπλήρωσαν, την υπάρχουσα εικόνα για την ιστορία της πόλης. Στη βορειοανατολική περιοχή διενεργήθηκαν ανασκαφές στον σταθμό Πανεπιστημίου (στην οδό Κοραή και απέναντι, στον χώρο του Πανεπιστημίου), στο φρέαρ εξαερισμού που βρίσκεται στη συμβολή της Πανεπιστημίου και της Αμερικής, και στην πλατεία Συντάγματος.[246] Τα αποτελέσματα των ανασκαφών από τοπογραφική άποψη ήταν ιδιαίτερα σημαντικά: δεν βρέθηκαν μόνο τα βόρεια όρια του βορειοανατολικού νεκροταφείου, στον λόφο που ανασκάφηκε στην οδό Κοραή, αλλά κατέστη επίσης εφικτή η διάκρισή του από το άλλο, το ανατολικό, που εκτεινόταν στην περιοχή εκτός των αρχαίων τειχών, στη σημερινή πλατεία Συντάγματος.[247]

Η βορειοανατολική νεκρόπολη

Η βορειοανατολική νεκρόπολη, ένα από τα πιο σημαντικά νεκροταφεία της αρχαίας πόλης, χρησιμοποιήθηκε από τον 6ο αι. π.Χ. έως τον 6ο αι. μ.Χ.[248] Αναπτύχθηκε στον στενό χώρο που ορίζεται από τις υπώρειες του Λυκαβηττού στα βορειοανατολικά, από το Θεμιστόκλειο τείχος στα νοτιοδυτικά και τον χαμηλό λοφίσκο στη σημερινή οδό Κοραή στα βόρεια (εικ. 9).[249] Ο εκτενής ταφικός χώρος βρισκόταν ανάμεσα στις κεντρικές οδικές αρτηρίες που διέρχονταν διαμέσου των δύο πυλών του οχυρωματικού περιβόλου (VII και VIII) και οδηγούσαν προς τη βόρεια και ανατολική Αττική. Ήταν εύκολα προσβάσιμος και από μία τρίτη μάλλον, ενδιάμεση, πύλη του περιβόλου, και εξυπηρετούνταν από μία εξωτερική περιφερειακή οδό που συνέδεε τις δύο άλλες κεντρικές οδούς.[250]

Κατά τον 5ο αι. π.Χ., το βορειοανατολικό νεκροταφείο προβάλλει ως ένα από τα πλέον χρησιμοποιούμενα νεκροταφεία των Αθηνών. Χαρακτηρίζεται από μεγάλη πυκνότητα ταφών, ιδίως μεταξύ της Σταδίου και της Πανεπιστημίου, από την Ομήρου μέχρι τη Βουκουρεστίου (εικ. 9).[251] Διέπεται, επίσης, από ομοιογένεια στα ταφικά έθιμα, τους ενταφιασμούς και τις καύσεις των ενηλίκων και των παιδιών, τον τρόπο κτέρισης αλλά και σήμανσης των τάφων. Πολυάριθμοι ήταν οι φτωχικοί, απλοί, λακκοειδείς τάφοι˙ αβαθή δηλαδή, συνήθως ορθογώνια, ορύγματα σκαμμένα στο έδαφος, λαξευμένα στον φυσικό μαλακό σχιστολιθικό βράχο (κιμηλιά) ή σε επιχώσεις. Οι νεκροί τοποθετούνταν μερικές φορές σε ξύλινες κλίνες ή φέρετρα. Το λείψανο, τοποθετημένο απευθείας στο έδαφος, προστατευόταν ενίοτε από κεραμίδια στέγης (κεραμοσκεπείς τάφους). Δεν απουσιάζουν και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι στο έδαφος και επενδεδυμένοι στα τοιχώματα με λίθους.

Με ειδική μέριμνα ενταφιάζονταν συνήθως τα παιδιά σε απλά ορθογώνια ορύγματα, σε παιδικές πήλινες, πώρινες ή μαρμάρινες λάρνακες, ή μέσα σε μεγάλα πήλινα χρηστικά αγγεία (εγχυτρισμοί). Ο μεγάλος αριθμός παιδικών ταφών – ιδιαίτερα στις θέσεις της οδού Αμερικής 3, στο φρέαρ εξαερισμού του Μετρό της οδού Αμερικής και Πανεπιστημίου 17 – που συνήθως συνοδεύονταν από άφθονα κτερίσματα αποτελεί, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ιδιάζον γνώρισμα του νεκροταφείου.

Τα κτερίσματα, άλλοτε πλούσια και άλλοτε φτωχικά, συνόδευαν τους νεκρούς στον άλλο κόσμο: κοσμήματα, παιχνίδια, όπλα, στλεγγίδες, ειδώλια, λύχνοι και πλήθος αγγείων (λήκυθοι, λευκές λήκυθοι, σκύφοι, φιάλες, πρόχοι, πυξίδες, θήλαστρα κ.ά.), ως επί το πλείστον προϊόντα αττικών εργαστηρίων.[252]

Πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, σε μικρούς χωμάτινους ταφικούς τύμβους, ορατά στους επισκέπτες ήταν τα σήματα. Τα σήματα σήμαιναν, δήλωναν, την ύπαρξη των τάφων και διατηρούσαν στο διηνεκές τη μνήμη του νεκρού. Είχαν ποικίλη μορφή, εμφανίζονταν ως απλοί ενεπίγραφοι επιτάφιοι λίθοι, ανάγλυφες και ενίοτε ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες. Τα χαραγμένα πάνω τους επι-

γράμματα μνημόνευαν το όνομα ή υμνούσαν τον νεκρό στα μάτια των απλών περαστικών ή επισκεπτών. Από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και καθ' όλη τη διάρκεια του 4ου αι., όπως και στα άλλα αττικά νεκροταφεία, χρησιμοποιούνται επίσης οι μεγαλοπρεπείς μαρμάρινες επιτύμβιες λήκυθοι που συχνά προσέγγιζαν το ύψος των δύο μέτρων. Συνήθως διακοσμούνταν με ανάγλυφες παραστάσεις δεξιώσεως, σκηνές αποχαιρετισμού του νεκρού. Από το βορειοανατολικό νεκροταφείο ξεχωρίζει η λήκυθος της Μυρρίνης (430-420 π.Χ.), η οποία φέρει την εξαιρετική παράσταση με τον Ψυχοπομπό Ερμή να κρατεί τη νεαρή νεκρή από το χέρι, οδηγώντας την στον Πλούτωνα (τον θεό του Άδη). Ένα επιτύμβιο επίγραμμα, που σχετίζεται με τη μαρμάρινη λήκυθο και το *τηλαυγές* (ακτινοβόλο) μνήμα της Μυρρίνης, ταυτίζει τη νεκρή με την κόρη του Καλλίμαχου, την πρώτη ιέρεια του ναού της Αθηνάς Νίκης:[253]

«Καλλιμάχο θυγατρὸς τηλαυγὲς
μνῆμα <τόδ' ἐστίν,>
ἣ πρώτη Νίκης ἀμφεπόλευσε νεών·
εὐλογίαι δ' ὄνομ' ἔσχε συνέμπορον·
ὡς ἀπὸ θείας
Μυρρινέη κλήθη συντυχίας ἐτύμως.

Πρώτε Ἀθηναίας Νίκες ἔδος ἀμφεπόλευσεν
ἐκ πάντων κλήρωι, Μυρρίνη εὐτυχίαι».

Από την Κλασική εποχή είναι επίσης γνωστοί και οι μεγάλοι κτιστοί ταφικοί περίβολοι. Πρόκειται για κατασκευές με μνημειακή όψη, συνήθως πιόσχημης ή ορθογώνιας κάτοψης, με την πρόσοψή τους στις κεντρικές οδούς των νεκροπόλεων. Περιέκλειαν ταφές μελών της ίδιας οικογένειας, διαφορετικών γενεών. Οι ιδιοκτήτες των περιβόλων επεδίωκαν να προβάλουν την κοινωνική και οικονομική επιφάνεια της οικογένειάς τους, να διαμορφώσουν τη δημόσια εικόνα του οίκου τους, δίνοντας έμφαση στη συνέχειά του. Η τοπογραφική, αρχιτεκτονική, επιγραφική και φιλολογική ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων των περιβόλων και των ταφικών τους επιγραμμάτων υποδεικνύει ότι οι νεκροί ήταν άτομα ποικίλου κοινωνικού υπόβαθρου με σαφή οικονομική επιφάνεια. Πρόκειται για νέα ανώτερα στρώματα, που άρχισαν να σχηματίζονται μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.[254] Οι αρχαιολόγοι αναγνωρίζουν την ύπαρξη αρκετών ταφικών περιβόλων στο βορειοανατολικό νεκροταφείο (εικ. 9: Ε.1-Ε.14), οι οποίοι μαρτυρούν εύγλωττα τον πλούτο και τη σημασία του.[255]

Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, η χρήση του βορειοανατολικού νεκροταφείου συνεχίζεται αδιάλειπτα, αλλά όχι με την ίδια συχνότητα. Η νεκρόπολη την εποχή αυτή φαίνεται να έχει επεκταθεί προοδευτικά προς τον νότο και να έχει συνδεθεί με το ανατολικό νεκροταφείο της σημερινής πλατείας Συντάγματος, που ιδρύθηκε προς το τέλος του 5ου/αρχές του 4ου αι. π.Χ. Η νέα ενιαία νεκρόπολη παρέμεινε σε χρήση από τα τέλη των ελληνιστικών έως τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους.

Τα άφθονα νερά του Ηριδανού και των άλλων χειμάρρων και η εύκολη πρόσβαση, μέσω της κεντρικής αρτηρίας που οδηγούσε στο Λύκειο του Αριστοτέλη (στη σημερινή οδό Ρηγίλλης) και τη Μεσογαία,[256] προσείλκυσαν την εγκατάσταση διαφόρων εργαστηρίων. Η περιοχή της σημερινής πλατείας Συντάγματος από το β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. καταλαμβάνεται από χαλκουργούς· στον λόφο του σημερινού Κοινοβουλίου, μικρά οικοδομικά συγκροτήματα έχουν ερμηνευθεί ως εργαστήρια, πιθανώς γναφεία (τέλη 4ου/3ος αι. π.Χ.) και λυχνοποιείο (1ος/2ος αι. μ.Χ.). Αλλά και προς τα βορειοδυτικά, στο φρέαρ εξαερισμού του Μετρό της οδού Αμερικής, αναγνωρίστηκαν ίχνη εργαστηριακού χώρου, πιθανώς χυτηρίου. Δεν απουσιάζουν επίσης και οι οικίες. Στον περίβολο του Κοινοβουλίου αποκαλύφθηκε ένα ψηφιδωτό δάπεδο του ύστερου 4ου/πρώιμου 3ου αι. π.Χ. και ένα ακόμα, ρωμαϊκών χρόνων, στη συμβολή της οδού Βουκουρεστίου με την Πανεπιστημίου.

Τον σύνθετο αυτό χαρακτήρα χρήσης θα διατηρήσει ο χώρος και κατά τους επόμενους αιώνες, έως την Ύστερη Ρωμαϊκή εποχή. Ήδη με τον Αδριανό, τον 2ο αι. μ.Χ., η Αθήνα επεκτάθηκε προς ανατολάς, καταλαμβάνοντας ολόκληρη την έκταση όπου σήμερα βρίσκονται ο Εθνικός Κήπος, το Ζάππειο και η πλατεία Συντάγματος. Το ανατολικό προάστιο της πόλης αποτέλεσε πολυτελή συνοικία. Ανάμεσα σε μεγάλους κήπους κτίστηκαν Γυμνάσια, κρήνες, βαλανεία (λουτρικά συγκροτήματα) και μεγαλοπρεπείς επαύλεις πλουσίων Αθηναίων και Ρωμαίων. Για την υδροδότηση της περιοχής, ο Αδριανός ίδρυσε υδραγωγείο στις παρυφές του Λυκαβηττού, στη σημερινή πλατεία Δεξαμενής. Στην πλατεία Συντάγματος, αλλά και βορειότερα, στο οικόπεδο της οδού Αμερικής 3, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως τμήματα του μεγάλου Ρωμαϊκού δικτύου αγωγών – γνωστού και από άλλες θέσεις στην Αθήνα – που αποχέτευε στα παρακείμενα ποτάμια ή στην οχυρωματική τάφρο.[257] Η περιοχή της σημερινής πλατείας Συντάγματος, αν και εντάχθηκε στη νέα Αθήνα του Αδριανού, παρέμεινε ελάχιστα αστικοποιημένη και συνέχισε να παρουσιάζει εργαστηριακή δραστηριότητα.[258] Ο πυρήνας της βορειοανατολικής νεκρόπολης, από την άλλη, φαίνεται ότι μετατοπίστηκε προς τα βόρεια, στο τμήμα του παλαιότερου Κλασικού νεκροταφείου, που εκτείνεται από τη σημερινή οδό Αμερικής μέχρι την Κοραή (εικ. 9).[259]

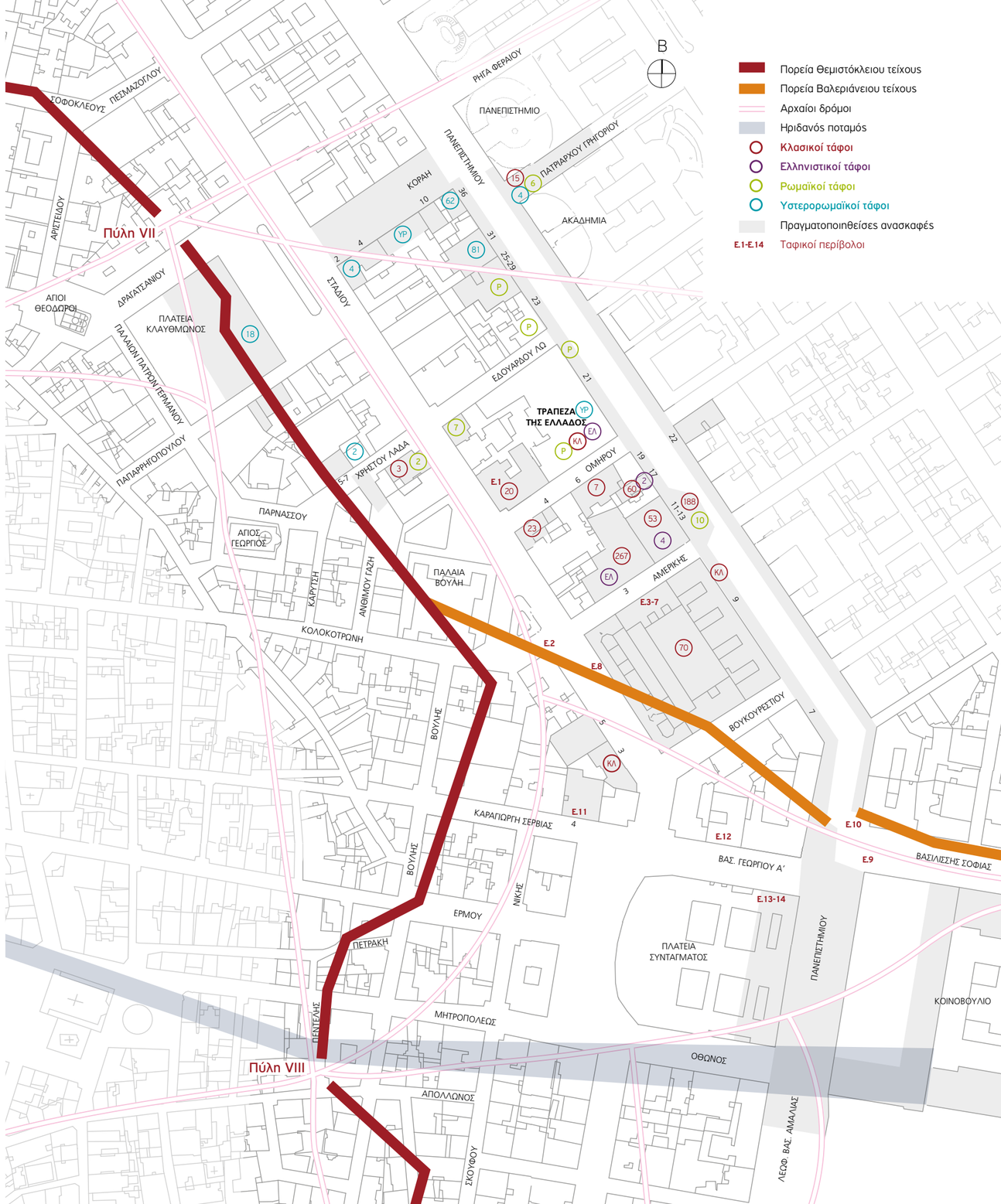
Η κατασκευή του Βαλεριάνειου οχυρωματικού περιβόλου[260] άλλαξε ριζικά την ιστορία της περιοχής, καθορίζοντας εκ νέου τη χρήση της γης κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο (3ος-5ος αι. μ.Χ.). Η περιοχή όπου βρίσκεται σήμερα η πλατεία Συντάγματος ενσωματώθηκε πλέον στην πόλη των Αθηνών, ενώ το βόρειο τμήμα του βορειοανατολικού νεκροταφείου έμεινε και πάλι εκτός των τειχών.[261] Στη σημερινή λεωφόρο Αμαλίας ιδρύθηκε ένα τεράστιο λουτρικό συγκρότημα (βαλανείο) (όψιμος 3ος/πρώιμος 4ος αι. μ.Χ.) και στον λόφο της Βουλής κτίστηκαν ιδιωτικές φιλοσοφικές σχολές ή επαύλεις, που παρέμειναν σε χρήση έως τον 5ο αι. μ.Χ. Έξω από τη νέα οχύρωση, το

βορειοανατολικό νεκροταφείο συνέχισε να χρησιμοποιείται περιορισμένα. Η ταφική δραστηριότητα φαίνεται να συγκεντρώθηκε στα βορειότερα όριά του, κοντά στην οδό Κοραή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση του νεκροταφείου στο οικόπεδο της οδού Πανεπιστημίου 31. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, επί δύο αιώνες (5ος και 6ος αι. μ.Χ.) χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για ταφές βρεφών και νηπίων.[262]

Η πόλη των Αθηνών απόκτησε σταδιακά τη χριστιανική φυσιογνωμία της. Γνωρίζουμε ότι ήδη από τον 3ο αι. μ.Χ. υπήρχε σημαντική χριστιανική κοινότητα και κατά τον 4ο αι. μ.Χ. κτίστηκαν οι πρώτοι χριστιανικοί ναοί εκτός των τειχών της πόλης. Ανάμεσα σε αυτούς και μία βασιλική, που ανασκάφηκε το 1888 στις νοτιοδυτικές παρυφές του Λυκαβηττού, στην οδό Τσακάλωφ. Είναι γνωστή ως η «Βασιλική του Κληματίου», εξαιτίας του ενεπίγραφου τάφου του επισκόπου Οσίου Κληματίου που εμπεριείχε.[263] Στην ίδια περιοχή, μεταξύ της βασιλικής, της Δεξαμενής και της Σχιστής Πέτρας, βρισκόταν επίσης ένα μεγάλης έκτασης νεκροταφείο. Μια δεύτερη χριστιανική νεκρόπολη της εποχής λειτουργούσε νοτιότερα, στο άλλοτε βορειοανατολικό νεκροταφείο, στη σημερινή οδό Σταδίου, στην περιοχή της Παλαιάς Βουλής.[264] Αυτή είναι και η τελευταία μαρτυρία χρήσης του χώρου.

Εικ. 9. Η βορειοανατολική νεκρόπολη της Αθήνας. Σχεδιασμός: Έφη Παναγιωτίδη.

Στο πολεοδομικό υπόβαθρο της πόλης, εκτός από τα αρχαία τείχη και τις οδούς, σημειώνονται οι σύγχρονες οδοί και οι αριθμοί των οικοπέδων όπου διενεργήθηκαν ανασκαφές. Σε κάθε θέση επισημαίνεται, με διαφορετικό ανά εποχή χρώμα, ο αριθμός των ανευρεθέντων ταφών, όπως παραδίδονται από τους ανασκαφείς, καθώς επίσης και οι ταφικοί περίβολοι. Το νεκροταφείο, εκτός του Θεμιστόκλειου τείχους, δεν φαίνεται να εκτεινόταν πέραν της σημερινής λεωφόρου Πανεπιστημίου προς τα βορειοανατολικά και της οδού Κοραή προς τα βόρεια.

Χέρσοι αγροί 7ος αιώνας μ.Χ.-1834

Η βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας, η οποία παρέμεινε καθ' όλη την ιστορία της πόλης εκτός των τειχών, χρησιμοποιήθηκε επί περίπου 12 αιώνες (έως τον 6ο αι. μ.Χ.) ως χώρος ταφής. Στον ρου του χρόνου, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η πόλη, ακολουθώντας το ιστορικό γίγνεσθαι, ευημερεί ή παρακμάζει και ο ιστός της αναπτύσσεται ή συρρικνώνεται, η βορειοανατολική περιοχή σιωπά. Ανθρώπινη δραστηριότητα δεν μαρτυρείται και ο χώρος δεν φαίνεται να κατοικείται από νεκρούς ή ζωντανούς.

Από τον 10ο αι. έως τα τέλη του 12ου αι., νέοι χριστιανικοί ναοί ανεγέρθηκαν στις παρυφές της πόλης, προδίδοντας την εκεί οικοδομική δραστηριότητα. Στην όμορη, προς το οικόπεδο της Τράπεζας της Ελλάδος, περιοχή οικοδομήθηκαν οι Άγιοι Θεόδωροι και ο Άγιος Γεώργιος του Καρύκη (μέσα του 11ου αιώνα).[265] Αποτέλεσαν αναγνωρίσιμα σημεία της Αθήνας και ενίοτε συμπεριλήφθηκαν στις χαρτογραφήσεις και εικονογραφήσεις της πόλης από τους περιηγητές, που ξεκίνησαν να την επισκέπτονται από τον 17ο αιώνα˙ χαρακτηριστικό παράδειγμα ο χάρτης του αρχαιοδίφη Jacob Spon (1647-1685) (εικ. 10).[266]

Πολύτιμο ιστορικό και τοπογραφικό τεκμήριο της β΄ περιόδου της Τουρκοκρατίας (1687-1833) αποτελεί ο χάρτης του Γάλλου προξένου στην Αθήνα Louis-François Sébastien Fauvel, αντίγραφο του οποίου σχεδίασε ο μηχανικός Coubault (εικ. 1). Με την ανέγερση του τείχους του Χατζή Αλή Χασεκή, οι δύο ναοί συμπεριελήφθησαν εντός των ορίων της πόλης. Η βορειοανατολική περιοχή, ωστόσο, απεικονίζεται εκτός του τείχους ως χέρσα γη ή/και ως καλλιεργήσιμα αγροτεμάχια.[267]

Παρόμοια εικόνα του χώρου μάς προσφέρουν και οι χάρτες των Αθηνών των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, όπως το πιστό αντίγραφο του τοπογραφικού σχεδίου που κατάρτισαν οι Σταμάτης Κλεάνθης και Eduard Schaubert (1831-1832) (εικ. 11)[268] και ο λίγο μεταγενέστερος χάρτης του Wilhelm von Weiler (Αύγ. 1834) (εικ. 12).[269] Το γεωφυσικό ανάγλυφο αποτυπώνεται με ακρίβεια, και η βορειοανατολική περιοχή εκτός του τείχους του Χασεκή παρουσιάζεται ως ελεύθερη (μη οικοδομημένη) γη.

Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830 αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία της Ελλάδας. Οι εκπατρισμένοι Αθηναίοι, που είχαν καταφύγει στα νησιά του Σαρωνικού κατά την τρομερή επιδρομή του Κιουταχή το 1827, επιστρέφοντας βρήκαν την πόλη ερειπωμένη και άρχισαν να ανακατασκευάζουν τα κατεστραμμένα σπίτια τους. Παράλληλα, συνέρρευσαν στην πόλη πολλοί πλούσιοι «επήλυδες», συγκεκριμένα ισχυροί Έλληνες των παροικιών και ξένοι. Ανάμεσά τους ο Στ. Κλεάνθης, ο Ι. Μακρυγιάννης, ο ναύαρχος Sir Pulteney Malcom, ο Μιχαήλ Βόδας ή Σούτσος, ο Παναγής Σκουζές. Αυτοί έγιναν κτηματίες και δημότες Αθηνών και αποτέλεσαν, έως την εποχή του Γεωργίου Α΄, την πρώτη άρχουσα τάξη της Αθήνας. Αγόρασαν από τους Τούρκους και τους άλλους Αθηναίους γη εκτός του τείχους του Χασεκή και άρχισαν να οικοδομούν στην περίμετρο του παλιού πυρήνα της πόλης, πάνω στα όρια των νέων

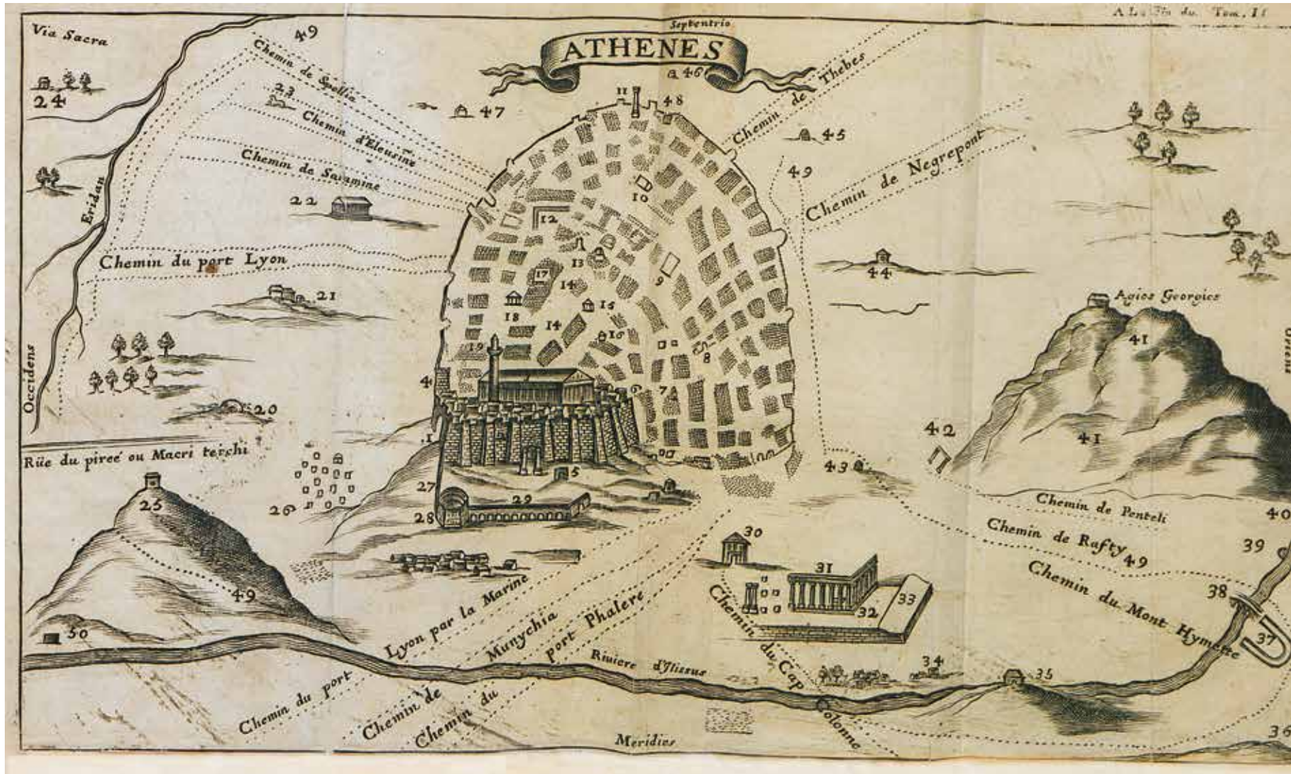
χαραγμένων οδών, τις πλούσιες μονοκατοικίες, τα μέγαρά τους.[270]

Το 1834 η Αθήνα ορίστηκε «βασιλική καθέδρα και πρωτεύουσα» του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Την εικόνα της κατά την πρώιμη Οθωνική περίοδο συμπληρώνουν το εκπληκτικής λεπτομέρειας ζωγραφικό πανόραμα του August Ferdinand Stademann, 1835 (εικ. 6 και 14),[271] αλλά και το σχέδιο του Γρηγορίου Σούτζου από τους πρόποδες του Λυκαβηττού (εικ. 7 και 15). Στις βορειοανατολικές παρυφές του ιστού της παλιάς πόλης εμφανίστηκαν τα πρώτα δημόσια κτήρια χρηστικής σημασίας, όπως το Βασιλικό Τυπογραφείο, το Βασιλικό Νομισματοκοπείο στη σημερινή πλατεία Κλαυθμώνος και οι Βασιλικοί Στάβλοι στην οδό Σταδίου,[272] αλλά και μεγαλοπρεπείς ιδιωτικές κατοικίες, όπως του πρέσβη της Αυστρίας Prokesch von Osten στην οδό Φειδίου 3, η οικία του Χιώτη τραπεζίτη Σταματίου Δεκόζη-Βούρου[273] στην πλατεία Νομισματοκοπείου (σημερινή Κλαυθμώνος) και η οικία του Χιώτη τραπεζίτη Αλέξανδρου Κοντόσταυλου, που διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών. Η περίφημη νεοκλασική οικία του τελευταίου δέσποζε μέσα σε έναν μεγάλο κήπο (εικ. 13, 14, 15).[274] Γειτνίαζε με το σημερινό οικόπεδο της Τράπεζας της Ελλάδος, στον χώρο όπου υπάρχει σήμερα η Παλαιά Βουλή. Το νεόδμητο κτήριο χρησιμοποίησε ο Όθωνας ως προσωρινή βασιλική κατοικία κατά την πρώτη διαμονή του στην Αθήνα (1834-1836). Τότε προστέθηκε και η χαρακτηριστική οκταγωνική αίθουσα δεξιώσεων και χορού (1835).[275]

1678

Εικ. 10. Χάρτης των Αθηνών του Jacob Spon, 1678. Πηγή: Συλλογή Περιηγητικών Βιβλίων της Ωνασείου Βιβλιοθήκης.

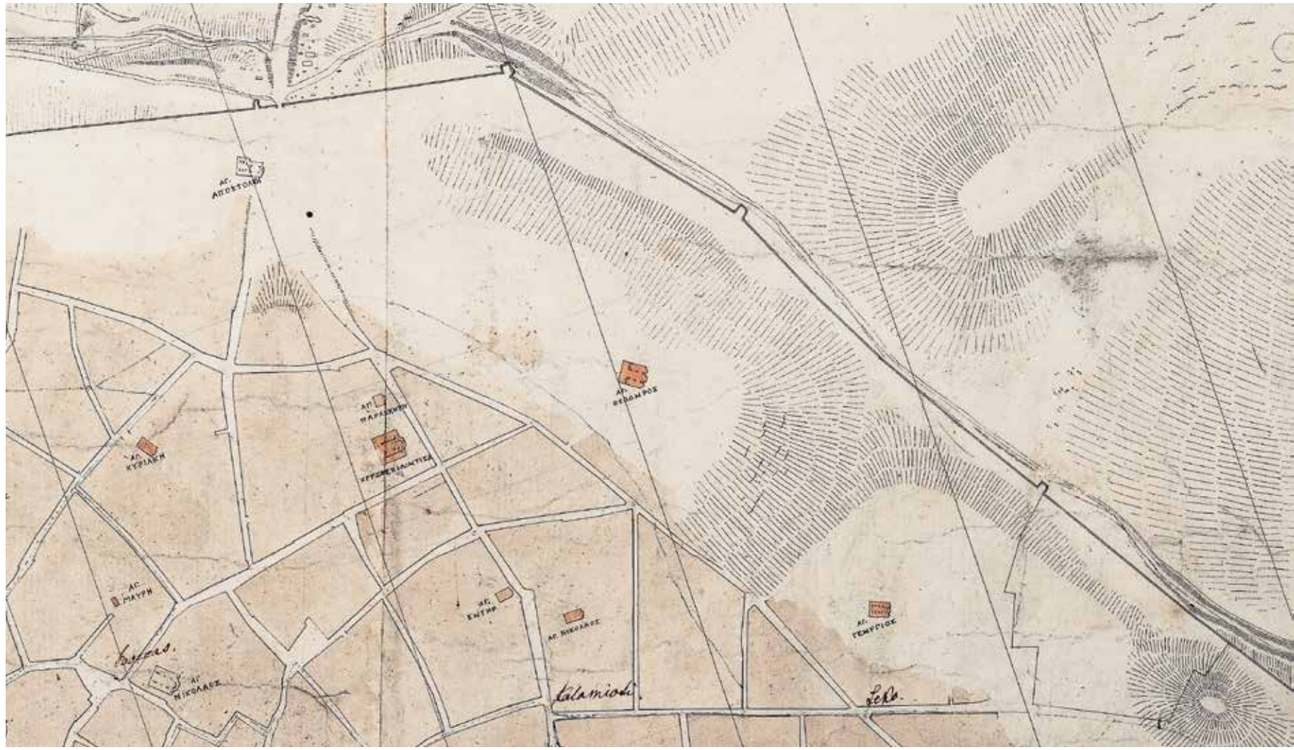
Στη βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας σημειώνονται οι Βυζαντινοί Ναοί του Αγίου Γεωργίου του Καρύκη και των Αγίων Θεοδώρων με τους αριθμούς 44 και 45 αντίστοιχα.

EXPLICATION

Des Chiffres qui ſont au plan d'Athenes.

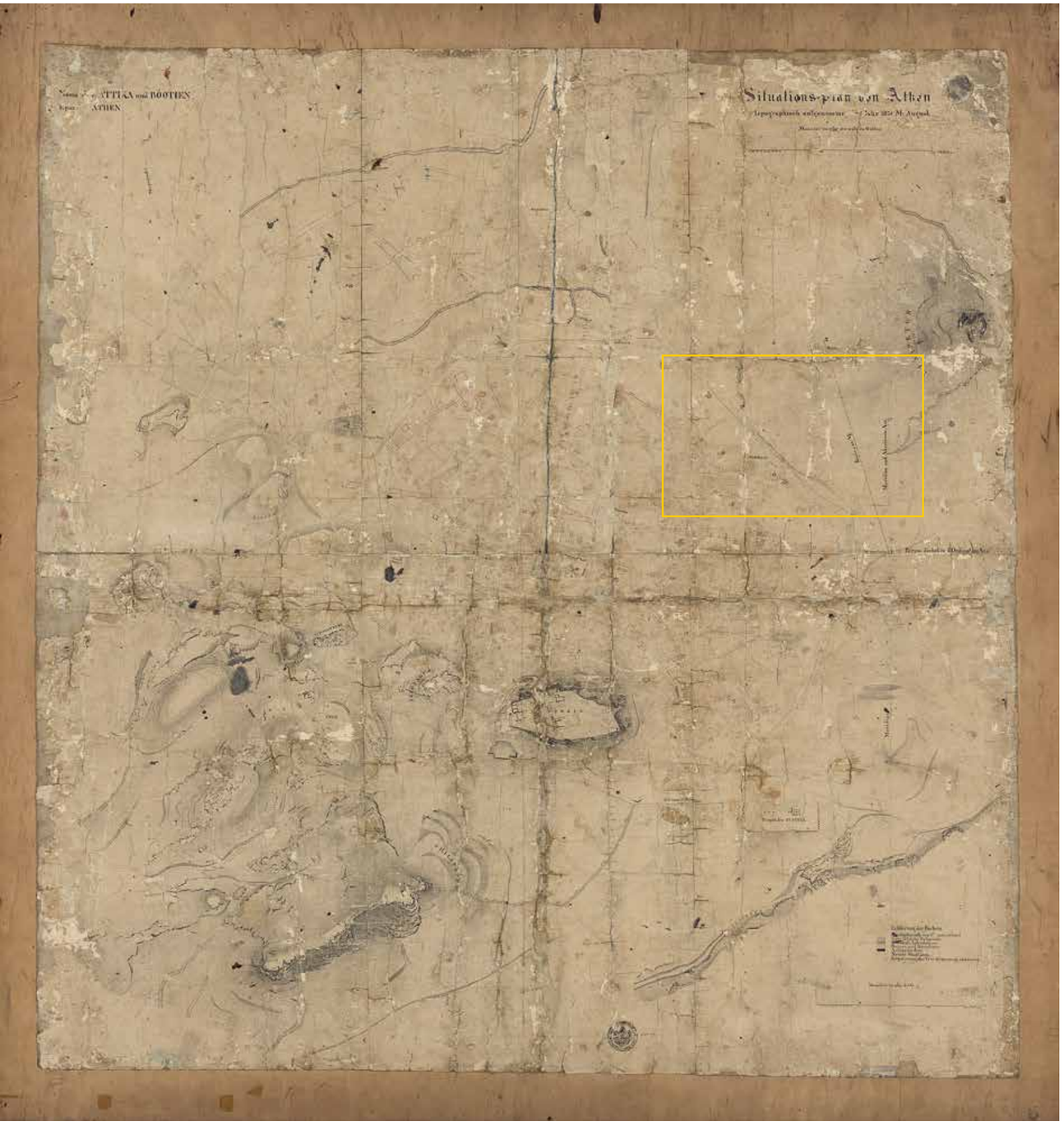
1. Porte de la Citadelle.
2. *Cimonium*, muraille Meridionale de la Citadelle.
3. Temple de Minerve.
4. Tour qu'on pretend être de l'Arſenal de Lycurgue.
5. Egliſe Panagia Spiliotiſſa, dans un antre du rocher qu'on pretend être celuy de Creuſe.
6. Veritable endroit où eſt la grote de Creuſe à la muraille *Pelaſgicon*.
7. Fanari tou Dimoſthenis.
8. Mazures du Temple de Venus Uranie.
9. Convent de Caloyeres.
10. Catholicon, Egliſe Cathedrale des Grecs.
11. Colonne d'Agios Ioannis.
12. Temple de Jupiter Olympien.
13. Moſquée du Bazar.
14. Ruë du Bazar.
15. Tour des vents d'Andronicus Cyrrheſtes.
16. Moſquée neuve tis Beynas.
17. Temple de Serapis.
18. Temple d'Auguſte, où il ne reſte qu'une façade.
19. Mazures du Prytanée.
20. Ar[illegible]page.
21. Maiſon, Egliſe & puits de Saint Denis.
22. Temple de Theſée.
23. Lyon de marbre.
24. Keramaia, *Ceramique* ou *Academie*.
25. Colline du Muſée.
26. Cimetiere des Turcs.
27. Muraille qui joint le Theatre avec la Citadelle.
28. Theatre de Bacchus.
29. Portique d'Eumenicus.
30. Portail de la Ville neuve d'Hadrian.
31. Reſte des 120. colonnes d'Hadrian.
32. Agios Georgios ſous les colonnes.
33. Eſplanade.
34. Fontaine *Callirhoé*.
35. Temple de Ceres.
36. Agra, où eſt le Temple de *Diana Agrotera*.
37. *Stadium Panathenaicum*.
38. Pont ſur l'Iliſſus.
39. Fondemens du Temple des Muſes Iliſſiades.
40. Monaſtere d'Aſomatos.
41. Mont *Anchesmus*.
42. Reſte d'Aqueduc.
43. Egliſe, Sotira Lycodimou.
44. Egliſe, Agios Georgios.
45. Egliſe, Agios Theodoros.
46. Egl. Agioi Apoſtoli.
47. Egl. Agios Ioannis.
48. Egl. Chryſoſpiliotiſſa.
49. Enceinte de l'ancienne Ville proprement dite, appellée *Aſty*.
50. Grotte cizelée dans le roc, où ſont quelques monumens.

1831-1832

Εικ. 11. Η βορειοανατολική περιοχή των Αθηνών. Χάρτης: Σταμάτης Κλεάνθης και Eduard Schaubert, 1831-1832. Πηγή: © Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, Φωτογράφιση: Ελένη Μπαρδάνη (φωτογράφος ΕΦΑΠΑ). Πηγή λεπτομέρειας: Κορρές, Μ. (επιμ.) (2010), *Οι πρώτοι χάρτες της πόλεως των Αθηνών*, Αθήνα: Μέλισσα, χάρτης 6.2.

Λεπτομέρεια.
Η βορειοανατολική περιοχή έξω από τα όρια του τείχους του Χατζή Αλή Χασεκή παρουσιάζεται ως ελεύθερη (μη οικοδομημένη) γη. Εντός του τείχους, αλλά εκτός του πολεοδομικού ιστού της πόλης, σημειώνονται οι κατόψεις των ναών των Αγίων Θεοδώρων και του Αγίου Γεωργίου του Καρύκη, όπως επίσης και το περίγραμμα των κήπων της οικίας του Κοντόσταυλου. Με ιδιαίτερη λεπτομέρεια αποδίδεται, επίσης, ο χείμαρρος κατά μήκος του τείχους, στη σημερινή οδό Σταδίου.

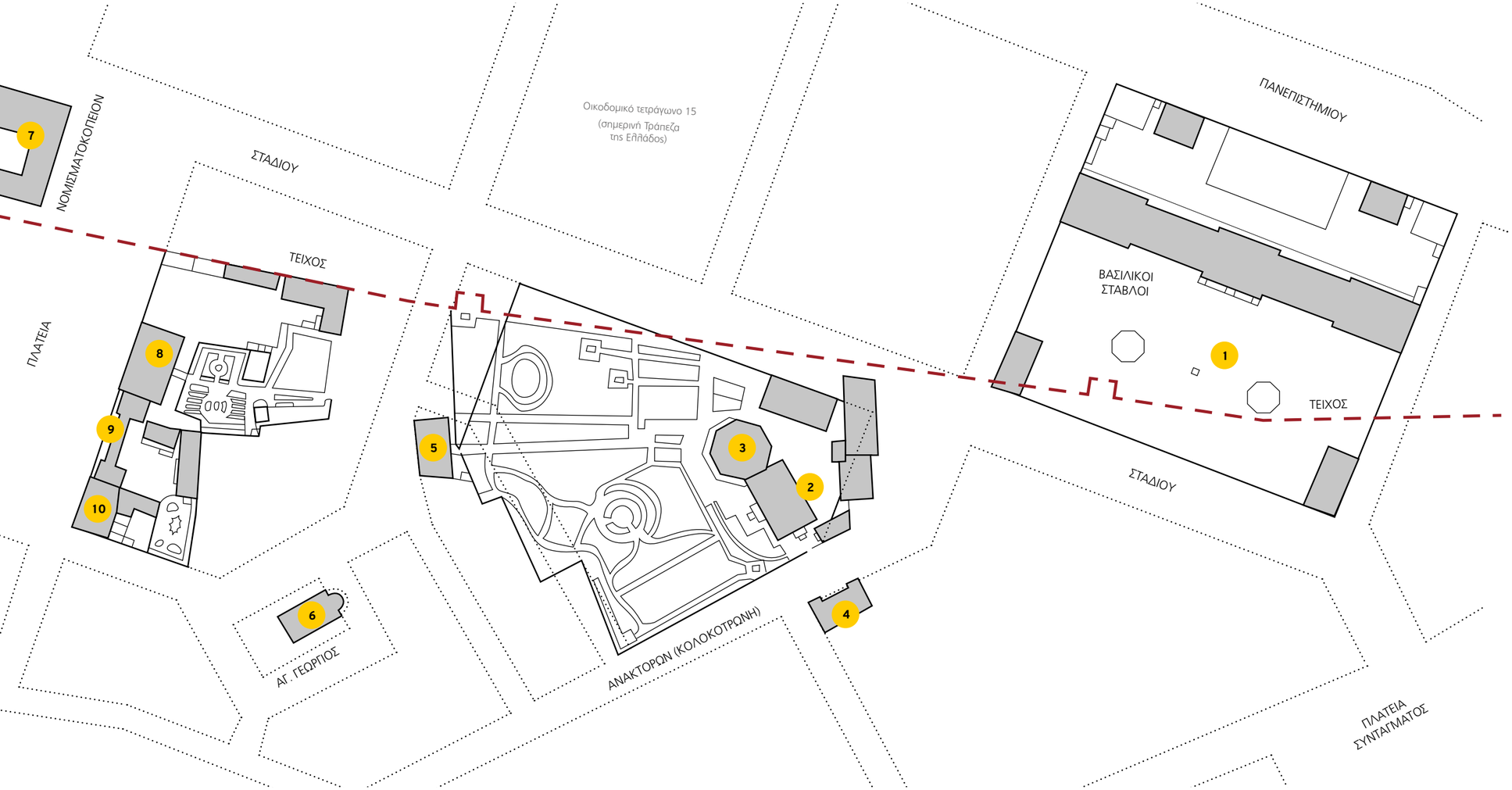

1834

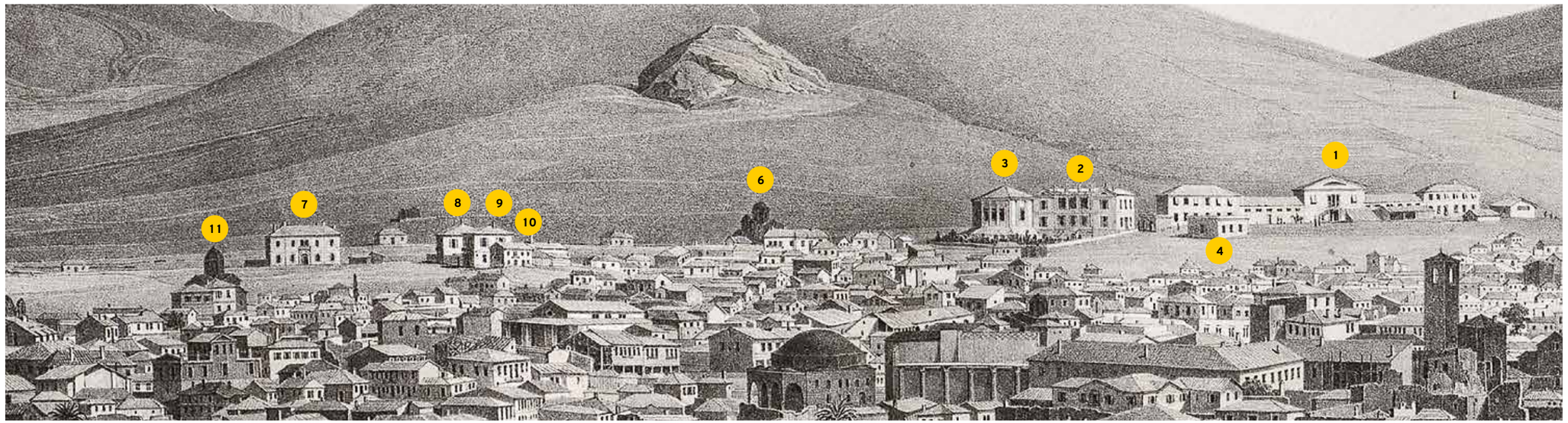
Εικ. 12. Η βορειοανατολική περιοχή των Αθηνών. Χάρτης: Wilhelm von Weiler, Αύγ. 1834. Πηγή: © Μουσείο Μπενάκη (ANA 64 03). Πηγή λεπτομέρειας: Κορρές, Μ. (επιμ.) (2010), *Οι πρώτοι χάρτες της πόλεως των Αθηνών*, Αθήνα: Μέλισσα, χάρτης 6.3.
Στον χάρτη αποτυπώνονται με λεπτομέρεια το φυσικό ανάγλυφο και τα μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα της προγραμματισμένης επέκτασης της πόλης.

Λεπτομέρεια.
Η οδός Ομήρου απουσιάζει και από τη σημερινή Εδουάρδου Λω μέχρι την οδό Αμερικής απεικονίζεται ένα ενιαίο τετράγωνο. Εκτός του τείχους του Χατζή Αλή Χασεκή διακρίνεται η πορεία του χειμάρρου, κατά μήκος της σημερινής οδού Σταδίου. Σημειώνονται οι Βασιλικοί Στάβλοι, ο κήπος και η οικία Κοντόσταυλου («Contostapulo», αριθ. 15, χωρίς την οκταγωνική αίθουσα), οι ναοί του Αγίου Γεωργίου του Καρύκη (αριθ. 16) και των Αγίων Θεοδώρων, όπως επίσης και η οικία Αφθονίδη-Βούρου (Aphtonides-Vvoro) στην πλατεία Κλαυθμώνος.

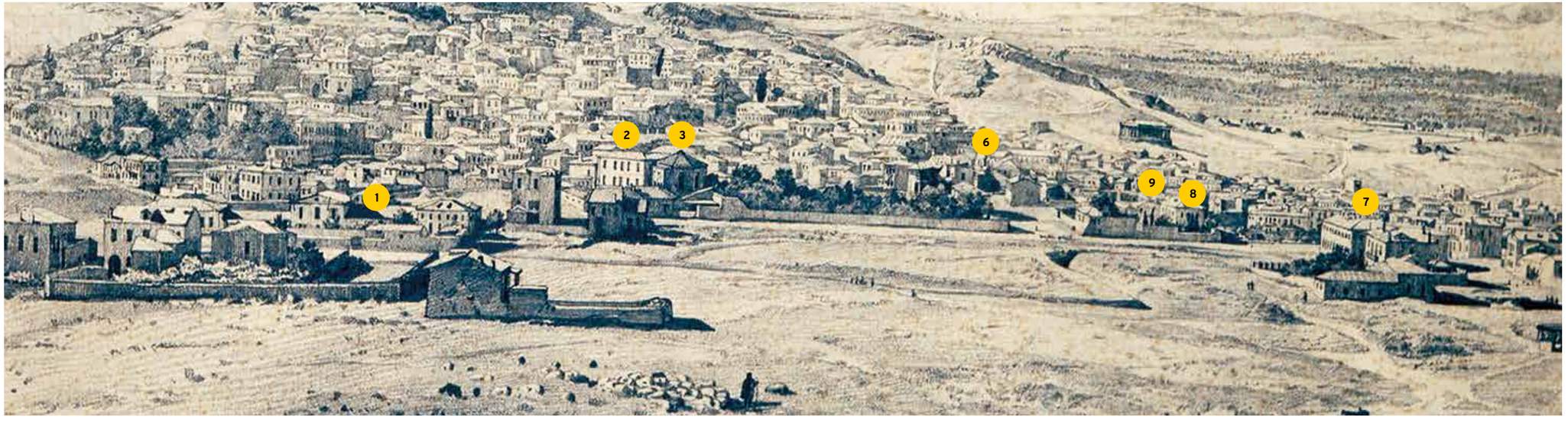
Εικ. 13. Τοπογραφικό διάγραμμα της σημερινής πλατείας Κολοκοτρώνη και της γύρω περιοχής. Ανασχεδιασμός: Έφη Παναγιωτίδη. Πηγή: Μπίρης, Κ. (1999[4]), *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα: Μέλισσα, 66.

Αποτυπώνεται η οικία Κοντόσταυλου (2), η οκταγωνική αίθουσα (3) που προστέθηκε το 1835, το περίγραμμα και η κάτοψη των πολυτελών κήπων της. Σημειώνεται η πορεία του τείχους του Χατζή Αλή Χασεκή και διαπιστώνεται η σχέση του με τη σημερινή οδό Σταδίου και την περίφραξη της οικίας Κοντόσταυλου. Απέναντι, επί της σημερινής οδού Κολοκοτρώνη, βρισκόταν το Αυλαρχείο (4) και επί της Χρήστου Λαδά το Ταμείο της Αυλής (5). Στη σημερινή πλατεία Καρύτση, η θέση του παλαιού ναού του Αγίου Γεωργίου (6) αποτυπώνεται σκιαγραφημένη και περιβάλλεται από το περίγραμμα του μεγαλύτερου σύγχρονου ναού. Δεξιά, στο σημερινό οικοδομικό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (Πανεπιστημίου 9), αποτυπώνεται η κάτοψη των Βασιλικών Στάβλων (1). Αριστερά, στη σημερινή πλατεία Κλαυθμώνος, εκτός από το Νομισματοκοπείο (7), δηλώνονται επίσης μερικά από τα πρώτα ιδιωτικά μέγαρα της Αθήνας, των Βούρου (8), Μαστρονικόλα (9) και Αφθονίδη (10).

Εικ. 14. Λεπτομέρεια εικ. 6.

Στο πανόραμα του Stademann διακρίνονται δεξιά οι Βασιλικοί Στάβλοι (1), η οικία Κοντόσταυλου με την οκταγωνική αίθουσα και τον κήπο της (2 και 3), στη θέση της σημερινής Παλαιάς Βουλής και ο Άγιος Γεώργιος του Καρύκη (6). Ανάμεσα στην οικία Κοντόσταυλου και τον Άγιο Γεώργιο βρίσκεται η θέση του σημερινού Μεγάρου της Τράπεζας της Ελλάδος. Στη συνέχεια, στη σημερινή πλατεία Κλαυθμώνος εικονίζονται το Νομισματοκοπείο (7) και οι οικίες Βούρου (8), Μαστρονικόλα (9) και Αφθονίδη (10). Στην άλλη πλευρά της πλατείας διακρίνεται και ο ναός των Αγίων Θεοδώρων (11).

Εικ. 15. Λεπτομέρεια εικ. 7.

Στο σχέδιο του Σούτζου η βορειοανατολική περιοχή, στις παρυφές του παλιού οικισμού της Αθήνας, έχει πραγματικά την εικόνα των χέρσων αγρών. Διακρίνεται η πίσω πλευρά των Βασιλικών Στάβλων (1), στο σημερινό οικοδομικό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, της οικίας Κοντόσταυλου και της οκταγωνικής αίθουσας (2 και 3). Ο περίβολος του κατάφυτου κήπου της οικίας Κοντόσταυλου αποτελούσε τμήμα του τείχους του Χατζή Αλή Χασεκή, που είχε γκρεμιστεί στα τέλη του 1834. Η θέση του σημερινού Μεγάρου της Τράπεζας της Ελλάδος βρίσκεται στο κέντρο της εικόνας μπροστά από τον περίβολο, δίπλα στον χείμαρρο. Σημειώνονται επίσης ο παλιός Βυζαντινός Ναός του Αγίου Γεωργίου του Καρύκη (6) και δεξιότερα οι πίσω όψεις των οικιών Βούρου (8) και Μαστρονικόλα (9), όπως επίσης του Νομισματοκοπείου (7) και του κήπου του στη σημερινή πλατεία Κλαυθμώνος.

Οικοδομικό τετράγωνο 15 1836-1938

Το οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας της Ελλάδος αποτυπώθηκε για πρώτη φορά στον χάρτη του Friedrich Stauffert του 1836 (εικ. 27). Σε αυτόν αναγράφονται τα ονόματα των οδών που το περιβάλλουν: λεωφόρος Πανεπιστημίου, οδοί Ομήρου, Σταδίου και Τυφλοκομείου (αργότερα Οφθαλμιατρείου, από το 1910 Εδουάρδου Λω).[276] Κτίσματα δεν αποτυπώνονται, όπως και στα περισσότερα παρακείμενα τετράγωνα. Στη Σταδίου και την Πανεπιστημίου «επικρατεί ακόμα ερημιά», καθώς βρίσκονται στο άκρο της νέας πόλης.[277] Αυτό διαπιστώνεται και από τον χάρτη της «Επιτροπής του 1847» (εικ. 28),[278] όπου μια κόκκινη γραμμή, σημειωμένη στην οδό Ακαδημίας, προσδιορίζεται ως «ὅριον ἄστεως».

Στον ίδιο χάρτη (εικ. 28) αποτυπώθηκε επίσης κατά μήκος των οδών Ακαδημίας, Πανεπιστημίου και Σταδίου η προβλεπόμενη δενδροφύτευση, η οποία υλοποιήθηκε μέσα στην επόμενη δεκαετία. Αφού καλύφθηκε το ρέμα, το 1857, η οδός Σταδίου εξωραΐστηκε με ακακίες.[279] Με γαζίες δενδροφυτεύθηκε το «Βουλεβάριον» (γαλλ. Boulevard), η λεωφόρος Πανεπιστημίου, η οποία αποτέλεσε αγαπητό χώρο περιπάτου.[280]

Στην ανασύσταση της πολεοδομικής εξέλιξης του τετραγώνου 15 προστίθενται ως αρωγοί καθοριστικής σημασίας οι φωτογραφίες που χρονολογούνται από τα τέλη της δεκαετίας του 1850 έως τη δεκαετία του 1930. Τα ιστορικά αυτά τεκμήρια μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη μεταμόρφωση ενός από τα κεντρικότερα σημεία της σύγχρονης πόλης.[281]

Στην παλαιότερη (π. 1859) φωτογραφία που εντοπίσαμε (εικ. 29), του Gabriel de Rumine, ένας χαμηλός περίβολος οριοθετεί το οικοδομικό τετράγωνο, ενώ κάθετοι και οριζόντιοι μαντρότοιχοι το χωρίζουν σε ιδιοκτησίες.[282] Στη γωνία Πανεπιστημίου και Ομήρου (ιδιοκτησία Ι) και στο οικόπεδο επί της οδού Σταδίου 18 (ιδιοκτησία VI) βρίσκονταν δύο διώροφες οικίες περιβαλλόμενες από κατάφυτους κήπους, χαρακτηριστικά παραδείγματα αστικών μεγάρων (palais bourgeois) της πρώτης περιόδου (1832-1860) του αθηναϊκού νεοκλασικού ρυθμού.[283]

Η Πανεπιστημίου και η Ομήρου εμφανίζονται ως καλά διαμορφωμένοι και ισοπεδωμένοι χωματόδρομοι, με πεζοδρόμια γύρω από τα οικοδομικά τετράγωνα. Η κατασκευή της οδού Πανεπιστημίου έχει μόλις ολοκληρωθεί και, όπως αναφέρεται στον Τύπο της εποχής, η περιοχή γενικότερα ετύγχανε ιδιαίτερης φροντίδας: «Εἶναι λυπηρόν νὰ βλέπει κανείς τὰς ὁδούς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἰδίως τὰ κατά τὴν παλαιάν πόλην σὲ ἐλεεινότερη κατάσταση καὶ ἀκαταπαύστως ἐργάτας … κατα-γινομένους καθ’ ἑκάστην ἐπί τῆς ὁδοῦ Σταδίου νὰ καθαρίζωσιν αὐτή νὰ τὴν καταβρέχωσι καὶ νὰ ἄρωσι καὶ τὰ μικρά πετραδάκια».[284]

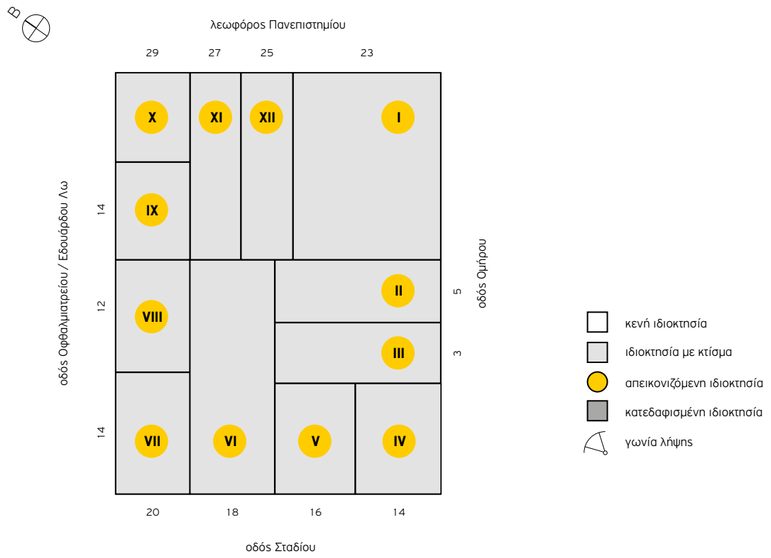
Όπως μας πληροφορούν τα αθηναιογραφήματα της εποχής, η βορειοανατολική περιοχή, αν και απόκεντρη και αραιοκατοικημένη, με λίγες ιδιωτικές οικοδομές, ήταν αρκετά πολυσύχναστη. Λόγω της θέσης της «Αθηναϊκής τριλογίας» και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όπως το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ήδη

από την Οθωνική περίοδο η περιοχή αποτέλεσε τον «πολιτιστικό πυρήνα» της Αθήνας. Διανοούμενοι της εποχής, όπως ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Κωστής Παλαμάς, ο Γεώργιος Δροσίνης, επέλεξαν να κατοικήσουν εδώ. Και τα άλλα δημόσια κτήρια επηρέασαν τη διαμόρφωση της πρωτεύουσας. Η Βουλή στην οδό Σταδίου, το Οφθαλμιατρείο Αθηνών στη λεωφόρο Πανεπιστημίου και το Πολιτικό Νοσοκομείο (σήμερα Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων) στην οδό Ακαδημίας, αποτέλεσαν πόλο έλξης για τους πρωταγωνιστές της πολιτικής, επιστημονικής και κοινωνικής ζωής της πόλης. Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης και ο Χαρίλαος Τρικούπης έκτισαν τις μονοκατοικίες τους βορειοδυτικά του Λυκαβηττού, στις παρυφές του νέου προαστίου, της «Νεάπολης». Πιο κοντά προς τα Βασιλικά Ανάκτορα και τη σημερινή πλατεία Συντάγματος, στην Πανεπιστημίου και τη Σταδίου, οι πλούσιοι ομογενείς και γενικότερα οι μεγαλοαστοί της Αθήνας του 19ου αιώνα ανήγειραν τα εντυπωσιακά μέγαρά τους.[285]

Σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς του οικοδομικού τετραγώνου την εποχή αυτή μάς διαφωτίζουν αξιόλογα τεκμήρια, όπως τα έγγραφα της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιά του 1859, που αναφέρονται στην κατασκευή πεζοδρομίων στη λεωφόρο Πανεπιστημίου και την οδό Σταδίου.[286] Οι παρόδιοι ιδιοκτήτες ήταν υποχρεωμένοι να προκαταβάλουν το ποσό που τους αναλογούσε για την κατασκευή «περιζωσμάτων τῶν πεζοδρομίων μετὰ λιθοστρώτου αὐλακος». Σε αυτούς κοινοποιήθηκαν οι σχετικές διατάξεις και επισυνάφθηκαν «πρωτόκολλα ἀναλογισμοῦ», πίνακες δηλαδή όπου κατονομάζονται με τη σειρά όλοι οι ιδιοκτήτες, τα μέτρα της πρόσοψης της ιδιοκτησίας τους και το ποσό που έπρεπε να πληρώσουν. Για το οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας της Ελλάδος παραδίδονται τα ονόματα των Παππαδάκη, Ρόζα Καψάλη και Γεωργίου Μακκά για τη λεωφόρο Πανεπιστημίου και των Ευθυμ. Καστόρχη, Σπύρ. Μήλιου, Αλέξ. Βενιζέλου και Μιχαήλ Ροδίτη για την οδό Σταδίου.[287]

Την εικόνα των πρώτων ιδιοκτητών συμπληρώνουν τα συμβόλαια κτήσης που εντοπίσαμε στο Υποθηκοφυλακείο Αθηνών.[288] Το γωνιακό μέγαρο επί της Πανεπιστημίου και Ομήρου (ιδιοκτησία Ι) ήταν πράγματι ιδιοκτησία του καθηγητή ιατρού Γεωργίου Μακκά (1818-1905), ο οποίος διετέλεσε αρχίατρος του Γεωργίου Α΄.[289] Το οικόπεδο της Ομήρου 3 (ιδιοκτησία ΙΙΙ) μέχρι το 1912 ανήκε στην κόρη του Ειρήνη, σύζυγο του Ποθητού Ρεβελάκη. Το κτήριο επί της Σταδίου 18 (ιδιοκτησία VI) υπήρξε ιδιοκτησία του Σπύρου Μήλιου. Ο ίδιος είχε στην κατοχή του και το οικόπεδο της οδού Οφθαλμιατρείου 14 (σημερινή Εδουάρδου Λω) (ιδιοκτησία ΙΧ). Μέρος της γης του τετραγώνου αποτελούσε ιδιοκτησία τής οικονομικά ευκατάστατης οικογένειας Σκουζέ. Πιο συγκεκριμένα, το οικόπεδο στη γωνία της οδού Σταδίου 20 και Οφθαλμιατρείου (ιδιοκτησία VII) ανήκε στον Παναγή Σκουζέ[290] και προικοδοτήθηκε το 1850 στην κόρη του Δρακούλα, σύζυγο του μεγάλου λατινιστή, καθηγητή του Πανεπιστημίου Ευθυμίου Καστόρχη.[291] Ο τελευταίος, λίγα χρόνια αργότερα, το 1857, αγόρασε επίσης το διπλανό οικόπεδο (Οφθαλμιατρείου 12 – ιδιοκτησία VIII).

Κατά τη δεκαετία του 1860, η φυσιογνωμία της ελληνικής πρωτεύουσας άρχισε να αλλάζει

Εικ. 16. Διάγραμμα οικοδομικού τετραγώνου 15, της Τράπεζας της Ελλάδος.
Το οικοδομικό τετράγωνο 15 υπήρξε εξαρχής κατατετμημένο σε 12 ιδιοκτησίες. Με αφετηρία το οικόπεδο στη συμβολή της Πανεπιστημίου με την Ομήρου, και δεξιόστροφα, οι ιδιοκτησίες φέρουν λατινική αρίθμηση (I-XII).

Τα φωτογραφικά και άλλα τεκμήρια παρατίθενται με χρονολογική σειρά. Όπου κρίθηκε αναγκαίο, έχουν μεγεθυνθεί λεπτομέρειές τους. Για την καλύτερη πολεοδομική ανάγνωση, συνοδεύονται από επεξηγηματικό τοπογραφικό διάγραμμα του οικοδομικού τετραγώνου, περιμετρικά του οποίου σημειώνονται οι οδοί που το ορίζουν και η αρίθμηση των κτηρίων.

Οι ιδιοκτησίες αφήνονται λευκές όταν είναι κενές κτίσματος και χρωματίζονται με ανοικτό γκρι όταν εμπεριέχουν κάποιο κτήριο ή με σκούρο γκρι όταν αυτό έχει κατεδαφιστεί. Τα κτίσματα, διαφορετικών πολεοδομικών φάσεων στο ίδιο οικόπεδο, σημειώνονται με αραβικούς αριθμούς, για παράδειγμα VI.1 και VI.2.

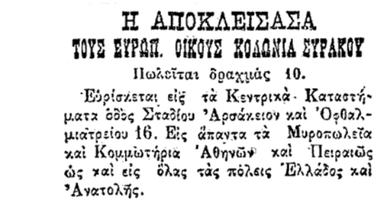
Σε κάθε περίπτωση, δηλώνεται η γωνία λήψης των φωτογραφιών. Με πορτοκαλί περικλείεται ο αριθμός των ιδιοκτησιών που απεικονίζονται τόσο στις λεπτομέρειες των τεκμηρίων όσο και στο τοπογραφικό διάγραμμα.

σημαντικά. Τα σπίτια φύτρωναν σαν μανιτάρια και η οικοδόμηση στην περιοχή έξω από το κέντρο της παλιάς πόλης σταδιακά πύκνωσε.[292] Το ίδιο ισχύει και για το οικοδομικό τετράγωνο 15 μέσα στα επόμενα δύο-τρία χρόνια. Διαπιστώνουμε από τη φωτογραφία του Δημητρίου Κωνσταντίνου (εικ. 30)[293] ότι στη συμβολή Ομήρου και Σταδίου κτίστηκε ένα νέο διώροφο νεοκλασικό αρχοντικό (ιδιοκτησία IV.1, Μιχαήλ Ροδίτη), αλλά και ένα ακόμα μακρόστενο κτίσμα (κάποια πρόχειρη κατασκευή;) με πρόσοψη στην Πανεπιστημίου 27 (εικ. 31 – ιδιοκτησία XI.1).[294] Την εικόνα αυτή του οικοδομικού τετραγώνου επιβεβαιώνει ο χάρτης του Εμμανουήλ Καλλέργη[295] (π. 1861, εικ. 32), όπου σημειώνονται εντός του οικοδομικού τετραγώνου τα όρια ιδιοκτησιών και οι κατόψεις των κτισμάτων.

Πολύτιμη είναι η φωτογραφία (π. 1861, εικ. 31) που αποδίδεται στον Paul Baron des Granges στη Συλλογή Θ. Θεοδώρου.[296] Τραβηγμένη από τον Λυκαβηττό, τον βράχο της Σχιστής Πέτρας, απεικονίζει για πρώτη φορά το οικοδομικό τετράγωνο από τα βορειοανατολικά. Αποκαλύπτεται η πίσω πλευρά του μεγάρου του Σπύρου Μήλιου, επί της οδού Σταδίου 18 (ιδιοκτησία VI.1), όπου διακρίνονται δύο μεγάλα τοξωτά ανοίγματα.[297] Πρόκειται πιθανώς για ιπποστάσιο, όπως περιγράφεται στα συμβόλαια ιδιοκτησίας: «… ἐμπεριέχουσα ὑπογείως μὲν τέσσερα θολωτὰ δωμάτια, ἐν τῷ μεσαίῳ δὲ πατώματι πέντε δωμάτια καὶ μαγειρεῖον καὶ ἐν τῷ ἄνω πατώματι ἑπτά δωμάτια καὶ μαγειρεῖον, ἀπόπατον, ταράτσαν, ἱπποστάσιον μετὰ δύο δωματίων, δύο φρέατα καὶ αὐλή πλακοστρωμένην…».

Και άλλα νέα κτίσματα προστέθηκαν στο οικοδομικό τετράγωνο στα επόμενα χρόνια. Στις φωτογραφίες των Sir Francis Bedford[298] (1862, εικ. 33), Francis Frith[299] (π. 1865, εικ. 34) και Félix Bonfils[300] (π. 1871, εικ. 35), μία ακόμα οικία διακρίνεται στο οικόπεδο της Ομήρου 5 (ιδιοκτησία II), δίπλα στην οικία Μακκά (ιδιοκτησία I). Πρόκειται για ένα μακρόστενο τριώροφο κτίσμα με στενή πρόσοψη και δώμα, που διατηρήθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1930.[301]

Ο οικοδομικός οργασμός των Αθηνών (εικ. 36)[302] συνεχίστηκε στο οικοδομικό τετράγωνο 15, όπως προκύπτει και από τον χάρτη των Johann August Kaupert και Ernst Curtius που σχεδιάστηκε κατά το διάστημα 1875-1877. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1870 τα κτίσματα – μόλις δύο την περίοδο 1859/1860 και τέσσερα από το 1862 μέχρι και το 1871 – ανήλθαν τουλάχιστον σε εννέα. Σε φωτογραφία της εποχής του Pascal Sebah (εικ. 37),[303] τραβηγμένη από τον Λυκαβηττό, φαίνεται καθαρά η πλευρά του τετραγώνου επί της Πανεπιστημίου. Εκτός από το γωνιακό αρχοντικό του Καμάρα, τέως Μακκά (Ομήρου και Πανεπιστημίου, ιδιοκτησία I), διακρίνεται το πάνω μέρος μιας νεόδμητης διώροφης οικίας, με αετώματα στη στέψη στον αριθ. 27 (ιδιοκτησία XI.2). Εκεί γνωρίζουμε ότι έμενε λίγο αργότερα, μετά τον γάμο της το 1880 με τον ιδρυτή του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων Ιωάννη Παρρέν, η εμπνευσμένη Ελληνίδα, πρωτεργάτρια του φεμινιστικού κινήματος, Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν. Η Παρρέν διατηρούσε φιλολογικό σαλόνι στην οικία της και δεξιωνόταν πλήθος πνευματικών ανθρώπων.[304]

Η ΑΠΟΚΛΕΙΣΑΣΑ
ΤΟΥΣ ΕΥΡΩΠ. ΟΙΚΟΥΣ ΚΟΛΩΝΙΑ ΣΥΡΑΚΟΥ
Πωλεῖται δραχμὰς 10.
Εὑρίσκεται εἰς τὰ Κεντρικὰ Καταστήματα ὁδὸς Σταδίου Ἀρσάκειον καὶ Ὀφθαλμιατρείου 16. Εἰς ἅπαντα τὰ Μυροπωλεῖα καὶ Κομμωτήρια Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ὡς καὶ εἰς ὅλας τὰς πόλεις Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς.

Εικ. 17. Διαφήμιση της κολόνιας Συράκου στην εφημερίδα *Σκριπ*, φύλλο 3.9.1903. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Δίπλα, στη γωνία της Εδουάρδου Λω και Πανεπιστημίου 29, βρισκόταν ένα «μονώροφον μαγαζείον», όπως περιγράφεται στις πράξεις αγοροπωλησίας, το γνωστό ζαχαροπλαστείο του Πετρίτση (ιδιοκτησία X).[305] Σε ένα από τα πιο όμορφα μέρη της νέας πόλης, απέναντι από τη νεοκλασική «Αθηναϊκή τριλογία», το κεντρικό ζαχαροπλαστείο έβγαζε τραπεζάκια έξω στο πεζοδρόμιο. Αθηναίες ντυμένες με την τελευταία λέξη της μόδας και κομψοί Αθηναίοι έπιναν τον καφέ τους την ώρα του δειλινού. Το πλακόστρωτο πεζοδρόμιο της δενδροφυτεμένης Πανεπιστημίου με τους αναμμένους φανοστάτες και το τραμ να περνά εκείνη την ώρα απαθανάτισε ο ζωγράφος Παύλος Μαθιόπουλος στην καμπή του αιώνα (π. 1900), αποτυπώνοντας την ατμόσφαιρα της κοσμικής Αθήνας (εικ. 38).[306]

Την ίδια εποχή – δεκαετία του 1870 – φαίνεται επίσης να «συμπληρώθηκαν» σταδιακά και οι άλλες πλευρές του οικοδομικού τετραγώνου (εικ. 37). Στην οδό Ομήρου μία νέα οικία (Ποθητού Ρεβελάκη;) (ιδιοκτησία III) προστέθηκε στο ενδιάμεσο κενό οικόπεδο, αριθ. 3, μεταξύ των ιδιοκτησιών II και IV.1. Εκεί στεγάστηκαν τα γραφεία της Εταιρείας Αεριόφωτος Αθηνών, που είχε αναλάβει τον φωτισμό της πόλης.[307]

Η πλευρά της οδού Οφθαλμιατρείου (εικ. 37, 39, 40, 42 και 49) φαίνεται επίσης ότι ήταν πλήρως κτισμένη αυτή την εποχή. Ο καθηγητής Ευθύμιος Καστόρχης είχε κτίσει δύο κτήρια (ιδιοκτησίες VII και VIII). Το γωνιακό κτήριο (Οφθαλμιατρείου 10), η οικία του, υπήρξε και το μακροβιότερο του οικοδομικού τετραγώνου, καθώς αγοράστηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος μόλις το 1957 (εικ. 55 και 57).[308] Το δεύτερο, παράπλευρο κτήριο (Οφθαλμιατρείου 12) ήταν η οικία του γαμπρού τού Καστόρχη, του καθηγητή ιατρού Δημητρίου Κατερινόπουλου, ο οποίος έζησε εκεί έως τον θάνατό του (εικ. 49).[309] Στη συνέχεια, το διπλανό οικόπεδο (IX), επί της Οφθαλμιατρείου 14, γνωρίζουμε από τα συμβόλαια κτήσης ότι το 1875 περιήλθε στην κατοχή του Κωνσταντίνου Ν. Ανδριόπουλου (εικ. 49). Το νεοκλασικό κτήριο, ωστόσο, εικάζεται ότι κτίστηκε μετά το 1890.[310] Στο ισόγειό του, λίγο αργότερα (από το 1901 τουλάχιστον), στεγάστηκε το κουρείο του Συράκου, που προμήθευε τους Αθηναίους με την «ἀποκλείσασα τοὺς εὐρωπ. οἴκους κολόνια Συράκου» (εικ. 17).

Και, φθάνοντας στην άλλη γωνία του οικοδομικού τετραγώνου, δίπλα στο ζαχαροπλαστείο Πετρίτση υπήρχε μια παράπλευρη οικία (Οφθαλμιατρείου 16), όπου λειτούργησε το αρχαιοπωλείο του Θεοφίλη.

Στο λυκαυγές του 20ού αιώνα, η βορειοανατολική περιοχή αποτελούσε πλέον το κέντρο της Αθήνας. Με την πρώτη επίσημη διαίρεση των Αθηνών σε συνοικίες το 1908, το οικοδομικό τετράγωνο 15 ανήκει πια στη «συνοικία Πανεπιστημίου» που έλαβε το όνομά της από την κυρίαρχη χρήση, δηλαδή το Πανεπιστήμιο Αθηνών.[311] Ευρισκόμενη ανάμεσα στις δύο κυριότερες πλατείες της πρωτεύουσας, την Ομόνοια και το Σύνταγμα, γειτνιάζει έως και σήμερα με το εμπορικό κέντρο (τις σημερινές οδούς Ερμού, Αιόλου και Αθηνάς). Στο σημείο αυτό υπήρχαν επίσης η Βουλή, υπουργεία και δημόσιες υπηρεσίες. Οι δύο πολυσύχναστοι κεντρικοί άξονες (Πανεπιστημίου και Σταδίου) που τη διέσχιζαν, συνδέοντας τις δύο πλατείες, λειτούργησαν ως σημεία κατεύθυνσης βασιλικών πομπών (εικ. 46) και, μέχρι τις μέρες μας, ως σημεία οργανωμένων ή έκτακτων πολιτικών εκδηλώσεων (εικ. 47).

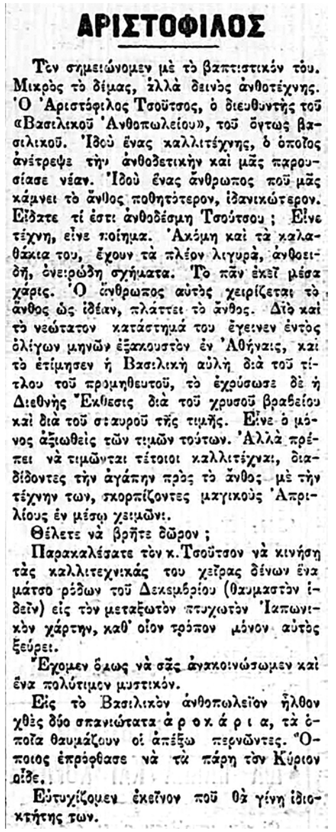
Έτσι, από την εποχή αυτή, το οικοδομικό τετράγωνο 15 πήρε σιγά-σιγά τη μορφή με την οποία θα το συναντήσει η Τράπεζα της Ελλάδος το 1928 (εικ. 41 και 44).[312] Ο χαρακτήρας του, από κατά βάση οικιστικός, άλλαξε σε κυρίως εμπορικό. Οι ακάλυπτοι χώροι, που άλλοτε ήταν δενδροφυτεμένοι, περιορίστηκαν στο ελάχιστο. Μεγάλες οικοδομές ανεγέρθηκαν, προορισμένες να στεγάσουν ποικίλες επαγγελματικές χρήσεις και δημόσιες υπηρεσίες.

Η οδός Σταδίου εξελίχθηκε σταδιακά σε έναν από τους σημαντικότερους εμπορικούς δρόμους της πόλης (εικ. 48). Σε αυτήν εγκαταστάθηκαν μέγαρα Τραπεζών, γραφεία μεγάλων εταιριών, πολυτελή ξενοδοχεία, θέατρα, εστιατόρια, καφενεία, ζαχαροπλαστεία και αναρίθμητα εμπορικά καταστήματα. Η όψη του τετραγώνου (εικ. 39, 40, 43 και 46), με εξαίρεση την οικία Καστόρχη (ιδιοκτησία VII) στη συμβολή της με την οδό Οφθαλμιατρείου, μεταμορφώθηκε.

Ανεγέρθηκαν τρεις νέες οικοδομές, η μία δίπλα στην άλλη, που έφεραν χαρακτηριστικές για την εποχή προσόψεις: ευρύχωρους επαγγελματικούς ισόγειους χώρους με μεγάλα ανοίγματα για βιτρίνες, εισόδους μαγαζιών και εστιατόρια με περίτεχνα σφυρήλατα σιδερένια στέγαστρα.[313]

Το 1899, το Μετοχικό Ταμείο Στρατού, που είχε αγοράσει ήδη από το 1872 το μακρόστενο οικόπεδο και την οικία της οδού Σταδίου 18 (ιδιοκτησία VI.1) ανήγειρε στη θέση του ένα τεράστιο οικοδόμημα (ιδιοκτησία VI.2) (εικ. 54, 56 και 58). Εκεί λειτούργησαν επί πολλά χρόνια το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο και το Κρατικό Ενεχυροδανειστήριο. Στο ισόγειο στεγάστηκε από το 1916 και το «Βασιλικό Ἀνθοπωλεῖο» του Αριστόφιλου Τσούτσου, ο «λουλουδοπαράδεισος», που διέθετε «γοῦστο ἀριστοκρατικό» και «τιμὲς δημοκρατικὲς» (εικ. 18 και 19).[314]

Δίπλα, στο οικόπεδο της Σταδίου 16 (ιδιοκτησία V), κτίστηκε κτήριο (εικ. 56), στο οποίο

ΑΡΙΣΤΟΦΙΛΟΣ

Τὸν σημειώνομεν μὲ τὸ βαπτιστικόν του. Μικρὸς τὸ δίμας, ἀλλὰ δεινὸς ἀνθοτέχνης. Ὁ Ἀριστόφιλος Τσοῦτσος, ὁ διευθυντὴς τοῦ «Βασιλικοῦ Ἀνθοπωλείου», τοῦ ὄντως βασιλικοῦ. Ἰδοὺ ἕνας καλλιτέχνης, ὁ ὁποῖος ἀνέτρεψε τὴν ἀνθοδετικὴν καὶ μᾶς παρουσίασε νέαν. Ἰδοὺ ἕνας ἄνθρωπος ποῦ μᾶς κάμνει τὸ ἄνθος ποθητότερον, ἐπιθυμητότερον. Εἴδατε τί ἐστι ἀνθοδέσμη Τσούτσου; Εἶνε τέχνη, εἶνε ποίημα. Ἀκόμη καὶ τὰ καλαθάκια του, ἔχουν τὰ πλέον λιγυρά, ἀνθοειδῆ, ὀνειρώδη σχήματα. Τὸ πᾶν ἐκεῖ μέσα χάρις. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς χειρίζεται τὸ ἄνθος ὡς ἰδέαν, πλάττει τὸ ἄνθος. Διὸ καὶ τὸ νεώτατον κατάστημά του ἐγεινεν ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν ἐξακουστὸν ἐν Ἀθήναις, καὶ τὸ ἐτίμησεν ἡ Βασιλικὴ αὐλὴ διὰ τοῦ τίτλου τοῦ προμηθευτοῦ, τὸ ἐχρύσωσε δὲ ἡ Διεθνὴς Ἔκθεσις διὰ τοῦ χρυσοῦ βραβείου καὶ διὰ τοῦ σταυροῦ τῆς τιμῆς. Εἶνε ὁ μόνος ἀξιωθεὶς τῶν τιμῶν τούτων. Ἀλλὰ πρέπει νὰ τιμῶνται τέτοιοι καλλιτέχναι, διαδίδοντες τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ ἄνθος μὲ τὴν τέχνην των, σκορπίζοντες μαγικοὺς Ἀπριλίους ἐν μέσῳ χειμῶνι.

Θέλετε νὰ βρῆτε δῶρον;

Παρακαλέσατε τὸν κ. Τσοῦτσον νὰ κινήσῃ τὰς καλλιτεχνικάς του χεῖρας δένων ἕνα μάτσο ρόδων τοῦ Δεκεμβρίου (θαυμαστὸν ἰδεῖν) εἰς τὸν μεταξωτὸν πτυχωτὸν Ἰαπωνικὸν χάρτην, καθ' οἷον τρόπον μόνον αὐτὸς ξεύρει.

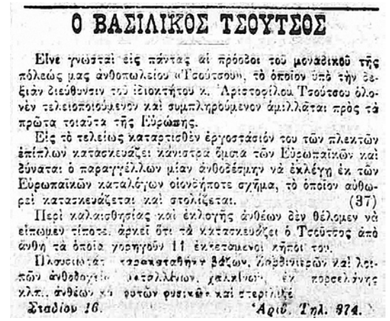
Ἔχομεν ὅμως νὰ σᾶς ἀνακοινώσωμεν καὶ ἕνα πολύτιμον μυστικόν.

Εἰς τὸ Βασιλικὸν ἀνθοπωλεῖον ἤλθον χθὲς δύο σπανιώτατα ἀ ρ ο κ ά ρ ι α, τὰ ὁποῖα θαυμάζουν οἱ ἀπέξω περνῶντες. Ὁποιος ἐπρόφθασε νὰ τὰ πάρῃ τὸν Κύριον εἶδε.

Εὐτυχίζομεν ἐκεῖνον ποῦ θὰ γίνῃ ἰδιοκτήτης των.

Εικ. 18. Διαφήμιση του ανθοπωλείου Τσούτσου, στην εφημερίδα *Σκριπ*, φύλλο 30.12.1904. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Πλήθος είναι οι διαφημίσεις στις εφημερίδες της εποχής του ανθοπωλείου του Τσούτσου. Εξαίρουν τη δεινότητα του νεαρού Αριστόφιλου στην ανθοτεχνική και μνημονεύουν τη βασιλική διάκρισή του.

Ο ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΤΣΟΥΤΣΟΣ

Εἶνε γνωστὰὶ εἰς πάντας αἱ πρόοδοι τοῦ μοναδικοῦ τῆς πόλεώς μας ἀνθοπωλείου «Τσούτσου», τὸ ὁποῖον ὑπὸ τὴν ἐξαίρετον διεύθυνσιν τοῦ ἰδιοκτήτου κ. Ἀριστοφίλου Τσούτσου ὁλονὲν τελειοποιούμενον καὶ συμπληρούμενον ἀμιλλᾶται πρὸς τὰ πρῶτα τοιαῦτα τῆς Εὐρώπης.

Εἰς τὸ τελειώσας καταρτισθὲν ἐργαστάσιόν του τῶν πλεκτῶν ἀπὸ λεπτὰ κατασκευάζει κάνιστρα δῶρα τῶν Εὐρωπαϊκῶν καὶ δύναται ὁ παραγγέλλων μίαν ἀνθοδέσμην νὰ ἐκλέγῃ ἐκ τῶν Εὐρωπαϊκῶν καταλόγων οἱουδήποτε σχήματος, τὸ ὁποῖον ἀνθωραΐ κατασκευάζεται καὶ στολίζεται. (37)

Περὶ καλαισθησίας καὶ ἐκλογῆς ἀνθέων δὲν θέλομεν νὰ εἴπωμεν τίποτε, ἀρκεῖ ὅτι τὰ κατασκευάζει ὁ Τσοῦτσος ἀπὸ ἄνθη τὰ ὁποῖα γεωργεῖ ἐπὶ ἐκτεταμένοι κήποι του.

Πλουσιώτατα ταραστάθηκαν βάζων, ἀγαλματιδίων καὶ λεπτῶν ἀνθοδοχείων μεταλλείων, χαλκίνων, ἐκ πορσελάνης κλπ., ἀνθέων καὶ φυτῶν φυσικῶν καὶ στεριλιζέ.

Σταδίου 16. *Ἀριθ. Τηλ. 974.*

Εικ. 19. Διαφήμιση του ανθοπωλείου Τσούτσου, στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, φύλλο 28.7.1912. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ

Η „ΑΝΑΤΟΛΗ"

Εἰσπραχθέντα κεφάλαια ἐν Δρ. 2.000.000

Ὑπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις ὑψηλὴν ἔναρξ (Διοικητήριο τῆς Ἀναρχίας)

Η ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΙΝΔΥΝΩΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Ἡ ἀσφαλιστικὴ Ἑταιρία Ἀνατολὴ συνάπτει εἰδικὰς ἀσφαλίσεις πολέμου ἐξασφαλίζουσα πάντας τοὺς ὑπὸ τὸ ὅπλα εὑρισκομένους ἀξιωματικοὺς καὶ λοιποὺς ὁπλίτας ἀπὸ πάντα ἐκ τοῦ πολέμου κίνδυνον εἴτε λόγῳ ἀσθενείας εἴτε λόγῳ τραυματισμοῦ.

Τὸ ἀσφάλιστρον ἀνέρχεται εἰς 4 ο/ο ἐπὶ τοῦ ἀσφαλιζομένου κεφαλαίου.

Οἱαδήποτε ἀποζημίωσις ἀποκτᾶται ἐντὸς ἑξαετίας, δύναται δὲ οἱ ἐνδιαφερόμενοι νὰ διενεργήσωσι τὰς ἀσφαλίσεις των καὶ μέσῳ συγγενοῦς ἢ ἄλλου ἀντιπροσώπου των.

Σημ. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς συνήθεις ἐκτὸς πολέμου ἀσφαλίσεις ζωῆς ἡ Ἀσφαλιστικὴ Ἑταιρία «ΑΝΑΤΟΛΗ» ἐκλαὶ ὅτι οἱ μὲν πολεμοῦντες ἠσφαλισμένοι της, ὧν τὰ ἀσφαλιστήρια ἐκρίθησαν ἐν ἰσχύι ἔχουσι καὶ λαμβάνουν τὸν κίνδυνον τοῦ πολέμου ὅλως ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τοῦ ἀσφαλίστρου ἢ ἀντιθέτως πρὸς τοὺς πολίτας τῶν ἄλλων Ἑταιριῶν οἵτινες οὐδὲ ἐπιθυμοῦσι νὰ συνάψωσι ἐν μέσῳ ταύτην ἀσφάλειαν ἐπιβραβεύουσι μὲ ὑποσημείωσιν 1 ο/ο ἀφ' ὅλου τοῦ ἀσφαλιζομένου κεφαλαίου ἐν ᾧ οἱ ἄλλαι ἑταιρεῖαι ζητοῦσι 5 ο/ο.

Εικ. 20. Διαφήμιση της ασφαλιστικής εταιρίας «Η Ανατολή» στην εφημερίδα *Σκριπ*, φύλλο 28.10.1912. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Η ιδρυθείσα το 1906 ασφαλιστική εταιρία συνήπτε κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων «ειδικάς ἀσφαλείας πολέμου».

Εικ. 21. Εγκωμιαστικό άρθρο για το περίφημο εστιατόριο «Διεθνές» στην εφημερίδα *Έθνος*, φύλλο 9.10.1937. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

ΑΙ ΠΡΟΟΔΟΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ

ΜΙΑ ΙΕΡΟΤΕΛΕΣΤΙΑ

ΤΟΥ...ΓΕΥΜΑΤΟΣ ΕΙΣ ΤΟ «ΔΙΕΘΝΕΣ» ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ

ΟΜΙΛΕΙ Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΟΥ κ. ΒΑΣ. ΚΑΤΣΑΚΗ

Ὁ κοσμοπολίτης τῶν Κινέζων διανοουμένων — ὁ Μπέρναρ Σόου, νὰ ποῦμε, τῆς Κίνας — ἔγραψε πρό τινος καιροῦ ἕνα ἄρθρον γιὰ τὴν ἱεροτελεστία τοῦ φαγητοῦ στὴν πατρίδα του, ποὺ ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν στηρὰς κρίσεις του. Ἰδοὺ λοιπὸν ποὺ ἐκτιμᾶμε καὶ παρέκτιμᾶμε μάλιστα τὰ προϊόντα τῆς ὑψηλῆς αὐτῆς τέχνης, ἀφοῦ καταγινόμεθα καὶ εἰς τὸ πῶς ἀκόμη νὰ τὰ πλαισιώσωμεν κατὰ τὸν λαμπρότερον δυνατὸν τρόπον.

Ὁ κ. Βασίλ. Κατσάκης, ἰδιοκτήτης καὶ διευθυντὴς τοῦ «Διεθνοῦς».

Ἡνωμένον Τύπον τῆς Ἀμερικῆς. Προλογίζων τοῦτο ὁ διάσημος Κινέζος συγγραφεύς, ἔκανε τὴν ἑξῆς περίεργον παρατήρησιν:

«Βέβαια αἱ ἑκατοντάδες τῶν ἑκατομμυρίων τῶν λευκῶν ἀναγνωστῶν μου θὰ ἐκπλαγοῦν πῶς ἕνας συγγραφεὺς φήμης, τέλος πάντων, καταδέχεται νὰ ἀσχολῆται μὲ τὸ φαγητό. Ἐν τούτοις τοὺς πληροφορῶ ὅτι τὸ φαγητὸ καὶ ἡ παρασκευή του εἶνε σ' αὐτὴ μία ἀπὸ τὶς πλέον λεπτεπίλεπτες ἐκδηλώσεις τῆς Μεγάλης Τέχνης. Ἐννοεῖται ὅτι τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς τὴν ἐπιβάλῃ ἡ Κίνα, διότι δὲν διαθέτει πρὸς τοῦτο ντεέντωντς καὶ καταδρομικὰ μάχης, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη τὰ διέθετε, τὸ ἦθός της εἶνε τέτοιο ὥστε ποτὲ δὲν θὰ τὰ διέτασσε νὰ πλεύσουν εἰς τὸν Τάϊεσιν καὶ τὸν Μισισιπῆν διὰ νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἀντιλήψεις της εἰς τοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς Ἀμερικανούς. Ὅπως, δυστυχῶς, συνέβη μὲ τὴν Κίναν, ποὺ ἔπλευσαν τὰ ξένα πολεμικὰ μέχρι τοῦ ἐθνικοῦ της ποταμοῦ Γιάνγ-Σὲ διὰ νὰ τὴν ὁδηγήσουν διὰ τῆς βίας εἰς τὸν...Παράδεισον».

Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ μεγάλου Κινέζου ἦλθον εἰς τὸν νοῦ μου ὅταν ἐδιάβασα τὰς συρεσιόδεις προσπαθείας τοῦ ὑφυπουργείου τοῦ Τουρισμοῦ διὰ τὴν δημιουργίαν σχολῶν ἐπαγγελματικῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἀπόφοιτοι θὰ ἐξυψώσουν κατὰ τὴν τέχνην τοῦ σερβιρίσματος τοῦ φαγητοῦ, καὶ κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν εἶχε καὶ ἀπολύτως δίκηο ὁ Κινέζος συγγραφεὺς εἰς τὰς αὐτοῦ τὸ δεύτερον, μικρότερον, περιέχει τὰ τρόφιμα τῆς ἡμέρας (μπριζόλες, ψάρια κ. λ. π.) ἕτοιμα εἰς πρώτην ζήτησιν τοῦ πελάτου, καὶ τὸ τρίτον, τοῦ μπουφέ, εἶνε διά τὰ φροῦτα, τὶς κομπόστες, τὰ γλυκά, τὰ παγωτά.

«Ζητᾶτε, μᾶ; λέγει ὁ κ. Κατσάκης, ἕνα γλυκὸ καὶ τὸ ἔχετε ἀμέσως εἰς θερμοκρασίαν μηδέν'»! Τὰ κυττᾶτε τώρα ἀνοικτὰ καὶ ἡ ὄψις τους ἀποτελεῖ θέαμα θιτρίνας ζαχαροπλαστεῖου!

Κατερχόμεθα μαζὶ μὲ τὸν κ. Κατσάκη εἰς τὴν κουζίναν, ὅπου οὔτε ἴχνος ὁσμῆς καπνιᾶς ἢ τσίκνας ὑπάρχει. Ἕνας μοτὲρ δυνάμεως πέντε ἵππων τροφοδοτεῖ τοὺς δέκα ἐξαεριστῆρας ποὺ καθαρίζουν ἀενάως τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ ὅλου καταστήματος. Δύο στὴ σάλλα, τρεῖς στὴν κουζίνα, ἕνας στὸ ζαχαροπλαστεῖο, δύο στὸ μπουφὲ καὶ οἱ ἄλλοι στὶς τουαλέττες, ὅπου καὶ τὰ λουτρὰ τοῦ προσωπικοῦ!

Μέσα εἰς αὐτὸ τὸ πλαίσιον ἱερουργεῖ ὁ ἀρχιμάγειρος μὲ τοὺς βοηθούς του. Ἐμαγειρεύθησαν τὰ φαγητά; Θὰ φύγουν ἀμέσως ἀπὸ τὴν κουζίνα καὶ θὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὸ «Μπαὶν-Μαρί», ἕνα πελώριο ἐπίμηκες καὶ ρηχὸ μπάνιο γεμᾶτο ζεστὸ νερό, ὅπου δέχεται τὶς κατσαρόλες.

Κάτω ἀπ' αὐτὸ ΥΠΑΡΧΕΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ, ΟΠΟΥ ΚΡΑΤΕΙ ΤΟ ΝΕΡΟ ΕΙΣ ΟΜΟΙΟΓΕΝΗ ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑΝ, ΩΣΤΕ ΤΑ ΦΑΓΗΤΑ ΝΑ ΔΙΑΤΗΡΟΥΝ ΤΗΝ ΙΔΙΑΝ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΓΕΥΣΙΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΣΕΡΒΙΡΙΣΜΑΤΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ. Κάτω ἀπ' αὐτὸ ὑπάρχει στόφα, ὅπου θερμαίνονται τὰ πιάτα διὰ νὰ εἶνε ἕτοιμα διὰ τὴν λεπτεπίλεπτον διαδικασίαν τοῦ σερβιρίσματος. Ἀλήθεια, τί ἀφάνταστος σκηνοθεσία αὐτὴ τοῦ πλυσίματος τῶν πιάτων καὶ τῶν σερβίτσιων, καὶ πόσον ἀπροσδόκητος διὰ τὸ πολὺ Κοινόν! ΕΝΑ ΜΙΚΡΟΝ ΗΛΕΚΤΡΙΚΟΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΤΑ ΦΡΟΝΤΙΖΕΙ, ΔΙΟΤΙ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΠΕΡΙ ΧΙΛΙΑΔΩΝ ΠΙΑΤΩΝ, ΣΕΡΒΙΤΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΤΗΡΙΩΝ, ΠΟΥ ΜΟΝΟΝ ΜΙΑΝ ΦΟΡΑΝ ΤΗΝ ΗΜΕΡΑΝ ΕΠΙΤΡΕΠΕΤΑΙ ΝΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΟΥΝ, ἄλλως, μᾶς λέγει ὁ κ. Κατσάκης, δὲν μποροῦσι νὰ καθαρισθοῦν ὅπως πρέπει. Σειρὰ λοιπὸν ἀπὸ κάνουλες ζεστοῦ νεροῦ 120 βαθμῶν τὰ καταιονίζει διαδοχικὰ διὰ νὰ τὰ ξεπλύνῃ, νὰ τὰ πλύνῃ, νὰ τὰ ξαναπλύνῃ, νὰ τὰ γυαλοκοπήσῃ καὶ νὰ τὰ τοποθετήσῃ στὴ στόφα τοῦ «Μπαὶν-Μαρί» νὰ στεγνώσουν καὶ νὰ ζεσταθοῦν, χωρὶς εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν διαδρομὴν νὰ λαμβάνῃ μέρος τὸ ἀνθρώπινο χέρι καὶ πρὸ παντὸς ἡ πετσέτα ποὺ κρατάει.

Συνέχεια μ' αὐτὰ ὑπάρχουν, κάτω ἀπὸ τὴ σάλλα, διαμερίσματα διάφορα. Ἕνα γιὰ τὰ ἀσημένια σερβίτσια, ἄλλο γιὰ τὰ πάνινα καὶ μεταξωτὰ εἴδη, ἄλλο γιὰ τοὺς περσοναὺς τύπητες.

Περάπλευρα τώρα ὅλων αὐτῶν ἀποθῆκες τῶν μεταλλικῶν νερῶν, ἀποθῆκες τῶν κονσερβῶν καὶ τῶν ἀλλαντικῶν, ποὺ φτιάνει τὸ ἴδιο τὸ «Διεθνὲς», ὅπως τὰ βερύκοκα, τὰ ροδάκινα, τ' ἀχλάδια, τὶς ἀγκινάρες, τὸν ἀρακᾶ, τὰ σπαράγγια, τὶς μπάμιες, τὴ ντομάτα χυμό, τὴ λακέρδα, τὴ γλῶσσα σαλέ, τὰ μεσολογγίτικα πετάλια κ.λ.π. κ.λ.π. Ὅλα ἀπαστράπτοντα, μὲ ἄγρυπνον φρουρὰν ὑπευθύνων.

Πάρα πέρα ἄλλη ἀποθήκη γιὰ τὸ ὁλλανδέζικο βούτυρο, ποὺ χρησιμοποιεῖ ἀναγκαστικὰ τὸ κατάστημα, διότι τὸ ἰδικόν μας, τὸ φρέσκο, μὲ τὸ ἄρωμά του τὸ γνώριμον, ἡ ξένη πελατεία δὲν τὸ ἀνέχεται, ἀποκαλοῦσα τὸ ἄρωμα δυσοσμίαν ἀνυπόφορον. Ἄλλη ἀποθήκη φιλοξενεῖ τὰ τυριὰ ὅλης τῆς χρονιᾶς. Μὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλο διαμέρισμα ποὺ φιλοξενεῖ τὰ σερβίτσια τὰ ποκανοποιήσεως γιὰ τὰ προϊόντα τῆς ὑψηλῆς τέχνης του. Αὐτὴ εἶνε ἡ μεγάλη ὑπόθεσις τῆς ζωῆς του καὶ ὁ μεγάλος του καϋμός.

«Μὰ πῶς νὰ μὴν ἔχω λαχτάρα τοῦ τί θὰ γίνῃ; — μοὔλεγε — ἀφοῦ στὴν τελειότητα, γιατὶ διαφορετικ τὸ «Καλόφαγα σιμερα» τοῦ πελ του κινδυνεύει. Πῶς λοιπὸν νὰ μ ἀγωνιῶ ὅσο νὰ τελειώσῃ ἡ...μάχ ποὺ ἄρχισα ἀπὸ τὸ μεσημέρι κ συνεσώρευσε σὲ δυὸ ὧρες μέσα χ

Ἡ κεντρικὴ εἴσοδος τοῦ ἑστιατορίου τὸ «Διεθνὲς» ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σταδίου.

Μία ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς ἀπόψεις τῆς σάλλας τοῦ «Διεθνοῦς» ἐν ἀναμονῇ τῶν θαυμαστῶν τῆς κουζίνας του.

ξέρεις τί κινδύνους καὶ τρομάρες λιάδες πιᾶτα, σερβίτσια, κατσα λες, φρουτιέρες, τραπεζομάντ ἔχει τὸ φαΐ ὅσο νὰ φθάσῃ ὁ πελά της νὰ πῇ «καλόφαγα» ; Ἀκοῦστε καὶ μετρᾶτε : Δὲν φτάνει καθόλου νὰ εἶνε καλὴ ἡ ποιότης του καὶ νὰ μαγειρευθῇ καλά. Αὐτὰ, ἄλλως τε, εἶνε βασικά. Χρειάζονται ὅμως καὶ πολλὰ ἄλλα ὅσο νὰ εὐαριστηθῇ ὁ πελάτης. Εἶνε λιμπρὸ τὸ φαΐ, ἀλλὰ τὸ κακοσερβίρει τὸ γκαρσόνι, ἂς ποῦμε, τὸ βάζει δηλαδὴ σὲ κρύο πιάτο καὶ παγώνει ὡς ποὺ νὰ φτάσῃ, ἢ κατὰ λάθος ὁ βοηθὸς πέφτει πάνω στὴν καρέκλα τοῦ πελάτη, ἢ τὸν πατάει, ἢ ὁ πελάτης εἶνε φύσει ἀνυπόμονος, τὸ δὲ γκαρσόνι ἀργεῖ, ἢ εἶνε ἀπὸ τὸ σπίτι του κακόκεφος, ἢ τὸν φυσάει ἡ πόρτα. Ἀλλὰ ἐδῶ νὰ σταματήσουν. Ἡ πόρτα εἶνε τρισμέγιστος παράγων γιὰ κάθε δημόσιο κέντρο, σοὐδ' ἐπερισσότερο γιὰ ἕνα ἑστιατόριο. Καὶ τρεῖς στὴ γραμμὴ νὰ εἶνε, θὰ ἔλθῃ στιγμὴ ποὺ θὰ μείνουν καὶ οἱ τρεῖς ἀνοιγτές ! Μάλιστα. Τί φαγητὸ θὰ καταλάβῃ ἕνας πελάτης ποὺ κρυώνει; Ἀπαραίτητος λοιπὸν, κυριολεκτικὰ βασική ἡ περιστροφικὴ πόρτα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς ὅλα τὰ κέντρα διὰ νὰπιάσῃ μιὰ μεγ καλλιτεχνικὴ ἔντυνσι μὲ αὐ προσπάθεια ποὺ θὰ κρατήσῃ μιὰ κερὴ ζωή, ἐνῷ τὰ προϊόντα της ζοῦν μισὴ μόνον μέρα καὶ ἀρού ποστοῦν αὐστηρότατες καὶπολλὲς ρὲς ἄδικες ἢ καὶ ἐπιπόλαιες ἐξε σεις.

Ἄδικο λοιπὸν εἶχε ὁ Κινέζος λέῃ πὼς παίρνουν οἱ λευκοὶ ἐ φρὰ τὸ ζήτημα τοῦ φαγητοῦ, δίκηο πελώριο ὁ μέγας Ρισ ποὺ ἔλεγε πὼς τὶς μεγαλείτερες τυχίες τῆς διπλωματικῆς του ζ τὶς ὀφειλε στὸ...μαγείριό του!

Ο ΡΕΠΟΡΤΕ

αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1910 (π. 1917) προστέθηκε ένας ακόμα όροφος (εικ. 39 και 40). Στους πάνω ορόφους στεγάστηκαν τα γραφεία της εταιρίας(;) «Η Πρώτη» (εικ. 46 και 48), της ασφαλιστικής εταιρίας «Η Ανατολή» (εικ. 20, 46 και 48), της Μεταλλευτικής Ενώσεως Α.Ε. και των ελαστικών "Pirelli". Στο ισόγειο λειτούργησε το περίφημο εστιατόριο «Διεθνές», με την ιδιαίτερη «ιεροτελεστία γεύματος».[315] Σε ειδικό αφιέρωμα στον Τύπο της εποχής (εικ. 21) αναγράφεται:

«Στὴν πολυτελὴ σάλα μὲ τὸ ἀρτίστικο σχῆμα, τὰ χιονάτα τραπεζομάνδηλα, τὰ λουλούδια, τὴ μουσική, τὰ λαμπρὰ ἔπιπλα, τοὺς καθρέφτες καὶ τὴ θρησκευτικὴ γαλήνη, ποὺ φιλοξενεῖ τοὺς πελάτες, ὑπάρχει ἕνα ὁλόκληρο ἐργοστάσιο μὲ πολύπλοκο μηχανισμὸ ἀψόγου ἀκριβείας ...».

Το μέγαρο (ιδιοκτησία IV.1) στη γωνία Σταδίου 14 και Ομήρου, στα τέλη του 19ου αιώνα, κατεδαφίστηκε. Στη θέση του ορθώθηκε το μεγάλο εκλεκτικιστικό μέγαρο Μενάγια (ιδιοκτησία IV.2), που κατέλαβε όλο το οικόπεδο (εικ. 43 και 46).[316] Εκεί λειτούργησε, στις αρχές του αιώνα (1903), το ξενοδοχείο «Νέα Υόρκη» (εικ. 22). Το 1909, κατόπιν πλειστηριασμού, το κτήριο περιήλθε στον βιομήχανο Δημήτριο Καρέλλα. Στο Μέγαρο Καρέλλα πια, λειτούργησε από το 1912 το «μέγα» ξενοδοχείο «Πριγκιπικόν» (Grand Hôtel des Princes) (εικ. 24 και 46) και κατά τη δεκαετία του 1930 δύο ακόμα ξενοδοχεία: το «ἀριστούργημα τῆς ξενοδοχειακῆς τέχνης», το «Claridge» (εικ. 25), και «τὸ ἀριστοκρατικώτερον ξενοδοχεῖον τῶν Ἀθηνῶν μὲ ἐφαρμογὴν ὅλων τῶν συγχρόνων προόδων τῆς ξενοδοχειακῆς ἐπιστήμης», το «Ατλάντικ» (εικ. 23).[317] Στο ισόγειο, δεξιά, στεγάστηκε το κατάστημα οπτικών «Ράνιου» και αριστερά το γνωστό βιβλιοπωλείο του Μιχαήλ Σαλίβερου (εικ. 46).[318] Στο ίδιο κτήριο, επί της οδού Ομήρου, στεγάστηκε και το εστιατόριο «Άστυ», το οποίο είδε πολλές πνευματικές προσωπικότητες της Αθήνας. Εκεί σύχναζαν και συνήθιζαν να τρώνε τα μεσημέρια και τα βράδια, ποιητές, καλλιτέχνες του θεάτρου και διάφοροι λόγιοι.[319]

Την ίδια εποχή και η πλευρά της οδού Πανεπιστημίου έφθασε στην «οριστική» της πια μορφή (εικ. 44, 45 και 47). Στον αριθ. 25, μεταξύ της οικίας Ν. Ρούσσου (τέως Καμάρα, πρώην Μακκά) και της οικίας Παρρέν, το κενό οικόπεδο συμπληρώθηκε με μια νεοκλασική διώροφη διπλοκατοικία (ιδιοκτησία XII).[320] Η όψη της ήταν όμοια (ιδιοκτησία XI) με τη διπλανή της στον αριθ. 27. Στις δύο ιδιοκτησίες, που διέθεταν και δευτερεύοντα κτίσματα στο βάθος της αυλής, θα εγκατασταθούν, μέχρι την κατεδάφισή τους τη δεκαετία του 1930, πολλές και ποικίλες επαγγελματικές στέγες, εμπορικά καταστήματα, γραφεία, αποθήκες και χώροι ψυχαγωγίας.

Ο Ακαδημαϊκός και ιατρός Νικόλαος Λούρος το 1984, γέροντας πια, 86 ετών, βλέπει με τα μάτια της μνήμης του τον εαυτό του, σαν μικρό «αγοράκι 12 χρονῶν, μὲ κοντὸ ἀκόμα παντελονάκι καὶ ναυτικὰ ντυμένο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, νὰ τριγυρίζει στὴν Ἀθήνα τοῦ 1910». Θυμάται:

«Ἂν στρίψουμε τώρα στὴν ὁδὸν Ἐδουάρδου Λῶ, [ἀπὸ τὴ Σταδίου] … Ἀπέναντι ἦταν ἡ μονοκατοικία τοῦ καθηγητῆ τῆς χειρουργικῆς Κατερινόπουλου καὶ δίπλα τὸ κουρεῖο τοῦ Συράκου, ποὺ

ΜΕΓΑ
ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ Η „ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ"

Τὸ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Νέα Ὑόρκη» νέον καὶ μεγαλοπρεπέστατον ξενοδοχεῖον ἐπὶ πλῆ ὁδοῦ Σταδίου καὶ ἐναντι τῆς Βουλῆς εἰς τὴν νεόδμητον γωνιαίαν καὶ μεγαλοπρεπῆ οἰκίαν τοῦ κ. Μενάγια ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐπὶ καλαισθησίᾳ καὶ ἀναγνωρισμένῃ τιμιότητι καὶ ἱκανότητι Θεοδώρου Καλκούνη κατηρτίσθη μετὰ ἀξιοσημειώτους ἐπιστασίου καὶ πολυτελοῦς αἰθούσης ὑποδοχῆς, ἀναγνωστηρίου καὶ εὐρωπαϊκῶν λουτήρων.

Μὲ δωμάτια εὐήλια καὶ εὐάερα καλῶς ἐπιπλωμένα, δι' οἰκογενείας, αἴθουσας μεγαλοπρεπεῖς διὰ γάμους, μὲ ἀπαστράπτουσαν καθαριότητα μὲ ὑπηρεσίαν εὐρωπαϊκῶς κατηρτισμένην, ἀμιλλᾶται πρὸς τὰ καλλίτερα ξενοδοχεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ κ. Καλκούνης λαμβάνει τὴν τιμὴν νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν Σεβαστὴν καὶ πολυπληθῆ πελατείαν του ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ ταῖς ἐπαρχίαις ὅτι τὸ ξενοδοχεῖόν του ἤρχισε τὰς ἐργασίας του εἰς τὰς 15 μηνὸς Νοεμβρίου.

Εικ. 22. Διαφήμιση του ξενοδοχείου «Νέα Υόρκη» στην εφημερίδα *Σκριπ*, φύλλο 5.11.1903. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

HOTEL
ATLANTIC
14 ὁδὸς Σταδίου 14
ΕΝΑΝΤΙ ΒΟΥΛΗΣ

Τὸ ἀριστοκρατικώτερον Ξενοδοχεῖον τῶν Ἀθηνῶν μὲ ἐφαρμογὴν ὅλων τῶν συγχρόνων προόδων τῆς ξενοδοχειακῆς ἐπιστήμης.

ΑΤΛΑΝΤΙΚ
Τὸ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ τοῦ 1935
ΤΙΜΑΙ ΛΟΓΙΚΑΙ
Τηλέφ. 26-031.

Εικ. 23. Διαφήμιση του ξενοδοχείου «Ατλάντικ», στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα*, φύλλο 19.12.1934. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

ΠΡΙΓΚΗΠΙΚΟΝ
ΜΕΓΑ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ
Ὁδὸς Σταδίου ἔναντι Βουλῆς
ΜΕΓΑΡΟΝ Δ. ΚΑΡΕΛΛΑ

Ἤρχεται τῶν ἐργασιῶν του ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου ἐ. ἔ. ὑπὸ τὴν εὐδόκιμον διεύθυνσιν τῶν εἰδικωτάτων κ.κ. Γεωργίου Κοτσονίκα καὶ ἀδελφοῦ. Πολυτελεστάτη καινουργὴς ἐπίπλωσις, φωτισμὸς ἄπλετος, μεγάλη αἴθουσα μετὰ κλειδοκυμβάλου τελευταίου συστήματος, λουτρὰ εὐρωπαϊκά, ἠλεκτρικὸς ἀνελκυστὴρ (Assenseur) ὑπηρεσία προθυμοτάτη καὶ πᾶν ὅ,τι συντελεῖ εἰς τὴν ἀνετωτέραν καὶ πλέον εὐχαρίστου διαμονὴν τῶν κ.κ. πελατῶν αὐτοῦ προώρισται νὰ καταστῇ τὸ ἐκλεκτότερον καὶ ἀπολαυστικώτερον ξενοδοχεῖον τῶν Ἀθηνῶν.

Ὡσαύτως λειτουργεῖ καὶ τέλειον ἐστιατόριον.

Εικ. 24. Διαφήμιση του ξενοδοχείου «Πριγκηπικόν», στην εφημερίδα *Εμπρός*, φύλλο 19.8.1912. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

HOTEL CLARIDGE

Σταδίου 11 ΤΗΛ. 26.031. Ἔναντι Βουλῆς

Τὸ ἀριστούργημα τῆς ξενοδοχειακῆς τέχνης. Ἕνα ἵδρυμα πραγματικῶς ἀνωτέρου πολιτισμοῦ. Μαρμαρόκτιστον ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν.
Ἐπίπλωσις Appartements Luxe μὲ ἀνετωτάτη ἐπίπλωσιν καὶ μὲ λαμπρὰ ἀποκλειστικῆς χρήσεως.
Κυρίαρχα ἐνωτικὰ τοιοῦτος ἐπιπλωμένα, πληροῦντα πλῆρες τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς, μὲ ἁπλοῦν τὰ Comforts καὶ ἐπιλεκτὸν λουτρὸν ἑκάστου.
Ἀξιοσημείωτον μὲ ὅ,τι ἀριστουργηματικῶν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ σύγχρονος ἐπιπλοποιία.
Διάκοσμος προκαλῶν τὸν αἰθέριον θωμισμόν. Φωτισμὸς ἄπλετος. Θέρμανσις ἐσωθέν. Ἀτμισμὸς πλήρης.
Ἐπιμελὴς γλωσσοκιλάϊς. Ἐνετικὸς καὶ προθυμοτάτη.
ΠΡΩΤΟ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ. Τιμαὶ λογικαί
Τηλ. 26.031. Τηλ. Δ/σις CLAROTEL

Εικ. 25. Διαφήμιση του ξενοδοχείου "Claridge", στην εφημερίδα *Εστία*, φύλλο 15.10.1934. Πηγή: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

είχε γεμίσει τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν κολώνια του. Καὶ δίπλα τὸ ἀρχαιοπωλεῖο τοῦ Θεοφύλη. Στὴ γωνία Πανεπιστημίου ἀριστερὰ, τὸ πραγματικὸ παλάτι τοῦ Σερπιέρη, μὲ τὶς πολλὲς διακοσμήσεις καὶ τὰ ἀτέλειωτα σαλόνια.

»Στὴν ἀπέναντι γωνία Πανεπιστημίου τὸ καφενεῖο τοῦ Πετρίτση, ὅπου ὁ κόσμος περίμενε τὸ τραὰμ γιὰ τὰ Φάληρα. Δίπλα στοῦ Πετρίτση ἡ στενὴ μονοκατοικία τοῦ δημοσιογράφου Παρρέν, συζύγου τῆς περίφημης Καλλιρρόης, ποὺ, μαζὶ μὲ τὴν Ἄννα Τριανταφυλλίδη καὶ τὴ μητέρα μου, ἵδρυσε τὸ Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων». Και συνεχίζει:

«Περνώντας τώρα στὸ ἀπέναντι ἀριστερό πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Σταδίου καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ γωνιακὸ κατάστημα τῶν πιάνων τοῦ Καζάζη, στὴ σημερινὴ περιοχὴ τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, εἴχαμε νὰ σταθοῦμε στὸ τότε μεγάλο ἀνθοπωλεῖο τοῦ Τσούτσου, ποὺ πουλοῦσε καὶ ψάθινα ἔπιπλα γιὰ τοὺς κήπους καὶ διαφήμιζε πὼς "γάμος δίχως Τσοῦτσο δὲ γίνεται". Συνέχεια πιὸ πέρα τὸ καινούργιο τότε ἑστιατόριο "Τὸ Διεθνές", ποὺ προσπαθοῦσε νὰ συναγωνιστεῖ τὸν ἀσυναγώνιστο "Ἀβέρωφ", ἱστορικὸ ἑστιατόριο ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Παλιὰ Βουλή, μὲ μεγάλη κοινοβουλευτικὴ πελατεία. ...»

Πρὶν προχωρήσει στὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Σταδίου, τὸ ἀγοράκι θὰ πεταχτεῖ στὴν ὁδὸν Πανεπιστημίου, δίπλα στὸ σπίτι τῆς Παρρέν ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, γιὰ νὰ θαυμάσει σὲ κάπως ὑψωμένο ἐπίπεδο τὸ θαυμάσιο νεοκλασικὸ μονώροφο παλατάκι τοῦ Καμάρα μέσα σ' ἕνα ἀνθόσπαρτο κῆπο».[321]

Το 1928 η νεοϊδρυθείσα Τράπεζα της Ελλάδος, σε αναζήτηση στέγης, αγόρασε τα πρώτα κτήρια του οικοδομικού τετραγώνου (ιδιοκτησίες I, II και XII) στην πλευρά της Πανεπιστημίου (εικ. 53 και 56). Μέσα στα επόμενα χρόνια προέβη στην κατεδάφισή τους (εικ. 51) προκειμένου να ανεγείρει το νέο της Μέγαρο.[322]

Η «εκ θεμελίων» ανασκόπηση του χώρου μέσα στον χρόνο ολοκληρώνεται με τις αεροφωτογραφίες (εικ. 50 και 52) των αρχών της δεκαετίας του 1930. Στο οικόπεδο της Πανεπιστημίου και Ομήρου (ιδιοκτησία Ι) φαίνεται να έχουν ξεκινήσει οι εργασίες θεμελίωσης του κτηρίου για το Μέγαρο της Τράπεζας της Ελλάδος. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών βρέθηκαν και τα 43 αρχαία αντικείμενα που παρουσιάστηκαν στο πρώτο μέρος της ανά χείρας έκδοσης.[323]

Το οικοδομικό τετράγωνο 15 αποτελεί ένα πολεοδομικό και ιστορικό παλίμψηστο, όπου από την αρχαιότητα έως σήμερα «γράφηκαν» και «σβήστηκαν» και «ξαναγράφηκαν» ανθρώπινα δημιουργήματα με διαφορετικές κάθε φορά χρήσεις, μικρές ψηφίδες Ιστορίας. Την τελευταία του «γραφή» δέχθηκε με το σύγχρονο Μέγαρο της Τράπεζας της Ελλάδος που φέρει σήμερα τον αριθ. 21 επί της Πανεπιστημίου/Ελευθερίου Βενιζέλου.[324]

Τα εγκαίνια του κτηρίου έγιναν με κάθε επισημότητα, παρουσία όλης της πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ηγεσίας της χώρας, στις 4 Απριλίου 1938. Την επόμενη μέρα των εγκαινίων ο Τύπος έγραψε[325] (εικ. 26):

«Ἀληθινὸ ἀρχαϊκὸ μνημεῖο, δυνάμενο νὰ ἐπιδειχθῇ παράπλευρα εἰς τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς τὰ περίλαμπρα δημιουργήματα ποὺ κοσμοῦν τὰς Ἀθήνας, τὸ νέο μεγαλοπρεπὲς μέγαρο τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, στολίζει πιὰ καὶ αὐτό, ἐξ ὁλοκλήρου σχεδὸν ἀποπερατωμένο, τὴν πρωτεύουσα. Ἐπίσημοι, πλῆθος ἐπισκεπτῶν, καὶ ὁ ἀναρίθμητος κόσμος τῶν συναλλασσομένων, ποὺ ἀπεθαύμαζαν ἕως τώρα, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους, τὴν ἐπιβλητικὴ ἐμφάνισι τοῦ ἐξωτερικοῦ του μόνο, εἶχαν χθὲς, ὁπότε ἤρχισε ἡ λειτουργία του, τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουν μὲ θαυμασμὸ ὅλην του τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀρτιότητα καὶ τὴν ἀπαράμιλλη αἰσθητικὴν ἐμφάνισί του, ποὺ ἀποπνέουν Ἑλλάδα καὶ μόνο Ἑλλάδα.

Τίποτε τὸ ξενικό, τίποτε τὸ «δανεικὸ» καὶ τὸ «κλεμένο». Πάμφωτο, πρόσχαρο, ἄνετο, — πρὸ παντὸς ἄνετο — τὸ νέο μέγαρο τῆς Τραπέζης, ἡ ὁποία ἀφουκτιοῦσε ἕως τώρα εἰς τὸ ἀνεπαρκέστατο παλαιό της κτίριο, ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ἑλληνικοῦ ρυθμοῦ, μὲ τὴν ἐπιβλητικήν του ἁπλότητα, ποὺ συμβιβάζει ἐν τούτοις, καὶ περιλαμβάνει, μὲ μιὰν ἀξιοθαύμαστη αἰσθητικὴν ἐνότητα, κάθε μοντέρνα τελειότητα καὶ σύγχρονη ἄνεσι.

Ἂς τὸ ἰδοῦμε ὅμως λεπτομερέστερα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ ὑπόγειά του. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ τῆς διαδρομῆς δὲν ἐπιβάλλεται μόνο ἀπὸ τὸ ὅτι ἐκεῖ εὑρίσκονται τὰ ἀπαραγέλαυτα θεμέλια ποὺ στηρίζουν τὸ ὀγκῶδες οἰκοδόμημα. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἐκεῖ στηρίζεται, μέχρις ἑνὸς σημείου ἡ ζωὴ — τοὐλάχιστον ἡ οἰκονομικὴ — τῆς Ἑλλάδος ὁλοκλήρου. Διότι δὲν εἶνε ἄγνωστο πὼς εἰς τὰ ἀνήλια βάθη τῶν ὑπογείων τοῦ νέου κτιρίου, μακρυὰ ἀπὸ βάσκανα μάτια, φυλάσσεται ὁ χρυσὸς τοῦ ἐκδοτικοῦ μας ἱδρύματος,ὁ δημόσιος θησαυρός ,ιας δηλαδή : Τὰ ἀσήκωτα «τοῦβλα» τοῦ χρυσοῦ, αἱ «ράβδοι» ποὺ ἀστραποβολοῦν, τὰ χρυσᾶ νομίσματα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὰ χαρτονομίσματα τοῦ ἀποθεματικοῦ τῆς Τραπέζης... ὀλίγα τινὰ διεκατομμύρια εἰς τὸ σύνολο. Διὰ νὰ τὰ αἰσθανθῆτε ὅλα αὐτὰ — νὰ τὰ ἰδῆτε ἀπὸ κοντὰ καὶ νὰ τὰ φαύσετε εἶνε κάπως δύσκολο — πάρτε βαθειὰν ἀνάσα, ὁπλισθῆτε μὲ ψυχραιμίαν πολλὴν, πείσατε τὸν ἑαυτόν σας ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο περὶ τῆς ματαιότητος τῶν ἐγκοσμίων καὶ... κατηφορήσετε.

Εἰς βάθος δώδεκα ὁλοκλήρων μέτρων κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους θὰ εὑρεθῆτε, φθάνοντες εἰς τὰ θησαυροφυλάκια. Διὰ νὰ τὰ προσεγγίσετε ὅμως πρέπει ἀπαραίτητα νὰ ἔχετε μαζί σας ἐμπειρον ὁδηγό. Διότι τὸ συγκρότημα τῶν θησαυροφυλακίων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα σύγχρονο λαβύρινθο, περισσότερο δαιδαλῶδη καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς μυθολογίας. Ὀκτὼ ἐπάλληλοι κύκλοι ποὺ ὁλοένα μικραίνουν, περιβάλλουν τὴν φυλακὴν τοῦ παντοδυνάμου μετάλλου. Ὀκτὼ ἀδιαπέραστα τοιχώματα δηλαδή, κατασκευασμένα ἀπὸ μπετὸν καὶ χάλυβα, ποὺ τὸ πάθος καθενὸς προσεγγίζει τὸ ἕνα μέτρο. Μεταξὺ τοῦ κάθε τοιχώματος ὑπάρχει διάδρομος ἀρκετὰ εὐρὺς, τόσο ποὺ νὰ κυκλοφοροῦν μὲ ἄνεσι ὁπωσδήποτε, οἱ ὡπλισμένοι φύλακες τοῦ θησαυροῦ τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν θέσι τους μποροῦν νὰ παρακολουθήσουν ἐξαίρετα τὴν κίνησι τῶν διαδρόμων. Διότι, κοντὰ εἰς τὶς ἀπειράριθμες ἄλλες τελειότητες τῶν νέων θησαυροφυλακίων τῆς Ἐκδοτικῆς, τὰ ὁποῖα εἶνε καλύτερα καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Τραπέζης τῆς Ἀγγλίας καὶ τῶν μεγάλων Ἀμερικανικῶν Τραπεζῶν, ὑπάρχει καὶ αὐτή : Ἡλεκτρικὰ κουμπιὰ τὰ ὁποῖα εἶνε συνδεδεμένα μὲ εἰδικὰ κάτοπτρα, ὅταν πιεσθοῦν καταλλήλως, παρουσιάζουν εἰς τὰ κάτοπτρα αὐτὰ, ὅλην τὴν κίνησι τῶν διαδρόμων καὶ ἔτσι οἱ φύλακες μποροῦν σὲ κάθε στιγμὴ νὰ παρακολουθοῦν ἀπὸ τὴν θέσι τους ἐὰν τυχὸν ἐμπήκαν εἰς τὰ ἄδυτα τῆς Τραπέζης ἐπικίνδυνοι ποντικοί. Πρᾶγμα ἐντελῶς ἀδύνατο ὅμως, διότι, οἱ ἐπιχειρηματίαι τῶν πέντε δακτύλων ποὺ θὰ ἐφιλοδοξοῦσαν νὰ ἔλθουν «βίζ-ά-βι» μὲ τὸ χρυσάφι τῆς Τραπέζης θὰ εἶχαν καὶ ἄλλες δυσχέρειες νὰ ἀντιμετωπίσουν. Διότι τὰ θησαυροφυλάκια εὑρίσκονται στὴν «καρδιὰ» τῶν ὀκτὼ τοιχωμάτων καὶ θὰ ἔπρεπε ἑπομένως νὰ τὰ τρυπήσουν μόνο, ὅπως ἕνα τῆς ἀνταλλαγῆς ἐφθαρμένων χαρτονομισμάτων.

Ἡ συνολικὴ ἐμφάνισις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κτιρίου συμπληρώνει τὸν θαυμασμό: Μὲ μάρμαρα ποικιλόχρωμα — μάρμαρα τῆς Πεντέλης, τῆς Σκύρου, τῆς Χίου, τῆς Τήνου, τῆς Μυτιλήνης — ἔχει ἐπενδυθῆ ὁλόκληρο, ψηφιδωτὰ δὲ ἔξοχα, ἀποτελοῦν σὲ πολλὰ σημεῖα τὸν ὡραῖο διάκοσμό του.

Ἡ ἀξία του δύσκολο εἶνε ν' ἀποτιμηθῇ : Διακόσια δέκα ἑκατομμύρια ἐστοίχισε εἰς τὴν Τράπεζα, ἡ ὁποία ἐβδομήντα μόνο ἑκατομμύρια ἐπλήρωσε γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν ἀπεράντων οἰκοπέδων.

Σ. ΓΕΡΑΝΗΣ

ΤΑ ΧΘΕΣΙΝΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ

Τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου κτιρίου τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἐτελέσθησαν χθὲς τὴν 11ην π. μ. μὲ κάθε ἐπισημότητα. Παρέστησαν εἰς αὐτὰ ὁ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως κ. Μεταξᾶς, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν κ. Ἀποστολίδης, ὁ διοικητὴς τῆς Τραπέζης κ. Τσουδερὸς καὶ οἱ ὑποδιοικηταὶ κ. κ. Βαρβαρέσος καὶ Μαντζαβίνος, οἱ γενικοὶ διευθυνταὶ τῶν ἄλλων τραπεζιτικῶν ἱδρυμάτων, καθὼς καὶ ἅπαντες οἱ διευθυνταὶ καὶ προϊστάμενοι τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ ἁγιασμὸς ἐψάλη εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ συμβουλίου τῆς Τραπέζης, χοροστατοῦντος τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν κ. Χρυσοστόμου.

Μετὰ τὸν ἁγιασμὸν, οἱ ἐπίσημοι συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν παράπλευρον αἴθουσαν, ὅπου προσεφέρθησαν ἀναψυκτικά, ἀκολούθως δὲ περιῆλθον ἐπὶ πολλὴν ὥραν τὰ διάφορα διαμερίσματα τοῦ κτιρίου.

***

Κοντὰ στὸ φρούριο τοῦ θησαυροῦ, εἶνε τὸ φρούριο τῶν ἀνθρώπων : "Ἕνα ἀπέραντο ἀντιαεροπορικὸ καταφύγιο, ἱκανὸ νὰ προφυλάξῃ μὲ τὴν χωρητικότητα καὶ τὴν τελειότητά του χιλιάδες ἀνθρώπων στὴν περίπτωσι ἐχθρικῆς ἀεροπορικῆς ἐπιδρομῆς. Δύο ἄλλοι «δρόφοι» ὅπου εἶνε στεγασμένοι αἱ ταμιακαὶ ὑπηρεσίαι τῆς Τραπέζης, ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ ἐργαζόμενοι, κλείνουν τὸ βαθύτατο ὑπόγειο τμῆμα τοῦ νέου κτιρίου.

Ἀπ' ἐκεῖ κι' ὕστερα ἀνατέλλει ὁ ἥλιος καὶ τὸ φῶς, ἅπλετα ὁμολογουμένως. Μιὰ ἀπέραντη αἴθουσα συναλλαγῶν, μήκους 75 μέτρων καὶ πλάτους 40, ἐξανοίγεται εἰς τὰ μάτια τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὴν Τράπεζαν ἀπὸ τὴν μεγαλοπρεπῆ κεντρικὴν της εἴσοδο τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου. Πανύψηλοι ἀρχαϊκοὶ κίονες ποὺ καταλήγουν σὲ λεπτοδουλευτὰ κιονόκρανα, ὑψώνονται τριγύρω. Στὸ βάθος καὶ εἰς τὶς δύο ἑκατέρωθεν πλευρὲς αἱ ὑπηρεσίαι τῶν συναλλαγῶν, ποὺ ἠρχισαν ἀπὸ χθὲς τὴν πολύβουη ἐργασία τους, μὲ ἕνα ἐνδιαφέον τα νεωτερισμό : Κάθε ὑπηρεσία, ἀπέκτησε τὸ ταμεῖο της, εἰς τὸ ὁποῖο ὁ συναλλασσόμενος ὁλοκληρώνει τὶς δοσοληψίες του μὲ τὴν Τράπεζα, ἀντὶ νὰ σπεύδῃ εἰς τὰ κοινὰ ταμεῖα ποὺ ἦσαν συγκεντρωμένα ἕως τώρα. Γενικὰ ταμεῖα, ὑπάρχουν ὡρισμένα μόνο, ὅπως ἕνα τῆς ἀνταλλαγῆς ἐφθαρμένων χαρτονομισμάτων.

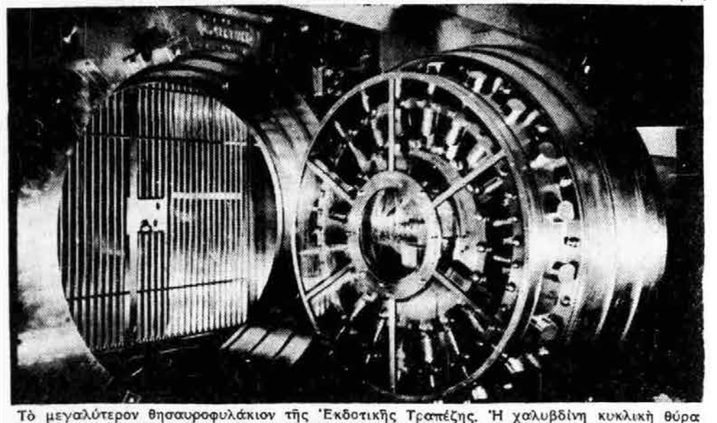
ΒΛΕΠΕ ΣΥΝΕΧΕΙΑΝ
ΕΙΣ ΤΗΝ 5ην ΣΕΛΙΔΑ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΠΙΣΤΩΤΙΚΟΝ ΜΑΣ ΙΔΡΥΜΑ

ΕΚΕΙ ΟΠΟΥ ΦΥΛΑΣΣΕΤΑΙ Ο ΧΡΥΣΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΝΕΟΝ ΚΤΙΡΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ

ΤΑ ΘΗΣΑΥΡΟΦΥΛΑΚΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΝΕΡΟ !

Τὸ μεγαλύτερον θησαυροφυλάκιον τῆς Ἐκδοτικῆς Τραπέζης. Ἡ χαλυβδίνη κυκλικὴ θύρα του, δίδει μίαν εἰκόνα τοῦ καταπληκτικοῦ καὶ δαιδαλώδους μηχανισμοῦ του, ὁ ὁποῖος τίθεται εἰς κίνησιν μὲ ἠλεκτρισμόν.

ΤΟ ΝΕΟΝ ΚΤΙΡΙΟΝ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

(Συνέχεια ἐκ τῆς 1ης σελίδος)

ΑΠΩΛΕΙΑ ΚΛΕΙΔΙΩΝ

Ἀπωλέσθησαν ἐντὸς ταξὶ ἡ καθ' ὁδὸν διάφορα κλειδιὰ ἐντὸς δερματίνου καλύμματος χρώματος ἐρυθροῦ καὶ μαύρου μὲ φερμουὰρ ε'Ἐκλὲρ». Ὁ εὑρὼν παρακαλεῖται νὰ τὰ προσκομίσῃ εἰς τὴν Ἑταιρίαν ΜΟΡΣΟΝ Πατησίων 38α καὶ ἀμειφθήσεται δεόντως.

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΑΕΡΙΟΦΩΤΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

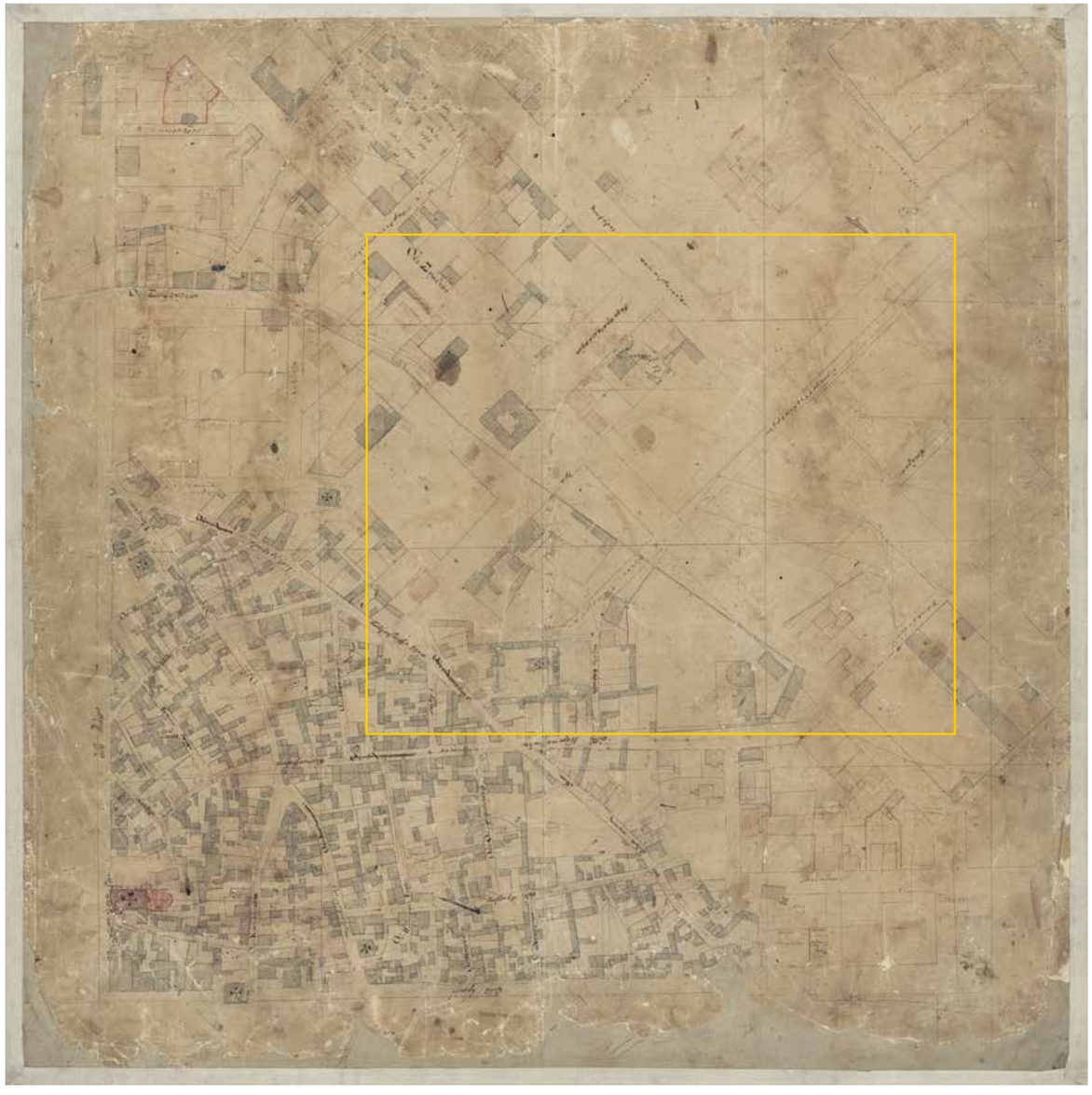
Ἀποτελέσματα τῶν δοκιμῶν τῆς θερμαντικῆς δυνάμεως τοῦ ἀεριόφωτος τῶν γενομένων ἐν τοῖς ἐπισήμοις ἐργαστηρίοις ἀπὸ τῆς 28ης Μαρτίου μέχρι τῆς 2ας Ἀπριλίου 1938.

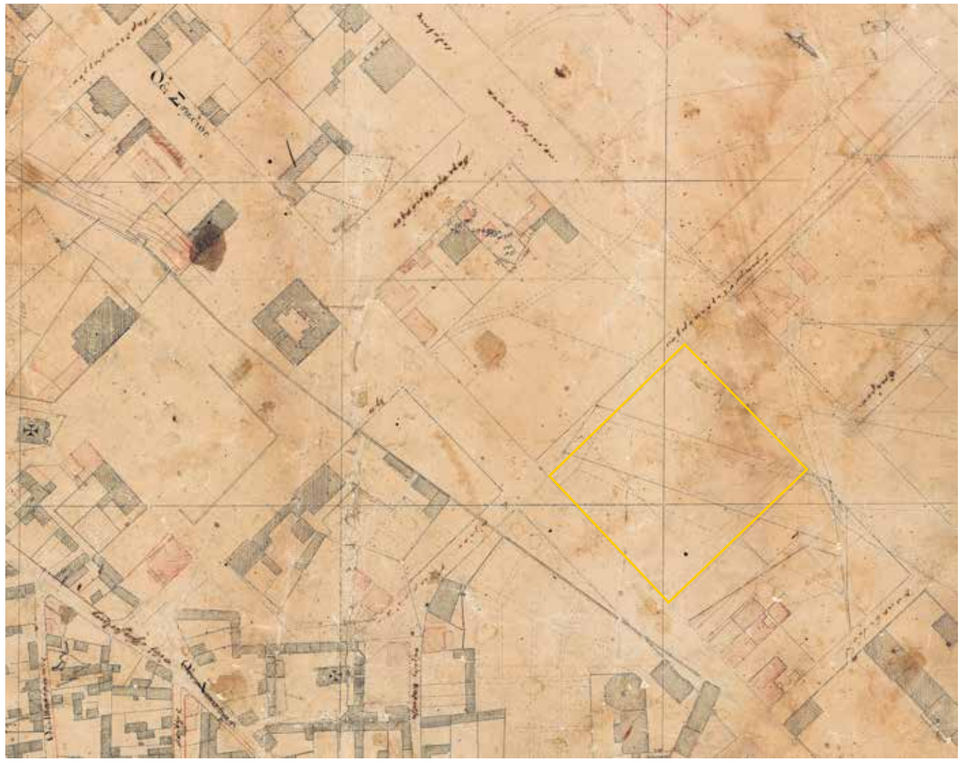
Ἐπίσημος θερμαντικὴ δύναμις 4.800 θερμίδες:

Τὴν	28 Μαρτίου.....	θερμίδες	4964
»	29 »	»	4819
»	30 »	»	4903
»	31 »	»	4891
»	1 Ἀπριλίου	»	4921
2	2 »	»	4933

(Ἐκ τῆς Διευθύνσεως)

ΔΙΑ ΚΥΡΙΑΣ εὐκαιρίαι. Κομπιναζὸν μεταξωτὰ τῶν 240 δρ. 128. Κάλτσες μεταξωτὲς τῶν 80 δρχ. 58. Μπλοῦζες μεταξωτὲς δρ. 155. Βουλῆς 5. Πρῶτο πάτωμα. Γραφεῖον Νο 1.

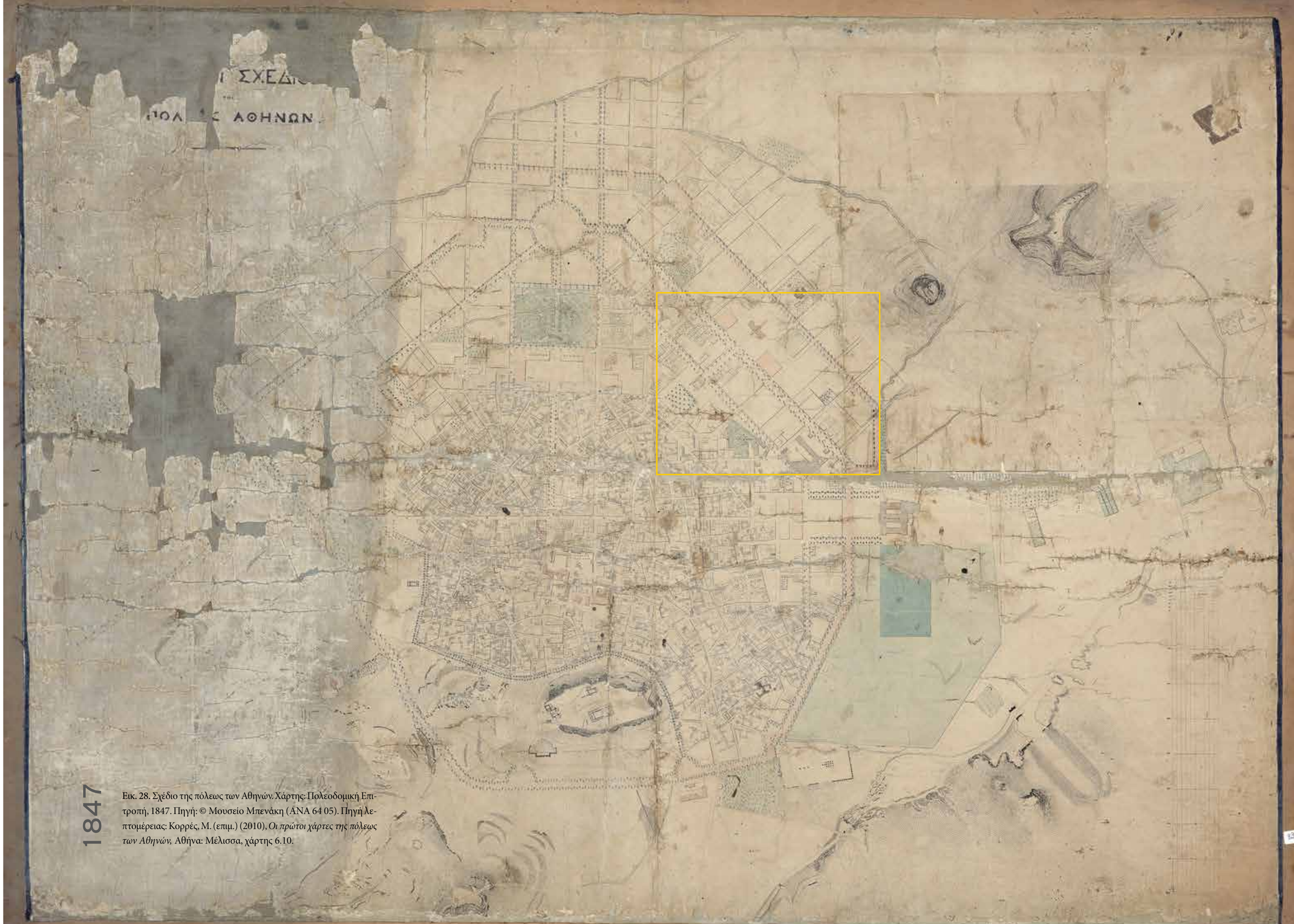

1836

Εικ. 27. Η βορειοανατολική περιοχή των Αθηνών. Χάρτης: Friedrich Stauffert, 1836. Πηγή: © Μουσείο Μπενάκη (ANA 64 02). Πηγή λεπτομέρειας: Κορρές, Μ. (επιμ.) (2010), *Οι πρώτοι χάρτες της πόλεως των Αθηνών*, Αθήνα: Μέλισσα, χάρτης 6.5.

Λεπτομέρεια.
Αποτυπώνεται για πρώτη φορά το οικοδομικό τετράγωνο 15 της Τράπεζας της Ελλάδος. Αναγράφονται τα ονόματα των οδών που το περιβάλλουν: λεωφόρος Πανεπιστημίου, Ομήρου, οδός Σταδίου και Τυφλοκομείου (αργότερα Οφθαλμιατρείου, σημερινή Εδουάρδου Λω). Αποτυπώνονται το τείχος του Χασεκή, οι Βασιλικοί Στάβλοι, η οικία Κοντόσταυλου και ο Βυζαντινός Ναός του Αγίου Γεωργίου του Καρύκη. Η συνέχεια της οδού Τυφλοκομείου φέρει το όνομα «Αγίου Γεωργίου».

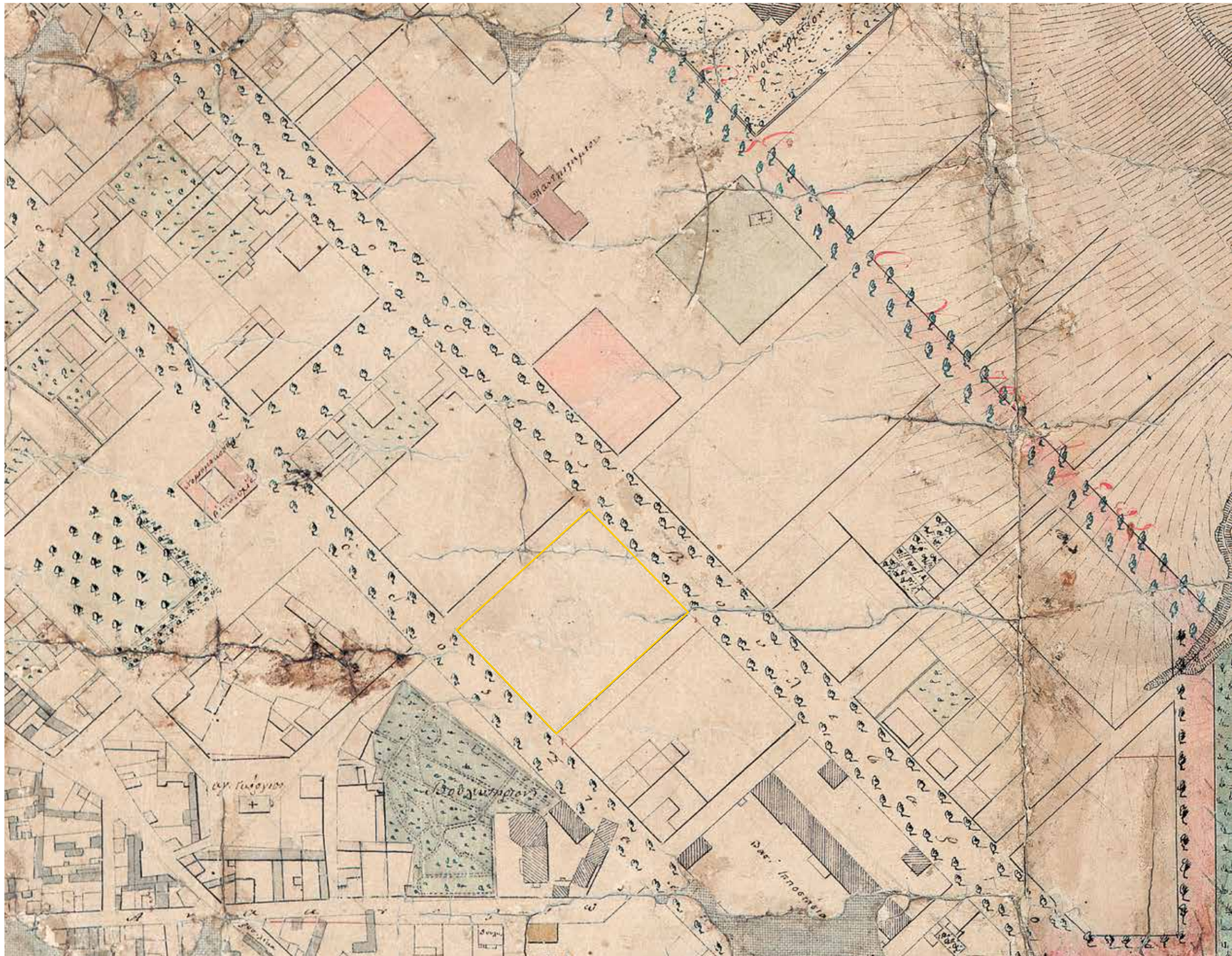
1847

Εικ. 28. Σχέδιο της πόλεως των Αθηνών. Χάρτης: Πολεοδομική Επιτροπή, 1847. Πηγή: © Μουσείο Μπενάκη (ΑΝΑ 64 05). Πηγή λεπτομέρειας: Κορρές, Μ. (επιμ.) (2010), *Οι πρώτοι χάρτες της πόλεως των Αθηνών,* Αθήνα: Μέλισσα, χάρτης 6.10.

1847

Λεπτομέρεια εικ. 28.

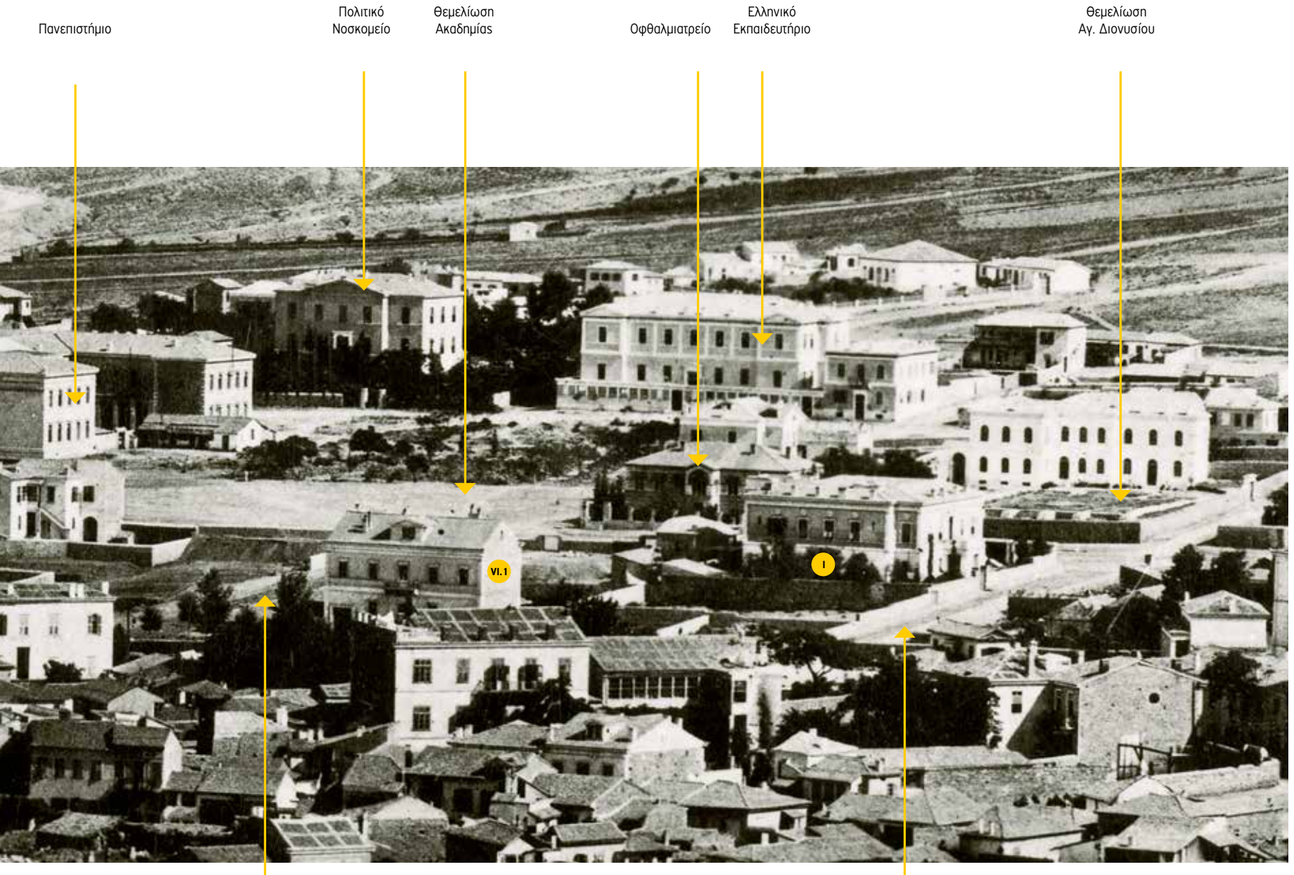
Η βορειοανατολική περιοχή των Αθηνών. Αποτυπώνεται το οικοδομικό τετράγωνο 15 χωρίς να σημειώνονται τα ονόματα των οδών που το περιβάλλουν. Επί της οδού Ακαδημίας μια κόκκινη γραμμή και έντονα αραιά κόκκινα γράμματα αποδίδουν το «ὅριον ἄστεως». Κατά μήκος των οδών Σταδίου, Πανεπιστημίου και Ακαδημίας εμφανίζεται η προβλεπόμενη δενδροφύτευση. Η αραιοκατοικημένη βορειοανατολική περιοχή στο άκρο της πόλης αποτέλεσε αγαπητό χώρο περιπάτου. Στη σημερινή πλατεία Κλαυθμώνος αποτυπώνονται το «Νομισματοκοπείο/Αστυνομία» και ο κήπος του. Διακρίνονται επίσης οι Βασιλικοί Στάβλοι («Βασ. Ιπποστάσια») στο σημερινό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, τα κτήρια και οι κήποι της οικίας Κοντόσταυλου («Βουλευτήριον») και των άλλων ολιγάριθμων κατοικιών στα παρακείμενα τετράγωνα.

π. 1859

Εικ. 29. Γενική άποψη της Αθήνας από την Ακρόπολη. Φωτογραφία: Gabriel de Rumine, π. 1859. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

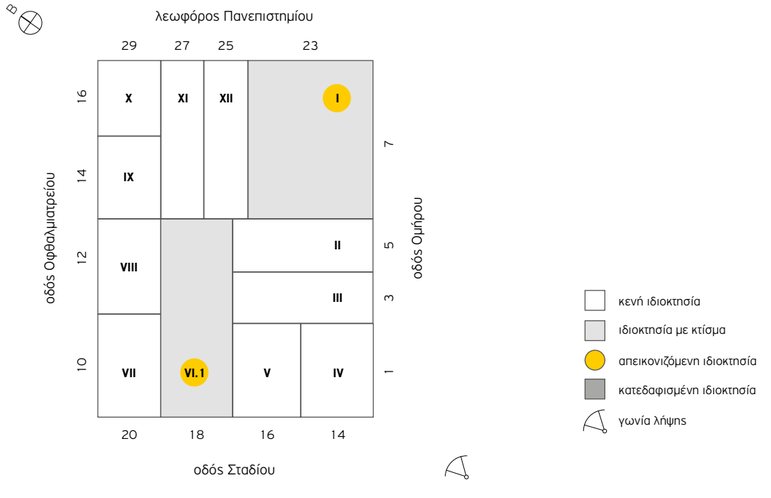

π. 1859

Λεπτομέρεια εικ. 29.

Επί της οδού Ακαδημίας, πίσω αριστερά, εικονίζεται το Πολιτικό Νοσοκομείο (σήμερα Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων) χωρίς τις πλευρικές του πτέρυγες· δίπλα του το κτήριο του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου (σήμερα Κτήριο «Κωστής Παλαμάς»). Διακρίνονται, επί της λεωφόρου Πανεπιστήμιου, το Πανεπιστήμιο, το οικόπεδο όπου θα κτιστεί η Ακαδημία, το Οφθαλμιατρείο (πριν από την προσθήκη του επάνω ορόφου) και η θεμελίωση του Καθολικού Ναού του Αγίου Διονυσίου.

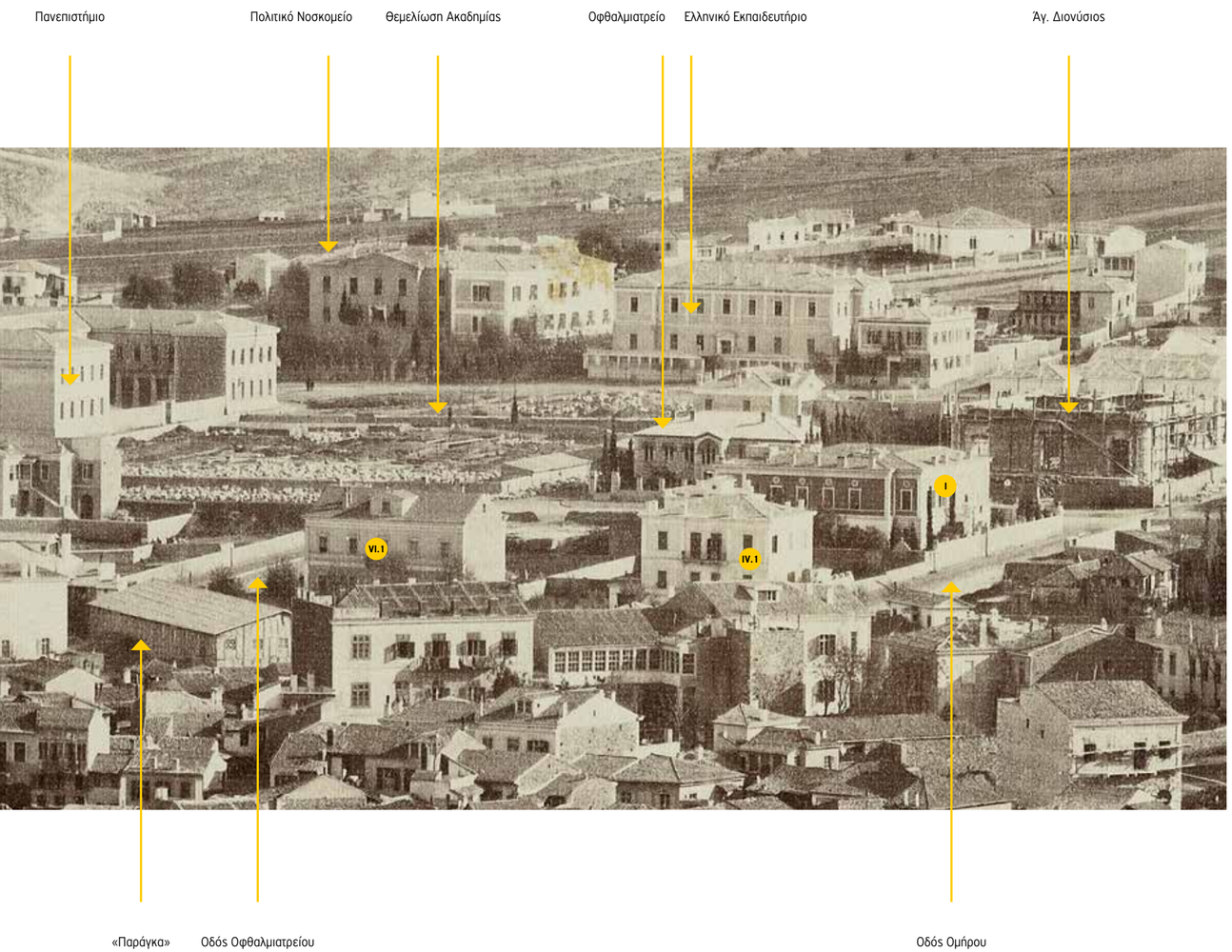
Στα δεξιά διακρίνεται το κατώτερο τμήμα της οδού Ομήρου από το ύψος της οδού Ακαδημίας μέχρι τη Σταδίου. Το οικοδομικό τετράγωνο 15 είναι περιφραγμένο με χαμηλό περίβολο και χωρισμένο σε οικόπεδα. Διακρίνονται δύο μόνο μέγαρα, περιβαλλόμενα από κατάφυτους κήπους: το πρώτο (ιδιοκτησία Ι), στη γωνία Πανεπιστημίου και Ομήρου, υπήρξε ιδιοκτησία του Γεωργίου Μακκά, αρχίατρου του Γεωργίου Α΄, και το δεύτερο (ιδιοκτησία VI.1), επί της οδού Σταδίου, του Σπύρου Μήλιου.

π. 1860

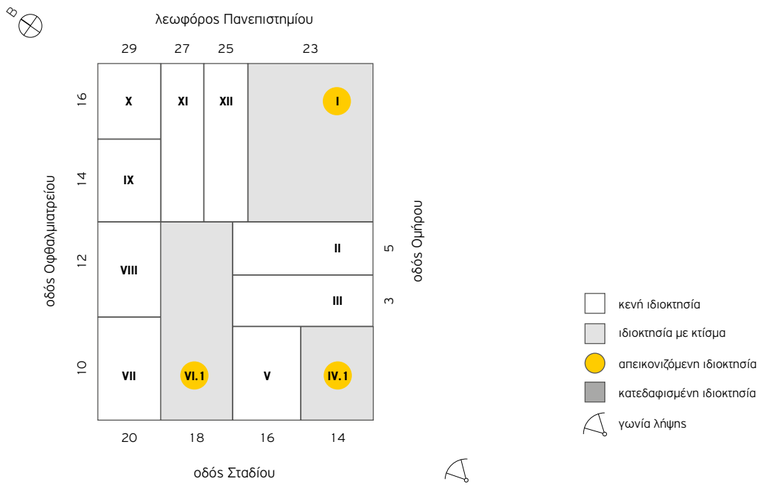
Εικ. 30. Γενική άποψη της Αθήνας από τη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης, π. 1860. Φωτογραφία: Δημήτριος Κωνσταντίνου. Πηγή: Royal Collection Trust / © Her Majesty Queen Elizabeth II 2019, image RCIN 2700808.

π. 1860

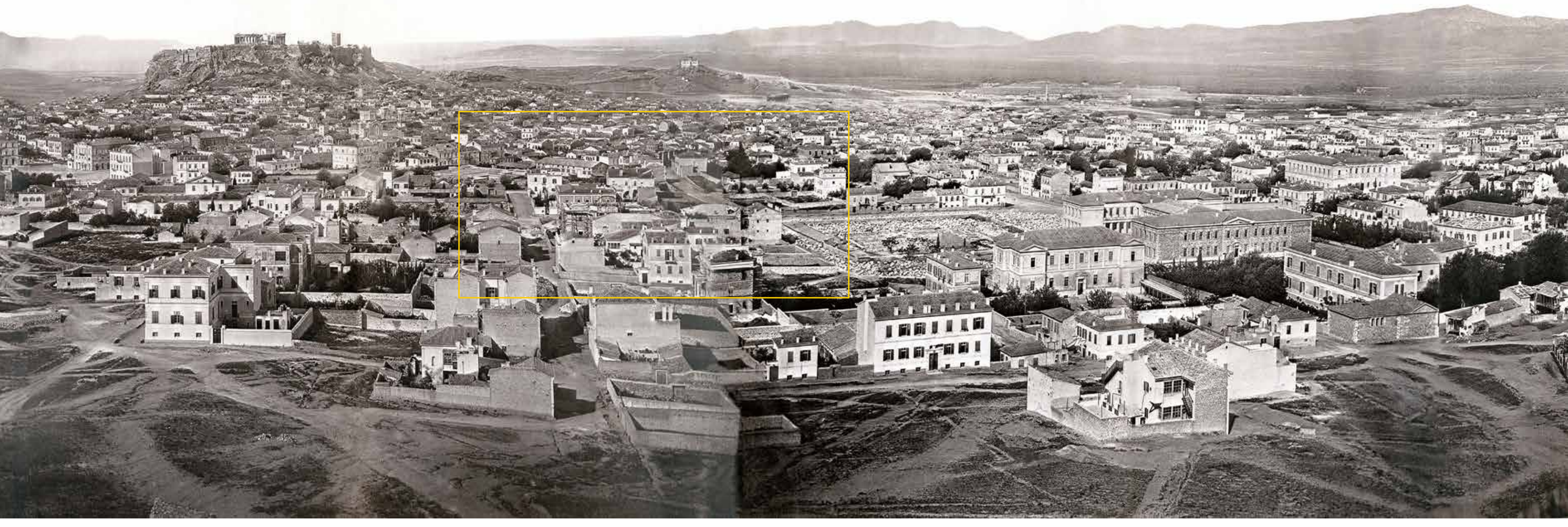
Λεπτομέρεια εικ. 30.

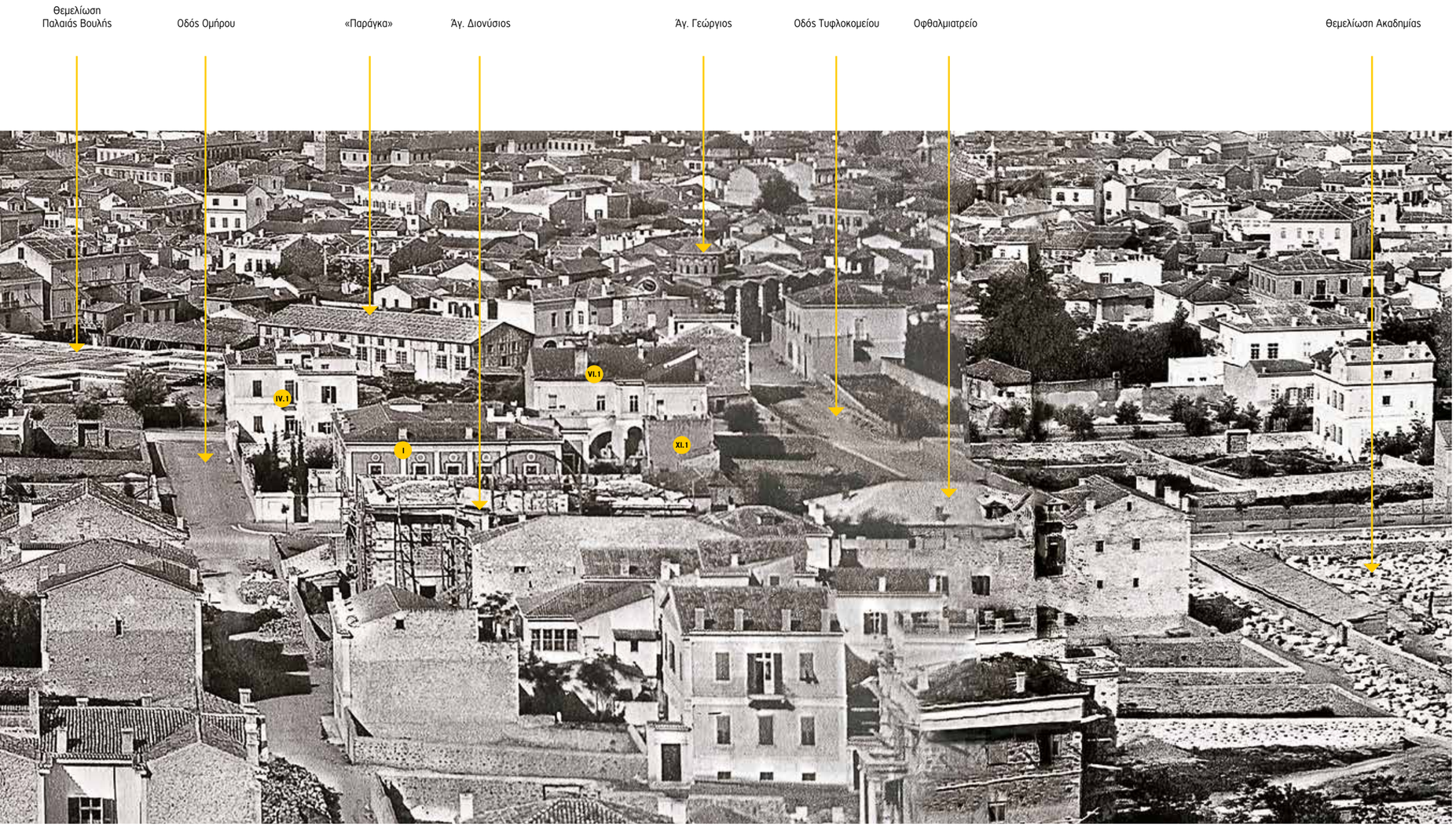
Το Πολιτικό Νοσοκομείο, πάνω αριστερά, επί της οδού Ακαδημίας, εικονίζεται μετά την προσθήκη της δεξιάς πλευρικής του πτέρυγας· δίπλα του το κτήριο του Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου. Επί της λεωφόρου Πανεπιστήμιου διακρίνονται: το Πανεπιστήμιο, οι εργασίες ανέγερσης της Ακαδημίας Αθηνών, το Οφθαλμιατρείο και η ανέγερση του Καθολικού Ναού του Αγίου Διονυσίου, που έχει φθάσει μέχρι το ύψος των θυρών. Κάτω αριστερά, στη δυτική πλευρά της οδού Σταδίου, διακρίνεται η νεόδμητη «Παράγκα», που στήθηκε αρχικά ως αποθήκη του εργοταξίου κατά την οικοδόμηση του μεγάρου της Παλαιάς Βουλής. Στο οικοδομικό τετράγωνο 15 μία ακόμα διώροφη νεοκλασική οικία έχει ανεγερθεί επί της οδού Σταδίου, στη συμβολή της με την Ομήρου (IV.1), ιδιοκτησία του Μιχαήλ Ροδίτη.

π. 1861

Εικ. 31. Γενική άποψη της Αθήνας από τον βράχο της Σχιστής Πέτρας, π. 1861. Φωτογραφία: Paul Baron des Granges(;). Πηγή: Συλλογή Θ. Θεοδώρου, Αθήνα/T. Theodorou Collection, Athens.

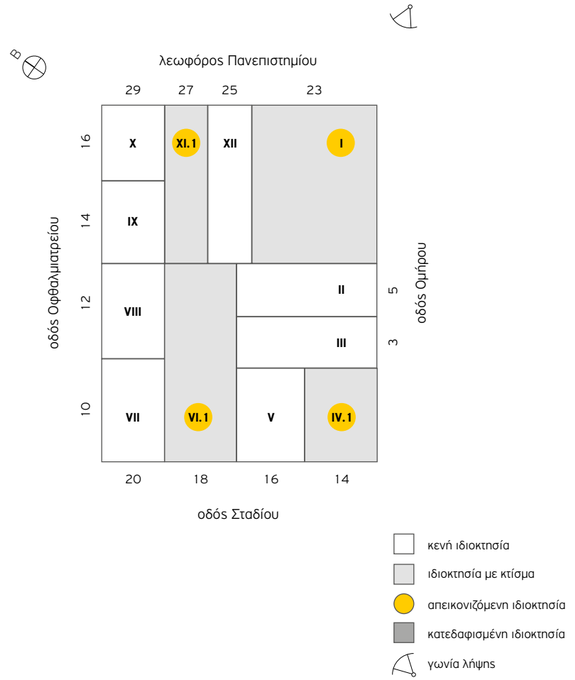

π. 1861

Λεπτομέρεια εικ. 31.

Σε πρώτο πλάνο στα αριστερά, διακρίνεται η οδός Ομήρου και στο τέλος της, επί της οδού Σταδίου, η θεμελίωση του μεγάρου της Παλαιάς Βουλής. Δεξιότερα είναι ευδιάκριτη η «Παράγκα», που στέγαζε προσωρινά το Ελληνικό Κοινοβούλιο. Δεξιά, ο χώρος της Ακαδημίας φαίνεται διάσπαρτος από λιθοσωρούς, καθώς οι εργασίες ανέγερσης συνεχίζονταν. Η κατασκευή των πεζοδρομίων της Πανεπιστημίου και της Σταδίου έχει ολοκληρωθεί και έχουν δενδροφυτευθεί. Ο Καθολικός Ναός του Αγίου Διονυσίου περιβάλλεται από σκαλωσιές και η ανέγερσή του έχει φθάσει στο ύψος των θυρών.

Στο οικοδομικό τετράγωνο 15 φαίνεται η οικία Γ. Μακκά στη γωνία Πανεπιστημίου και Ομήρου (ιδιοκτησία Ι) και ένα ακόμα επίμηκες οικοδόμημα με πρόσοψη προς την Πανεπιστημίου (ιδιοκτησία XI.1). Διακρίνεται επίσης η πίσω πλευρά των δύο μεγάρων επί της οδού Σταδίου (ιδιοκτησία Σπύρου Μήλιου VI.1 και Μιχαήλ Ροδίτη IV.1).

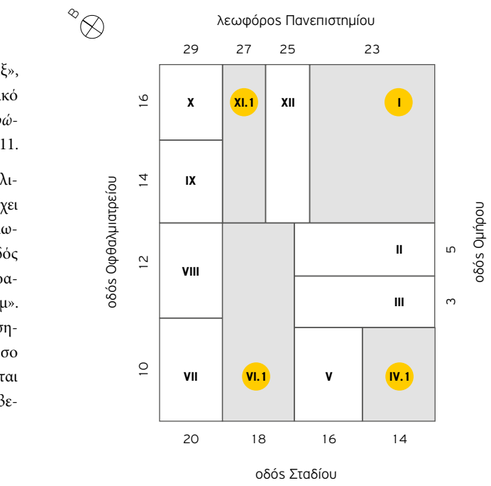

π. 1861

Εικ. 32. «Τοπογραφικόν Σχέδιον των Αθηνών και των Πέριξ», π. 1861. Χάρτης: Εμμανουήλ Καλλέργης. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Πηγή λεπτομέρειας: Κορρές, Μ. (επιμ.) (2010), *Οι πρώτοι χάρτες της πόλεως των Αθηνών*, Αθήνα: Μέλισσα, χάρτης 6.11.

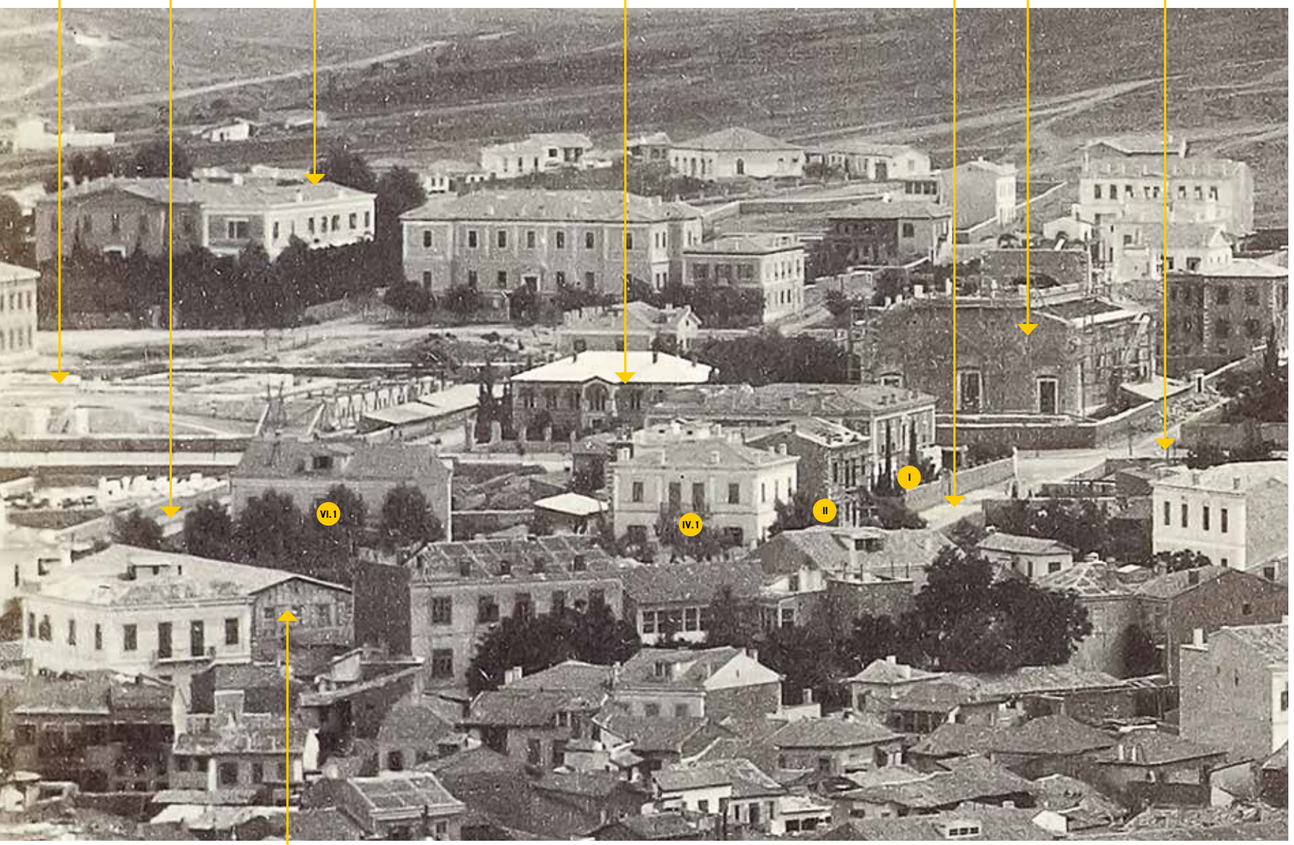
Ο χάρτης καταγράφει τη ρυμοτομία και την οικοδομική εξέλιξη της εποχής. Η οικοδόμηση στη βορειοανατολική περιοχή έχει πυκνώσει αρκετά και έχει επεκταθεί πάνω από την οδό Σόλωνος, κοντά στον βράχο της Σχιστής Πέτρας, παρ' όλο που η οδός Σκουφά δεν είναι χαραγμένη σε όλη την έκτασή της. Η βορειοανατολική περιοχή την εποχή αυτή θεωρείται «εξορία του Αδάμ». Ο χώρος όπου θα ανεγερθεί το κτήριο της Παλαιάς Βουλής (σημερινή πλατεία Κολοκοτρώνη) είναι άδειος, διακρίνεται ωστόσο η αποτύπωση της «Παράγκας». Τα κτίσματα που σημειώνονται στο οικοδομικό τετράγωνο 15 της Τράπεζας της Ελλάδος επιβεβαιώνονται από τις φωτογραφίες της εποχής.

1862

Εικ. 33. Γενική άποψη της Αθήνας από τη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης, 31 Μαΐου 1862. Φωτογραφία: Francis Bedford. Πηγή: Royal Collection Trust / © Her Majesty Queen Elizabeth II 2019, image RCIN 2701023.

Θεμελίωση Ακαδημίας
Οδός Οφθαλμιατρείου
Πολιτικό Νοσκομείο
Οφθαλμιατρείο
Οδός Ομήρου
Άγ. Διονύσιος
Λεωφόρος Πανεπιστημίου

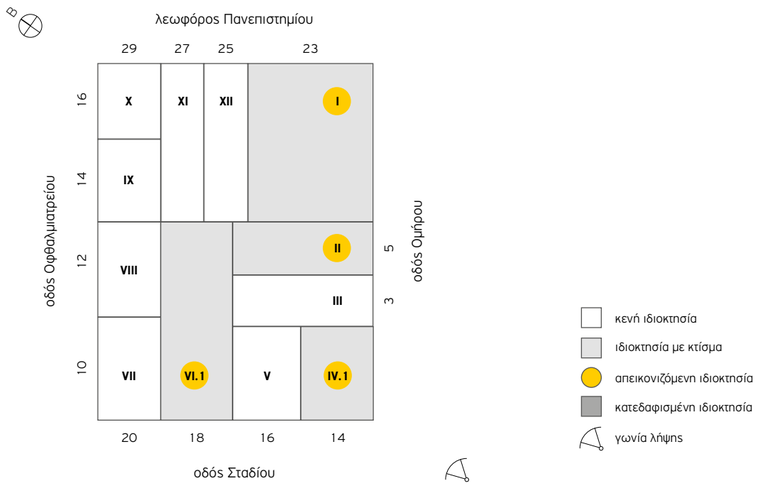

«Παράγκα»

1862

Λεπτομέρεια εικ. 33.

Οι εργασίες στην Ακαδημία προχωρούν. Απέναντι, στη γωνία Πανεπιστημίου και Οφθαλμιατρείου, στο οικόπεδο όπου βρίσκεται σήμερα το μέγαρο Σερπιέρη, λειτουργεί μαρμαράδικο (βλ. επίσης εικ. 8). Η οικοδόμηση του Καθολικού Ναού του Αγίου Διονυσίου συνεχίζεται. Στο οικοδομικό τετράγωνο 15 της Τράπεζας της Ελλάδος, οι κατοικίες έχουν αυξηθεί σε τέσσερις: ένα νέο διώροφο κτίσμα εικονίζεται επί της Ομήρου (ιδιοκτησία ΙΙ).

π. 1865

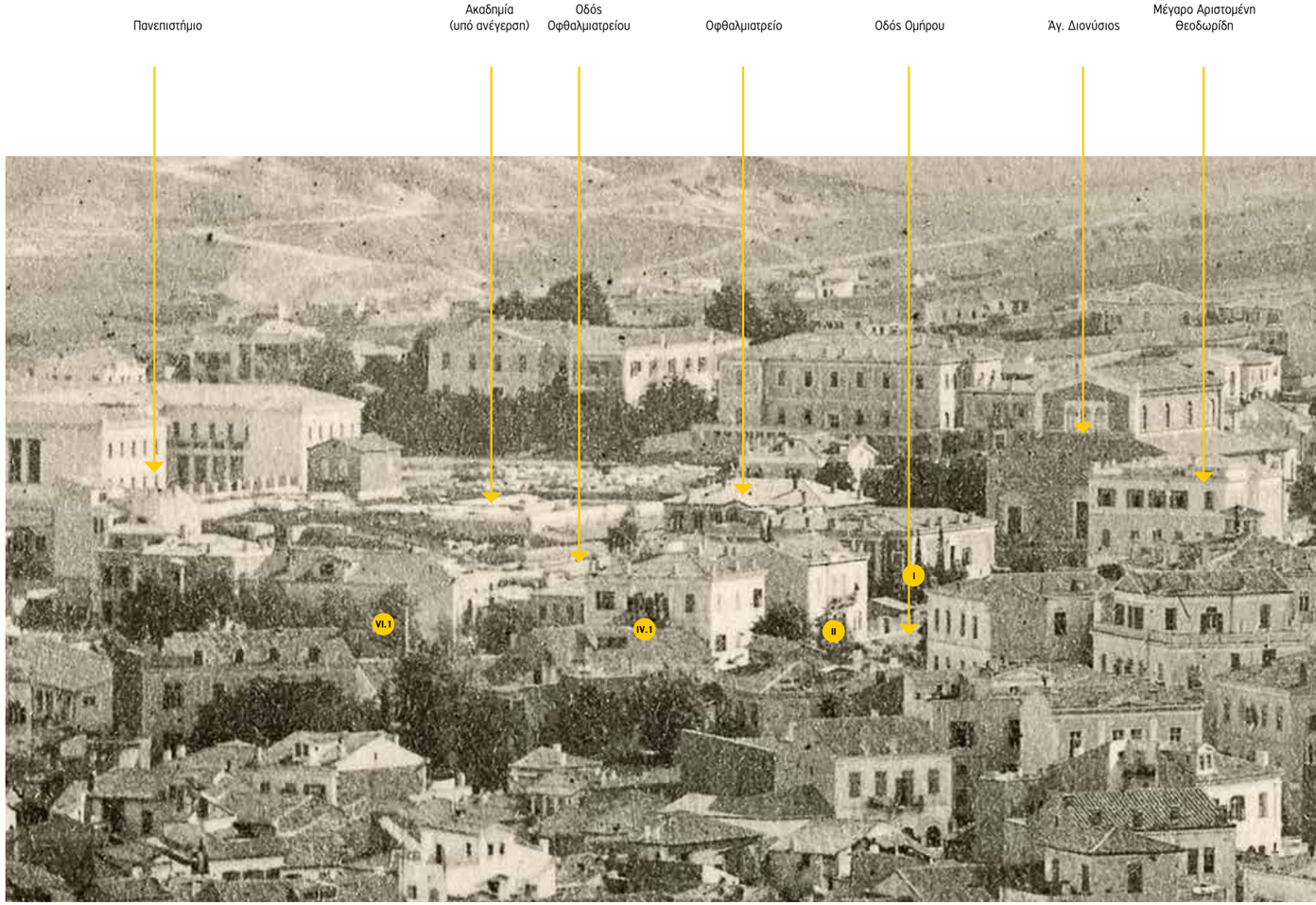
Εικ. 34. Άποψη του κεντρικού τμήματος της Αθήνας και του Λυκαβηττού από το Belvedere της Ακρόπολης, π. 1865. Φωτογραφία: Francis Frith. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

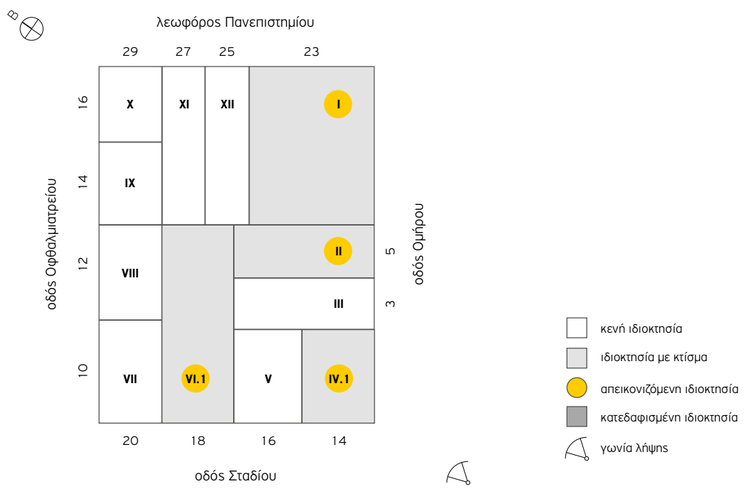

π. 1865

Λεπτομέρεια εικ. 34.

Η οικοδόμηση του Καθολικού Ναού του Αγίου Διονυσίου έχει ολοκληρωθεί. Το πρόπυλό του δεν έχει κτιστεί ακόμα, ο ναός ωστόσο θα λειτουργήσει για πρώτη φορά το 1865. Μπροστά του διακρίνεται επίσης το νεόδμητο μέγαρο του Αριστομένη Θεοδωρίδη, στη γωνία Πανεπιστημίου 19 και Ομήρου (έτος ανέγερσης 1864). Η εικόνα του οικοδομικού τετραγώνου δεν έχει αλλάξει ουσιαστικά: οι οικίες συνεχίζουν να είναι τέσσερις, αν και υπάρχουν μικρότερα, ενδιάμεσα, βοηθητικά κτίσματα.

π. 1871

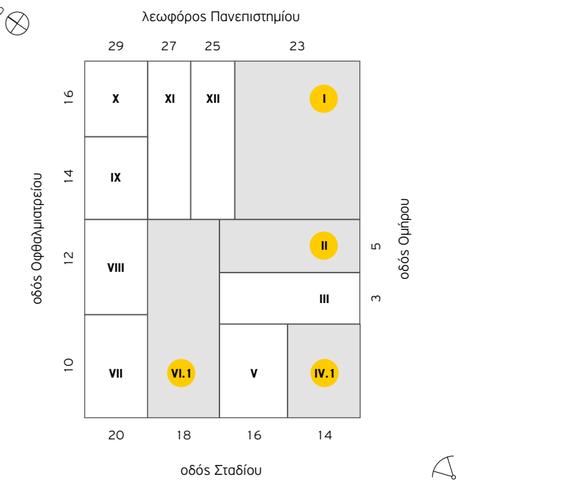
Εικ. 35. Γενική άποψη της Αθήνας από τη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης, π. 1871. Φωτογραφία: Félix Bonfils. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

π. 1871

Λεπτομέρεια εικ. 35.

Αριστερά, διακρίνονται οι σκαλωσιές στην Ακαδημία Αθηνών, αφού από το 1868 είχαν ξεκινήσει εκ νέου οι εργασίες ανέγερσής της. Στο Οφθαλμιατρείο έχει προστεθεί ένας ακόμα όροφος. Οι κήποι των μεγάρων του οικοδομικού τετραγώνου 15 έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα και ανάμεσά τους διακρίνονται τα χαμηλά βοηθητικά κτίσματα. Δεξιά του ολοκληρωμένου Καθολικού Ναού του Αγίου Διονυσίου (χωρίς πρόπυλο) διακρίνεται το νεόδμητο μέγαρο Αριστομένη Θεοδωρίδη.

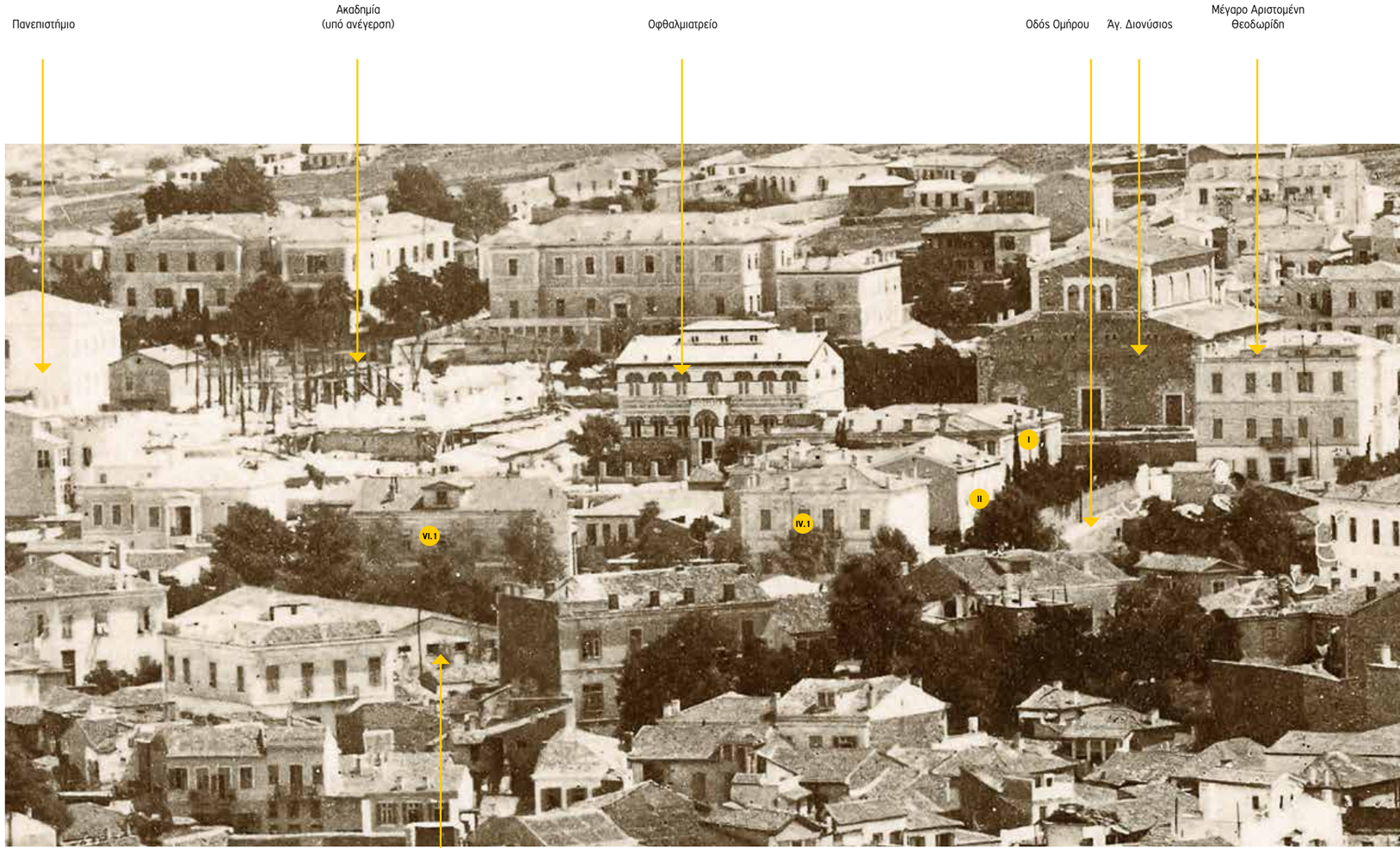
κενή ιδιοκτησία

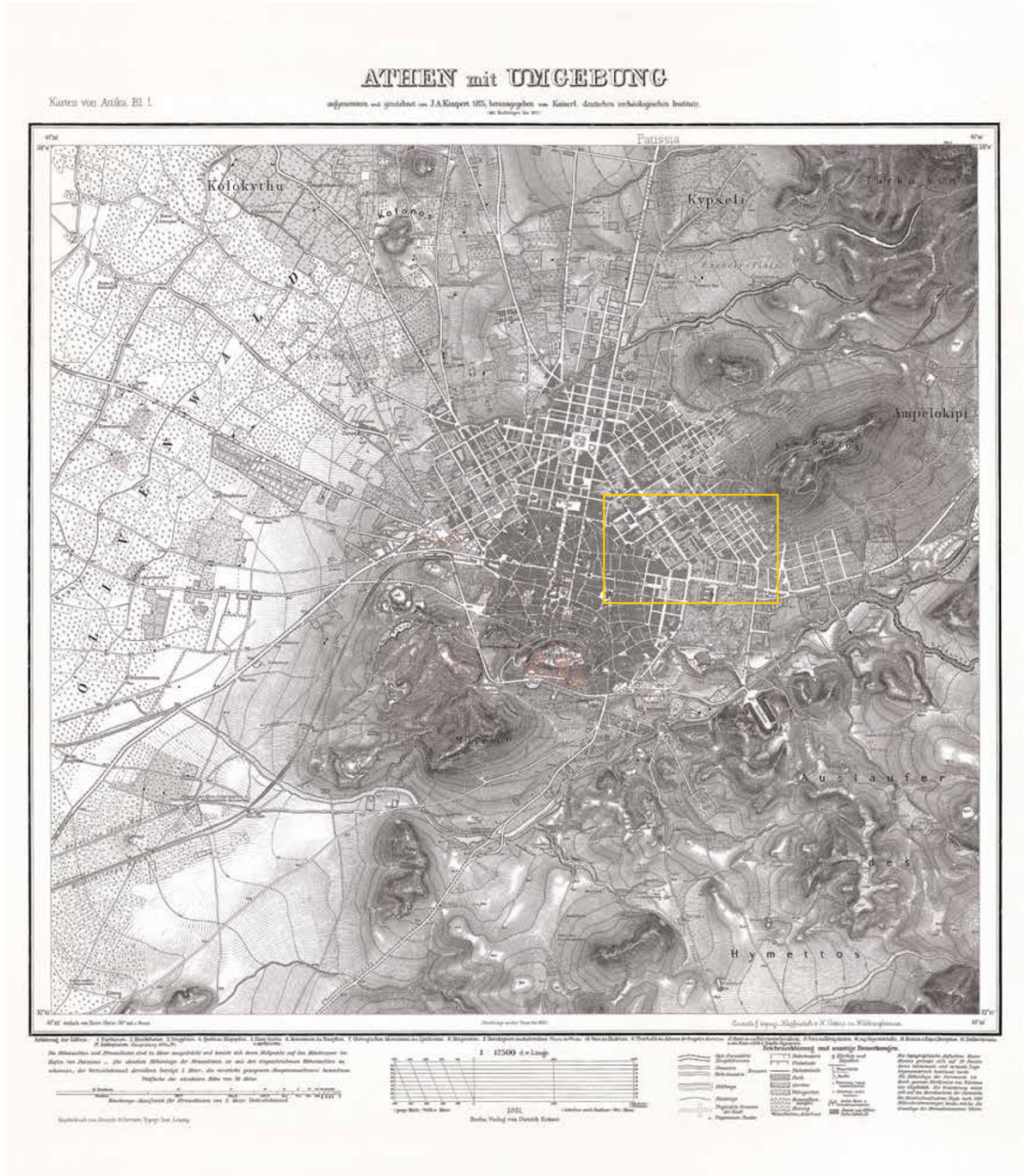
ιδιοκτησία με κτίσμα

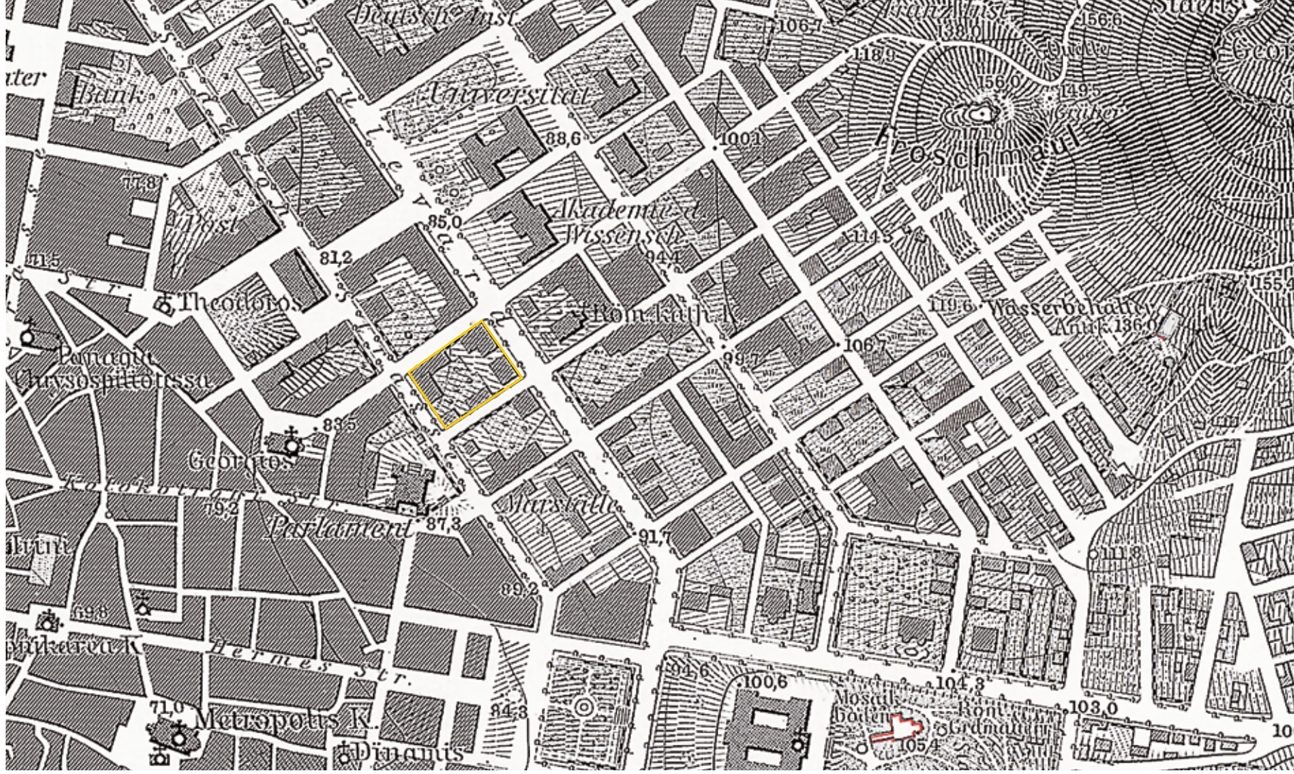
απεικονιζόμενη ιδιοκτησία

κατεδαφισμένη ιδιοκτησία

γωνία λήψης

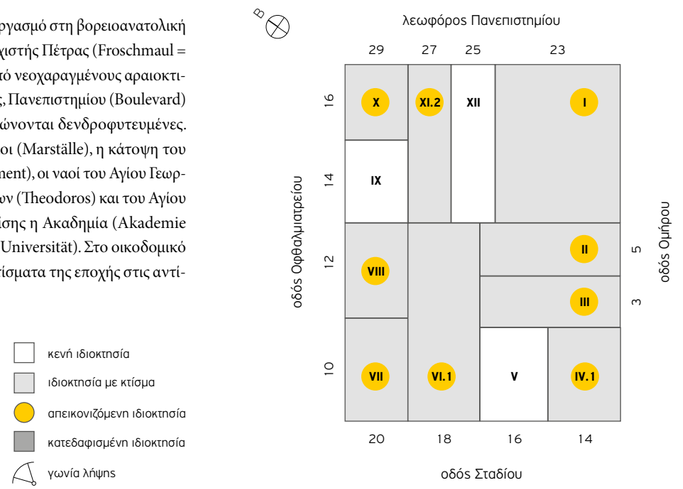

1875-1877

Εικ. 36. Η Αθήνα και τα περίχωρα. Χάρτης: Johann August Kaupert και Ernst Curtius, 1890. Πηγή: Κούρτιος, Ε. & Κάουπερτ, Ι. Α. (2008), *Χάρτες της Αττικής*, επιμ.-μτφρ. Μ. Κορρές, Αθήνα: Μέλισσα, φύλλο 1, "Athen mit Umgebung".

Λεπτομέρεια.
Ο χάρτης μαρτυρεί τον οικοδομικό οργασμό στη βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας. Ο βράχος της Σχιστής Πέτρας (Froschmaul = στόμα βατράχου) περιτριγυρίζεται από νεοχαραγμένους αραιοκτισμένους δρόμους. Οι οδοί Ακαδημίας, Πανεπιστημίου (Boulevard) και Σταδίου (Stadion Strasse) σημειώνονται δενδροφυτευμένες. Αποτυπώνονται οι Βασιλικοί Στάβλοι (Marställe), η κάτοψη του μεγάρου της Παλαιάς Βουλής (Parlament), οι ναοί του Αγίου Γεωργίου (Georgios), των Αγίων Θεοδώρων (Theodoros) και του Αγίου Διονυσίου (Röm kath. K.), όπως επίσης η Ακαδημία (Akademie d. Wissensch) και το Πανεπιστήμιο (Universität). Στο οικοδομικό τετράγωνο 15 σκιαγραφούνται τα κτίσματα της εποχής στις αντίστοιχες εννέα ιδιοκτησίες.

1875-1878

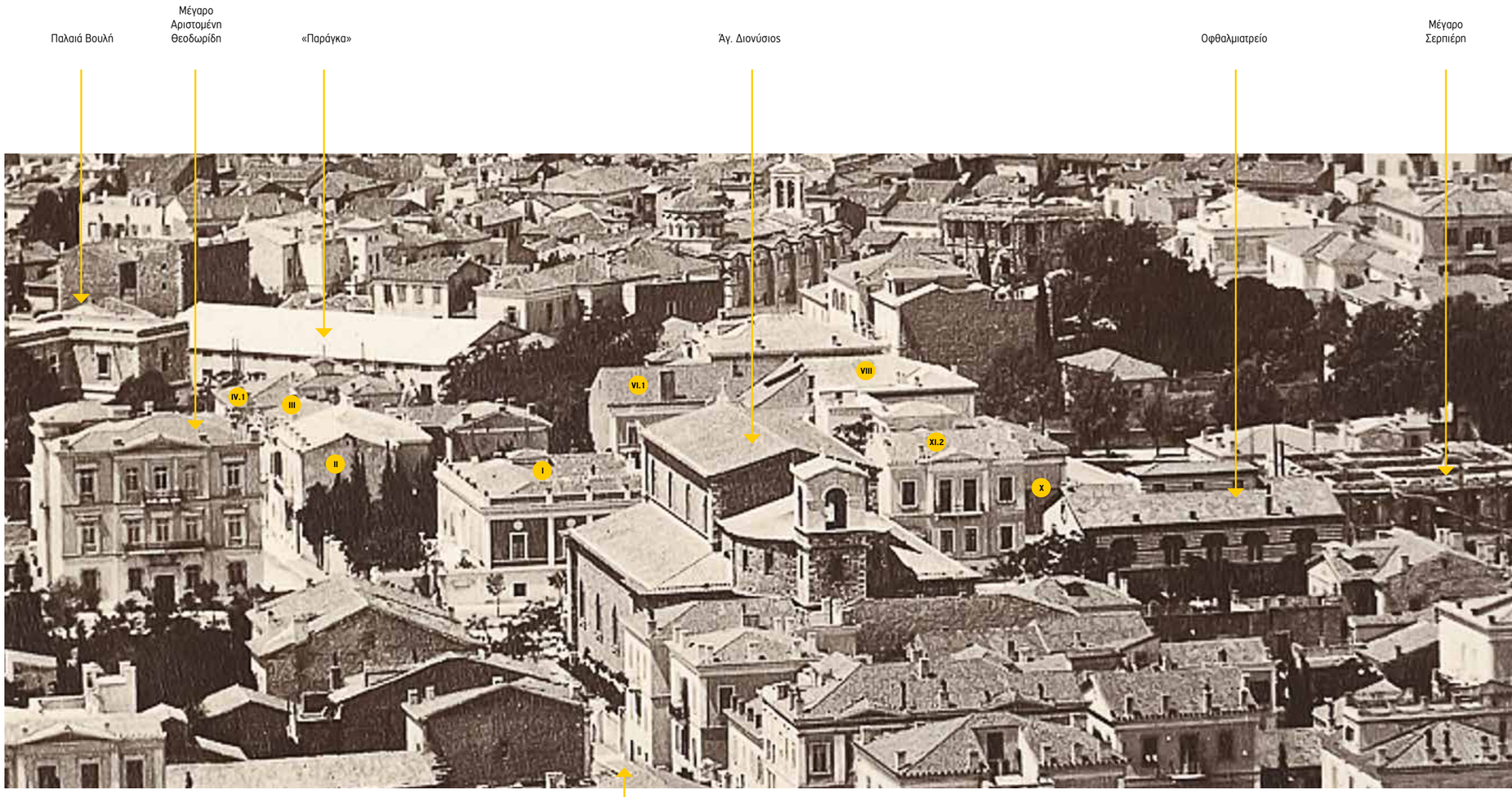
Εικ. 37. Γενική άποψη της Αθήνας από τον βράχο της Σχιστής Πέτρας, 1875-1878. Φωτογραφία: Pascal Sebah. Πηγή: Technische Universität Berlin Architekturmuseum, αριθ. F 0741.

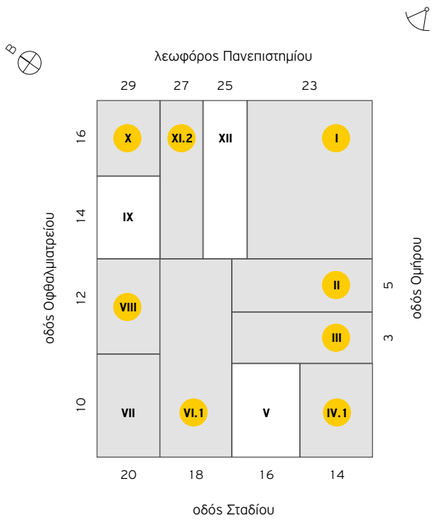

1875-1878

Λεπτομέρεια εικ. 37.

Στα δεξιά, απέναντι από την Ακαδημία Αθηνών, κτίζεται το μέγαρο Σερπιέρη. Ο Καθολικός Ναός του Αγίου Διονυσίου έχει συμπληρωθεί με το Ιερό Βήμα και το πρόπυλο. Τα κτίσματα στο οικοδομικό τετράγωνο 15 αριθμούν σε εννέα. Επί της λεωφόρου Πανεπιστημίου (αριθ. 27) διακρίνεται το πάνω μέρος της μετέπειτα οικίας της Καλλιρρόης Παρρέν (ιδιοκτησία XI.2).

1900

Εικ. 38. «Οδός Πανεπιστημίου». Πίνακας: Παύλος Μαθιόπουλος. Φωτογράφιση: Νίκος Δουγένος. Πηγή: Συλλογή της Αθηναϊκής Λέσχης.

Το ζαχαροπλαστείο του Πετρίτση, στέκι των Αθηναίων απέναντι από το Οφθαλμιατρείο και την Αθηναϊκή τριλογία, έβγαζε τραπεζάκια έξω στο πλακόστρωτο πεζοδρόμιο. Στο βάθος αριστερά διακρίνεται το γωνιακό μέγαρο Σερπιέρη. Η λεωφόρος Πανεπιστημίου, χωμάτινη ακόμα, φωτίζεται το σούρουπο από αναμμένους φανοστάτες. Στο βάθος το ατμήλατο τραμ με αφετηρία την Ακαδημία διασχίζει τη λεωφόρο με προορισμό τα Φάληρα.

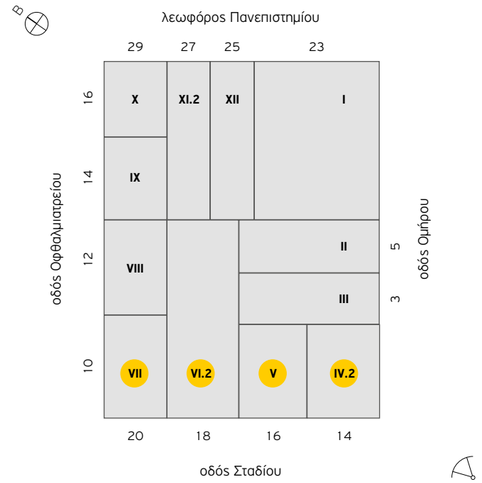

1908

Εικ. 39. Η οδός Σταδίου, 1908. Στερεοσκοπική φωτογραφία. Πηγή: © B. N. Zafiropoulos (www.patrasicon.com).

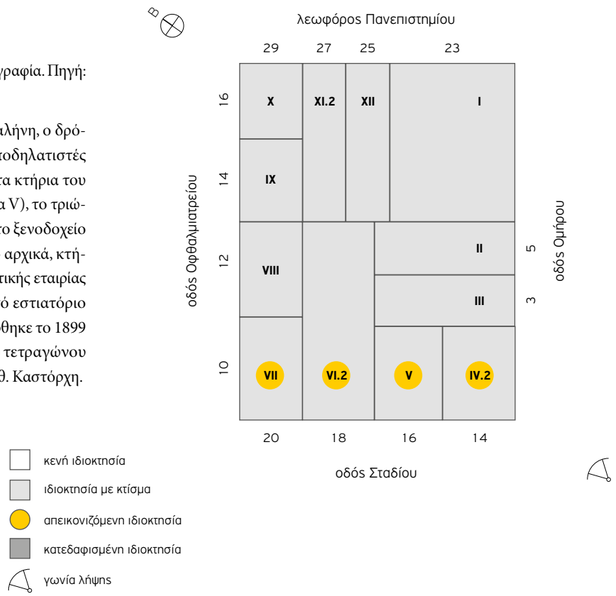
Η οδός Σταδίου, αν και χωματόδρομος ακόμα, εικονίζεται πολυσύχναστη, με διαβάτες και στα δύο δενδροφυτεμένα πεζοδρόμια. Δύο νεαροί ποζάρουν νωχελικά στο αριστερό πεζοδρόμιο, στη συμβολή της με την οδό Κολοκοτρώνη, έξω από τον περίβολο του κήπου της Παλαιάς Βουλής. Το ιππήλατο τραμ με την ένδειξη «ΖΑΠΠΕΙΟΝ» προχωρεί προς την πλατεία Συντάγματος. Δεξιά διακρίνονται, στη γωνία με την οδό Ομήρου, η οικία Δ. Γουδή (έργο του Ε. Τσίλλερ) και στη συνέχεια τα τρία νεόδμητα κτήρια του οικοδομικού τετραγώνου 15 (ιδιοκτησίες IV.2, V και VI.2).

1908

Εικ. 40. Η οδός Σταδίου, 1908. Στερεοσκοπική φωτογραφία. Πηγή: © B. N. Zafiropoulos (www.patrasicon.com).

Η οδός Σταδίου εικονίζεται από ψηλά. Επικρατεί γαλήνη, ο δρόμος είναι σχεδόν έρημος, με λιγοστούς διαβάτες, ποδηλατιστές και αυτοκίνητα. Δεξιά διακρίνονται τα τρία νεόδμητα κτήρια του οικοδομικού τετραγώνου 15. Στο πρώτο (ιδιοκτησία V), το τριώροφο μέγαρο Μενάγια, λειτουργούσε από το 1903 το ξενοδοχείο «Νέα Υόρκη». Το δεύτερο (ιδιοκτησία V), διώροφο αρχικά, κτήριο, επί σειρά ετών στέγαζε τα γραφεία της ασφαλιστικής εταιρίας «Η Ανατολή» και αργότερα στο ισόγειο το γνωστό εστιατόριο «Διεθνές». Το τρίτο κτήριο (ιδιοκτησία VI.2) ανεγέρθηκε το 1899 από το Μετοχικό Ταμείο Στρατού. Στη γωνία του τετραγώνου με την οδό Οφθαλμιατρείου διακρίνεται η οικία Ευθ. Καστόρχη.

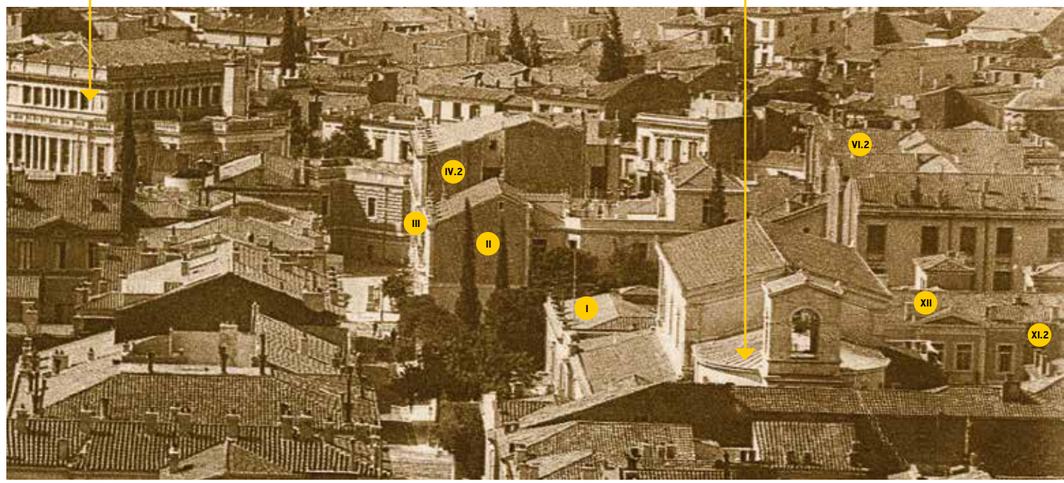

Παλαιά Βουλή

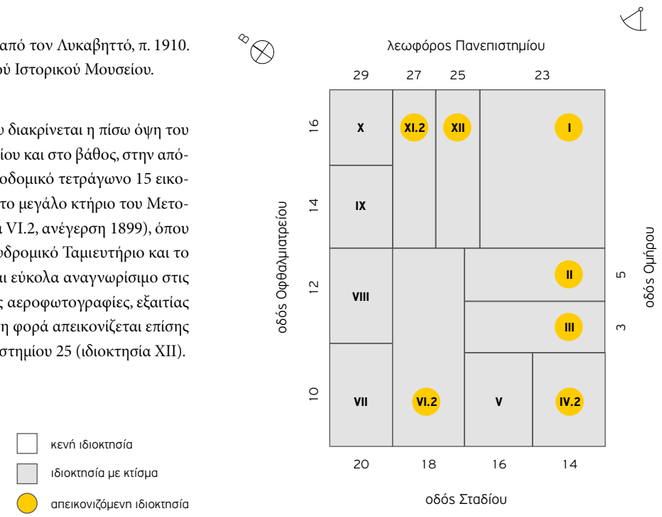
Άγ. Διονύσιος

π. 1910

Εικ. 41. Γενική άποψη της Αθήνας από τον Λυκαβηττό, π. 1910. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

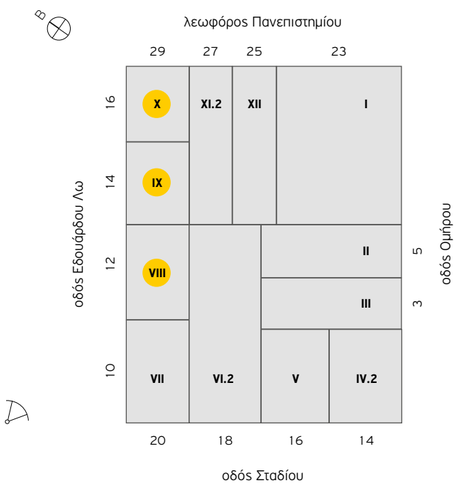
Λεπτομέρεια.
Στη δεξιά πλευρά της οδού Ομήρου διακρίνεται η πίσω όψη του Καθολικού Ναού του Αγίου Διονυσίου και στο βάθος, στην απόληξή της, η Παλαιά Βουλή. Στο οικοδομικό τετράγωνο 15 εικονίζεται, για πρώτη φορά από ψηλά, το μεγάλο κτήριο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (ιδιοκτησία VI.2, ανέγερση 1899), όπου λειτούργησαν από το 1939 το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο και το Κρατικό Ενεχυροδανειστήριο. Είναι εύκολα αναγνωρίσιμο στις πανοραμικές φωτογραφίες και στις αεροφωτογραφίες, εξαιτίας της ιδιότυπης στέγης του. Για πρώτη φορά απεικονίζεται επίσης το νεόδμητο κτήριο επί της Πανεπιστημίου 25 (ιδιοκτησία XII).

π. 1910

Εικ. 42. Άποψη της οδού Σίνα και του Λυκαβηττού από τη σημερινή οδό Εδουάρδου Λω, π. 1910. Φωτογραφία: Albert Winslow Barker. Πηγή: Bryn Mawr College Special Collections, 2013.18.151.

Αριστερά διακρίνεται ένα μικρό τμήμα του μεγάρου Σερπιέρη. Δεξιά, οι άνω όροφοι των νεοκλασικών κτηρίων που βρίσκονταν στο οικοδομικό τετράγωνο 15, επί της οδού Οφθαλμιατρείου/Εδουάρδου Λω (ιδιοκτησίες VIII, IX και X). Στη συνέχεια εικονίζεται το Οφθαλμιατρείο με τον κήπο του και το συγκρότημα κτηρίων (Σίνα 4, ανέγερση 1897) όπου στεγάστηκε το Λεόντειο Λύκειο Άγιος Διονύσιος (Lycée Léonin Saint-Denis).

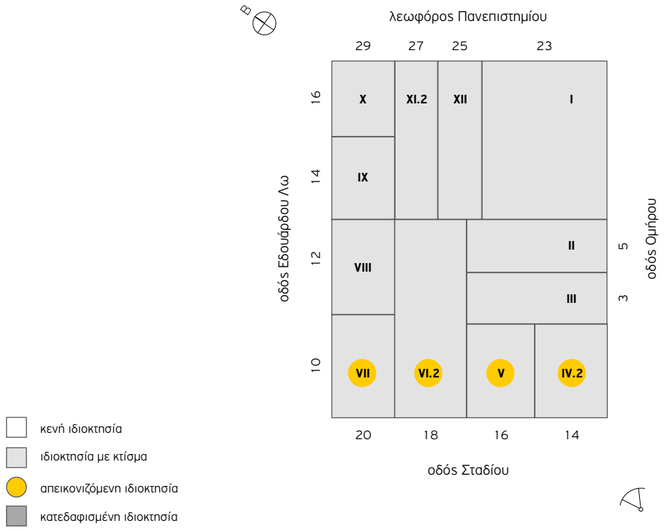

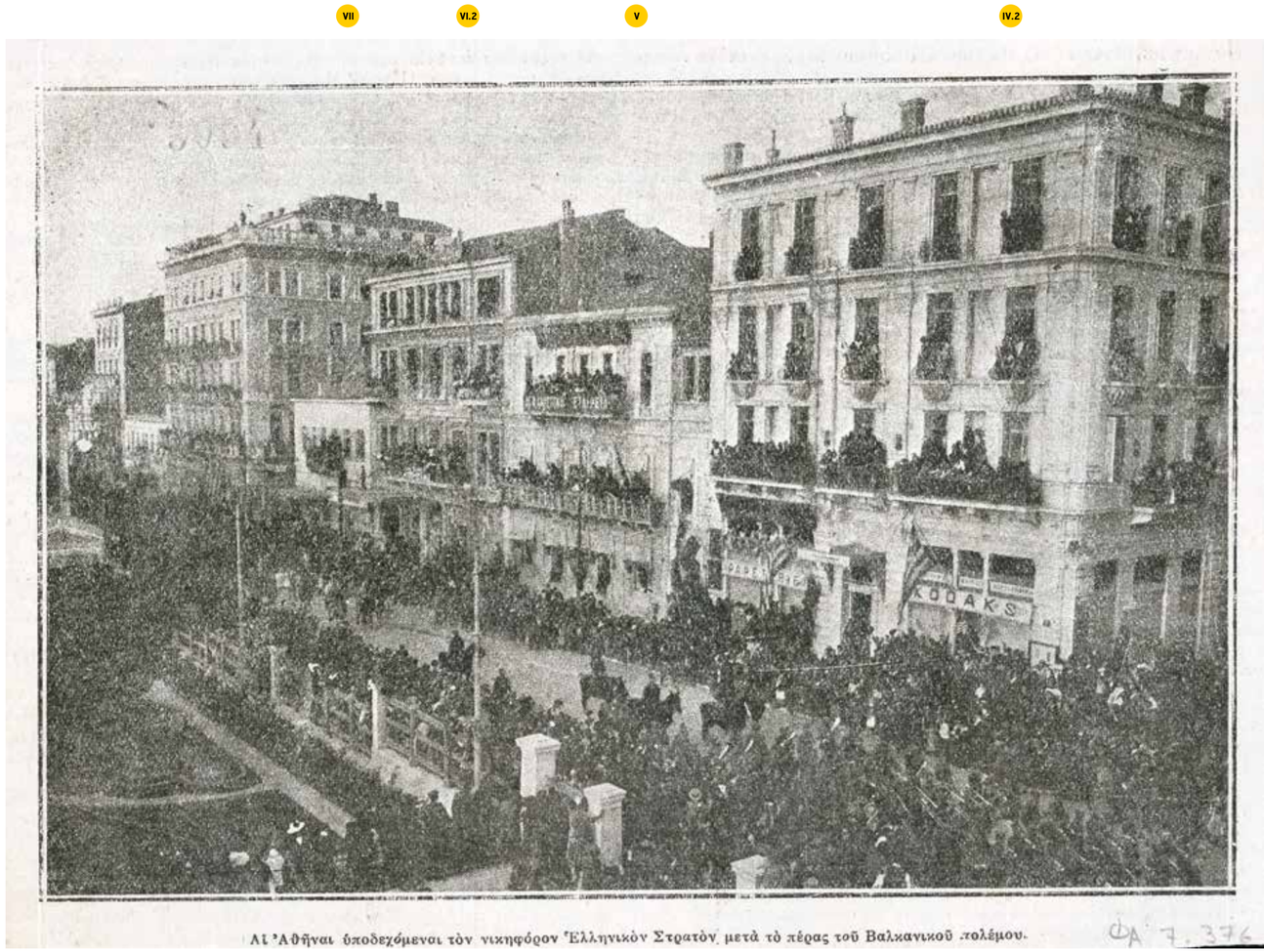

1913

Εικ. 43. «Αἱ Ἀθῆναι ὑποδεχόμεναι τὸν νικηφόρον Ἑλληνικὸν Στρατὸν μετὰ τὸ πέρας τοῦ Βαλκανικοῦ πολέμου», 1913 (απόκομμα εφημερίδας). Πηγή: Μουσείο Μπενάκη / Φωτογραφικά Αρχεία.

Πλήθος κόσμου έχει κατακλύσει την οδό Σταδίου. Ανεβασμένοι στον περίβολο της Παλαιάς Βουλής και στα μπαλκόνια των κτηρίων, οι πολίτες παρακολουθούν πανηγυρίζοντας την παρέλαση του ελληνικού στρατού. Μία από τις καλύτερες φωτογραφίες του οικοδομικού τετραγώνου 15, των αρχών του 20ού αιώνα, όπου απεικονίζονται τα κτήρια που είχαν όψη επί της οδού Σταδίου (ιδιοκτησίες IV.2, V, VI.2 και VII).

π. 1913

Εικ. 44. Πανοραμική φωτογραφία της Αθήνας από τον Λυκαβηττό, π. 1913. Φωτογραφία: Hubert Pernot. Πηγή: Κουμαριανού, Αικ. & Κωνσταντίνου, Φ. (επιμ.) (2007), *Εξερευνώντας την Ελλάδα, Φωτογραφίες 1898-1913, Συλλογή Hubert Pernot*, Αθήνα: Ολκός, 40-41.

Παλαιά Βουλή

Μέγαρο Αριστομένη Θεοδωρίδη

Άγ. Γεώργιος

Άγ. Διονύσιος

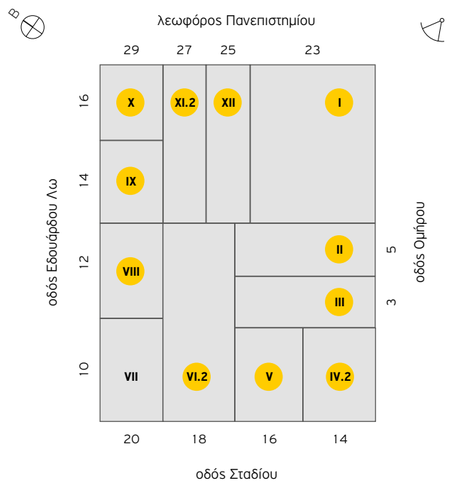
Μέγαρο Σερπιέρη

Ακαδημία

π. 1913

Λεπτομέρεια εικ. 44.

Στην πανοραμική φωτογραφία, τραβηγμένη από τον Λυκαβηττό, το οικοδομικό τετράγωνο 15 εικονίζεται στην πλήρως ανεπτυγμένη μορφή του πριν από την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και την αγορά των πρώτων οικοπέδων.

κενή ιδιοκτησία

ιδιοκτησία με κτίσμα

απεικονιζόμενη ιδιοκτησία

κατεδαφισμένη ιδιοκτησία

γωνία λήψης

1920/1921

Εικ. 45. Άποψη του οικοδομικού τετραγώνου 15 από τη λεωφόρο Πανεπιστημίου. Φωτογραφία: Πέτρος Πουλίδης, 1920/1921. Πηγή: Αρχείο ΕΡΤ Α.Ε. – Συλλογή Πέτρου Πουλίδη.

Από τα αριστερά προς τα δεξιά εικονίζονται: α. το γωνιακό οθωνικό μέγαρο (ιδιοκτησία Ι), ήδη κτισμένο από το 1858/1859, ιδιοκτησία τώρα του Ν. Ρούσσου, β. το κτήριο της Πανεπιστημίου 25 (ιδιοκτησία XII), εκλογικό κέντρο του κόμματος των Φιλελευθέρων, γ. η οικία της Καλλιρρόης Παρρέν (Πανεπιστημίου 27, ιδιοκτησία XI.2), δ. το ζαχαροπλαστείο του Πετρίτση (ιδιοκτησία X) και, τέλος, ε. στην άλλη πλευρά της Εδουάρδου Λω, το μέγαρο Σερπιέρη.

ΕΡΤ ΑΡΧΕΙΟ

1920/1921

Λεπτομέρειες εικ. 45.

Στον περίβολο της οικίας Ρούσσου (Πανεπιστημίου 23, όπως διακρίνεται αριστερά από την αυλόπορτα), είναι τοιχοκολλημένες αφίσες με ονόματα των υποψήφιων βουλευτών του συνδυασμού των Φιλελευθέρων, «ΑΓΓΕΛΟΣ Ι. ΒΑΡΒΑΓΙΑΝΝΗΣ» και «ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ».

Το κτήριο της Πανεπιστημίου 25 είναι εκλογικό κέντρο του κόμματος των Φιλελευθέρων. Η πλαϊνή πινακίδα στο μπαλκόνι γράφει «Ψηφίσατε Κ(;) Καραπάνον» και η μετωπική «ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΕΝΩΣΙΣ». Στο βάθος, το πεζοδρόμιο του ζαχαροπλαστείου Πετρίτση είναι γεμάτο με θαμώνες καθισμένους σε τραπεζάκια.

ΕΡΤ ΑΡΧΕΙΟ

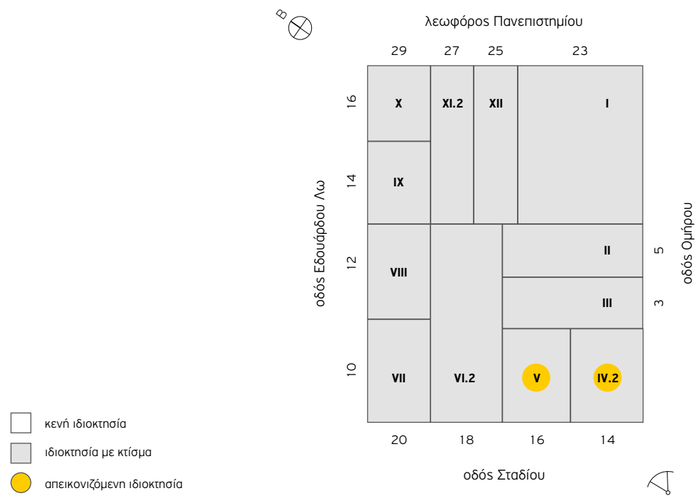
1920

Εικ. 46. Η επιστροφή του Βασιλέως Κωνσταντίνου Α΄, μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Βασιλέως Αλεξάνδρου. Φωτογραφία: Πέτρος Πουλίδης, 1920. Πηγή: Αρχείο ΕΡΤ Α.Ε. – Συλλογή Πέτρου Πουλίδη.

1920

Εικ. 46 και λεπτομέρειες.

Στη συμβολή των οδών Σταδίου και Ομήρου εικονίζονται από τα δεξιά προς τα αριστερά: α. Το γωνιακό εκλεκτικιστικό μέγαρο Καρέλλα (τέως Μενάγια), με παραστάδες κορινθιακού ρυθμού και εξώστες στον δεύτερο όροφο σε σχήμα κοχυλιού (ιδιοκτησία IV.2). Στις αναρτημένες διαφημιστικές πινακίδες διαβάζουμε: «ΜΕΓΑ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΝ ΠΡΙΓΚΗΠΙΚΟΝ – GRAND HOTEL DES PRINCES»· στο ισόγειο, το όνομα του βιβλιοπωλείου-τυπογραφείου «ΜΙΧ. Ι. ΣΑΛΙΒΕΡΟΣ» και του καταστήματος οπτικών «ΟΠΤΙΚΟΣ Φ. ΡΑΝΙΟΣ – FELIX RAGNO OPTICIEN", που εκτός από φωτογραφικά είδη πουλούσε «ΒΑΡΟΜΕΤΡΑ – ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΧΗΜΕΙΑΣ – ΘΕΡΜΟΜΕΤΡΑ». Στο ίδιο κτήριο, επί της οδού Ομήρου, βρισκόταν το γαλακτοπωλείο/εστιατόριο «ΤΟ ΑΣΤΥ». β. Στο διπλανό κτήριο επί της οδού Σταδίου (ιδιοκτησία V) έχει προστεθεί ένας ακόμα όροφος. Στο ισόγειο λειτουργούσε το γνωστό εστιατόριο «ΔΙΕΘΝΕΣ» και στους επάνω ορόφους στεγάζονταν τα γραφεία των εταιριών «Η ΑΝΑΤΟΛΗ» και «Η ΠΡΩΤΗ».

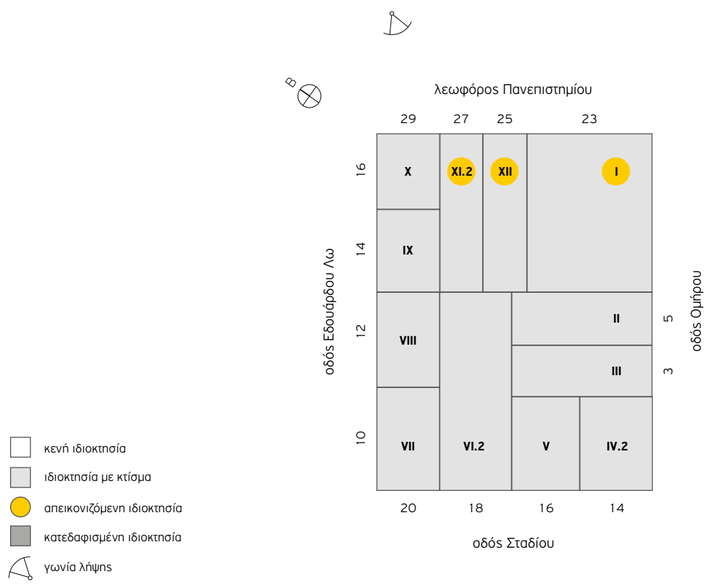

1924

Εικ. 47. «Λαϊκή συγκέντρωση της 24ης Μαρτίου 1924 για την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας» (αναφωτογράφιση: Νίκος Δουγέκος). Πηγή: Συλλογικό (2008), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 282.

Άποψη του οικοδομικού τετραγώνου 15 από τη λεωφόρο Πανεπιστημίου. Διακρίνονται από τα αριστερά προς τα δεξιά: α. Η οικία Ν. Ρούσσου (ιδιοκτησία Ι, τέως Καμάρα, πρώην Μακκά)˙ σε αυτήν κατοικούσε τότε η κόρη του Ρούσσου, Μαρίκα, που ήταν παντρεμένη με τον γιο του Ελευθερίου Βενιζέλου, Κυριάκο. β. Δύο κτίσματα (ιδιοκτησίες XII και XI.2) με όμοια πρόσοψη. Στο αριστερό κτήριο (Πανεπιστημίου 25) η πινακίδα στον εξώστη φέρει την επιγραφή «ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΕΝΩΣΙΣ». Το κτήριο στα δεξιά (Πανεπιστημίου 27) υπήρξε η οικία της Καλλιρρόης Παρρέν.

1925

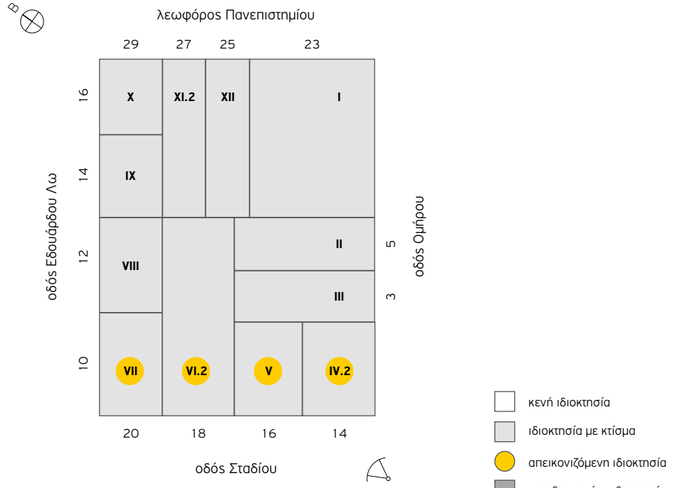
Εικ. 48. Η οδός Σταδίου. Επιστολικό δελτάριο του 1925 (αναφωτογράφιση). Πηγή: Φιλιππίδης, Δ. (2009), *Οικοδομικό Τετράγωνο 19*, Αθήνα: Alpha Bank, 83.

1925

Λεπτομέρεια εικ. 48.

Η οδός Σταδίου εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους εμπορικούς δρόμους της πόλης. Οι τρεις νέες οικοδομές που ανεγέρθηκαν η μία δίπλα στην άλλη έφεραν χαρακτηριστικές για την εποχή προσόψεις: ευρύχωρους επαγγελματικούς ισόγειους χώρους με μεγάλα ανοίγματα για βιτρίνες, εισόδους μαγαζιών και εστιατόρια.

Από τα δεξιά προς τα αριστερά διακρίνονται: α. Το γωνιακό μέγαρο Δ. Καρέλλα (ιδιοκτησία IV.2), που στέγαζε στο ισόγειο το κατάστημα οπτικών «Φ. ΡΑΝΙΟΣ» και το βιβλιοπωλείο-τυπογραφείο «ΜΙΧ. Ι. ΣΑΛΙΒΕΡΟΣ», β. το διπλανό κτήριο (ιδιοκτησία V), που ανήκε στον Δ. Σταθάτο˙ διαβάζουμε τις επιγραφές του φημισμένου εστιατορίου «ΔΙΕΘΝΕΣ» στο ισόγειο, της ασφαλιστικής εταιρίας «Η ΑΝΑΤΟΛΗ» στον πρώτο όροφο, της εταιρίας «Η ΠΡΩΤΗ» στον δεύτερο, της «ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ Α.Ε.» και των ελαστικών "PIRELLI" στον τρίτο, γ. το μεγάλο κτήριο (ιδιοκτησία VI.2) του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (ανέγερση 1899) φέρει την πινακίδα «ΕΝΟΙΚΙΑΖΟΝΤΑΙ ΔΩΜΑΤΙΑ ΔΙΑ ΓΡΑΦΕΙΑ». Εκεί στεγαζόταν την εποχή αυτή και το βασιλικό ανθοπωλείο του Τσούτσου και, τέλος, δ. στη συμβολή με την οδό Εδουάρδου Λω, το χαμηλό κτίσμα ιδιοκτησίας Ευθ. Καστόρχη (VII).

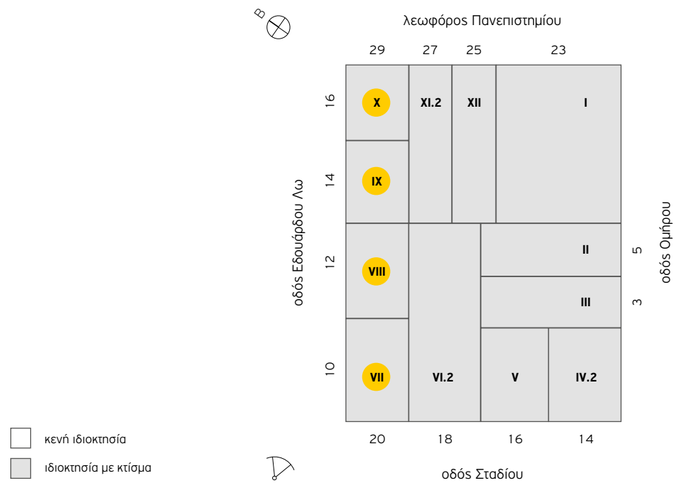
π. 1925

Εικ. 49. Έργα κοινής ωφελείας (ύδρευσης;) επί της οδού Εδουάρδου Λω, π. 1925. Φωτογραφία: Δημήτρης Γιάγκογλου, «Η οδός Εδ. Λω όπως ήτο προ του 1928, οπότε ανηγέρθη το Μέγαρον της Τράπεζας της Ελλάδος». Πηγή: © Μουσείο Μπενάκη / Φωτογραφικά Αρχεία – Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου.

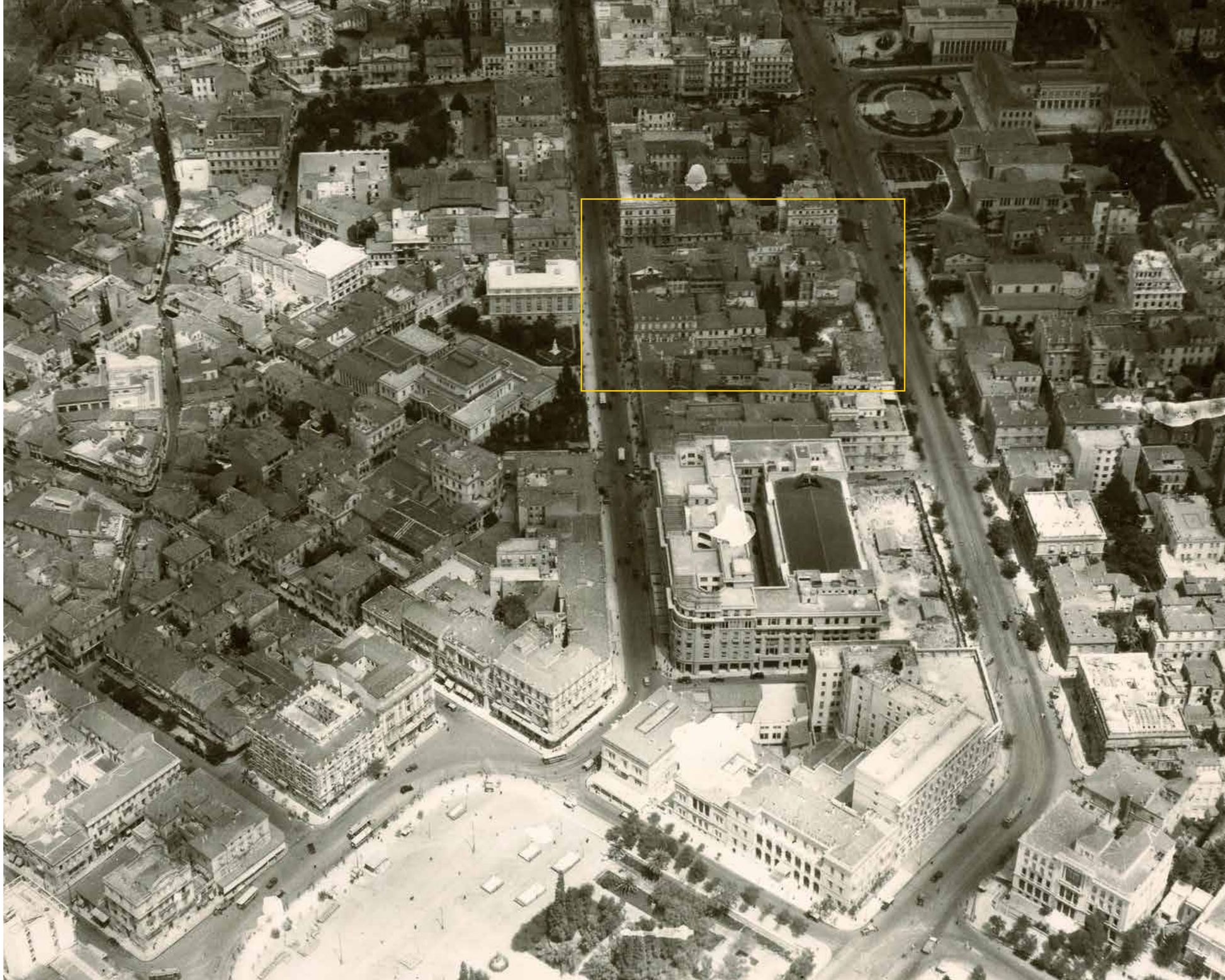
π. 1925

Λεπτομέρεια εικ. 49.

Δεξιά εικονίζονται τα κτήρια του οικοδομικού τετραγώνου 15 επί της οδού Εδουάρδου Λω. Από κάτω δεξιά προς τα πάνω διακρίνονται: α. μικρό τμήμα της οικίας του μεγάλου λατινιστή Ευθ. Καστόρχη (αριθ. 10, ιδιοκτησία VII), β. η οικία του καθηγητή ιατρού Δ. Κατερινόπουλου (αριθ. 12, ιδιοκτησία VIII) γ. το κτήριο του Κ. Ν. Ανδριόπουλου (αριθ. 14, ιδιοκτησία IX), όπου στεγαζόταν το κουρείο του Συράκου με τη φημισμένη κολόνια του και δ. στη συμβολή με τη λεωφόρο Πανεπιστημίου το κτήριο (αριθ. 16, ιδιοκτησία X) όπου λειτουργούσε το αρχαιοπωλείο του Θεοφίλη και παράπλευρα το ζαχαροπλαστείο του Πετρίτση.

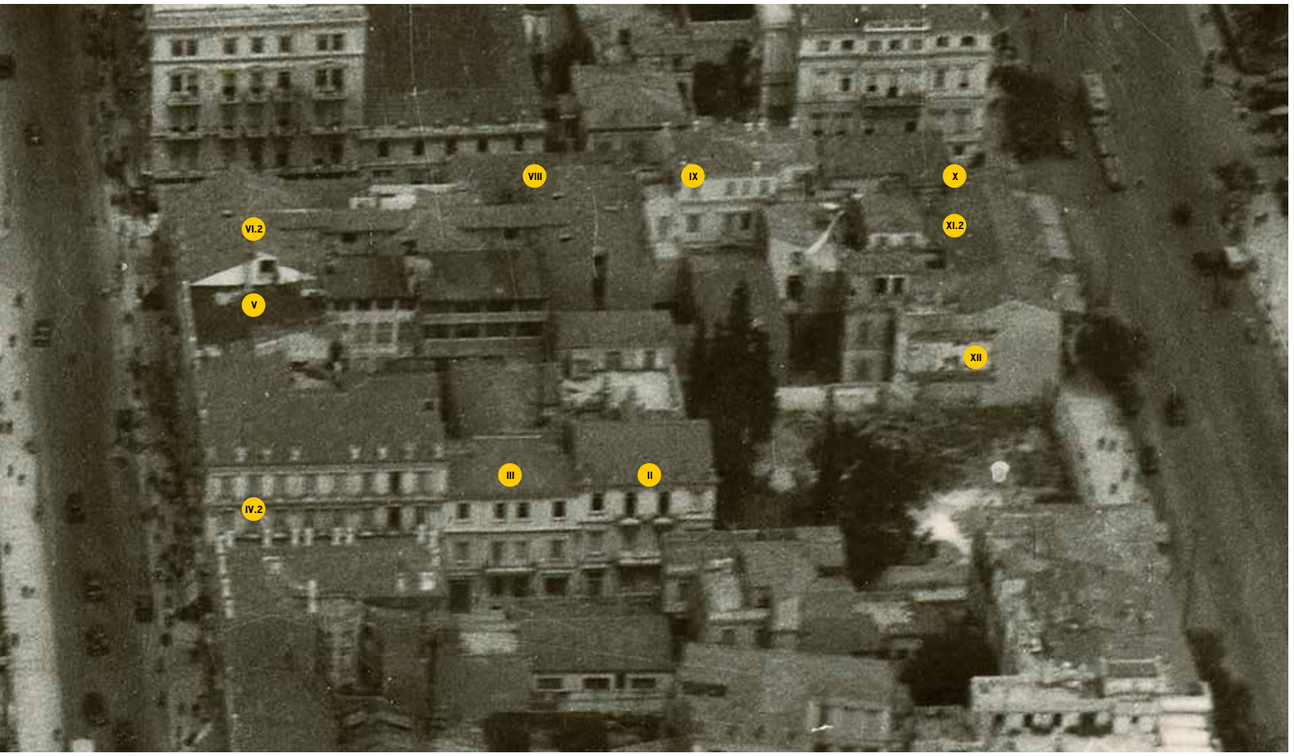

π. 1930

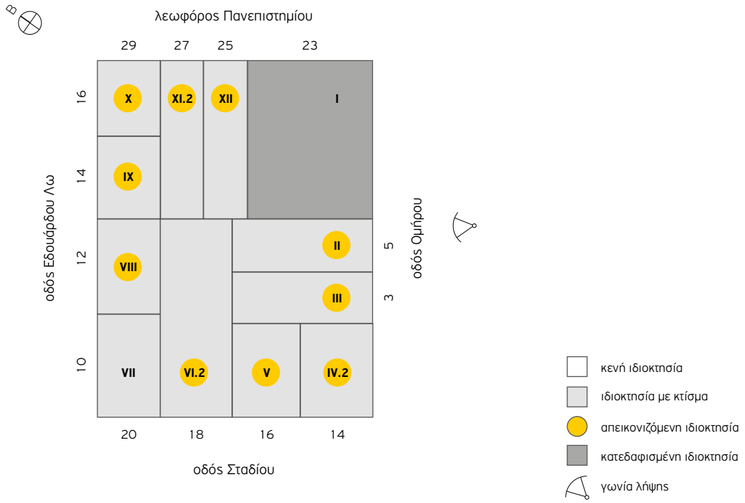
Εικ. 50. Αεροφωτογραφία της Αθήνας από τα νοτιοανατολικά, π. 1930. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Εικονίζεται η βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας: η οδός Σταδίου και η λεωφόρος Πανεπιστημίου από το Σύνταγμα μέχρι την πλατεία Κλαυθμώνος, την οδό Κοραή και την Εθνική Βιβλιοθήκη.

π. 1930

Λεπτομέρεια εικ. 50.

Στη γωνία Πανεπιστημίου και Ομήρου, το πρώτο κτήριο που περιήλθε στην κατοχή της Τράπεζας της Ελλάδος (ιδιοκτησία Ι) έχει κατεδαφιστεί. Στη σπάνια αυτή αεροφωτογραφία από τα νοτιο-ανατολικά διακρίνονται καθαρά οι κύριες όψεις και οι ταράτσες των ιδιοκτησιών ΙΙ, ΙΙΙ και IV επί της οδού Ομήρου, όπως και το «εσωτερικό» του τετραγώνου με τους βοηθητικούς χώρους των πολυκατοικιών να κοιτούν προς τους ακάλυπτους. Το οικοδομικό τετράγωνο 15 προβάλλει σαν ένα «ακατάστατο συνονθύλευμα» κτηρίων διαφορετικού ύψους και όγκου.

π. 1932

Εικ. 51. «Οδός Πανεπιστημίου και κήπος Πανεπιστημίου και Ακαδημίας», φωτογραφημένα από την Εθνική Βιβλιοθήκη, π. 1932. Πηγή: © Μουσείο Μπενάκη / Φωτογραφικά Αρχεία – Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου.

π. 1932

Λεπτομέρεια εικ. 51.

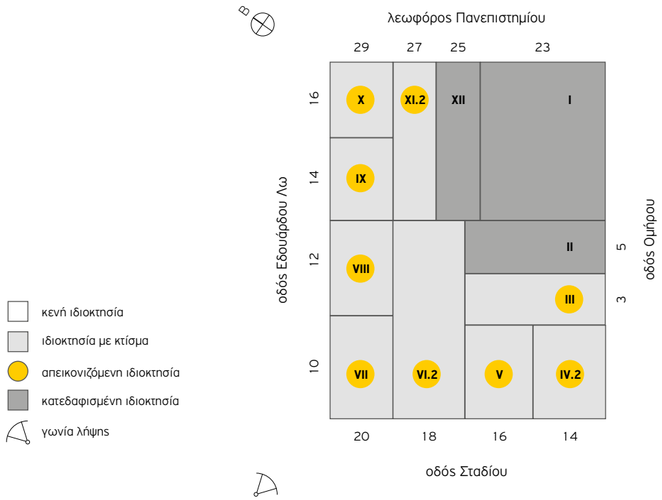
Πίσω από το τραμ διακρίνεται το μέγαρο Σερπιέρη και αριστερά του, στην άλλη πλευρά της οδού Οφθαλμιατρείου/Εδουάρδου Λω, το χαμηλό καφενείο/ζαχαροπλαστείο «Αθηναϊκόν», πρώην Πετρίτση (ιδιοκτησία Χ). Μια μεγάλη τέντα προφυλάσσει τους θαμώνες από τον ήλιο και κόσμος όρθιος, μαζεμένος στη γωνία, περιμένει το τραμ για το Φάληρο. Αριστερά από το «Αθηναϊκόν» διακρίνεται το κτήριο στην Πανεπιστημίου 27 (ιδιοκτησία XI.2), όπου διέμενε η Καλλιρρόη Παρρέν. Τα κτήρια του οικοδομικού τετραγώνου που υπήρχαν δίπλα (ιδιοκτησίες I και XII) έχουν κατεδαφιστεί. Στην άλλη πλευρά της Ομήρου διακρίνεται το μέγαρο Αριστομένη Θεοδωρίδη.

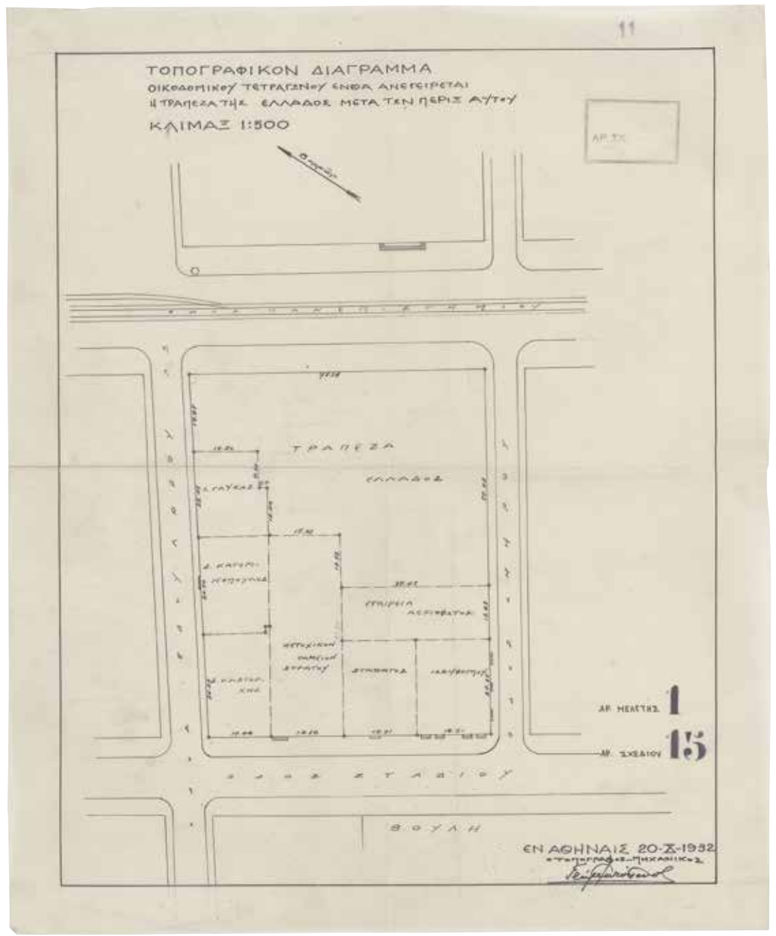
π. 1932

Εικ. 52. Αεροφωτογραφία της βορειοανατολικής περιοχής της Αθήνας από τα δυτικά, π. 1932. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ.

Λεπτομέρεια.
Τα πρώτα κτήρια που περιήλθαν στην κατοχή της Τράπεζας της Ελλάδος, από το 1928 (ιδιοκτησίες I, II και XII) έχουν κατεδαφιστεί. Οι εργασίες εκσκαφής για τη θεμελίωση του νέου μεγάρου είναι σε εξέλιξη. Στην αεροφωτογραφία διακρίνονται οι «τρισδιάστατοι» όγκοι των κτισμάτων του οικοδομικού τετραγώνου και ιδιαίτερα οι κύριες όψεις τους επί της Εδουάρδου Λω και Σταδίου.

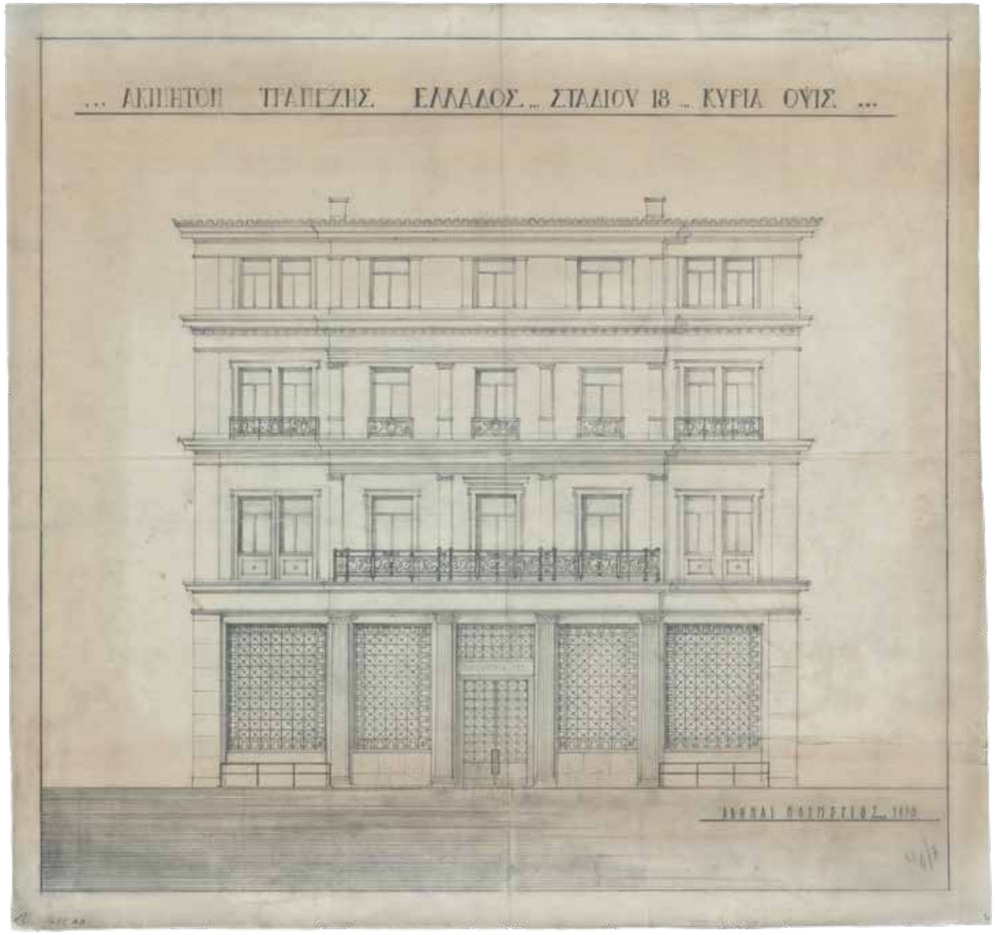

1932

Εικ. 53. Τοπογραφικό διάγραμμα του οικοδομικού τετραγώνου 15, της Τράπεζας της Ελλάδος. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ), ΚΕΠΟΕΤ.

Σημειώνεται η έκταση του οικοδομικού τετραγώνου που περιήλθε στην ιδιοκτησία της Τράπεζας της Ελλάδος και τα υπόλοιπα οικόπεδα, που δεν είχαν ακόμα αγοραστεί, με τα ονόματα των ιδιοκτητών τους.

1938

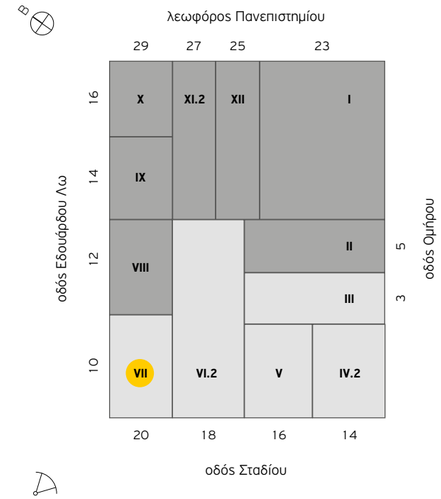
Εικ. 54. Το ακίνητο της Τράπεζας της Ελλάδος επί της Σταδίου 18. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ), ΚΕΠΟΕΤ.

Αποτυπώνεται η κύρια όψη του κτηρίου επί της Σταδίου 18 (ιδιοκτησία VI.2) μετά την αγορά του από την Τράπεζα της Ελλάδος το 1935. Το μεγάλο και μακρόστενο αυτό κτήριο ανήγειρε το 1899 το Μετοχικό Ταμείο Στρατού για να στεγάσει τα γραφεία του. Εκεί, από το 1939, λειτούργησαν το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο και το Κρατικό Ενεχυροδανειστήριο.

1948

Εικ. 55. Τράπεζα της Ελλάδος, επέκταση Κεντρικού Καταστήματος. Όψη επί της Εδουάρδου Λω, 1948. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ), ΚΕΠΟΕΤ.

Αποτυπώνεται η οικία του Ευθ. Καστόρχη (ιδιοκτησία VII), στη δυτική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου 15 (Τσώρτσιλ/Σταδίου και Εδουάρδου Λω). Πρόκειται για την τελευταία ιδιοκτησία που περιήλθε στην κατοχή της Τράπεζας το 1957.

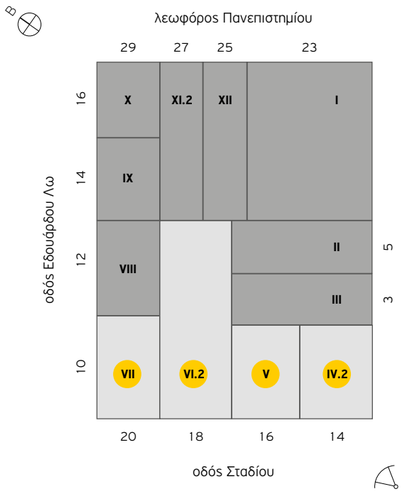

κενή ιδιοκτησία
ιδιοκτησία με κτίσμα
απεικονιζόμενη ιδιοκτησία
κατεδαφισμένη ιδιοκτησία
γωνία λήψης

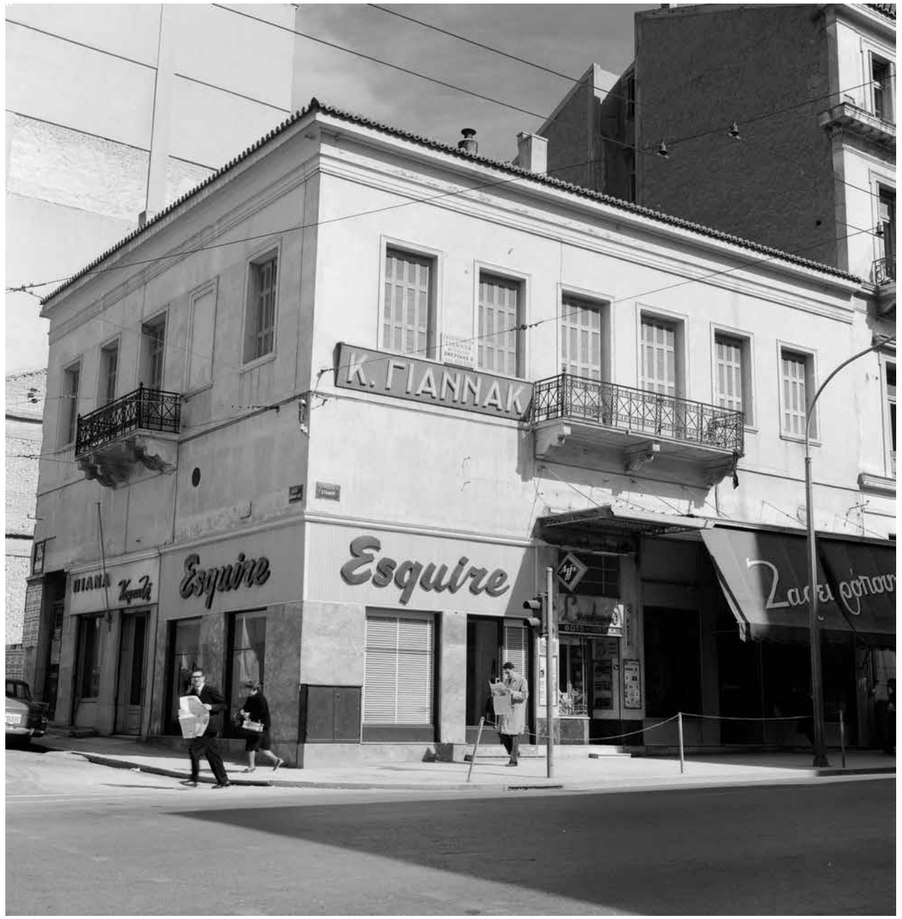
π. 1960

Εικ. 56. Όψη του οικοδομικού τετραγώνου 15 από την οδό Σταδίου, π. 1960. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ), ΚΕΠΟΕΤ.

Από το 1957, ολόκληρο το οικοδομικό τετράγωνο 15 περιήλθε στην κατοχή της Τράπεζας της Ελλάδος. Τα παλιά και ταλαιπωρημένα κτήρια είναι άδεια, λίγο αργότερα θα κατεδαφιστούν.

1962

Εικ. 57. Η δυτική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου (Σταδίου και Οφθαλμιατρείου/Εδουάρδου Λω). Φωτογραφία: Δημήτρης Παπαδήμος, 1962. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ.

Η οικία του μεγάλου λατινιστή Ευθ. Καστόρχη (ιδιοκτησία VII), κτισμένη από π. 1875, υπήρξε το μακροβιότερο κτίσμα στο οικοδομικό τετράγωνο 15. Ήδη από το 1901, μισθωνόταν για τη στέγαση γραφείων και εμπορικών καταστημάτων.

1962

Εικ. 58. Όψη του οικοδομικού τετραγώνου 15 επί της οδού Σταδίου. Φωτογραφία: Δημήτρης Παπαδήμος, 1962. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ.

Αριστερά, στην οδό Σταδίου 20, εικονίζεται η οικία Καστόρχη (ιδιοκτησία VII). Δίπλα, Σταδίου αριθ. 18, στο μεγάλο κτήριο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (ιδιοκτησία VI.2), στεγάστηκαν το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο και το Κρατικό Ενεχυροδανειστήριο. Στη συνέχεια, βρίσκονται σε εξέλιξη οι εργασίες κατεδάφισης των δύο επόμενων κτηρίων προς την Ομήρου (ιδιοκτησίες V και IV.2, Σταδίου 16 και 14 αντίστοιχα).

Εστιάζοντας... μεγεθύνοντας... ξεφυλλίζοντας...

Οι πρώτες πανοραμικές φωτογραφίες των Αθηνών προσφέρουν απεριόριστη θέα του ορίζοντα και αποτυπώνουν την αττική γη: τον Ιερό Βράχο της Ακρόπολης, τον Λυκαβητό, γυμνά βουνά και λόφους, χειμάρρους, ποτάμια και τη θέα της θάλασσας. Στοχεύουν παράλληλα να παρουσιάσουν την πόλη. Συμπεριλαμβάνοντας συμπυκνωμένες πληροφορίες, δρόμους, πλατείες και κτήρια, απεικονίζουν τη γένεση της νέας πρωτεύουσας και παρέχουν στους ιστορικούς σημαντικά στοιχεία για το παρελθόν της Αθήνας. Φωτογραφία προς φωτογραφία, παρακολουθούμε το ίδιο τοπίο να μεταμορφώνεται, την πόλη να επεκτείνεται, να πυκνώνει, να γεμίζει.

Εστιάζοντας και μεγεθύνοντας, διαπιστώνουμε ότι μπορούμε να αντλήσουμε ακόμα περισσότερες πληροφορίες με εντυπωσιακά μεγάλη ευκρίνεια. Αναγνωρίζουμε γνωστά σε όλους μας τοπόσημα, όπως τη Μητρόπολη, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Οφθαλμιατρείο, και συνάμα ξαφνιαζόμαστε ευχάριστα από την απουσία άλλων, όπως η Ακαδημία ή η Εθνική Βιβλιοθήκη. Διακρίνουμε αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες των κτηρίων, τις προσόψεις των μεγαλοπρεπών αρχοντικών μεγάρων, αλλά και τις πίσω όψεις τους, με τις σκάλες υπηρεσίας, τους απόπατους, τα πηγάδια και τα ιπποστάσια.

Οι πρώτες φωτογραφίες της Αθήνας μάς μεταφέρουν την αύρα της εποχής. Δημιουργούν την εντύπωση ότι κρυφοκοιτάμε την ήσυχη πόλη στην καθημερινότητά της ένα ανοιξιάτικο αττικό πρωινό ή ένα γλυκό καλοκαιρινό απόγευμα: παράθυρα και μπαλκονόπορτες, με τα παντζούρια τους διάπλατα ανοικτά, κλινοσκεπάσματα που αερίζονται στα κάγκελα των μπαλκονιών, στη λιακάδα του αττικού ουρανού.

Πρόσωπα, βέβαια, δεν διακρίνονται, αλλά μπορεί κάποιος να εντοπίσει ορισμένες θολές μελανές φιγούρες, γυναικείες με μακριές φαρδιές φούστες ή ανδρικές, να περιδιαβαίνουν την πόλη˙ μεμονωμένους διαβάτες να διασχίζουν τους χωμάτινους δρόμους, που φαντάζουν, δίχως αυτοκίνητα, φαρδιοί και άδειοι ή να ξαποσταίνουν στα σκαλιά της Μητρόπολης.

Μελετώντας τη μεταμόρφωση του οικοδομικού τετραγώνου της Τράπεζας της Ελλάδος, διαπιστώνουμε ότι τα πανοράματα είναι τραβηγμένα σταθερά από δύο σημεία: νοτιοδυτικά, από την Ακρόπολη (το Belvedere, εκεί όπου σήμερα στέκει η ελληνική σημαία) και βορειοανατολικά, από τον Λυκαβητό (συχνά από τον βράχο της Σχιστής Πέτρας). Αυτή η «συνέπεια» στις λήψεις προτρέπει τον ερευνητή να παρατηρήσει τις φωτογραφίες και να βρει τις διαφορές. Νέα κτήρια ξεφυτρώνουν ή ορθώνονται με αργούς ρυθμούς, άλλα πάλι απλώς εξαφανίζονται. Οι δρόμοι δενδροφυτεύονται και τα νεοφυτεμένα δέντρα αναπτύσσονται και κρύβουν τις προσόψεις των σπιτιών.

Οι φωτογραφίες τραβήχθηκαν από πρωτοπόρους ξένους φωτογράφους, που απαθανάτιζαν την πόλη κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους, ή από τους πρώτους Έλληνες επαγγελματίες. Τη χρονική ακολουθία των τεκμηρίων μας επιβεβαιώνουν ενίοτε οι ίδιοι οι φωτογράφοι, που ανέγραψαν στο πίσω μέρος των φωτογραφιών τους τη χρονολογία λήψης, αλλά και άλλες πληροφορίες σχετικά με την επίσκεψή τους στην Αθήνα.

Κατά τη συγκριτική μελέτη των φωτογραφιών, οι πληροφορίες που αφορούν την ανέγερση κτηρίων αποτελούν σημαντικά χρονολογικά στοιχεία. Ο φωτογραφικός φακός έχει αποτυπώσει, εκτός από το Πανεπιστήμιο, τη θεμελίωση και τις πρώτες εργασίες στην Ακαδημία Αθηνών˙ το Οφθαλμιατρείο να αποκτά έναν ακόμα όροφο˙ τον Καθολικό Ναό του Αγίου Διονυσίου σταδιακά να ορθώνεται˙ πλευρικές πτέρυγες να προστίθενται στο Πολιτικό Νοσοκομείο (σήμερα Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων) στην οδό Ακαδημίας˙ τον Άγιο Γεώργιο του Καρύκη για πρώτη φορά με καμπαναριό˙ την «Παράγκα», εκεί όπου λειτούργησε προσωρινά το Κοινοβούλιο, και το κτήριο της Παλαιάς Βουλής να θεμελιώνεται και σταδιακά να ανεγείρεται.

Αργότερα στα πανοράματα της Αθήνας προστίθενται οι ποικίλες λήψεις των δρόμων από επαγγελματίες φωτορεπόρτερ και ερασιτέχνες φωτογράφους. Σε αυτές, τις περισσότερες φορές, πρωταγωνιστές είναι τα ιππήλατα αμαξίδια, τα αυτοκίνητα διαφόρων μοντέλων, το τραμ, μεμονωμένοι άνθρωποι, καθώς και παρελάσεις, βασιλικές πομπές και πολυπληθείς πολιτικές συγκεντρώσεις. Σε κάθε περίπτωση, στο βάθος διακρίνονται τα κτήρια που μας αφορούν. Οι προσόψεις των μεγάλων μεγάρων μάς προσφέρουν ακόμα περισσότερες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική τους, τις προσθήκες ορόφων ή τις αλλαγές που υπέστησαν στον διάκοσμό τους. Ενίοτε μπορούμε να διακρίνουμε την αρίθμηση των οδών, μεγάλες αναρτημένες πινακίδες, ενοικιαστήρια και προεκλογικές αφίσες. Έτσι αντιλαμβανόμαστε τη χρήση των κτηρίων και μαθαίνουμε για εμπορικά καταστήματα, βιβλιοπωλεία, εστιατόρια, ξενοδοχεία.

Ιδιαίτερα χρήσιμες είναι και οι αεροφωτογραφίες των αρχών της δεκαετίας του 1930, όπου τα κτήρια και τα οικοδομικά τετράγωνα προβάλλουν σαν τρισδιάστατες μακέτες. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια για τα περισσότερα οικοδομήματα έχουν πια χαθεί˙ με τις αεροφωτογραφίες ωστόσο αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τους όγκους τους. Κοιτώντας πέρα από τις προσόψεις, τις άκομψες πίσω όψεις και τους ανοργάνωτους ακάλυπτους χώρους στο εσωτερικό, διαπιστώνουμε ότι το οικοδομικό τετράγωνο είναι ένα «ακατάστατο συνονθύλευμα» κτηρίων διαφορετικού ύψους και όγκου.

Για να ανακτήσουμε τον χαμένο κρίκο που συνδέει τον χρόνο, τον χώρο και τη χρήση του από τους ανθρώπους, στραφήκαμε στη μελέτη των συμβολαίων κτήσης και του Τύπου της εποχής. Τα παραχωρητήρια, οι συμβολαιογραφικές πράξεις αγοροπωλησίας των οικοπέδων και των κτισμάτων του οικοδομικού τετραγώνου μάς πληροφορούν για το καθεστώς ιδιοκτησίας, την αλληλοδιαδοχή ιδιοκτητών, τους εκάστοτε ενοικιαστές και γενικότερα για τη χρήση της γης.

Τέλος, ξεφυλλίζοντας εφημερίδες και περιοδικά των προηγούμενων αιώνων, προκύπτουν πολύτιμα στοιχεία για την εγκατάσταση κατοικιών ή επιχειρηματικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων, την εκμετάλλευση των χώρων από ενοικίαση κ.ά. Δίπλα σε μεγαλογράμματους τίτλους, ανάμεσα σε άρθρα πολιτικού, οικονομικού ή κοινωνικού περιεχομένου, σε σημαντικές ειδήσεις που σημάδεψαν την ιστορία του Νεοελληνικού κράτους και της πρωτεύουσάς του, εντοπίζουμε διαφημίσεις, ενοικιαστήρια, αναγγελτήρια γάμων ή κηδειών, αφιερώματα σε πολυτελή εστιατόρια. Έτσι μαθαίνουμε λίγα περισσότερα για την κοινωνία, τους ανθρώπους που έζησαν και δούλεψαν εδώ, στην καρδιά της Αθήνας.

Εικ. 59. Προοπτικό σχέδιο του Κεντρικού Καταστήματος. Ν. Ζουμπουλίδης και Κ. Παπαδάκης, π. 1934. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΤΕ), ΚΕΠΟΕΤ.

Σημειώσεις

1. Συλλογικό (1938), 42.
2. Για τον ζωγράφο Μιχαήλ Αξελό, τον πρώτο Έλληνα σχεδιαστή τραπεζογραμματίων, και τη σχέση του με την Τράπεζα της Ελλάδος, βλ. Παπαχρίστου (2015).
3. Τη σχετική αλληλογραφία του 1932 εντοπίσαμε, κατόπιν έρευνας, σε δύο σημεία: στο αρχείο της οικογένειας Αξελού, το οποίο βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο (ΙΑΤΕ) του ΚΕΠΟΕΤ της Τράπεζας της Ελλάδος, καθώς και στη Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού.
4. Τα αρχαία αντικείμενα δέχθηκαν εργασίες συντήρησης (συγκολλήσεις, συμπληρώσεις, αισθητική αποκατάσταση) και πριν από το 1999, τα ίχνη των οποίων απαλείφθηκαν κατά τις εργασίες συντήρησης των ετών 2000/2001.
5. Δεν υπάρχουν φωτογραφίες, ημερολόγιο ή λοιπές πληροφορίες. Γνωστά είναι μόνο τα ακόλουθα στοιχεία: α. το βάθος των εκσκαφών, έφθασε μέχρι τα -11,75 μέτρα βάθος από το πεζοδρόμιο της συμβολής της λεωφόρου Πανεπιστημίου και της οδού Ομήρου, β. η στάθμη των υπόγειων υδάτων σημειώθηκε στα -8,0 μέτρα και γ. το έδαφος σε όλο το βάθος είναι σχιστόλιθος (κιμηλιά).
6. Για τα ταφικά έθιμα κατά την αρχαιότητα, βλ. ενδεικτικά Boardman & Kurtz (2011²˙ Shapiro (1991)˙ Oakley (2003)˙ Σταμπολίδης & Οικονόμου (2014). Για σχετικά πρόσφατες μελέτες σε νεκροταφεία και νεκρικές συνήθειες, όπως προκύπτουν από τα ανασκαφικά δεδομένα, βλ. για παράδειγμα Ηλιοπούλου (2015)˙ Μπαλλά (2017).
7. Ιδιαίτερα γνωστή είναι η θέσπιση νομοθεσίας από τον Δημήτριο Φαληρέα, ο οποίος υπήρξε τοποτηρητής των Μακεδόνων στην Αθήνα το διάστημα 317-307 π.Χ. Η νομοθεσία του στράφηκε κατά της πολυτέλειας και έθεσε περιορισμούς στη μορφή των ταφικών μνημείων και στον τρόπο εκφοράς των νεκρών, βλ. Boardman & Kurtz (2011²: 114-116) και Morris (1997: 164).
8. Για τη Γεωμετρική εποχή, την τέχνη και τον πολιτισμό της, βλ., ενδεικτικά, Coldstream (2003²) και Σημαντώνη-Μπουρνιά (1997).
9. Τα αρχαιολογικά δεδομένα οδήγησαν τους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι, από την Πρωτογεωμετρική (1050/1025-900 π.Χ.) μέχρι και την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο (760-700 π.Χ.), στην Αττική ίσχυε μια σταθερή ταφική πρακτική: για τις ανδρικές ταφές χρησιμοποιούνταν αμφορείς επιλαίμιου τύπου (με τις λαβές στον λαιμό), για τις γυναικείες ταφές αμφορείς επιγάστριου τύπου (με τις λαβές στην κοιλιά) και για τις ταφές νεαρών κοριτσιών επιώμιου τύπου (με τις λαβές στον ώμο). Βλ. Kourou (1997: 43 και σημ. 1)˙ Κούρου (2011). Οι επιγάστριοι αμφορείς χρησιμοποιούνταν σπανιότερα και ως σήματα σε γυναικείες ταφές. Η εξαιρετική, ωστόσο, διατήρηση του αγγείου της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος θα πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο και όχι ως επιτύμβιο αγγείο.

10. Ο τεφροδόχος αμφορέας τοποθετούνταν σε ταφικό όρυγμα. Τα ποικίλα κτερίσματα εναποτίθεντο στη βάση του ή σε δεύτερο κοντινό λάκκο, βλ. Boardman & Kurtz (20112: 42-43).
11. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα της Γεωμετρικής εποχής, οι αρχαιολόγοι διακρίνουν κοινωνική διαστρωμάτωση ανάλογη μ' εκείνη της Αρχαϊκής εποχής. Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα πλούσια κτερισμένης γυναικείας γεωμετρικής ταφής-καύσης είναι η περίφημη «ταφή της εύπορης Αθηναίας». Ο τάφος ανασκάφηκε το 1967 στους πρόποδες του Αρείου Πάγου, στον χώρο της αρχαίας Αγοράς (π. 850 π.Χ.), βλ. Smithson (1968)˙ Papadopoulos (2004)˙ Σαραγά (2012)˙ Papadopoulos & Smithson (2017: 124-126).
12. Ο Ζωγράφος της Μέγαιρας, ή Beldam Painter στην αγγλική βιβλιογραφία, πήρε το όνομά του από τη λήκυθο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου υπ' αριθ. 1129, που φέρει την εικόνα μιας γυναικείας μορφής (Μέγαιρας) δεμένης σε φοίνικα να βασανίζεται από σατύρους. Το έργο του Ζωγράφου και του εργαστηρίου του μελέτησε πρώτη η Haspels (1936: 170-191) και αργότερα η Kurtz (1975)˙ πρόσφατα μάλιστα, αποτέλεσε αντικείμενο διδακτορικής διατριβής, βλ. Παναρίτη (2016).
13. Παναρίτη (2016: 11).
14. Devambez & Kaufmann-Samaras (1981: 630-631).
15. Moustaka et al. (1992: 859-881)
16. Οι κυριότερες πηγές για τον νόμο *περὶ ἐπιγαμίας* του Περικλή είναι ο Αριστοτέλης (*Ἀθηναίων Πολιτεία*, 26.4) και ο Πλούταρχος (*Περικλῆς*, 37.2-5). Για τον σχολιασμό του νόμου, βλ. Blok (2009). Για τις συνέπειες του νόμου στην αγγειογραφία της εποχής, βλ. Oakley & Sinos (1993: 46) και Bundrick (2008: 328).
17. Γενικά για τις λευκές ληκύθους, βλ. Oakley (2004a). Το λευκό βάθος επιτυγχανόταν με την επάλειψη της επιφάνειας του αγγείου με πολύ λεπτό στρώμα λευκού πηλού, του καολίνη, το οποίο έπαιρνε τη χαρακτηριστική απόχρωση μετά την όπτηση (ψήσιμο). Οι πολύχρωμες παραστάσεις των λευκών ληκύθων είναι ευάλωτες στη φθορά του χρόνου, συγκριτικά με αυτές των μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων. Το λευκό επίχρισμα και τα άλλα μη κεραμικά χρώματα (π.χ. η κίτρινη ώχρα και το αιγυπτιακό μπλε), που τοποθετούνταν μετά την όπτηση, ξεθώριαζαν και απολεπίζονταν σχετικά εύκολα.
18. Oakley (2004a: 13, 214, 218-219)˙ Καββαδίας & Λάγια (2009: 84-85)˙ Καββαδίας (2012: 263). Για τη σημασία των γυναικών στις αθηναϊκές ταφικές τελετουργίες, βλ. Oakley (2009).
19. Χαρακτηρίζουμε τη λήκυθο «υβριδική», καθώς τα δύο τμήματα από τα οποία είναι συγκολλημένη (αριθ. κατ. 14 και 15) δεν συνανήκουν, βλ. σελ. 102.

20. Τα κρόταλα ήταν από τα αρχαιότερα κρουστά όργανα. Επρόκειτο για δύο κομμάτια ξύλου ή καλαμιού που κρατιόνταν ανά ζεύγη και κρούονταν σαν τις σημερινές καστανιέτες. Βλ. Bundrick (2005: 46-48).
21. Πρόκειται για τη γενικότερη τάση που παρατηρείται στην αττική αγγειογραφία, ιδιαίτερα κατά το β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., να προβάλλεται η καθημερινή ζωή των γυναικών σε διακοσμήσεις ληκύθων, αλλά και σε άλλους τύπους αγγείων που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες (για τις σκηνές γυναικωνίτη, βλ. σελ. 38).
22. Kurtz (1975: 115).
23. Το αγγείο είχε δύο λαβές, από τις οποίες σώζεται μόνο η κάθετη. Για τον τύπο, βλ. σελ. 134-135, αριθ. κατ. 25.
24. Τα παιδιά σπάνια ζούσαν μετά το τέταρτο έτος. Μάλιστα, το ένα τρίτο από αυτά πέθαινε κατά το πρώτο έτος της ζωής του, βλ. Oakley (2003: 174-179).
25. Για το τάισμα των βρεφών κατά την αρχαιότητα και τη χρήση των θηλάστρων, βλ. Sneed (2018: 231). Θήλαστρα απαντούν επανειλημμένα ως κτερίσματα σε τάφους και συνυπάρχουν με ειδώλια σε ταφές που θεωρούνται παιδικές. Για ένα παράδειγμα παιδικής ταφής σε πήλινη λάρνακα, βλ. Τιβέριος (1990: 12-14, πίν. 3β και 4α-ε) και Sneed (2018: 59-77).
26. Στα συμπόσια, κατά την αρχαιότητα, λάμβαναν μέρος μόνο οι άνδρες, γι' αυτό και η ανεύρεση αγγείων συμποσίου, όπως οι κρατήρες, συσχετίζεται συνήθως με ανδρικές ταφές. Κρατήρες ωστόσο απαντούν και σε βοιωτικές γυναικείες ταφές και, σύμφωνα με τη Σαμπετάι, πρέπει να ερμηνευθούν ενίοτε ως αντικείμενα που έφεραν οι νύφες στο νέο νοικοκυριό τους με την ευκαιρία του γάμου τους ή ως νυφικά δώρα για το γαμήλιο συμπόσιο, το μόνο στο οποίο συμμετείχαν και οι γυναίκες. Βλ. Sabetai (2011: 156-157) και Sabetai (2014: 34-35). Θραύσμα παρόμοιου κρατήρα (της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων) έχει βρεθεί σε ιερό στην Καδμεία, γεγονός που αποδεικνύει ότι τα αγγεία αυτά δεν είχαν αποκλειστικά ταφική χρήση, βλ. Σαμπετάι & Καρακίτσου (2016: 271).
27. Ο ιερός γάμος του Διονύσου με την Αριάδνη απέκτησε συμβολική χροιά κατά τον 4ο αι. π.Χ., βλ. Sabetai (2006: 86).
28. Ο κρατήρας είναι μάλλον βοιωτικής προέλευσης, βλ. σελ. 124-131. Η βοιωτική ερυθρόμορφη κεραμική ακολουθούσε τα αττικά πρότυπα, βλ. Sabetai (2012a) και Sabetai (2012b).
29. Χατζηδημητρίου (2017: 355).
30. Για την ανάλυση της παράστασης με τα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία και την ερμηνεία της ως γαμήλιας σκηνής, βλ. τον κατάλογο σελ. 158-163.

31. Ο Ησύχιος (λ. «νυμφίδες») μας πληροφορεί ότι υπήρχε ειδική λέξη γι' αυτά, *νυμφίδες*, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα παπούτσια γάμου ήταν διακριτά. Για τα υποδήματα της νύφης, που συχνά απεικονίζονται σε σκηνές συναφείς με τον στολισμό της νύφης, βλ. σελ. 163.
32. Οι θυσίες προς τους θεούς προηγούνταν κάθε μεγάλου γεγονότος στην αρχαία Ελλάδα. Έτσι, και κατά τον γάμο, τόσο η νύφη όσο και ο γαμπρός εξευμένιζαν τους θεούς με θυσίες και προσφορές, καθώς η ευτυχία τους εξαρτιόταν από αυτούς, βλ. Oakley & Sinos (1993: 11).
33. *Ἀτθίδες* ονομάζονταν οι γυναίκες της Αττικής.
34. Για τον γάμο στην αρχαία Αθήνα, βλ. Oakley & Sinos (1993).
35. Για τη νυφική εικονογραφία και τους συμβολισμούς της, βλ. Oakley & Sinos (1993: 38-42) και Smith (2005).
36. Sabetai (2009: 103-104).
37. Βλ. Oakley & Sinos (1993)· Smith (2005: 9)· Blundell & Sorkin Rabinowitz (2008: 116-118, 134-136). Βλ. επίσης σελ. 38.
38. Γενικά για τη σύνδεση του γάμου με τον θάνατο, βλ. Seaford (1987: 106-107) και Γιαννάκης (1998). Ειδικότερα, για τον παραλληλισμό αυτό και πώς προκύπτει από την αγγειογραφία, βλ. Reilly (1989: 431) και Sabetai (2004: 29).
39. Υπήρχαν διαφορετικοί τρόποι προσάρτησης των αγνύθων στα νήματα του στημονιού, όπως προκύπτει από τις ποικίλες αναπαραστάσεις τους και από τα ίδια τα αρχαιολογικά δεδομένα, βλ. Τζουβάρα-Σούλη (1992). Για την υφαντική κατά την αρχαιότητα, βλ. Τζαχίλη (2011). Για τις αγνύθες, βλ. Davidson (1952: 146-161)· Davidson & Thompson (1975)· Merker (2006).
40. «Κοροπλάστης» ονομάζεται ο καλλιτέχνης που πλάθει κόρες. Πάντως, ο όρος κοροπλαστική κατέληξε συνώνυμος του όρου πηλοπλαστική. Γενικά για τα ειδώλια, βλ. Γιαννικουρή (2014) και Αδάμ-Βελένη κ.ά. (2017).
41. Οι χθόνιες θεότητες συμβολίζονταν με ειδώλια γυναικείων μορφών, όπως η *κόρη* στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος, και συχνά τοποθετούνταν στους ίδιους τάφους Βλ. επίσης Neils & Oakley (2003: 174-179).
42. Βλ. Oakley (2003: 267)· Papaikonomou (2008: 695-706)· Πάλλη (2017).
43. Βλ. Sommer & Sommer (2015: 115-123).
44. Τα αρχαιολογικά δεδομένα από την Αρχαία Αγορά των Αθηνών και μόνο φανερώνουν την υπέρογκη παραγωγή αυτού του τύπου λύχνου. Οι ανασκαφείς υπολογίζουν ότι ο συνολικός αριθμός των μητρών ανερχόταν σε χιλιάδες, ενώ ο αριθμός των λύχνων που κατασκευάστηκαν κατά την αρχαιότητα από αυτές τις μήτρες ανερχόταν σε εκατοντάδες χιλιάδες. Βλ. Perlzweig (1961: 15).

45. Για τη διακόσμηση των επιγάστριων «ομοκεντρικών» (circle style) αμφορέων με το σύστημα διακόσμησης των μετοπών και τριγλύφων και την εξέλιξη του αττικού αυτού ιδιώματος, βλ. Kourou (1997) και Kourou (2001)· για τους τριμετοπικούς αμφορείς και την απόδοσή τους σε αττικά εργαστήρια, βλ. Kourou & Stampolidis (1996) και Kourou (2001: 52-53).
46. Για τις δισκελείς, τοξοειδείς λαβές, που αποτελούν εξέλιξη των μυκηναϊκών λαβών τύπου βουκρανίου, βλ. Oakeshott (1966) και ιδιαίτερα τον πίνακα VIII (e). Η παραγωγή των επιγάστριων αμφορέων γνωρίζει άνθηση στα αττικά εργαστήρια κατά την Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο, όπως προκύπτει από τα πολυάριθμα παραδείγματα που έχουν έρθει στο φως, βλ. Papadopoulos & Smithson (2017: 714, και σημ. 135).
47. Παρόμοια χαμηλή βάση φέρει ο αμφορέας από την ταφή της πλούσιας Αθηναίας (τέλη Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου ΙΙ / αρχές Μέσης Γεωμετρικής περιόδου Ι), βλ. Smithson (1968: 84, πίν. 20) και Papadopoulos & Smithson (2017: 712-715). Για τις ψηλότερες βάσεις των αγγείων της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου, βλ. Kourou (2001).
48. Πρβλ. τις πιο πλούσια διακοσμημένες ζώνες με αντωπά πλήρη τρίγωνα και κάθετα γραμμίδια, των αμφορέων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Kourou 2002: πίν. 96-97, 98-99).
49. Η ζωφόρος είναι διευρυμένη εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους του μαιάνδρου· πρβλ. τον αμφορέα της Κνωσού, όπου προστίθεται και κόσμημα τεθλασμένων γραμμών. Βλ. Coldstream & Catling (1996a: 15, αριθ. 3· 1996b, πίν. 49.3, σχέδ. 52) και Coldstream (1995: πίν. 100d). Ο μαίανδρος συνεχίζει να είναι το πιο σύνηθες διακοσμητικό θέμα στη ζωφόρο του λαιμού καθ' όλη τη Μέση Γεωμετρική περίοδο, παρ' όλο που εισάγονται και άλλα κοσμήματα, όπως η ιχθυάκανθα, οι τεθλασμένες γραμμές και το κόσμημα τύπου επάλξεων. Βλ. Kourou (1997: 46).
50. Βλ. Kourou (2001: 60, και σημ. 26).
51. Βλ. Kourou (2001: 66) για τον αμφορέα του τάφου V της οδού Κριεζή.
52. Οι βάσεις στις μετόπες (cushions) διακοσμούνται ποικιλοτρόπως: με πολλαπλές τεθλασμένες γραμμές (Kourou 2002: πίν. 94-95, 96-97), με κόσμημα ιχθυακάνθου ή ζατρίκιο (Smithson 1968: 84, αριθ. 1, πίν. 20).
53. Για παρόμοιες γωνιακές κοκκίδες, βλ. τον αμφορέα από την ταφή της πλούσιας Αθηναίας στο Papadopoulos & Smithson (2017: 713, και σημ. 125). Από τη Μέση Γεωμετρική περίοδο, οι κοκκίδες αντικαθίστανται στις γωνίες από κοκκιδωτές ροζέτες και κοσμήματα σε σχήμα άστρου, βλ. Kourou (2002, πίν. 94-95, 96-97, 99).
54. Διαδεδομένη διακόσμηση αποτελούν οι στικτές διαγώνιες ακτίνες, όπως στον αμφορέα του Μουσείου Μπενάκη, αριθ. 32937 (Kourou 1997) ή τα επαναλαμβανόμενα

γραμμίδια, παράλληλα προς τα δύο ημίσεια του σταυρού (chevrons), βλ. Kourou (2002: πίν. 94-95, 96-97, 98-99).

55. Βλ. Kourou (1997: 48). Για τον Ζωγράφο των Αθηνών NM 216, βλ. Kourou (1997) και Kourou (2002: 81-82, λ. των πιν. 94-95, 96-97). Για τον Ζωγράφο της οδού Κριεζή, βλ. Kourou (2002: 82-83, λ. του πίν. 98-99).
56. Βλ., αντίστοιχα, Kourou (2001)· Alexandri (1961)· *BCH* 79 (1955: 239, εικ. 17)· Coldstream (1995: πίν. 100d).
57. Πρβλ. τα αγγεία όπως στη σημ. 56. Στον αμφορέα της Κνωσού, το κόσμημα διακόπτεται από τους ογκώδεις κάθετους μαιάνδρους των τριγλύφων, οι τεχνοτροπικές συγγένειες ωστόσο με τον αμφορέα στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος είναι σημαντικές.
58. Το εργαστήριο των αμφορέων του Άργους και τα χαρακτηριστικά του τα αναγνώρισε πρώτη η Κούρου. Βλ. Kourou (2001: 61).
59. Βλ. Kourou (2001: 57).
60. Για το σχήμα των ληκύθων δευτερεύοντος τύπου ATL (Aischines and Tymbos Lekythos), βλ. Kurtz (1975: 82-83).
61. Για τις εξηρημένες εγχάρακτες γραμμές και την τεχνική δημιουργίας τους, βλ. Παναρίτη (2016: 13)· για τη βάση, βλ. Παναρίτη (2016: 11).
62. Παναρίτη (2016: 105 και 113-115, πίν. 189, σχέδ. 25, και πίν. 457-460).
63. Παναρίτη (2016: 115, πίν. 89, 189, σχέδ. 26).
64. Μπαλλά (2017: 236) και Παναρίτη (2016: 55, 65, 168).
65. Παναρίτη (2016: 115-117, πίν. 90, 190, σχέδ. 29).
66. Παναρίτη (2016: 117, πίν. 92, 190, σχέδ. 30).
67. Παναρίτη (2016: 117, πίν. 94-104, 190, σχέδ. 31).
68. Βλ. σημ. 60.
69. Haspels (1936: 178 κ.ε.) και Παναρίτη (2016: 25-26). Για το σχήμα του αγγείου, βλ. Kurtz (1975: 87).
70. Παναρίτη (2016: 25-26).
71. Γενικότερα για τις απεικονίσεις Αμαζόνων σε μελανόμορφα αγγεία, βλ. von Bothmer (1957: 91, 100)· Devambez & Kaufmann-Samaras (1981: 630-631, αριθ. 713-720). Για την ενδυμασία των Αμαζόνων στην Αθηναϊκή τέχνη, βλ. Veness (2001). Για έφιππες Αμαζόνες σε μελανόμορφες ληκύθους άλλων ζωγράφων, βλ. Serbeti (2012: 103-104, λ. πίν. 59). Για άλλα αγγεία του Ζωγράφου της Μέγαιρας με παραστάσεις Αμαζόνων, βλ. Παναρίτη (2016: 74, πίν. 26.41 και πίν. 28.44) και Walters Art Museum, αριθ. 48.249, διαθέσιμο στο https://art.thewalters.org/detail/62/ (ημερομηνία πρόσβασης: 19.6.2018).
72. Η Παναρίτη θεωρεί ότι οι εν λόγω λήκυθοι δεν γνώρισαν την ίδια εξάπλωση με τα άλλα αγγεία του εργαστηρίου της Μέγαιρας, αφενός εξαιτίας του ιδιαίτερου

παρουσιαστικού τους, με το ιδιόμορφο στόμιο τύπου καπνοδόχου, που πιθανώς να μην ήταν ιδιαίτερα ελκυστικό, και αφετέρου λόγω της εικονογραφίας τους, που δεν ήταν εξίσου εύληπτη με τον φυτικό διάκοσμο.

73. Βλ. σημ. 60.
74. Βλ. Kurtz (1975: 115-122). Για παρόμοιες μελαμβαφείς ληκύθους, με το ίδιο διπλό ακτινωτό κόσμημα στον ώμο, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 153, πίν. 38, 1119) και Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 345, αριθ. 373 [450-425 π.Χ.]).
75. Βλ. σημ. 60.
76. Βλ. σελ. 36-37. Για τις απεικονίσεις της Νίκης στην αγγειογραφία κατά την Κλασική εποχή, βλ. γενικά Moustaka et al. (1992: 859-881) και Καββαδίας (2000: 102).
77. Ο Ζωγράφος του Beth Pelet εντάσσεται στην παράδοση των Ζωγράφων του Αισχίνη και του Τύμβου. Ειδικεύεται σχεδόν αποκλειστικά στη διακόσμηση του σχήματος της ληκύθου· βλ. Σαμπετάι (2008: 76-78)· Kathariou (2009: 108, λ. του πίν. 79.5-8)· Hofstetter-Dolega (2015: 82, λ. του πίν. 64.1-6). Για απεικονίσεις, από τον ίδιο Ζωγράφο, της θεάς Νίκης να κρατεί ταινία, βλ. Moore (1997: 260, πίν. 88, αριθ. 865)· Dräger (2007: 96-97, λ. του πίν. 40.6, 40.10, 40.11)· Σαμπετάι (2008: 83-84, αριθ. 15).
78. Πρβλ. Σαμπετάι (2008: 76, αριθ. 9) και Hofstetter-Dolega (2015: 82, λ. του πίν. 64.1-6).
79. Παρόμοια είναι και η άτεχνη απόδοση των χεριών σε άλλα έργα του ίδιου Ζωγράφου, βλ. Kathariou (2009: 108, λ. του πίν. 79.5-8).
80. Βλ. σημ. 60.
81. Για τις σκηνές γυναικωνίτη, βλ. σελ. 38. Για έργα του Ζωγράφου του Αισχύνη, που είναι καλύτερης σχεδιαστικής ποιότητας από τη λήκυθο στη συλλογή της Τράπεζας, βλ. Σαμπετάι (2008: αριθ. 6, 8) και Kathariou (2009: πίν. 79).
82. Ιδιαίτερη προχειρότητα και κακή τεχνοτροπία διακρίνει τα έργα του Ζωγράφου της Σειρινίσκης. Βλ. για παράδειγμα De la Genière (1971: πίν. 2247, αριθ. 4).
83. Βλ. αγγείο, αριθ. κατ. 12, σημ. 77.
84. Πρβλ. για παράδειγμα τη λήκυθο του Μουσείου Μπενάκη, αριθ. 30893, στο Σαμπετάι (2008: 76-78, αριθ. κατ. 9).
85. Το κάτοπτρο σε πολλές παραστάσεις αποτελεί εικονογραφικό σύμβολο των εταίρων, βλ. Καββαδίας (2000: 118-120). Ενίοτε το κάτοπτρο ομοιάζει με την περιστρεφόμενη ρόκα, την ηλακάτη, που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες στο γνέσιμο. Για μορφές του Ζωγράφου που κρατούν η μία ρόκα και η άλλη κάτοπτρο, βλ. Hofstetter-Dolega (2015: πίν. 64).
86. Για το κιβωτίδιο, βλ. Lissarrague (1995: 91-101) και Τζάχου-Αλεξανδρή (1998: 57).
87. Ο όρος «δύο γυναίκες» ("two women") έχει αντικαταστήσει τον παλαιότερο «κυρία και θεραπαινίδα» ("mistress and maid") καθώς οι μελετητές θεωρούν πιθανότερη την

απόδοση συγγενικού δεσμού στις μορφές και ερμηνεύουν τις παραστάσεις ως προετοιμασία για επίσκεψη στον τάφο, βλ. Oakley (2004a: 32).

88. Η ιδιαίτερη κόσμηση του πέπλου με τη μελανή οδοντωτή ταινία στον ποδόγυρο και στην παρυφή του αποπτύγματος θυμίζει τις οδοντωτές διακοσμήσεις των επενδυτών που φορούν αρκετές μορφές σε λευκές ληκύθους της περιόδου, βλ. (Καββαδίας 2000: 98, σημ. 624). Σε αυτά τα παραδείγματα, ωστόσο, οι επενδύτες διακρίνονται εύκολα, καθώς δεν αποδίδονται ζωσμένοι, αλλά στέκονται χωρίς πτυχώσεις, από άκαμπτα υφάσματα. Βλ. για παράδειγμα τις ληκύθους του Ζωγράφου του Houston (*BAPD*: αριθ. 212462 [EAM: αριθ. 17335]), του Ζωγράφου του Sabouroff (Tübingen, Universität, αριθ. S/10 1365˙ Καββαδίας 2000: πίν. 174, αριθ. 279) και του Ζωγράφου του Cambridge 28.2 (*BAPD*: αριθ. 212457 [Fitzwilliam Museum, αριθ. GR2.1928]˙ Lamb [1936: πίν. XXVI.3]).
89. Η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των δύο μορφών στο σχήμα «δύο γυναίκες» είναι αρκετά συνήθης, βλ. Oakley (2004a: 32-33).
90. Για τα χαρακτηριστικά του κυνηγετικού σκύλου, βλ. Ξενοφών, *Κυνηγετικός* 4.1˙ για τα διαφορετικά είδη σκύλων που απεικονίζονται στην αγγειογραφία, βλ. επίσης Johnson (1919:209) και για τα διαφορετικά είδη κυνηγόσκυλου, βλ. Trantalidou (2006: 98-99, 105). Ο ρόλος του σκύλου και η αντιμετώπισή του από ανθρώπους, άλλαξε ανά τους αιώνες στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Kitchell (2004).
91. Βλ. Sabetai (2006: 20, λ. των πιν. 3-5).
92. Βλ. Trantalidou (2006: 108-109).
93. Για παραδείγματα κυνηγόσκυλων από τον Ζωγράφο του Πανός, βλ. τη λήκυθο στη Βοστώνη (*BAPD*: αριθ. 206356 [MFA: αριθ. 13.198]) και την υδρία του Μουσείου Μπενάκη (Sabetai [2006: 20, λ. των πιν. 3-5]). Σε σκηνή αποχαιρετισμού σε στάμνο του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Βρετανικό Μουσείο (BM: αριθ. E448), απεικονίζεται επίσης σκύλος.
94. Οι σκύλοι ερμηνεύονται ως υπηρέτες ή σύντροφοι των ανθρώπων. Για τάφους σκύλων που έχουν βρεθεί να συνοδεύουν ταφές ανθρώπων και για επιτύμβιες στήλες που απεικονίζουν ανθρώπους με τα σκυλιά τους, βλ. Πωλογιώργη (2009: 132 και σημ. 32). Σε μαρμάρινη στήλη από τον Πειραιά κάθεται γυναίκα με σκύλο στα πόδια της, βλ. Trantalidou (2006: 106).
95. Βλ. Trantalidou (2006: 106-107, 109).
96. Για τον χθόνιο συμβολισμό του σκύλου, βλ. Vermeule (1972: 57) και Πωλογιώργη (2009: 133, σημ. 40).

97. Τζάχου-Αλεξανδρή (1998: 56, 76-77). Για τη συμβολική σημασία που πιθανώς να είχαν τα ζώα που εικονίζονται ως κατοικίδια στα γυναικεία διαμερίσματα, βλ. Lewis (2002: 161-163).
98. Σκηνές κυνηγιού έχουν απεικονιστεί σε λευκές ληκύθους από τον Ζωγράφο του Bowdoin (*BAPD*: αριθ. 208231 [EAM: αριθ. CC964]) και από τον Ζωγράφο του Θανάτου (BM: αριθ. 876,0328.2, βλ. Τιβέριος (1996: 357, αριθ. 217).
99. Η λήκυθος του Ζωγράφου του Bowdoin βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (CC1019/1792 [*BAPD*: αριθ. 208165]). Για παραστάσεις με μουσικούς και σκύλους σε μελανόμορφους βοιωτικούς σκύφους, βλ. Sabetai (2001: 53-55, λ. των πιν. 45-46).
100. Βλ. Trantalidou (2006: 109).
101. Αυτήν την ιδιότητα έχει ο σκύλος σε επίγραμμα της *Παλατινής Ανθολογίας* (Βλ. *Διογένους Λαερτίου Επιγράμματα*, VII, 115). Βλ. επίσης Πωλογιώργη (2009: 135) και Trantalidou (2006: 108-109).
102. Τα κρόταλα δεν λειτουργούν πάντα ως οπτική αναφορά στον χορό, αλλά ενέχουν διάφορους συνειρμούς. Για τις απεικονίσεις κροτάλων σε αγγεία, βλ. Castaldo (2009).
103. Οι μουσικές σκηνές αντικατοπτρίζουν την αρμονία του οίκου και έχουν συνδεθεί με την προώθηση της κοινωνικής και πολιτιστικής αρμονίας που μπορεί να αποφέρει ο οίκος στην πόλη, βλ. Oakley (2004a: 53). Γενικά για την ερμηνεία της δημοτικότητα που γνωρίζουν, βλ. Oakley (2014: 273-274). Για τις γυναίκες μουσικούς στα αττικά αγγεία του 5ου αι. π.Χ., βλ. Κάουφμαν-Σαμαρά (1997).
104. Για μια λήκυθο του Ζωγράφου του Τιμοκράτους με γυναίκα που παίζει αυλό, βλ. Bundrick (2005: 17, εικ. 7) και Kurtz (1989: 129, εικ. 8). Ο Ζωγράφος του Αχιλλέως φιλοτέχνησε τουλάχιστον τέσσερις ληκύθους που δείχνουν γυναίκες μουσικούς σε οικιακό περιβάλλον, βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή (1998: 52 και 72). Για τη λήκυθο του Ζωγράφου του Αχιλλέως, όπου απεικονίζονται οι Μούσες, βλ. Τιβέριος (1996: 229 και 356, αριθ. 215). Γενικά για τις απεικονίσεις μουσικών στις λευκές ληκύθους, βλ. Delatte (1913)˙ Oakley (2004a: 52)˙ Bundrick (2005: 98-99)˙ Cerqueira (2013).
105. Αριστοτέλης, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, 101. Βλ. Delatte (1913: 330-331).
106. Για τη διάκριση των λευκών ληκύθων σε τρεις περιόδους παραγωγής (470-450 π.Χ., 450-425 π.Χ. και 425-400 π.Χ.), βλ. Oakley (2004a: 13-14).
107. Το έργο του Ζωγράφου του Τιμοκράτους είναι ιδιαίτερα κοντά τεχνοτροπικά με αυτό του Ζωγράφου του Βουνιού, που επίσης εντάσσεται σε αυτήν την περίοδο, ώστε μερικοί μελετητές θεωρούν ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο ή για δύο ζωγράφους που δούλευαν στο ίδιο εργαστήριο, βλ. Kurtz (1989: 126). Για τον Ζωγράφο του Αχιλλέως, βλ. αριθ. κατ. 15, σελ. 111.

108. Οι απεικονίσεις των «δύο γυναικών» θα παραμείνουν το πιο συχνό εικονογραφικό σχήμα μέχρι τα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ. Η προτίμηση των ζωγράφων σε αυτό το θέμα οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι οι δύο μορφές, σε αντίθεση με τη μία, μπορούσαν να διευθετηθούν εύκολα σε μια ισορροπημένη σύνθεση που να καλύπτει όμορφα το στενό πεδίο του σώματος της ληκύθου, βλ. Oakley (2004a: 30).
109. Oakley (2004a: 33).
110. Oakley (2004a: 42).
111. Ο Ζωγράφος του Αχιλλέως υιοθέτησε και παγίωσε τη παράσταση των δύο γυναικείων μορφών. Εμπλουτίζοντας τις συνθέσεις του με αντικείμενα και δραστηριότητες, τις ανέπτυξε σε σκηνές γυναικωνίτη, τη στιγμή που σύγχρονοί του ζωγράφιζαν καθαρά νεκρικές σκηνές. Άλλοι ζωγράφοι λευκών ληκύθων δεν έδειξαν προτίμηση για το θέμα: Ο Ζωγράφος της Επιγραφής και ο Ζωγράφος του Τύμβου εστίασαν στο θέμα της επίσκεψης στον τάφο, ενώ οι Ζωγράφοι του Bowdoin και της Carlsruhe συνήθως διακοσμούσαν τις ληκύθους τους με μία μόνο μορφή, βλ. Oakley (2004a: 19-29).
112. Σε μια λήκυθο του Ζωγράφου του Τιμοκράτους, δύο γυναίκες κρατούν η μία αυλό και η άλλη λύρα (*BAPD*: αριθ. 209183 [Brussles Musees Royaux A1020]), βλ. Oakley (2004a: 42). Σε άλλη λευκή λήκυθο που απέδωσε η Kurtz στον Ζωγράφο των Αθηνών 1826, μια λύρα κρέμεται από τον τοίχο (*BAPD*: αριθ. 9028331). Και ανάμεσα στα πρώιμα έργα του Ζωγράφου του Αχιλλέως μια γυναίκα κρατεί λύρα. Βλ. Oakley (1997: πίν. 95.B [174 Havana, Lagunillas 199]). Ο Ζωγράφος του Αχιλλέως θα απεικονίσει το θέμα και σε κατοπινά του έργα, βλ. Oakley (1997: πίν 137.C [264 Oxford 1889.1016]), επίσης Oakley (2004a: 52, εικ 26-27).
113. Oakley (2004a: 13-15).
114. Για παρόμοια στάση του σώματος και πτυχολογία των ενδυμάτων της ιματιοφόρου μορφής, βλ. τις ληκύθους του Ζωγράφου των Αθηνών 1826: *BAPD*: αριθ. 9028516 (στο εμπόριο στο Λονδίνο Christie's)· *BAPD*: αριθ. 209232 (EAM: αριθ. CC1633)· *BAPD*: αριθ. 209230 (Βερολίνο Antikensammlung 3175)· *BAPD*: αριθ. 209222 (Geneva market).
115. Για το σχήμα των ληκύθων κύριου τύπου, βλ. Kurtz (1975: 77-79).
116. Για τον Ζωγράφο του Αχιλλέως, βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή (1998)· Oakley (1997)· Oakley (2004b).
117. Στο υπό εξέταση αγγείο το κόσμημα επίστεψης σώζεται αποσπασματικά, με αποτέλεσμα να μην είναι διακριτό εάν αλλάζει φορά ο μαίανδρος. Για το πιο κοντινό παράλληλό, βλ. Kurtz (1975: εικ. 5d, 5g)· βλ. επίσης Καββαδίας (2000: 58, σχέδ. 23 [κόσμημα Γ19], 63-64 και σημ. 302). Σε κάθε περίπτωση, το κόσμημα του αγγείου στη συλλογή της Τράπεζας διαφέρει, καθώς στα τετράγωνα διάχωρα που εμπεριέχουν Χ δεν υπάρχουν τα τετραγωνίδια που συνήθως εφάπτονται στην κάτω ή στην πάνω οριζόντια γραμμή του κοσμήματος.

118. Βλ. Kurtz (1975: 50 και εικ. 6 [τύπος ΙΙΑΑ] και εικ. 22b).
119. Για παρόμοια ασκοειδή μυροδοχεία λευκών ληκύθων του Ζωγράφου του Αχιλλέως, βλ. Oakley (1997: πίν. 119.F)· Τζάχου-Αλεξανδρή (1998: 40, 102, εικ. 23, πίν. 18, αριθ. κατ. 6)· βλ. επίσης Καββαδίας (2000: 51-54) για μυροδοχεία άλλων εργαστηρίων.
120. Η οπή εξαέρωσης στις ληκύθους του Ζωγράφου του Αχιλλέως βρίσκεται στο κάτω μελανό μέρος του σώματός τους, το οποίο εν προκειμένω δεν σώζεται. Για τη διαφορετική θέση της οπής εξαέρωσης στα αγγεία του Ζωγράφου του Αχιλλέως και του Ζωγράφου του Sabouroff, αλλά και τη σχέση των διαφορετικών κεραμέων με το ίδιο εργαστήριο, βλ. Καββαδίας (2000: 51-54).
121. Βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή (1998: 54-55) και για πανομοιότυπες κομμώσεις, βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή (1998: πίν. 3, αριθ. κατ. 1· πίν. 9, αριθ. κατ. 3· πίν. 3, αριθ. κατ. 1· πίν. 3, αριθ. κατ. 1).
122. Για το σχήμα και την εξέλιξη των αρυβαλλοειδών ληκύθων/ληκυθίων, βλ. Moore (1997: 47-48).
123. Βλ. Σαμπετάι (2006: 16-19, αριθ. 13 και 14, εικ. 25-37).
124. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Σαμπετάι (2006: 28, αριθ. 27, εικ. 68-69), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 371, αριθ. 412).
125. Για το σχήμα των αρυβαλλοειδών ληκύθων/ληκυθίων, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 154), και για τυπολογικά παράλληλα, βλ. στο ίδιο (1970: 316, αριθ. 1140-1141).
126. Rotroff (2006: 154 [category 5], 233, 292-294 και πίν. 64). Για παρόμοια ατρακτόσχημα μυροδοχεία, βλ. επίσης Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 102, αριθ. 82).
127. Για την ομάδα των όψιμων καλυκωτών κρατήρων, βλ. Robertson (1992: 288-290)· Sabetai (2001: 94-95, λ. του πίν. 88)· Sabetai (2006: 52, λ. των πιν. 51-52). Σε αυτήν ανήκουν κυρίως κρατήρες και, σπανιότερα, γαμικοί λέβητες, δίνοι, πελίκες και οινοχόες.
128. Βλ. Sabetai (2001: 94-95, λ. του πίν. 88)· Αβρονιδάκη (2007: 30)· Schöne-Denkinger (2012: 139-140). Σύμφωνα με τη Σαμπετάι (Sabetai 2006: 53-54, λ. των πιν. 51-52), η διονυσιακή εικονογράφηση των όψιμων καλυκωτών κρατήρων και η εύρεσή τους στη Βοιωτία πιθανώς οφείλεται στη διαδεδομένη λατρεία του θεού στην περιοχή. Όπως αναφέρει η Αβρονιδάκη, η εύρεση στη Βοιωτία πολλών αγγείων της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων είναι βεβαιωμένη· για άλλα, που κατέληξαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο μέσω της αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, πιθανολογείται η προέλευσή τους από την Τανάγρα. Ο κρατήρας στη συλλογή της Τράπεζας είναι μάλλον το πρώτο αγγείο που

βρέθηκε στην Αττική. Δυστυχώς, δεν αποτελεί καρπό της αρχαιολογικής σκαπάνης, αλλά τυχαίο εύρημα.

129. Βλ. Mommsen (2009: 89-90).
130. Βλ. Schöne-Denkinger (2012: 139-140).
131. Για τον Ζωγράφο των Αθηνών 1375, βλ. Böhr (1984: 50-51, λ. των πιν. 20-21.1-3)· Sabetai (2001: 94-95, λ. του πίν. 88)· Schöne-Denkinger (2009: 42, λ. των πιν. 37-38). Για άλλα έργα του ίδιου Ζωγράφου, βλ. επίσης Mayence & Verhoogen (1937: 2, λ. του πίν. 2a-c)· Vos (1991: 35, λ. του πίν. 193-194.1)· τον κρατήρα στο Παρίσι, Μουσείο Λούβρου, CA153 (*BAPD*: αριθ. 218297). Η Σαμπετάι (ό.π.), περιγράφοντας την τεχνοτροπία του ζωγράφου, αναγνωρίζει ότι αποδίδει τα πρόσωπα με έναν πιο άτεχνο, πιο γραμμικό και πιο γωνιώδη τρόπο από ό,τι οι υπόλοιποι ζωγράφοι της ομάδας.
132. Βλ. Mayence & Verhoogen (1937: 2, λ. του πίν. 2a-c) και Böhr (1984: 50-51, λ. των πιν. 20-21.1-3).
133. Πρβλ. τον κρατήρα του Tübingen στο Böhr (1984: ό.π.), και τον κρατήρα του Μουσείου Λούβρου, CA153 (*BAPD*: αριθ. 218297).
134. Πρβλ. Mayence & Verhoogen (1937: 2, λ. του πίν. 2a-c)· Böhr (1984: 50-51, λ. των πιν. 20-21.1-3), και Vos (1991: 35, λ. του πίν. 193-194.1). Ενίοτε, μάλιστα, ο Έρωτας έχει στραμμένη την κεφαλή προς τα πίσω, όπως στον κρατήρα της συλλογής της Τράπεζας, βλ. Böhr (1984: ό.π.). Για ένα πανομοιότυπο με αυτό που κρατεί ο Έρωτας αλάβαστρο, βλ. Vos (1991: ό.π.).
135. Πρβλ. Mayence & Verhoogen (1937: 2, λ. του πίν. 2a-c)· Böhr (1984: 50-51, λ. των πιν. 20-21.1-3), και Sabetai (2001: 94-95, λ. του πίν. 88).
136. Για τον ιερό γάμο του Διονύσου, βλ. Gasparri (1986: 482-486) και για την απεικόνισή του στην αγγειογραφία του 4ου αι. π.Χ., βλ. Metzger (1951: 110-125). Γενικά για την απεικόνιση του Έρωτα σε γαμήλιες παραστάσεις, βλ. Sutton (1997/1998: 32-40). Για τις Μαινάδες, βλ. Krauskopf & Simon (1997: 780-792).
137. Βλ. Sabetai (2006: 53).
138. Στις σκηνές όπου υπονοείται ο ιερός γάμος, η γυναικεία αυτή μορφή ταυτίζεται συνήθως με την Αριάδνη, βλ. Sabetai (2011: 157). Για την ιδιαίτερη κόμμωση της Αριάδνης, που πιθανόν να είχε τελετουργική σημασία, βλ. Sabetai (2006: 53, λ. του πίν. 51-52) και Sabetai (2011: 157). Στο αγγείο της Τράπεζας, παρόμοια κόμμωση – τα μαλλιά μαζεμένα ψηλά σε κρωβύλο – φέρουν η Μαινάδα, αλλά και ο Έρωτας.
139. Πρβλ. τον κρατήρα του Μουσείου Λούβρου, CA153 (*BAPD*: αριθ. 218297). Όταν παρευρίσκεται ο Έρωτας, ενίοτε κρατεί γαμήλια προσφορά, όπως στο αγγείο του Tübingen Böhr (1984: 50-51, λ. των πιν. 20-21.1-3), όπου κρατεί ταινία. Για τον σάτυρο που κρατεί αλάβαστρο, βλ. έναν κρατήρα από τη συλλογή του Dr. George Tsatsos Collection, στο εμπόριο (*Artemis Galleries*, ανακτήθηκε από https://www.liveauctioneers.com/item/32204858_greek-attic-red-figure-calyx-krater, στις 26.12.2019).
140. Πρβλ. τον κρατήρα στο Leiden (Vos 1983: 49, λ. του πίν. 150) και Sabetai (2006: 52-54, λ. του πίν. 51-52).
141. Βλ. Schöne-Denkinger (2009: 42, λ. των πιν. 37-38)· τον κρατήρα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (ΕΑΜ: 19463 [Γιούρη 1966: πίν 66-67])· Mayence & Verhoogen (1937: 2, λ. του πίν. 2a-c), όπου απεικονίζεται ο Ερμής. Η παράσταση του Πάνα σε διονυσιακές σκηνές αγγείων του 4ου αι. π.Χ. είναι συχνή.
142. Πρβλ. Γιούρη (1966: πίν. 69β), όπου μια Μαινάδα κτυπά το τύμπανο.
143. Για άλλα αγγεία με κίονες, βλ. για παράδειγμα Mayence & Verhoogen (1937: 2, λ. του πίν. 2a-c). Για βωμούς, βλ. Böhr (1993: πίν. 7.6-7 και 8.1-4), ιδίως, Sabetai (2006: 53, λ. του πίν. 51-52). Για την ερμαϊκή στήλη, βλ. τον κρατήρα του Μουσείο Λούβρου, CA153.
144. Η εικονογράφηση της δευτερεύουσας όψης των βοιωτικών αγγείων αντιμετωπιζόταν με διάφορους τρόπους βλ. Sabetai (2014: 32-34 και σημ. 112, 113). Χαρακτηριστικό των αττικιζόντων ζωγράφων της Βοιωτίας αποτελούσε η απεικόνιση σκηνών συνομιλίας. Για τους ιματιοφόρους νέους τής πίσω όψης των ερυθρόμορφων αττικών αγγείων, βλ. Langner (2012) και Franceschini (2016).
145. Για την ταύτιση με στλεγγίδα, βλ. Böhr (1993: πίν. 7.6-7 και 8.1-4).
146. Δρεπανόσχημες στλεγγίδες απεικονίζονται σε αρκετά αγγεία, βλ. Smith (1936: πίν. 54)· Γιούρη (1966: πίν. 66-67)· Sabetai (2006: πίν. 51-52).
147. Οι ιματιοφόρες μορφές κρατούν ράβδους σε σχήμα Γ και σε άλλα αγγεία, βλ. τον κρατήρα στο ΕΑΜ: αριθ. 12909· επίσης τον κρατήρα στο Mainz Böhr (1993: πίν. 7.6-7 και 8.1-4), όπου η λαβή είναι πεπλατυσμένη, όπως στον κρατήρα της Τράπεζας.
148. Για τη γραφή στην εικονογραφία των Αρχαϊκών και των Κλασικών χρόνων, βλ. Χατζηδημητρίου (2017: 336). Βλ. επίσης Blanck (1994).
149. Στα αγγεία της ομάδας των όψιμων καλυκωτών κρατήρων απεικονίζονται παρόμοια αντικείμενα, βλ. Vos (1983: πίν. 150 [δίπτυχον;]) και Schöne-Denkinger (2009: πίν. 37.2 και 38.4). Για απεικονίσεις της δέλτου σε παραστάσεις ποικίλου εικονογραφικού περιεχομένου, βλ. Χατζηδημητρίου (2017: 321-326, 335). Στον κρατήρα από τη συλλογή του Dr. George Tsatsos (βλ. σημ. 139), έργο πιθανότατα του ίδιου Ζωγράφου (των Αθηνών 1375), ο ένας νέος κρατεί δέλτο.
150. Για την ομάδα της Λίνδου, βλ. Τιβέριος (1990: 12-13) και Malagardis (2017: 93-94).
151. Για τα πιο κοντινά παράλληλα της παράστασης της οκλάζουσας ανδρικής μορφής σε παρόμοια αγγεία, σε μικρούς σκύφους, βλ. Moore & Pease-Philippides (1986: 288, αριθ. 1571, πίν. 104 [490-480 π.Χ.]) και Sismanidis (1998: 46, λ. του πίν. 61, αριθ. 5-6). Στον υπό εξέταση σκύφο απουσιάζουν οι μελανές στιγμές που συνοδεύουν τη μορφή.

Δεν είναι επίσης ευδιάκριτο αν ο σάτυρος κρατεί κάποιο αντικείμενο. Για την εξέλιξη του σχήματος του αττικού σκύφου και τα βασικά εργαστήρια που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα κατά τον 5ο αι. π.Χ., βλ. Moore & Pease-Philippides (1986: 59-61).

152. Για την εξέλιξη του σχήματος του σκύφου τύπου Β, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 86-87).

153. Δεν είναι σαφής η σημασία της ποικιλίας αυτής. Πιθανώς αποτελεί εξελικτικό χρονολογικό στοιχείο ή ένδειξη διαφορετικών εργαστηρίων. Βλ. Sparkes & Talcott (1970: 87).

154. Για μικρότερα αγγεία αυτού του τύπου, βλ. Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 337, αριθ. 358) και Vos (1983: 64, λ. του πίν. 159. 11). Για μεγαλύτερα παραδείγματα, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 260, αριθ. 360).

155. Για το απόλυτο παράλληλο του σχήματος από την αρχαία αθηναϊκή Αγορά, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 260, αριθ. 353 και πίν. 17 [π. 320 π.Χ.]) και Rotroff (1997: 207-208, αριθ. 1392, πίν. 107 [π. 325 π.Χ., αναθηματικός σκύφος]). Παρόμοιο παράδειγμα είναι γνωστό από την αρχαία Ζώνη, βλ. Ηλιοπούλου (2015: 82, εικ. 124). Για την εξέλιξη του σχήματος του αττικού σκύφου, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 84-85).

156. Για τυπολογικά παράλληλα, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 161-162, 320, αριθ. 1197, πίν. 39) και Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 233, αριθ. 210).

157. Βλ. Sneed (2018: 61). Για ένα παράδειγμα που χρονολογείται στην όψιμη Νεολιθική περίοδο, βλ. Sneed (2018: 60 και εικ. 1.1). Κατά τους πρώιμους αυτούς χρόνους, τα θήλαστρα ανευρίσκονται όχι σε ταφικά, αλλά μάλλον σε οικιστικά σύνολα, σε αντίθεση με τις κατοπινές περιόδους, όταν αποτελούν κατά κύριο λόγο ταφικό εύρημα.

158. Για το ειδώλιο που φυλάσσεται στη Γενεύη (MAH: αριθ. A2003-0011/dt), βλ. Sneed (2018: 80-81, εικ. 1.2-3). Η χρήση των θηλάστρων, επίσης από ενήλικα άτομα με αναπηρία, συνάδει με την ενίοτε εύρεσή τους σε τάφους ενηλίκων.

159. Για την ιστορία του σχήματος, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 132-138, ιδίως 136). Για τα τυπολογικά του παράλληλα, βλ. Vos (1991: 65, λ. του πίν. 211.10, σχέδ. 80)· Sparkes & Talcott (1970: 300, αριθ. 912 [450-425 π.Χ.], πίν. 34)· Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 126-127, αριθ. 115 [450-425 π.Χ.]).

160. Για αγγείο παρόμοιου σχήματος και διαστάσεων, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 946, σχέδ. 9 [π. 350 π.Χ.]). Γενικά για την εξέλιξη του σχήματος, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 137-138). Για παράλληλη διακόσμηση με την εξηρημένη ένωση σώματος και βάσης, βλ. Vos (1991: 63, λ. του πίν. 211.3 και σχέδ. 73).

161. Για παρόμοιες λεκανίδες, βλ. Knigge (1976: 136, αριθ. 203, 5, πίν. 58, 5 [470-460 π.Χ.]): εδώ σώζεται μόνο το σώμα το οποίο έχει αναβαθμό, αλλά διαφέρει στη λαβή, η οποία είναι ταινιωτή. Βλ. επίσης Knigge (1976: 134, 198.3, πίν. 57.3 και 138, 213.5, πίν. 59.6 (β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.) και Sparkes & Talcott (1970: 324, αριθ. 1250, πίν. 42 [μέσα 5ου αι. π.Χ.]) – αυτές φέρουν ίδια λαβή, αλλά δεν φαίνεται να έχουν αναβαθμό. Γενικά για τις λεκανίδες και την εξέλιξη του σχήματός τους, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 164-173 και, ειδικότερα για τις μόνωτες, 170-171).

162. Βλ. Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 126, αριθ. 113).

163. Πρβλ. τη λεκανίδα, στο Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 229, αριθ. 201). Βλ. επίσης Knigge (1976: 141, 229.2, πίν. 54 [β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ]). Για τη χρήση και την εξέλιξη του σχήματος της λεκανίδας, βλ. σημ. 161.

164. Για τυπολογικό παράλληλο από τις ανασκαφές της αρχαίας Αγοράς, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 324, αριθ. 1258, πίν. 42 [450-425 π.Χ.]). Για τη χρήση και την εξέλιξη του σχήματος της λεκανίδας, βλ. σημ. 161.

165. Για παρόμοια μελαμβαφή αγγεία από την Αγορά, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 324, αριθ. 1258, πίν. 42 [430 π.Χ.]). Για το σχήμα των άωτων λεκανίδων, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 172-173).

166. Βλ. Blegen et al. (1964: 181, 156.10, πίν. 20).

167. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Πενθεσίλειας αναλύει η Roberts (1978: 45-93, ιδίως 52).

168. Για την πυξίδα τύπου Α και την εξέλιξή της, βλ. Sparkes & Talcott (1970: 173-174)· Roberts (1978: 52)· Moore (1997: 51-52).

169. Βλ. Roberts (1978: 60-62).

170. Για τα διάφορα διακριτικά σημάδια σε πυξίδες και την ερμηνεία τους, βλ. Roberts (1978: 55). Το κάλυμμα της πυξίδας δεν έχει σωθεί. Στις πυξίδες αυτού του τύπου αντιστοιχούν συνήθως καλύμματα επίπεδα ή ελαφρώς κεκλιμένα, με κωνικό ή αποστρογγυλοποιημένο κομβίο. Για παράδειγμα, βλ. την πυξίδα και το κάλυμμά της που βρέθηκαν στις ανασκαφές του οικοπέδου της Τράπεζας της Ελλάδος (Σταδίου και Ομήρου γωνία) το 1965 (Ανδρειωμένου 1966: 79-80, πίν. 83α).

171. Οι αχνές, αλλά ευδιάκριτες στην πλειονότητά τους, γραμμές δεν αποτελούν το προκαταρκτικό σχέδιο, πρακτική γνωστή από πολυάριθμα άλλα ερυθρόμορφα αγγεία· αντίθετα, πρόκειται για ίχνη των τελικών εξίτηλων γραμμών που χρησιμοποιήθηκαν στην απόδοση των λεπτομερειών της παράστασης. Ευχαριστώ την κ. Αβρονιδάκη γι' αυτήν την παρατήρηση. Για τις παραστάσεις νυφικής προετοιμασίας, βλ. Oakley & Sinos (1993: 16-19).

172. Βλ. Blundell & Sorkin Rabinowitz (2008: 122).

173. Για καθιστές μορφές που εικονίζονται να στρέφονται προς τα πίσω σε πυξίδες, βλ. Roberts (1978: πίν. 31.2, 36.2, 43.1)· Vos (1991: πίν. 199.3)· Sabetai (2006: πίν. 34.3, 35.3, 36.5 και σχέδ. 49).

174. Για γυναικείες μορφές που κρατούν άνθινο στεφάνι, βλ. Καββαδίας (2000: 124, πίν. 74, 91)· Ferrari (2002: 27, εικ. 21, 46, 56, 60)· Kathariou (2009: 125, λ. του πίν. 91-92).

Το άνθινο στεφάνι σε σκηνές καλλωπισμού ενίοτε κρέμεται στον τοίχο, βλ. Ferrari (2002: εικ. 51). Για άλλα είδη καλλωπισμού και δραστηριότητες γαμήλιας προετοιμασίας, βλ. Reilly (1989).

175. Βλ. τη λήκυθο στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος, αριθ. κατ. 12, του Ζωγράφου του Beth Pellet. Για σπεύδουσες κόρες σε σκηνές γυναικωνίτη σε πυξίδες, βλ. επίσης Roberts (1978: πίν. 29, 44, 50.1-3).
176. Βλ. Smith (2005: 5)˙ Ferrari (1990: 187).
177. Βλ. Roberts (1978: 181-182, ιδίως 189, σημ. 41), για έναν κατάλογο 24 πυξίδων με απεικονίσεις θυρών˙ βλ. επίσης, Keuls & Moon (1983: 216).
178. Για παράσταση *ἐπαυλίων* με κλειστή θύρα, βλ. Vos (1991: 40, λ. του πίν. 198). Σε αναπαραστάσεις της γαμήλιας πομπής, η θύρα απεικονίζεται ανοικτή κατά το ένα μέρος της, ενώ η ορθάνοικτη θύρα δηλώνει τη γαμήλια κάμαρα, βλ. Sabetai (1998: 325, ιδίως σημ. 13 και 14).
179. Ο Vos (1991: 40, λ. του πίν. 198) ερμηνεύει τα στοιχεία της θύρας στην πυξίδα στο Leiden ως χειρολαβές. Στην πυξίδα του Βρετανικού Μουσείου, υπάρχει ένα στοιχείο παρόμοιο με το επίμηκες στοιχείο της πυξίδας στη συλλογή της Τράπεζας, που αναγνωρίζεται ως κλειδαρότρυπα και στο κάτω μέρος της θύρας ένα στρογγυλό στοιχείο που αναγνωρίζεται ως ρόπτρο, βλ. Mangieri (2010: 431) και Cohen (2006: 181).
180. Böhr (2002: 87-88, σχέδιο 15). Παρόμοιες απεικονίσεις εξαρτημάτων με αστεροειδές σχήμα σε θύρες έχουν από άλλους ερμηνευθεί ως ρόπτρα, βλ. Sabetai (1998: 325, ιδίως σημ. 14), και Mangieri (2010: 431).
181. Για την πυξίδα του College Art Museum του Mount Holyoke, βλ. Roberts (1978: 49, αριθ. 13, πίν. 30.1).
182. Βλ. Roberts (1978: πίν. 19.2, 32.1, 43.3, 46.2, 54.1). Δωρικοί ή ιωνικοί κίονες συχνά παριστάνονται με τμήμα του επιστυλίου και με τις βάσεις τους, βλ. για παράδειγμα Mangieri (2010). Βλ. επίσης για δωρικούς κίονες στα ελληνικά αγγεία, Kathariou (2009: 109-110, λ. του πίν. 80.1-4).
183. Για τον κλισμό, βλ. Richter (1966: 35-37).
184. Ο κάλαθος εμφανίζεται αρκετά συχνά στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία˙ άλλοτε χρησιμοποιείται από τις μορφές και άλλοτε απλώς απεικονίζεται στο δάπεδο, δηλώνοντας σκηνή γυναικωνίτη. Για τη χρήση, τον συσχετισμό του καλάθου με την υφαντική, αλλά και τον οικονομικής φύσεως συμβολισμό των απεικονίσεών του, βλ. Bundrick (2008: 286). Από την αρχαιότητα έχουν σωθεί επίσης κεραμικοί κάλαθοι, οι οποίοι ενίοτε φέρουν παραστάσεις σχετικές με γυναικείες ασχολίες, όπως την υφαντική, βλ. Waite (2016)˙ Keuls & Moon (1983: 209-230, ιδίως 221 κ.ε.)˙ Lissarrague (1995: 91-101).

185. Ευχαριστώ την κ. Σαμπετάι για την ταύτιση αυτή. Το θέμα των αναρτημένων σανδαλιών πρωτοεμφανίζεται κατά την όψιμη αρχαϊκή περίοδο σε αγγεία με ανδρικές και αθλητικές σκηνές και κυρίως σκηνές συνομιλίας και ερωτοτροπίας. Κατά τους πρώιμους Κλασικούς χρόνους, η απεικόνισή τους είναι ευρέως διαδεδομένη, ιδίως στον κύκλο του Ζωγράφου της Πενθεσίλειας, βλ. Pickup & Waite (2019). Η απεικόνιση των σανδαλιών σε παραστάσεις διδασκαλίας και άθλησης οφείλεται στη χρήση τους ως μέσων σωφρονισμού των εκπαιδευομένων, βλ. Χατζηδημητρίου (2017: 351 και σημ. 218-219).
186. Για παραδείγματα πυξίδων που απεικονίζουν σανδάλια με ιμάντες, βλ. Kathariou (2009: πίν. 91.4), και για αναρτημένες σόλες, βλ. Boulter & Luckner (1976: πίν. 58.2).
187. Για διάφορα παραδείγματα σε αγγεία του κύκλου του Ζωγράφου της Πενθεσίλειας, βλ. Kathariou (2009: 125, λ. του πίν. 91-92).
188. Αυτόθι˙ Oakley & Sinos (1993: 16-19)˙ Blundell & Sorkin Rabinowitz (2008: 128). Ομοιώματα υποδημάτων συχνά βρίσκονται ως κτερίσματα σε γυναικείες ταφές ήδη από τους Γεωμετρικούς χρόνους, βλ. Κούρου (2011: 192-193). Για ένα σχετικό παράδειγμα του 4ου αι. π.Χ. από τη Βοιωτία, βλ. Sabetai (2011: 156).
189. Πανομοιότυπα θυμιατήρια που τα κρατούν Νίκες έχουν φιλοτεχνήσει οι Ζωγράφοι του Πανός και του Βερολίνου, βλ. *BAPD*: αριθ. 207667, 206394, 206347, 206309, 202626, 202127, 201839, 201823.
190. Zaccagnino (1998: 92).
191. Για τον τύπο του θυμιατηρίου, βλ. Zaccagnino (1998: 70-77 [τύπος B1], πίν. 2).
192. Για το ακριβές παράλληλο του ειδωλίου, βλ. Higgins (1954: 82, 179, αριθ. 205, 207, 671, πίν. 36, 88). Γενικότερα για τον τύπο της πεπλοφόρου, βλ. Vierneisel-Schlörb (1997: 16-18, αριθ. 39-44). Βλ. επίσης Στεφανίδου-Τιβερίου (1982: 33, αριθ. 24, εικ. 27)˙ Βιβλιοδέτης & Αβρονιδάκη (2013: 15)˙ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (2016: 336, αριθ. 455, εικ. 565).
193. Για τα λεγόμενα "temple boys", βλ. Hadzisteliou-Price (1969)˙ Αχειλαρά (2006: 83-85 και 233-235, αριθ. κατ. 144-150)˙ Caneva & delli Pizzi (2014). Για παρόμοιες κεφαλές ελληνιστικών χρόνων, βλ. Leyenaar-Plaisier (1979: 358, αριθ. κατ. 992-3, πίν. 128 και 489, αριθ. κατ. 1405-1406, πίν. 180).
194. Για παραδείγματα *πλαγγόνων* με παρόμοια μέλη, βλ. Ηλιοπούλου (2015: 111-112)˙ Αδάμ-Βελένη κ.ά. (2017, αριθ. κατ. 546 [πρώιμος 5ος αι. π.Χ.], και αριθ. κατ. 549 [400-350 π.Χ.]). Γενικά για τα *νευρόσπαστα*, βλ. Elderkin (1930)˙ Merker (2000: 48-52, ιδίως 50)˙ Oakley (2003: 267)˙ Αχειλαρά (2006: 83)˙ Αχειλαρά (2014: 263)˙ Βιβλιοδέτης & Αβρονιδάκη (2013: 116)˙ Sommer & Sommer (2015: 115-123)˙ Πάλλη (2017: 163-165).
195. Για μήτρες λύχνων που βρέθηκαν στην Αρχαία Αγορά, βλ. Thompson (1933: 205, εικ. 6) και Perlzweig (1961: 107-108, αριθ. 439-441). Για ένα εργαστηριακό συγκρότημα

παραγωγής λύχνων που ερευνήθηκε σε σωστική ανασκαφή στο βόρειο προαύλιο της Βουλής των Ελλήνων, βλ. Ζαχαριάδου & Καββαδίας (2004: 56). Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Perlzweig (1961: 107, αριθ. 426-427, πίν. 14 και 49)˙ Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 73, αριθ. 46). Για τη σημασία του ανάγλυφου Α στην επιφάνεια έδρασης των λύχνων, βλ. Perlzweig (1961: 16-17).

196. Perlzweig (1961: 83, αριθ. 126, πίν. 5).
197. Slane (2017: 100, αριθ. X-8, πίν. 55).
198. Davidson & Thompson (1975: 76-79). Για τις αγνύθες στην Κόρινθο, βλ. Davidson (1952: 146-161) και Merker (2006: 57-72).
199. Το πολύπλοκο ιστορικό-τοπογραφικό πλαίσιο της περιοχής αναλύει τεκμηριωμένα η Marchiandi (2014a).
200. Στα ζωγραφικά και φωτογραφικά πανοράματα του 19ου αιώνα, πριν κτιστούν οι υπώρειες του λόφου, ο Λυκαβηττός προβάλλει μεγαλοπρεπής. Βλ. για παράδειγμα εικ. 6, 33 και 34.
201. Ο August Ferdinand Stademann, Διοικητικός Σύμβουλος της Αντιβασιλείας του Όθωνα από το 1832, σχεδίασε το πανόραμα της Αθήνας το καλοκαίρι του 1835, καθισμένος στον λόφο του Αστεροσκοπείου (Λόφο των Νυμφών). Στο έργο του ανέπτυξε το αττικό τοπίο σε δέκα συνεχόμενα φύλλα, βλ. Stademann (1841), εικ. 6.
202. Ο ιδιόμορφος βράχος της Σχιστής Πέτρας, ο οποίος περικλείεται σήμερα από τις οδούς Λυκαβηττού, Χερσώνος, Δημάκη και Αναγνωστοπούλου, διατηρείται προστατευμένος και επισκέψιμος.
203. Η κορυφή του λόφου ισοπεδώθηκε (τουλάχιστον κατά 5 μ.) το 1836, όταν οικοδομήθηκαν τα Οθωνικά Ανάκτορα, το σημερινό Κοινοβούλιο. Βλ. Ζαχαριάδου & Καββαδίας (2004: 54, σημ. 13). Ο λόφος είναι επίσης γνωστός και ως λόφος της «Μπουμπουνίστρας». Βλ. Ταξιάρχη (2009: 175 και σημ. 11)˙ Marchiandi (2014a: 603 και 609).
204. Ζαχαριάδου (2000β: 247).
205. Για τον περιηγητή John Cam Hobhouse (1786-1869), συνταξιδιώτη του Λόρδου Βύρωνα στην Ελλάδα, βλ. Σιμόπουλος (1989: 18-19).
206. Ο Ηριδανός είναι ένας από τους τρεις ποταμούς που άρδευαν το λεκανοπέδιο των Αθηνών. Η πορεία του μέσα από το κέντρο της πυκνοκατοικημένης πόλης οδήγησε, ήδη από την αρχαιότητα, στη μερική κατάχωσή του, βλ. Ammerman (1996). Για τις πηγές του στους πρόποδες του Λυκαβηττού, βλ. Στράβων (*Γεωγραφικά*, Θ΄, 1.19). Η πορεία του στην πλατεία Συντάγματος εντοπίστηκε κατ' αρχάς με γεωφυσικές διασκοπήσεις και επιβεβαιώθηκε κατά τις ανασκαφές για το Μετρό, βλ. Ζαχαριάδου & Καββαδίας (2004: 54).

207. Για τον Γρηγόριο Σούτζο, Έλληνα ζωγράφο του Παρισιού (1814-1869), βλ. Καλλιγάς (1984: 72-73) και Κατσανάκη (2006: 35-37). Στο σχέδιο του Σούτζου βασίστηκε η εικόνα "Vue général d'Athènes", βλ. Lacroix (1848: 124).
208. Χεκίμογλου (2014: 81).
209. Οι υδάτινοι κλάδοι στη δυτική πλαγιά του Λυκαβηττού αποτυπώνονται στους πρώτους χάρτες των Αθηνών όπως των Κλεάνθους & Schaubert (1831-1832) και τον χάρτη του W. von Weiler (Αύγ. 1834). Για την ανασκαφική τεκμηρίωση του αρχαίου χειμάρρου, βλ. Marchiandi (2014a: 606) και Θεοχαράκη (2015: 309, σημ. 221).
210. Σκουζές (1965[2]: 41). Ο χείμαρρος κατά μήκος της οδού Σταδίου αποτελούσε τμήμα της οχυρωματικής τάφρου που περιέβαλλε το Θεμιστόκλειο τείχος κατά την Κλασική εποχή. Το 1857 μετατράπηκε σε θολωτή υπόνομο και το 1858 επιχωματώθηκε, προκειμένου να κατασκευαστεί η μεγάλη λεωφόρος, βλ. Μπίρης (1999[4]: 102) και Χεκίμογλου (2014: 80-81 και 299).
211. Για τον χάρτη του Coubault, βλ. σελ. 205 και σημ. 267.
212. Για τις αρχαίες οδούς της Αθήνας, βλ. Costaki (2006)˙ Ficuciello (2008)˙ Κωστάκη (2009). Για τη διαχρονικότητα του οδικού δικτύου, βλ. Costaki (2006: 6-8)˙ Κωστάκη (2009: 96, 108-110)˙ Ταξιάρχη (2009: 172).
213. Για τα τείχη των Αθηνών, βλ. Theocharaki (2011) και Θεοχαράκη (2015). Η νεότερη έρευνα αμφισβητεί την ύπαρξη ενός τείχους του 6ου αι. π.Χ. του Πεισιστράτου, βλ. Papadopoulos (2008) και Theocharaki (2011: 27-37).
214. Το προτείχισμα ήταν ένα εξωτερικό ισχυρό τείχος, μικρότερου πάχους από το κυρίως τείχος, που λειτουργούσε ως αναλημματικός τοίχος. Επενδύοντας την εσωτερική παρειά της τάφρου, στήριζε την περιφερειακή οδό που μεσολαβούσε μεταξύ τείχους και προτειχίσματος. Για τη μορφή των τειχών, βλ. Theocharaki (2011: 138-146) και Θεοχαράκη (2015: 175-177). Έντεκα πύλες του Θεμιστόκλειου τείχους έχουν τεκμηριωθεί αρχαιολογικά, ενώ η ύπαρξη άλλων 16 εικάζεται με βάση το οδικό δίκτυο ή άλλα αρχαιολογικά δεδομένα, βλ. Θεοχαράκη (2015: 310).
215. Το Θεμιστόκλειο τείχος έχει εντοπιστεί σε 124 και το Βαλεριάνειο σε 22 σημεία. Βλ. Θεοχαράκη (2015: 256).
216. Η κατασκευή πύλης στο αρχαίο τείχος προϋπέθετε μεγάλα τεχνικά έργα στην οχυρωματική τάφρο. Ισχυροί εγκάρσιοι αναλημματικοί τοίχοι διέκοπταν το βαθύ όρυγμα της τάφρου για να αντιστηρίξουν την κατάλληλη επίχωση, που θα επέτρεπε τη διέλευση της σχετικής οδού. Βλ. Κωστάκη (2009: 97).
217. Για το τμήμα του αρχαίου τείχους και την οδό που έχει βρεθεί στην πλατεία Κλαυθμώνος, βλ. Ficuciello (2008: 167-168)˙ Marchiandi (2014b: 629-630)˙ Θεοχαράκη (2015: 288-289).

218. Βλ. Costaki (2006: 435-437).
219. Η πορεία της οδού αυτής δεν είναι σαφής. Για τον πιθανό συσχετισμό της με το τμήμα της οδού που εντοπίστηκε στην πλατεία Καρύτση, βλ. Ficuciello (2008: 168). Για μία άλλη πιθανή διαδρομή της προς το βορειοανατολικό νεκροταφείο, βλ. σελ. 199.
220. Βλ. Θεοχαράκη (2015: 285).
221. Η αρχαία οδός προς τη Μεσογαία ήταν ένας από τους βασικότερους οδικούς άξονες, βλ. Ταξιάρχη (2009). Για την πορεία της στην περιοχή της πλατείας Συντάγματος, βλ. Θεοχαράκη (2015: 285-286)˙ Ταξιάρχη (2009: 176)˙ Marchiandi (2014a: 608).
222. Για τον εντοπισμό της βορειοανατολικής πύλης έχουν γίνει διάφορες προτάσεις ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, βλ. Θεοχαράκη (2015: 308).
223. Πιθανώς αυτή να ήταν η οδός που εξασφάλιζε την επικοινωνία της πόλης με το μεγάλο βορειοανατολικό νεκροταφείο (βλ. σελ. 199). Έναν δρόμο, που θα εξυπηρετούσε μια πύλη σε αυτήν τη θέση έχει αποτυπώσει στον χάρτη του και ο Fauvel (π. 1787), βλ. Κορρές (2010: χάρτης 6.1) και Θεοχαράκη (2015: 308-309).
224. Η νέα οχύρωση φαίνεται ότι είχε καταστεί επιτακτική, ενόψει της επερχόμενης επιδρομής των Ερούλων από τον βορρά. Νομισματικά δεδομένα ενισχύουν τη χρονολόγηση του τείχους στην εποχή του Γαλλιηνού, συνδέοντας την οικοδόμησή του με την επίσκεψη του αυτοκράτορα στην Αθήνα το 264 μ.Χ. Βλ. Θεοχαράκη (2015: 60-61).
225. Για τον Ιρλανδό ζωγράφο και περιηγητή Edward Dodwell (1767-1832), βλ. Θεοχαράκη (2015: 110-113).
226. Ως παραστάδες και υπέρθυρο της πύλης χρησιμοποιήθηκαν τμήματα της Αδριάνειας Δεξαμενής του Λυκαβηττού. Το όνομα «Μπουμπουνίστρα» το πήρε από την ομώνυμη πηγή που βρισκόταν δίπλα της, εντός των τειχών. Για την απεικόνισή της, βλ. Dodwell (1819: "Entrance to Athens").
227. Το τείχος του Χασεκή κατεδαφίστηκε στα τέλη του 1834/άνοιξη 1835, βλ. Τραυλός (1993[2]: 242) και Κούρτης (1984: 485). Γενικότερα για το τείχος και την πορεία του, βλ. Τραυλός (1993[2]: 196-200)˙ Μπίρης (1999[4]: 10-14)˙ Θεοχαράκη (2015: 107-109)˙ Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013[2]: 601-602). Για την πορεία του στην όμορη προς το οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας της Ελλάδος περιοχή, βλ. εικ. 11, 12 και 13.
228. Για την οικιστική εξέλιξη και τα νεκροταφεία στην Αθήνα από τη Μυκηναϊκή μέχρι και την Αρχαϊκή εποχή, βλ. Δημητριάδου (2012).
229. Θεωρείται ότι τα πρώτα νεκροταφεία σηματοδοτούν τα όρια του οικισμού. Κάθε τόπος ταφής υποδεικνύει την ύπαρξη μιας οικιστικής ομάδας, η οποία δημιούργησε το συγκεκριμένο νεκροταφείο και συνδέθηκε με αυτό. Βλ. Δημητριάδου (2012: 218-219) και Dimitriadou (2017: 985).

230. Για ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας που ανάγονται στην Υπομυκηναϊκή και Πρωτογεωμετρική εποχή, πίσω από το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και λίγο μακρύτερα, στη βορειοδυτική γωνία του Εθνικού Κήπου, βλ. Ζαχαριάδου & Καββαδίας (2004: 55) και Marchiandi (2014a: 610). Γεωμετρικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν και στην πύλη της οδού Απόλλωνος, βλ. Marchiandi (2014a: 611).
231. Λίγο νοτιότερα, στην περιοχή της πλατείας Συντάγματος, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα υποδεικνύουν ακόμα πιο περιορισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα. Βέβαια, κατά την Αρχαϊκή εποχή, το λεγόμενο Πεισιστράτειο υδραγωγείο διέσχιζε την ανατολική περιοχή από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, μεταφέροντας πόσιμο νερό στις ανατολικές πλαγιές της Ακρόπολης. Βλ. Ζαχαριάδου (2000α: 154-155) και Marchiandi (2014a: 611).
232. Πρόκειται για την εναρκτήρια φάση, τον πυρήνα του εκτεταμένου βορειοανατολικού νεκροταφείου, που αναπτύχθηκε στην περιοχή κατά την Κλασική εποχή. Την αρχαιολογική εικόνα της περιοχής συμπληρώνει η Ανατολίζουσα κεραμική (αρχές 7ου αι. π.Χ.), που βρέθηκε στην ανασκαφή της Πανεπιστημίου 9, στο οικοδομικό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (πρώην Βασιλικοί Στάβλοι), όπως και η κεραμική της Αρχαϊκής περιόδου που εντοπίστηκε στο οικόπεδο της λεωφόρου Πανεπιστημίου 31. Βλ. Δημητριάδου (2012: 262, 313 και V.4 και V.7).
233. Βλ. σελ. 180-184.
234. Οι ταφές δεν επιτρέπονταν μέσα στην πόλη των Κλασικών χρόνων. Ο νόμος αυτός ίσχυε και στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, όπως για παράδειγμα στη Σικυώνα. Ο Πλούταρχος (*Ἄρατος* 53.2) μας πληροφορεί σχετικά: «νόμου δ' ὄντος ἀρχαίου, μηδένα θάπτεσθαι τειχῶν ἐντός», βλ. Μπαλλά (2017: 22).
235. Για τη λατόμευση των λόφων, βλ. Μπίρης (1999[4]: 70-72).
236. Για τους γνωστούς καλλιτέχνες που ήταν οι ιδιοκτήτες των εργαστηρίων αυτών, βλ. Χρήστου (1985: 21-22).
237. Την «Αθηναϊκή τριλογία» συγκροτούν η Εθνική Βιβλιοθήκη, το Πανεπιστήμιο και η Ακαδημία, επί της λεωφόρου Πανεπιστημίου.
238. Με βάση το στάδιο των εργασιών ανέγερσης του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Διονυσίου, σύμφωνα με τις εικ. 22 και 23, η εικ. 7 χρονολογείται περίπου στα 1863/1864. Η οικία του Ιωάννη Σερπιέρη (G. B. Serpieri), Ιταλού ιδρυτή της Εταιρείας Μεταλλίων Λαυρίου, οικοδομήθηκε κατά το διάστημα 1875(;)-1881, βλ. Φιλιππίδης (2009: 59 και σημ. 34˙ Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013[2]: 504).
239. Η πρακτική αυτή ήταν ήδη γνωστή από την αρχαιότητα, τόσο κατά την ίδρυση του Θεμιστόκλειου όσο και αργότερα, κατά την κατασκευή του Βαλεριάνειου τείχους.

240. Βλ. Θεοχαράκη (2015: 109 και 112). Χαρακτηριστικό παράδειγμα της εκτεταμένης λιθαρπαγής είναι η χρήση της μαρμάρινης πρόσοψης της Αδριάνειας Δεξαμενής του Λυκαβηττού στη Μεσογείτικη πόρτα του τείχους του Χασεκή.
241. Μπίρης (1999⁴: 32).
242. Marchiandi (2014a: 609).
243. Williams (2006). Γενικά για τους Ευρωπαίους αρχαιόφιλους και τη μανία αρπαγής των αρχαίων μνημείων, βλ. Μπίρης (1999⁴: 16-18).
244. Αρχαιότητες, για παράδειγμα, καταγράφηκαν κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα στη συμβολή των σημερινών οδών Κολοκοτρώνη και Σταδίου, κατά τις εκσκαφές στον κήπο και τα θεμέλια της οικίας Κοντόσταυλου˙ το 1858, κατά την κατασκευή της οδού Σταδίου (μεγάλος αριθμός ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών κατέληξε στο Επιγραφικό Μουσείο)˙ το 1874, κατά τη θεμελίωση του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρεταννία» και στην οικία Κωστή στην οδό Κολοκοτρώνη 1˙ το 1888, επίσης, στο οικόπεδο της οικίας Σλήμαν, στη σημερινή οδό Καραγεώργη Σερβίας (τότε Μουσών). Βλ. Θεοχαράκη (2015: 125-127).
245. Οι περισσότερες ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην περιοχή δεν έχουν δημοσιευθεί πλήρως. Πλείστες είναι, ωστόσο, οι περιληπτικές προκαταρκτικές αναφορές στο επιστημονικό περιοδικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, το *Αρχαιολογικόν Δελτίον*. Τις ανασκαφικές δημοσιεύσεις και τις βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με το βορειοανατολικό νεκροταφείο έχει συγκεντρώσει η Marchiandi (2014b: 637-638).
246. Βλ. Παρλαμά & Σταμπολίδης (2000: 18-22)˙ Ζαχαριάδου (2000α)˙ Ζαχαριάδου (2000β)˙ Χατζηπούλιου (2000).
247. Το βορειοανατολικό νεκροταφείο, παλαιότερα, ταυτιζόταν με το μεγάλο παρόδιο νεκροταφείο της πλατείας Συντάγματος, που εξυπηρετούνταν από την Πύλη VIII του οχυρωματικού περιβόλου. Με τις ανασκαφές στην πλατεία Συντάγματος έγινε σαφές ότι υπήρξαν δύο ταφικοί πυρήνες. Ο πρώτος, στην περιοχή που εξετάζουμε, ανάγεται στους αρχαϊκούς χρόνους (βλ. σελ. 195 και σημ. 232), ενώ ο δεύτερος, στην πλατεία Συντάγματος, ιδρύθηκε αργότερα, στα τέλη του 5ου/αρχές του 4ου αι. π.Χ. Από τους ελληνιστικούς χρόνους κι εξής, οι δύο ταφικοί πυρήνες συνενώθηκαν. Βλ. σελ. 200, καθώς και Ζαχαριάδου (2000β: 249) και Δημητριάδου (2012: 313).
248. Το βορειοανατολικό νεκροταφείο παρουσίασε ενδελεχώς η Marchiandi (2014b).
249. Στον χάρτη (εικ. 9) έχει γίνει προσπάθεια αποτύπωσης όλων των θέσεων των τυχαίων ευρημάτων και των οικοπέδων που έχουν ανασκαφεί. Σε κάθε θέση σημειώνονται, με διαφορετικό χρώμα ανά περίοδο, οι αριθμοί κατά προσέγγιση των ανευρεθέντων τάφων. Η σχεδιαστική απόδοση των αρχαίων οδών, της πορείας του τείχους και η αναφορά στα σημεία εύρεσής τους πάνω στον χάρτη τής εικ.3 και μέσα στο κείμενο (ως IV.13, IV.17-21, IV.23, Θ31-51και Β1-8) ακολουθούν τις μελέτες των Travlos (1988: 34, σχ. 29), Costaki (2006) και Θεοχαράκη (2015), αντίστοιχα. Η αρίθμηση των πυλών ακολουθεί την πρόταση του Τραυλού, βλ. Travlos (1971: 159-161). Στον χάρτη έχουν συμπεριληφθεί επίσης οι θέσεις κατά προσέγγιση των ταφικών περιβόλων (Ε.1-Ε.14) με βάση την αρίθμηση της μελέτης της Marchiandi (2011: 267-277). Το νεκροταφείο δεν φαίνεται να εκτεινόταν πέραν της σημερινής οδού Πανεπιστημίου, προς τα βορειοανατολικά. Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε δύο τάφρους εκατέρωθεν του οδοστρώματος της λεωφόρου αποκάλυψαν πάνω από 50 τάφους, εκ των οποίων μόνο τρεις βρέθηκαν στη βόρεια τάφρο της ανασκαφής. Βλ. Θρεψιάδης (1960: 27). Για τους χάρτες των εικ. 3 και 9 χρησιμοποιήθηκε το πολεοδομικό υπόβαθρο από τη διατριβή της Ειρήνης Δημητριάδου (Δημητριάδου 2012), την οποία και ευχαριστώ.
250. Βλ. σελ. 183 και σημ. 222.
251. Εβδομήντα δύο τάφοι ανασκάφηκαν στη λεωφόρο Πανεπιστημίου 17, 267 στο οικόπεδο της Αμερικής 3 (σημερινή ιδιοκτησία της Τράπεζας της Ελλάδος), 107 στην Πανεπιστημίου 11-13 και 209 ακριβώς μπροστά, στο φρέαρ εξαερισμού του Μετρό στην οδό Αμερικής. Η πυκνή χρήση του αρχαίου νεκροταφείου, που διαπιστώθηκε κατά την ανασκαφή του οικοπέδου της οδού Αμερικής 3 (κατά τα έτη 1997-1998), υπαγορεύει την αναζήτηση της τρίτης, ενδιάμεσης πύλης του Θεμιστόκλειου τείχους, στο ύψος της σημερινής οδού Κολοκοτρώνη, βλ. Marchiandi (2011: 267).
252. Το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού υλικού της Τράπεζας της Ελλάδος χρονολογείται στους Κλασικούς χρόνους, βλ. το Ευρετήριο αντικειμένων, σελ. 58-175.
253. Η λήκυθος της Μυρρίνης βρέθηκε το 1873 στη βόρεια πλευρά της σημερινής πλατείας Συντάγματος, στην παλαιά οικία Στέφανου Σκουλούδη, δίπλα στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρεταννία». Βλ. Marchiandi (2011: 273-274, [Ε.12]). Για το επίγραμμα, βλ. Κακριδής (1952: 113).
254. Marchiandi (2011: 35-46 και 186-194).
255. Έχουν βρεθεί τα κατάλοιπα ή πιθανολογείται η ύπαρξη αρκετών περιβόλων που χρονολογούνται στα τέλη 5ου/αρχές 4ου αι. π.Χ. (εικ. 9), βλ. Marchiandi (2011: 267-276): στις σημερινές οδούς Σταδίου και Ομήρου (Ε.1), στη συμβολή των οδών Σταδίου και Κολοκοτρώνη 1 (Ε.2), στο οικοδομικό τετράγωνο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (Ε.3-7), στην οδό Σταδίου (Ε.8), στο οικόπεδο Καλλιγά (Ε.11) Καραγιώργη Σερβίας, στη βόρεια (Ε.12) και στη βορειοανατολική πλευρά (Ε.13-14) της πλατείας Συντάγματος. Δύο ακόμα περίβολοι ανατολικότερα, επί των σημερινών Βασιλίσσης Σοφίας και Πανεπιστημίου (Ε.9 και Ε.10), χρονολογούνται στα τέλη του 4ου/αρχές του 3ου αι. π.Χ.
256. Για την ανασκαφή στην οδό Ρηγίλλης, που αποκάλυψε την παλαίστρα του Γυμνασίου του Λυκείου, βλ. Λυγκούρη-Τόλια (1996).

257. Τραυλός (1993²: 118-120) και Κυριάκου-Ζαφειροπούλου (2004: 64).
258. Εργαστήρια λειτούργησαν και στη σημερινή οδό Αμερικής 3, όπου βρέθηκαν κατάλοιπα κεραμικών κλιβάνων, ενός εργαστηρίου πιθανώς κεραμικής (2ος και 3ος αι. μ.Χ.), βλ. Κυριάκου-Ζαφειροπούλου (2004: 64).
259. Ταφική δραστηριότητα διαπιστώθηκε κατά τις ανασκαφές στα σημερινά οικόπεδα της Πανεπιστημίου 11-13, 23 και 31, Κοραή και Πανεπιστημίου, στην αρχή της Πατριάρχου Ιρηγορίου Ε΄, στη Σταδίου και Εδουάρδου Λω (σημερινό οικοδομικό τετράγωνο της Τράπεζας της Ελλάδος), καθώς και απέναντι, στη συμβολή των οδών Χρήστου Λαδά και Σταδίου. Αξίζει ιδιαιτέρως να αναφερθεί το ταφικό μνημείο (μαυσωλείο) που ήρθε στο φως στη λεωφόρο Πανεπιστημίου 31. Πρόκειται για δύο σαρκοφάγους των Αυτοκρατορικών χρόνων (1ος/2ος αι. μ.Χ.) με πλακόστρωτη αυλή πιόσχημης κάτοψης, ανοικτή προς την οδό, και με κεντρικό πηγάδι (βλ. Marchiandi 2014a: 622 και 2014b: 637). Για τέσσερις σαρκοφάγους (πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων) που βρέθηκαν κατά την εκσκαφή των θεμελίων του μεγάρου Σερπιέρη (Εδουάρδου Λω και Πανεπιστημίου), βλ. Χρήστου (1985: 42 και σημ. 106). Για τους δύο λύχνους ρωμαϊκών χρόνων που βρέθηκαν στις εκσκαφές της θεμελίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος, βλ. το Ευρετήριο αντικειμένων σελ. 170-173, αριθ. κατ. 40 και 41.
260. Βλ. σελ. 184.
261. Το 267 μ.Χ. οι Έρουλοι επέδραμαν στην Αττική, κυρίευσαν και πυρπόλησαν την Αθήνα και κατέστρεψαν τα μνημεία της. Ένα στρώμα τέφρας κάλυψε όλη την έκταση της πόλης. Τα δραματικά αποτελέσματα της επέλασής τους τεκμηριώνονται και στην εν λόγω περιοχή. Βλ. Marchiandi (2014a: 623).
262. Υστερορωμαϊκοί τάφοι έχουν ανασκαφεί στο φρέαρ εξαερισμού του Μετρό της οδού Αμερικής, στα οικόπεδα Πανεπιστημίου 31, Κοραή 4 και 10, στη συμβολή των οδών Κοραή 2 και Σταδίου (όπου σήμερα, μάλιστα, προβάλλουν από το διάφανο δάπεδο του καταστήματος ZARA), στην Πατριάρχου Ιρηγορίου Ε΄ και δυτικότερα, στην πλατεία Κλαυθμώνος, όπου η οχυρωματική τάφρος του Θεμιστόκλειου τείχους επιχωματώθηκε και χρησιμοποιήθηκε έπειτα ως νεκροταφείο.
263. Marchiandi (2014a: 625).
264. Τραυλός (1993²: 135-136 και 146, σημ. 1).
265. Οι Άγιοι Θεόδωροι βρίσκονται στα νοτιοδυτικά της πλατείας Κλαυθμώνος, βλ. Τραυλός (1993²: 151). Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, κτητορικός ναός της μεγάλης αθηναϊκής οικογένειας Καρύκη, γνωρίζουμε ότι βρισκόταν στη σημερινή ομώνυμη πλατεία Καρύτση, εκεί όπου ανακατασκευάστηκε κατά την περίοδο 1845-1849, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου. Βλ. Τραυλός (1993²: 151)˙ Μπίρης (1999⁴: 135-136)˙ Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013²: 470-471).

266. Για το σχεδιογράφημα του Jacob Spon, βλ. Τραυλός (1993²: 176-177)˙ Ματθαίου (2010: 51-52)˙ Θεοχαράκη (2015: 90-92).
267. Για τους χάρτες του Fauvel και του Coubault, βλ. Τραυλός (1993²: 200 και σημ. 2). Από τα απομνημονεύματα του Παναγή Σκουζέ γνωρίζουμε ότι στη δεύτερη απογραφή, που έγινε μεταξύ των ετών 1822 και 1826, καταγράφηκαν για την ενορία των Αγίων Θεοδώρων 31 «όσπίτια» και 163 ψυχές και για την ενορία του «Αγίου Γ. Καρύτζη» 43 «όσπίτια» και 245 ψυχές. Βλ. Τραυλός (1993²: 222, 230-233).
268. Οι Σταμάτης Κλεάνθης και Eduard Schaubert, κατόπιν εντολής του Κυβερνήτη Καποδίστρια, υπέβαλαν τοπογραφικό σχέδιο ακριβείας και επεξεργάστηκαν πρόταση για το Σχέδιο των Αθηνών. Σύμφωνα με αυτό, τα Ανάκτορα είχαν σχεδιαστεί στη θέση της σημερινής πλατείας Ομονοίας. Βλ. Κορρές (2010: χάρτης 6.2) και Κορρές (2010α: 18-21). Για την «Περιγραφή του σχεδίου της νέας πόλης των Αθηνών» των Κλεάνθους και Schaubert, βλ. Παπαγεωργίου-Βενέτας (2010: 16).
269. Με την έλευση του Όθωνα, η εφαρμογή του σχεδίου των Κλεάνθους και Schaubert ανεστάλη. Τότε διετάχθη ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Wilhelm von Weiler να προβεί στη σύνταξη ακριβούς τοπογραφικού χάρτη, στον οποίο χαράχθηκε η διάταξη της ρυμοτομίας. Βλ. Κορρές (2010: χάρτης 6.3, τμήμα 4) και Κορρές (2010β: 21-22).
270. Για τη συρροή των «επήλυδων» στην Αθήνα, βλ. Μπίρης (1999⁴: 21-22). Το πρωτόκολλο του 1830 έδινε το δικαίωμα στους Τούρκους να πουλήσουν τα κτήματά τους. Η γη αγοράστηκε κυρίως από ιδιώτες και ελάχιστα από το Δημόσιο, γεγονός που επηρέασε αρνητικά την πολεοδομική συγκρότηση της πόλης. Η γη κατακερματίστηκε σε σχετικά μικρά οικόπεδα, με αρκετό βάθος αλλά στενή πρόσοψη στον δρόμο. Βλ. και τα τοπογραφικά σχέδια του οικοδομικού τετραγώνου 15 της Τράπεζας της Ελλάδος. Βλ. σημ. 283, εικ. 16 και 53.
271. Για το ζωγραφικό πανόραμα του Stademann, βλ. σελ. 190-191 και σημ. 201.
272. Για τα πρώτα δημόσια οικοδομήματα από τα τέλη του 1834 και τις αρχές του 1835, βλ. Τραυλός (1993²: 242-246). Οι Βασιλικοί Στάβλοι, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, είχαν κτιστεί σε σχέδια του αρχιτέκτονα της Αυλής K. Röser. Βλ. Τραυλός (1993²: 242)˙ Μπίρης & Καρδαμίτση-Αδάμη (2001: 88-89)˙ Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013²: 493-494). Για το Οφθαλμιατρείο και την ιστορία του, βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη & Παπανικολάου-Κρίστενσεν (1993).
273. Για τα πρώτα σπίτια των Αθηνών, βλ. Κόκκου (1982).
274. Για την αποτύπωση του περιγράμματος και των κήπων της οικίας Κοντόσταυλου, βλ. εικ. 11, 12, 13, 27 και 28.
275. Η οικία Κοντόσταυλου είχε πρόσοψη προς τη σημερινή οδό Άνθιμου Γαζή. Ο προσανατολισμός της αυτός, προς τη Μητρόπολη και όχι προς την κεντρικό άξονα της

οδού Σταδίου, είναι χαρακτηριστικός της πρώιμης φάσης της οικιστικής ανάπτυξης της Αθήνας, όταν η περιοχή βρισκόταν στις παρυφές της πόλης. Το ελληνικό Δημόσιο, που είχε ανάγκη από κτήρια, αγόρασε την οικία Κοντόσταυλου και το 1837 στέγασε εκεί το Βουλευτήριο. Το 1854 το κτίσμα καταστράφηκε ολοκληρωτικά από πυρκαγιά. Στη θέση του ανεγέρθηκε το νέο κτήριο της Βουλής (σήμερα Εθνικό Ιστορικό Μουσείο ή αλλιώς Παλαιά Βουλή). Βλ. Μπίρης (1999[4]: 49 και 77)˙ Μπίρης & Καρδαμίτση-Αδάμη (2001: 89)˙ Καρδαμίτση-Αδάμη (2009: 24-26)˙ Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013[2]: 464-465)˙ Θεοχαράκη (2015: 127).

276. Στον αρχιτέκτονα Friedrich Stauffert ανατέθηκαν τόσο η ανασύνταξη του σχεδίου των Αθηνών όσο και η ενημέρωση για κάθε νέα οικοδομή που κτιζόταν από το 1834 έως το 1843. Ο χάρτης του δεν αποτελεί μόνο μια τοπογραφική, αλλά και την πρώτη κτηματολογική, αποτύπωση της πόλης. Το σημαντικό έργο του Stauffert υπήρξε για πολλές δεκαετίες έργο αναφοράς για την επίλυση περίπλοκων ζητημάτων και διενέξεων σχετικών με τις διαιρέσεις κτημάτων. Βλ. Φιλιππίδης (2009: 26)˙ Κορρές (2010γ)˙ Κορρές (2010: χάρτης 6.5, τμήμα 2).

277. Η βορειοανατολική περιοχή της Αθήνας θεωρούνταν «εξορία του Αδάμ». Βλ. Μπίρης (1999[4]: 76)˙ Καρδαμίτση-Αδάμη (2009: 26-27)˙ Φιλιππίδης (2009: 28).

278. Στον χάρτη της Πολεοδομικής «Επιτροπής του 1847», η περιαστική περιοχή παραστάθηκε αφαιρετικά χωρίς την αναγραφή οδών. Πρόκειται για ένα «Γενικόν Σχέδιον», που περιείχε επαρκώς το φυσικό ανάγλυφο, την παλαιά πόλη και το εγκεκριμένο σχέδιο της επέκτασής της. Βλ. Κορρές (2010δ).

279. Η οδός Σταδίου ήταν αδιάβατη εξαιτίας του ρέματος κατά μήκος της, περίπου τριών μέτρων βάθους, βλ. Σκουζές (1965[2]: 51). Μόλις στα μέσα του 19ου αιώνα απέκτησε πέτρινη γέφυρα (1851-1854), βλ. Μπίρης (1999[4]: 110-111). Η λεωφόρος πήρε το όνομά της από τα αρχικά πολεοδομικά σχέδια, όπου προβλεπόταν η πορεία της μέχρι το Παναθηναϊκό Στάδιο, βλ. Φιλιππίδης (2009: 22). Γενικά, για τη μεταμόρφωση της οδού Σταδίου στο πέρασμα του χρόνου, βλ. Σκουζές (1965[2]) και Φιλιππίδης (2009).

280. Το 1837 εγκρίθηκε η διάνοιξη του «Βουλεβάριου», γνωστού και ως «οδός Βουλεβάρτου», δηλαδή της λεωφόρου Πανεπιστημίου. Ολοκληρώθηκε το 1859 και πήρε το όνομά της από το Εθνικό Πανεπιστήμιο που ιδρύθηκε εκεί. Βλ. Μπίρης (1999[4]: 68 και 102)˙ Φιλιππίδης (2009: 23, σημ. 3, και 28)˙ Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013[2]: 457-458 και 487).

281. Συγκεντρώθηκαν και μελετήθηκαν δεκάδες παλαιές φωτογραφίες: πανοραμικές όψεις της Αθήνας, οι οποίες χρονολογούνται από π. 1859 έως 1910, φωτογραφικές αποτυπώσεις των οδών όπου διακρίνονται οι όψεις του οικοδομικού τετραγώνου από το 1908 έως τη δεκαετία του 1960 και αεροφωτογραφίες της δεκαετίας του 1930. Από αυτές αναφέρονται και απεικονίζονται μόνο οι αντιπροσωπευτικότερες.

282. Η κατανομή της γης, όπως τη γνωρίζουμε από τα διάφορα τοπογραφικά σχέδια των τίτλων ιδιοκτησίας των οικοπέδων που περιήλθαν στην κατοχή της Τράπεζας της Ελλάδος, συμπίπτει με αυτήν που προκύπτει από τις φωτογραφίες και τους χάρτες της εποχής. Το οικοδομικό τετράγωνο 15 φαίνεται ότι ήταν εξαρχής διηρημένο σε 12 οικόπεδα (τέσσερα σε κάθε πλευρά του τετραγώνου). Ο Gabriel de Rumine, Ρώσος ευγενής, επισκέφθηκε και φωτογράφισε την Αθήνα το 1859, συνοδεύοντας τον Μεγάλο Δούκα της Ρωσίας Κωνσταντίνο κατά την περιοδεία του στη Μεσόγειο, βλ. Ξανθάκης (2008: 119). Ένα άλλο ψηφιοποιημένο αντίτυπο της φωτογραφίας της εικόνας 23 στην Bibliothèque nationale de France, είναι διαθέσιμο στο http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb34009338m. Ανακτήθηκε στις 8.6.2019.

283. Η οικία Ι είχε την κύρια είσοδό της στην οδό Ομήρου. Διέθετε ένα μεγάλο εξωτερικό βοηθητικό κτίσμα στη νοτιοδυτική πλευρά. Δεν είναι γνωστός ο ακριβής χρόνος ανέγερσης των δύο Οθωνικών μεγάρων (Ι και VI.1), η ανεπτυγμένη ωστόσο δενδροφύτευση των κήπων τους παραπέμπει στα τέλη της δεκαετίας του 1840/αρχές της δεκαετίας του 1850. Για τον αθηναϊκό νεοκλασικό ρυθμό και τον βασικότερο τύπο μονοκατοικίας της εποχής, το αστικό μέγαρο (palais bourgeois), βλ. Μπίρης (1987: 26-29) και Πανέτσος (2000).

284. Εφημερίδα *Αθηνά*, φύλλο 8.8.1859. Βλ. επίσης Φιλιππίδης (2009: 29).

285. Βλ. Άννινος (1971: 40-41) και Καρδαμίτση-Αδάμη (2009: 26-27).

286. Τα έγγραφα αυτά προς τον Σταμ. Βούρο, άγνωστα στην έρευνα, αποτελούν ερευνητικό καρπό της καθηγήτριας Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη. Την ευχαριστώ θερμά που μου τα έθεσε υπ' όψιν. Μετά από περαιτέρω έρευνα στο Αρχείο της Οικογένειας Βούρου-Ευταξία (Αρχεία του ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ), εντοπίσαμε δύο ακόμα σχετικά έγγραφα.

287. Για τον αγωνιστή και στρατηγό Σπύρο Μήλιο (1800-1880) και τον Αλέξανδρο Βενιζέλο (1812-1862), καθηγητή στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο και γιο του Αθηναίου δημογέροντα Παλαιολόγου Μπενιζέλου, βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Δρανδάκη). Ο Μιχαήλ Ροδίτης υπήρξε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, έφθασε στον βαθμό του συνταγματάρχη και απεβίωσε πριν από το 1870, βλ. ΦΕΚ Α14/18.4.1870, «Χηρεύουσαι οικογένειαι αξιωματικών, λαβούσαι βοηθείας».

288. Με βάση τις συμβολαιογραφικές πράξεις αγοροπωλησίας των οικοπέδων, διαπιστώνεται σε αρκετές περιπτώσεις οτι υπήρχαν συγγενικοί δεσμοί μεταξύ των ιδιοκτητών. Στην εποχή του Όθωνα και του Γεωργίου Α΄, οι κληρονόμοι των παλαιών Αθηναίων γαιοκτημόνων επιδίδονταν στο οικοπεδεμπόριο, βλ. Μπίρης (1999[4]: 159 και 182-183).

289. Για τον Γεώργιο Μακκά (1818-1905) από τη Χίο, καθηγητή ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Κούζης (1939: 24). Σύμφωνα με τα συναφή συμβολαιογραφικά έγγραφα που έχουν μεταγραφεί στους τόμους του Υποθηκοφυλακείου Αθηνών, το

μέγαρο επί της Πανεπιστημίου και Ομήρου (ιδιοκτησία Ι) πέρασε λίγο αργότερα (1876) στην ιδιοκτησία του Πέτρου Καμάρα. Μετά τον θάνατό του (1880) κατέληξε στον γιο του Εμμανουήλ Π. Καμάρα, Γενικό Διευθυντή της Τράπεζας Ανατολής και μετέπειτα Υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, ο οποίος το πούλησε το 1916 στον εφοπλιστή και κτηματία Νικήτα Παρίση Ρούσσο. Το 1928 αγοράστηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος, βλ. και σημ. 322. Για τον Νικήτα Ρούσσο, Λέριο εφοπλιστή και μεγάλο ευεργέτη, βλ. Ήσυχος (1989: 94)˙ Χαρλαύτη (1994: 124 και 127)˙ Χαρλαύτη κ.ά. (2002: 366-367).

290. Για τον Παναγή Σκουζέ (1776-1847), τον «ποντοπόρο αρωγό της Ελληνικής Επανάστασης», βλ. Μπίρης (1999[4]: 180) και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* (Δρανδάκη). Ο Παναγής Σκουζές δημιούργησε τον πυρήνα της μεγάλης περιουσίας του κατά το ταξίδι του στην Αμερική και με τη μετέπειτα αγορά μεγάλων εκτάσεων γης και ακινήτων στην Αθήνα.
291. Ο Ευθύμιος Καστόρχης (1815-1889) διετέλεσε πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1881. Για το αυτοβιογραφικό του σημείωμα, βλ. Καστόρχης (2006). Βλ. επίσης Πετράκος (2006).
292. Κόκκου (1982: 51) και Μπίρης (1999[4]: 164, 180-183).
293. Ο Δημήτριος Κωνσταντίνου υπήρξε ένας από τους πρώτους Έλληνες επαγγελματίες φωτογράφους. Υπέγραψε τα έργα του με διάφορες λατινίζουσες μορφές του ονόματός του, όπως D. Costantin, D. Constantinidis, D. Constantine κ.ά. Βλ. Ξανθάκης (2008: 54) και Βογιατζή (2014: 665). Η φωτογραφία (εικ. 30), πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 1860, καθώς διακρίνεται στην οδό Σταδίου η «Παράγκα», η οποία γνωρίζουμε ότι κατασκευάστηκε αρχικά ως αποθήκη του εργοταξίου του Βουλευτηρίου και τρία χρόνια αργότερα στέγασε προσωρινά το Ελληνικό Κοινοβούλιο. Βλ. Βογιατζή (2016) και, πιο συγκεκριμένα, Βογιατζή (2016: 75).
294. Το οικοδόμημα XI.1 (εικ. 31 και 32) ξηλώθηκε μέσα στα επόμενα χρόνια. Στην εικ. 33 μάλιστα διακρίνεται σωρός χωμάτων από οικοδομικές εργασίες, πιθανώς από την κατεδάφισή του.
295. Το *Τοπογραφικό Σχέδιον των Αθηνών και των Πέριξ*, του Εμμανουήλ Καλλέργη, συνήθως χρονολογείται στα 1860, βλ. Μπίρης (1999[4]: 112) και Φιλιππίδης (2009: 29). Για την πιθανή χρονολόγησή του λίγο αργότερα, στα 1863, βλ. Καφαντάρης (2015: σημ. 4).
296. Για τον γεννημένο στην Ελλάδα φωτογράφο Paul Baron des Granges, βλ. Κωνσταντίνου & Τσίργιαλου (2008[2]: 316) και Ξανθάκης (2008: 120). Όπως προκύπτει από την αντιπαραβολή με την προηγούμενη και επόμενη χρονολογικά φωτογραφία, η φωτογραφία εικ. 31 πρέπει να χρονολογηθεί στο π. 1861.

297. Για μία παρόμοια φωτογραφία (π. 1861) του Δημητρίου Κωνσταντίνου, με πιο περιορισμένη όψη του οικοδομικού τετραγώνου, τραβηγμένη από τον Λυκαβηττό, βλ. Royal Collection Trust, RCIN 2700811 και Γιακουμής (1998[2]: 139).
298. Η φωτογραφία τής εικ. 33, υπογεγραμμένη και χρονολογημένη από τον Sir Francis Bedford, αποτελεί χρονολογικό terminus για τη χρονολόγηση των άλλων φωτογραφιών. Ο Bedford ήρθε στην Ελλάδα στις αρχές του 1862, συνοδεύοντας τον Πρίγκιπα της Ουαλίας, βλ. Ξανθάκης (2008: 123-124).
299. Ο Francis Frith, ένας από τους σημαντικούς Άγγλους φωτογράφους, έφθασε στην Αθήνα το 1860, βλ. Ξανθάκης (2008: 120). Ένα άλλο αντίτυπο της φωτογραφίας του (εικ. 34), που ανήκει στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη (ΦΑ.1.117), φέρει την υπογραφή του.
300. Ο Γάλλος φωτογράφος Félix Bonfils επισκέφθηκε την Ελλάδα δύο φορές ανάμεσα στα έτη 1871-1875 και 1878-1882, βλ. Κωνσταντίνου & Τσίργιαλου (2008[2]: 315-316)˙ Ξανθάκης (2008: 129)˙ Βογιατζή κ.ά. (2014: 669). Η φωτογραφία, εικ. 35, ελήφθη πιθανότατα κατά την πρώτη επίσκεψη του φωτογράφου στην Ελλάδα, το διάστημα 1871-1875.
301. Δεν γνωρίζουμε τον ιδιοκτήτη της οικίας την εποχή αυτή. Το 1921 η ασφαλιστική εταιρία «Αθηναϊκή» την αγόρασε από την ασφαλιστική εταιρία «Η Ανατολή». Στις φωτογραφίες (εικ. 33, 34 και 35) αποτυπώνεται επίσης στο πίσω μέρος της οικίας επί της Σταδίου 18 (VI.1) η προσθήκη ενός χαμηλού βοηθητικού(;) κτίσματος.
302. Για τον χάρτη που κατάρτισαν ο Johann A. Kaupert και ο αρχαιολόγος Ernst Curtius (εικ. 36), βλ. Κούρτιος & Κάουπερτ (2008).
303. Η εικ. 37 ανακτήθηκε από: https://architekturmuseum.ub.tu- berlin.de/P/135238.php, στις 30.5.2019. Ένα άλλο αντίτυπο της φωτογραφίας, υπογεγραμμένο από τον Pascal Sebah, απόκειται στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, στη Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου. Η χρονολογία της φωτογραφίας πρέπει να τοποθετηθεί πριν και μέχρι το 1878, οπότε και κατεδαφίστηκε η «Παράγκα». Για την κατεδάφισή της, βλ. Βογιατζή (2016: 78-79). Για τον φωτογράφο Pascal Sebah, βλ. Κωνσταντίνου & Τσίργιαλου (2008[2]: 317) και Ξανθάκης (2008: 25-27).
304. Το σαλόνι της Καλλιρρόης Παρρέν είχε φιλολογικό και κοσμικό χαρακτήρα. Εκεί ο Κ. Παλαμάς, ο Α. Φιλαδελφεύς, ο Μ. Μαλακάσης, ο Ι. Ιρυπάρης, ο Γ. Βλαχογιάννης, ο Κ. Χατζόπουλος, ο Α. Καρκαβίτσας, ο Γ. Καμπύσης, ο Κ. Χρηστομάνος, ο Ά. Κύρου και άλλοι πολλοί συζητούσαν για φλέγοντα θέματα της εποχής, όπως το γλωσσικό ζήτημα και το φεμινιστικό κίνημα. Βλ. Παπακώστας (2003: 85-87). Για τη διεύθυνση της οικίας της Παρρέν, βλ. *Σκριπ*, φύλλο 5.8.1908, Ενοικιαστήρια˙ την αφήγηση του Λούρου (1984: 308-309)˙ Αναστασοπούλου (2012: 77)˙ Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013[2]: 502).

305. Επρόκειτο για ένα χαμηλό μονώροφο οικοδόμημα με μια παράπλευρη οικία επί της οδού Οφθαλμιατρείου, το οποίο διακρίνεται στις εικ. 38, 45 και 51. Για το ζαχαροπλαστείο του Πετρίτση, που ήταν γνωστό και ως καφενείο του Σερπιέρη, βλ. Λούρος (1984: 308-309) και Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013²: 502). Αργότερα, το όνομα του ζαχαροπλαστείου άλλαξε σε «Αθηναϊκόν». Βλ. *Σκριπ*, φύλλο 12.11.1927 (διαφήμιση για το Καζίνο του Αγίου Ανδρέου) και Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013²: 502).
306. Για τον ζωγράφο Παύλο Μαθιόπουλο, βλ. Λυδάκης (2007).
307. Βλ. *Σκριπ*, φύλλο 3.11.1904. Η Εταιρεία Αεριόφωτος Αθηνών είχε αγοράσει το 1912 από την Ειρήνη, χήρα Ποθητού Ρεβελάκη, το κτήριο Ομήρου 5 και 5α (ιδιοκτησία ΙΙΙ), το οποίο και πούλησε στην Τράπεζα της Ελλάδος το 1939. Ο Ποθητός Ρεβελάκης, υπήρξε βουλευτής Κέας-Σερίφου, βλ. Δημητρόπουλος 2013: 403, σημ. 25.
308. Η οικία Καστόρχη, ήδη από το 1901, μισθωνόταν για τη στέγαση γραφείων, εμπορικών καταστημάτων και άλλων επαγγελματικών χρήσεων. Ανάμεσά τους, από τη δεκαετία του 1930 έως τη δεκαετία του 1960, λειτούργησε το ραφείο ανδρικών ενδυμάτων του Νικολάου Κουρκουτσάκη, που είχε αναλάβει την αποκλειστικότητα για τη ραφή των ανδρικών στολών της Ολυμπιακής Αεροπορίας. Για τις πληροφορίες ευχαριστώ θερμά την εγγονή του, Κωνσταντίνα Κουρκουτσάκη.
309. Για τον Δημήτριο Κατερινόπουλο (1855-1934), βλ. Μυλωνάς κ.ά. (2013: 65).
310. Το κτήριο δεν υπάρχει σε τεκμήρια των ετών 1875-1878, αλλά εμφανίζεται για πρώτη φορά σε φωτογραφίες από τη δεκαετία του 1910. Σύμφωνα με τα παραχωρητήρια, μετά τον θάνατο του Ανδριόπουλου, το κτήριο πέρασε στη θυγατέρα του Ευγενία, σύζυγο του Ιωάννη Γλύκα και των κληρονόμων τους.
311. Σκιαδάς (2001: 117).
312. Η Τράπεζα της Ελλάδος αγόρασε αρχικά, από το 1928 μέχρι το 1931, τα οικόπεδα της Πανεπιστημίου (ιδιοκτησίες Ι, ΙΙ, Χ, ΧΙ και ΧΙΙ). Οι υπόλοιπες ιδιοκτησίες περιήλθαν στην κατοχή της κατά την περίοδο 1934-1939, με εξαίρεση την ιδιοκτησία VII (οικία Καστόρχη), η οποία αποκτήθηκε μόλις το 1957.
313. Για την οδό Σταδίου την εποχή αυτή, βλ. Μπίρης (1999⁴: 64-65)· Σκουζές (1965²: 51)· Φιλιππίδης (2009: 36, 44-61).
314. Βλ. *Νουμάς*, (127) 10, στο *Κοσμόπολις* (ψηφιακή συλλογή). Ανακτήθηκε από http://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/issue/view/5621 στις 4.6.2019. Ο νεαρός και δεξιοτέχνης Αριστόφιλος Τσούτσος, όπως προκύπτει από τον Τύπο της εποχής, είχε τιμηθεί ήδη από το 1904 από τη Βασιλική Αυλή με τον τίτλο του «βασιλικού προμηθευτή». Βλ. *Σκριπ*, φύλλο 20.7.1904 και εικ. 18 και 19. Το ανθοπωλείο του αρχικά στεγαζόταν στο παράπλευρο κτίσμα, αλλά μεταστεγάστηκε στη Σταδίου 18, κατόπιν καταστροφής του πρώτου από πυρκαγιά. Βλ. *Σκριπ*, φύλλο 1.11.1910.

315. Βλ. *Έθνος*, φύλλο 9.10.1937 και εικ. 21. Βλ. επίσης και Θωμάς Σιταράς, «Διεθνές: το μακράν καλύτερο & πολυτελέστερο εστιατόριο της Παλιάς Αθήνας», στο http://paliaathina.com. Ανακτήθηκε στις 7.6.2019. Μετά την Κατοχή, το εστιατόριο μετατράπηκε σε ζαχαροπλαστείο. Το κτήριο (ιδιοκτησία V) αγόρασε το 1917 ο Διονύσιος Σταθάτος από την ασφαλιστική εταιρία «Η Ανατολή». Το 1921 περιήλθε στον εφοπλιστή Αντώνιο Δ. Σταθάτο από κληρονομιά και στη συνέχεια (1934) δόθηκε ως προίκα στην κόρη του Ιουλία (Λιλή) και στον σύζυγό της Λεονάρδο Αλ. Μερκάτη. Η Τράπεζα της Ελλάδος το αγόρασε το 1937.
316. Το μέγαρο Μενάγια (ιδιοκτησία IV.2) επί της Σταδίου 14, με παραστάδες κορινθιακού ρυθμού και εξώστες στον δεύτερο όροφο, αρχικά σε σχήμα κοχυλιού, κτίστηκε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Νικολάου Βασιλείου Σαλίβερου. Η πληροφορία αυτή και η ταύτιση κτισμάτων των εικ. 37 και 45 οφείλεται στις Δέσποινα Δρεπανιά και Μαριλένα Κασιμάτη. Ως οικία Μενάγια αναφέρεται στην εφημερίδα *Σκριπ* του 1903 (εικ. 22). Το 1909 ο Δημήτριος Καρέλλας αγόρασε το κτήριο και το προικοδότησε στην κόρη του Καλλιόπη (Πόπη), σύζυγο του Όμηρου Ιωσηφόγλου. Τουλάχιστον μέχρι το 1939, όταν περιήλθε στην ιδιοκτησία της Τράπεζας της Ελλάδος, στεγάζονταν εκεί το ξενοδοχείο «Ατλάντικ», όπως επίσης και οι εταιρίες «Κ. Ν. Σαράφη και Σία», «Μ. Σαλίβερος Α.Ε.» και τα οπτικά του Βικέντιου Ράνιου.
317. Για τον Δημήτριο Καρέλλα, βλ. http://registries.dyas-net.gr/en/collection/2967, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ), Αρχείο Δημητρίου Καρέλλα και Υιών. Η οδός Σταδίου, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, υπήρξε ο κατεξοχήν δρόμος των ξενοδοχείων (17 ξενοδοχεία). Βλ. Μπουρνόβα (2016: 157-158).
318. Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013²: 460).
319. Το εστιατόριο μάλλον αρχικά βρισκόταν πιο χαμηλά στην οδό Σταδίου, στο ύψος της οδού Κοραή, βλ. Σκουζές (1965²: 52).
320. Για τον τύπο της διπλοκατοικίας, βλ. Μπίρης (1987: 36-37). Η πρόσβαση στη δεύτερη (στο βάθος της αυλής) οικία γινόταν συνήθως από τον στενό παράπλευρο ακάλυπτο χώρο – ένα πλάγιο πέρασμα από τον δρόμο, βλ. εικ. 45.
321. Λούρος (1984: 303, 308-309).
322. Το πρώτο κτήριο που αγοράστηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος το 1928 ήταν το οθωνικό αρχοντικό, πρωταρχικά ιδιοκτησία του Γ. Μακκά, στη γωνία Πανεπιστημίου και Ομήρου. Την εποχή εκείνη, κατοικούσε σε αυτό η Μαρίκα Βενιζέλου, μοναχοκόρη του Νικήτα Π. Ρούσσου, που είχε παντρευτεί το 1923 τον πρωτότοκο γιο του Ελευθερίου Βενιζέλου, Κυριάκο. Όταν της ανακοινώθηκε ότι έπρεπε να εγκαταλείψει το σπίτι της προκειμένου να ανεγερθεί εκεί το Μέγαρο της Τράπεζας της Ελλάδος, αντέδρασε εντονότατα. Ο πεθερός της ωστόσο, Ελ. Βενιζέλος, υπήρξε ανένδοτος. Κύριο

επιχείρημά του ότι μόνο το συγκεκριμένο τετράγωνο ήταν κατάλληλο για την ανέγερση της Τράπεζας (ευχαριστώ θερμά τον κ. Θ. Θεοδώρου για την πληροφορία αυτή), βλ. επίσης Θεοδώρου (2009: 11-12). Σταδιακά, η Τράπεζα αγόρασε όλα τα οικόπεδα του οικοδομικού τετραγώνου και επεκτάθηκε σε αυτά. Το 1948 το κτήριο επεκτάθηκε προς την πλευρά της οδού Εδουάρδου Λω και το 1963 προς την οδό Σταδίου. Βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη (2011: 140, 144 και 159-160).

323. Στις 20 Νοεμβρίου 1933 κατετέθη ο θεμέλιος λίθος του Κεντρικού Καταστήματος της Τράπεζας, βλ. Συλλογικό (1938).
324. Το κτήριο της Τράπεζας της Ελλάδος χαρακτηρίστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού διατηρητέο το 1989, βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη (2011: 165).
325. Βλ. *Ακρόπολις*, φύλλο 5.4.1938.

Συντομογραφίες

ΑΔ = Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE = Αρχαιολογική Εφημερίς
Agora = The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens
AJA = American Journal of Archaeology
BAPD = Beazley Archive Pottery Database
BCH = Bulletin de correspondance hellénique
Berlin = Antikensammlung, Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz
BM = British Museum, London
BSA = Annual of the British School at Athens
Corinth = Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens
CVA = Corpus Vasorum Antiquorum
Δωδώνη = Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
ΕΑΜ = Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΛΙΑ/MIET = Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης
GEMS = Gösta Enbom Monographs
Hesperia = Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
JHS = Journal of Hellenic Studies
JWalt = Journal of the Walters Art Gallery
Kerameikos = Ergebnisse der Ausgrabungen
LIMC = Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
MAH = Musées d'art et d'histoire de Genève
MFA = Museum of Fine Arts, Boston
MRAH = Brussles Musées Royaux d' Art et d'Histoire
OpAthRom = Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome
RA = Revue archéologique
Σωζ. = σωζόμενο, σωζόμενη
SATAA = Studi di Archeologia e di Topografia di Atene e dell'Attica
ΤτΕ = Τράπεζα της Ελλάδος
Tübingen = Antikensammlung, Universität Tübingen

Ελληνική βιβλιογραφία

Αβρονιδάκη, Χρ. (2007), *Ο Ζωγράφος του Άργου. Συμβολή στην έρευνα της βοιωτικής ερυθρόμορφης κεραμικής στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.*, Αθήνα.

Αδάμ-Βελένη Π., Ζωγράφου Ηλ., Κουκουβού Α., Πάλλη Ουρ. & Στεφανή Ευ. (επιμ.) (2017), *Ειδώλιο: ένας μικρόκοσμος από πηλό* [κατάλογος έκθεσης], Θεσσαλονίκη.

Αναστασοπούλου, Μ. (2012), *Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας Καλλιρρόη Παρρέν. Η ζωή και το έργο*, Αθήνα.

Ανδρειωμένου, Αγγ. (1966), «Σταδίου και Ομήρου Γωνία», *ΑΔ 21*, 79-80.

Άννινος, Μπ. (1971), *Αι Αθήναι του 1850. Εντυπώσεις δύο Γάλλων περιηγητών*, Αθήνα.

Αχειλαρά, Λ. (2006), *Η Κοροπλαστική της Λέσβου*, Μυτιλήνη.

Αχειλαρά, Λ. (2014), «Τα νέα ευρήματα κοροπλαστικής από τη βόρεια νεκρόπολη της Μυτιλήνης», στο Αγγ. Γιαννικουρή (επιμ.) (2014), τόμ. ΙΙ, 261-273.

Βιβλιοδέτης, Ε. & Αβρονιδάκη, Χρ. (2013), *Τα πήλινα ειδώλια: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα.

Blanck, H. (1994), *Το βιβλίο στην αρχαιότητα*, μτφρ. Δ. Γ. Γεωργοβασίλης & M. Pfreimter, Αθήνα.

Boardman, J. & Kurtz, D. C. (2011), *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, μτφρ. Ο. Βιζυηνού & Θ. Ξένος, Αθήνα.

Βογιατζή, Ι. (2016), «Η Παράγκα. Μία ξεχασμένη σελίδα της ελληνικής κοινοβουλευτικής ιστορίας», *Τεκμήρια Ιστορίας – Μονογραφίες*, Αθήνα, 67-82.

Βογιατζή Ι., Μαρκασιώτη Ν. & Χωριανοπούλου Μπ. (επιμ.) (2014), *Αθήνα: Η πόλη, οι άνθρωποι, τα γεγονότα. Από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1988*, Αθήνα.

Γιακουμής, Χ. (1998²), *Η Ελλάδα. Φωτογραφικό και λογοτεχνικό ταξίδι στον 19ο αιώνα*, Αθήνα.

Γιαννάκης, Γ. Κ. (1998), «Το ποιητικό μοτίβο "γάμος-θάνατος" στην αρχαία ελληνική και την ινδοευρωπαϊκή», *Δωδώνη*, τόμ. 27, 93-113.

Γιαννικουρή, Αγγ. (επιμ.) (2014), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο: Διεθνές συνέδριο στη Μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη*, Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009, Αθήνα.

Γιούρη, Ε. (1966), «Αττικά ερυθρόμορφα αγγεία του 4ου π.Χ. αιώνος», *ΑΔ* 20 (1965), Α΄, *Μελέται*, 153-170.

Γιοχάλας, Θ. & Καφετζάκη, Τ. (2013²), *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα.

Δεσποίνη, Αικ. (επιμ.) (2016), *Σίνδος ΙΙ. Το νεκροταφείο. Ανασκαφικές έρευνες 1980-1982*, Αθήνα.

Δημητριάδου, Ε. Μ. (2012), *Πρώιμη Αθήνα (1100-480 π.Χ.): Παρατηρήσεις στην οικιστική εξέλιξη και στα νεκροταφεία* [διδακτορική διατριβή], ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Δημητρόπουλος, Δ. (2013), «Πρόκριτοι ένός ἀγροτικοῦ νησιοῦ στά χρόνια τῶν μεγάλων ἀναταραχῶν: Κέα, τέλη 18ου-ἀρχές 19ου αἰ.», *Τα Ιστορικά*, 30(59), 399-415.

Δρανδάκης, Π. (1950-), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λ. «Αλέξανδρος Βενιζέλος», «Σπύρος Μήλιος», «Παναγής Σκουζές», τόμ. Ζ΄, ΙΖ΄, Κ΄, Αθήναι.

Ζαχαριάδου, Ο. (1998), «Σταθμός Σύνταγμα – Περιφερειακά σκάμματα», *ΑΔ* 48 (1993), Β1, *Χρονικά*, 33-35.

Ζαχαριάδου, Ο. (2000α), «Σταθμός Σύνταγμα», στο Λ. Παρλαμά & Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.) (2000), 161-162.

Ζαχαριάδου, Ο. (2000β), «Σταθμός Ακαδημία», στο Λ. Παρλαμά & Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.) (2000), 247-249.

Ζαχαριάδου, Ο. & Καββαδίας, Γ. (2004), «2. Βουλή των Ελλήνων», *ΑΔ* 53 (1998), Β1, *Χρονικά*, 54-58.

Ηλιοπούλου, Σ. (2015), *Αρχαία Ζώνη* ΙΙΙα, *Το Νεκροταφείο: Ταφικά έθιμα και πρακτικές*, Κομοτηνή.

Ήσυχος, Μ. (1989), *Το Πανόραμα της Λέρου*, Λέρος.

Θεοδώρου, Θ. (2009), «Τρεις επιστολές του Ελευθ. Βενιζέλου προς τους Λέριους», *Λεριακά. Επιθεώρηση Λεριακών Μελετών*, 2, Αθήνα.

Θεοχαράκη, Ά.-Μ., Β. (2015), *Τα αρχαία τείχη των Αθηνών*, Αθήνα.

Θρεψιάδης, Ι. (1960), «Ανασκαφαί Λεωφόρου Πανεπιστημίου», *ΑΔ* 16, 27-29.

Καββαδίας, Γ. (2000), *Ο Ζωγράφος του Sabouroff*, Αθήνα.

Καββαδίας, Γ. (2012), «"Επί πέτρας καθεζόμενος". Ο τάφος της Γούβας», στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.) (2012), *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 255-267.

Καββαδίας, Γ. & Λάγια, Α. (2009), «Νέο φως σε παλαιά ευρήματα. Δύο κλασσικοί τάφοι από το οικόπεδο Σαπουντζάκη στην οδό Πειραιώς», στο J. H. Oakley & O. Palagia (eds.) (2009), *Athenian Potters and Painters*, τόμ. 2, Oxford, 73-89.

Κακριδής, Ι. Θ. (1952), «Παρατηρήσεις σε αρχαία επιγράμματα», *Ελληνικά*, 12, Β΄ *Σύμμεικτα*, 143-169.

Καλλιγάς, Μ. (1984), *Έλληνες ζωγράφοι στην Εθνική Πινακοθήκη*, Αθήνα-Ιωάννινα.

Κάουφμαν-Σαμαρά, Α. (1997), «Οὐκ ἀπόμουσον τὸ γυναικῶν" (Ευριπ. *Μήδ.*, 1089). Γυναίκες μουσικοί στα αττικά αγγεία του 5ου αι. π.Χ.», στο J. Oakley, W. Coulson & O. Palagia (eds.) (1997), *Athenian Potters and Painters, The Conference Proceedings*, Oxford, 285-295.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (2009), «Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων. Διαχρονικό σύμβολο και τοπόσημο της πρωτεύουσας», στο Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, Ε. Αμπατζή, Μ. Βλασσοπούλου & Α. Καραπάνου (επιμ.) (2009), *Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (2011), *Τράπεζα της Ελλάδος. Τα κτίρια*, Αθήνα.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. & Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Α. (1993), *Το Οφθαλμιατρείο Αθηνών 1843-1993. Εκατόν πενήντα χρόνια από την ίδρυσή του*, Αθήνα.

Καστόρχης, Ευ. ([1889] 2006), «Σύντομος αφήγησις των εργασιών μου γραφείσα κατά Ιανουάριον του 1889», *Ο Μέντωρ*, 80, 104-114.

Κατσανάκη, Μ. (2006), «Έλληνες ζωγράφοι στο Παρίσι, 1863-1900», στο Μ. Λαμπράκη-Πλάκα & Ο. Μεντζαφού-Πολύζου (επιμ.) (2006), *Παρίσι-Αθήνα 1863-1940*, Αθήνα, 34-55.

Καφαντάρης, Φ. (2015), «Πλατεία Ομονοίας: από τον χώρο στις λέξεις», στο A*thens Social Atlas*. Ανακτήθηκε από *https://bit.ly/2X2Qm5l*, στις 11.6.2019.

Κόκκου, Α. (1982), «Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια (1832-1860)», *Αρχαιολογία*, 2, 50-64.

Κορρές, Μ. (επιμ.) (2009), *Αττικής Οδοί: Αρχαίοι Δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα.

Κορρές, Μ. (επιμ.) (2010), *Οι πρώτοι Χάρτες της πόλεως των Αθηνών*, Αθήνα.

Κορρές, Μ. (2010α), «Χάρτης των Σ. Κλεάνθους και Ε. Schaubert, 1831-1832», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2010), 18-21.

Κορρές, Μ. (2010β), «Χάρτης W. Weiler, Αύγ. 1834», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2010), 21-23.

Κορρές, Μ. (2010γ), «Stauffert 1836-1837», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2010), 25-26.

Κορρές, Μ. (2010δ), «Χάρτης Επιτροπής του 1847», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2010), 29-30.

Κούζης, Αρ. (1939), *Εκατονταετηρίς 1837-1937, Ιστορία της Ιατρικής Σχολής*, τόμ. Γ΄, Αθήνα.

Κουμαριανού, Αικ. & Κωνσταντίνου, Φ. (επιμ.) (2007), *Εξερευνώντας την Ελλάδα, Φωτογραφίες 1898-1913, Συλλογή Hubert Pernot*, Αθήνα.

Κούρου, Ν. (2011), «Αττικά τεφροδόχα νεαρών κοριτσιών: Γύρω από έναν αμφορέα και ένα ορυκτοποιημένο ύφασμα της Πρώιμης Γεωμετρικής εποχής», *Μουσείο Μπενάκη, Έπαινος Luigi Beschi*, 7ο Παράρτημα, 189-200.

Κούρτης, Στ. (1984), «Στην Αθήνα πριν από 150 χρόνια», *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα «Αθήνα 1834-1984», 1379, 483-490.

Κούρτιος, Ε. & Κάουπερτ, Ι. Α. (2008), *Χάρτες της Αττικής*, επιμ.-μτφρ. Μ. Κορρές, Αθήνα.

Κυριάκου-Ζαφειροπούλου, Θ. (2004), «Οδός Αμερικής 3», *ΑΔ* 53 (1988), 61-65.

Κωνσταντίνου, Φ. & Τσίργιαλου, Α. (επιμ.) (2008^2), *Αθήνα 1839-1900. Φωτογραφικές μαρτυρίες*, Αθήνα.

Κωνσταντίνου Φ., Τσίργιαλου Α. & Δεπόλλα Χ. (επιμ.) (2009), *Αθήνα. Μεταμορφώσεις του αστικού τοπίου. Από τη Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου*, Αθήνα.

Κωστάκη, Λ. (2009), «Οδικό δίκτυο των Αθηνών», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2009), 96-111.

Λούρος, Ν. Κ. (1984), «Περίπατος στο Κέντρο της Αθήνας του 1910», Αφιέρωμα «Αθήνα 1834-1984», *Νέα Εστία*, 1379, 303-312.

Λυγκούρη-Τόλια, Ε. (1996), «Οδός Ρηγίλλης. Η Παλαίστρα του Γυμνασίου του Λυκείου», *ΑΔ* 51, Β1, *Χρονικά*, 46-48.

Λυδάκης, Στ. (2007), *Παύλος Μαθιόπουλος (1876-1956)*, επιμ. Β. Μαυρίκα, Αθήνα.
Ματθαίου, Α. Π. (2010), «Τα αρχαία μνημεία στους χάρτες των Αθηνών», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2010), 51-52.
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. (2016), «Μέρος Γ΄: Πήλινα ειδώλια και πλαστικά αγγεία», στο Αικ. Δεσποίνη (επιμ.) (2016), 321-370.
Morris, I. (1997), *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, μτφρ. Κ. Μαντέλη, Ηράκλειο.
Μπαλλά, Φ. (2017), *Σικυών χαίρε. Νεκροταφεία και έθιμα ταφής μιας πόλης της Πελοποννήσου από την εποχή των Ορθαγοριδών έως την έλευση των Ρωμαίων* [διδακτορική διατριβή], ΕΚΠΑ, Αθήνα.
Μπίρης, Κ. (1999⁴), *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα.
Μπίρης, Μ. Γ. (1987), *Μισός αιώνας Αθηναϊκής Αρχιτεκτονικής 1875-1925*, Αθήνα.
Μπίρης, Μ. Γ & Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (2001), *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα.
Μπούρας Χ., Σακελλαρίου Μ. Β., Στάικος Κ. & Τουλούπα Ε. (επιμ.) (2000), *Αθήναι. Από την Κλασική Εποχή έως Σήμερα*, Αθήνα.
Μπουρνόβα, Ε. (2016), *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960. Η δημογραφία*, Αθήνα. Ανακτήθηκε από *http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/econ/catalog/book/58*, στις 11.6.2019.
Μυλωνάς Α., Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε.-Φ., Ανδρούτσος Γ. & Παπαδοπούλου Ευ. (2013), «Το τροχαίο ατύχημα του Εμμανουήλ Ροΐδη. Παρουσίαση περίπτωσης κρανιογναθοπροσωπικού τραύματος στην Αθήνα των τελών του 19ου αιώνα», *Αρχεία Ελληνικής Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής*, 2, 63-74.
Ξανθάκης, Α. (2008), *Η Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1970*, Αθήνα.
Πάλλη, Ουρ. (2017), «Παιχνίδια», στο Π. Αδάμ-Βελένη κ.ά. (επιμ.) (2017), 163-165.
Παναρίτη, Π. (2016), *Ο Ζωγράφος της Μέγαιρας* [διδακτορική διατριβή], ΕΚΠΑ, Αθήνα.
Πανέτσος, Γ. (2000), «Η συγκρότηση του αθηναϊκού Νεοκλασικισμού», στο Χ. Μπούρας κ.ά. (επιμ.) (2000), 398-435.
Παπαγεωργίου-Βενέτας, Α. (2010), «Ιστορικό της χαρτογράφησης της Αθήνας από τους Στ. Κλεάνθη και Ε. Schaubert», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2010), 16-18.
Παπακώστας, Γ. (2003), *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, Αθήνα.
Παπαχρίστου, Κ. (2015), *Μιχαήλ Αξελός 1877-1965: Ανάμεσα σε δύο κόσμους* [κατάλογος έκθεσης], Αθήνα.
Παρλαμά, Λ. & Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.) (2000), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου των Αθηνών* [κατάλογος έκθεσης], Αθήνα.
Πετράκος, Β. Χ. (2006), «Η αυτοβιογραφία του Ευθυμίου Καστόρχη», *Ο Μέντωρ*, 80, 100-103.

Πωλογιώργη, Μ. (2009), «Επιτύμβια Μνημεία με κυνηγόσκυλα από τη Σαλαμίνα», *ΑΕ*, 121-136.
Σαμπετάι, Β. (2006), «Μικρά αγγεία, μικρές στιγμές: Ι. Οι ερυθρόμορφες αρυβαλλοειδείς λήκυθοι του Μουσείου Μπενάκη», *Μουσείο Μπενάκη*, 6, 23-44.
Σαμπετάι, Β. (2008), «Μικρά αγγεία, μικρές στιγμές: ΙΙ. Οι ερυθρόμορφες λήκυθοι του Μουσείου Μπενάκη», *Μουσείο Μπενάκη*, 8, 63-89.
Σαμπετάι, Β. & Καρακίτσου Ε. (2016), «Κεραμική και τμήμα κεράμωσης των κλασικών χρόνων από τη Θηβαϊκή Κάδμεια: διάσπαρτα τεκμήρια ενός Ιερού», *ΑΔ* 65-66 (2010-2011), Α΄, *Μελέτες*, 281-298.
Σαραγά, Ν. (2012), «Η ταφή της Εύπορης Αθηναίας», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης & Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας* [κατάλογος έκθεσης], Αθήνα, 88-103.
Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. (1997), *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων. Οι αιώνες της διαμόρφωσης (1050-600 π.Χ.)*, Αθήνα.
Σιμόπουλος, Κ. (1989), *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τόμ. Γ2, Αθήνα.
Σκιαδάς, Ε. Γ. (2001), *Οι συνοικίες των Αθηνών. Η πρώτη επίσημη διαίρεση (1908)*, Αθήνα.
Σκουζές, Δ. Γ. (1965²), «Η λεωφόρος με τις ακακίες», *Η Αθήνα που έφυγε. Ομορφιές που χάθηκαν...*, Αθήνα, 44-53.
Σταμπολίδης, Ν. Χρ. & Οικονόμου, Στ. (επιμ.) (2014), *Επέκεινα: Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα* [κατάλογος έκθεσης], Αθήνα.
Στεφανίδου-Τιβερίου, Θ. (1982), *Πήλινα Ειδώλια*, Θεσσαλονίκη.
Συλλογικό (1938), *Η Τράπεζα της Ελλάδος (1928-1938)*, Αθήναι.
Συλλογικό (2008), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα.
Ταξιάρχη, Π. (2009), «Οδός Μεσογείων», στο Μ. Κορρές (επιμ.) (2009), 172-181.
Τζαχίλη, Ι. (2011), «Υφαντική», στο Δ. Β. Γραμμένος (επιμ.) (2011), *Στη Μακεδονία. Από τον 7ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα. Μελέτες και λήμματα για την 3η εκθεσιακή ενότητα της μόνιμης έκθεσης του αρχαιολογικού μουσείου Θεσσαλονίκη*, 349-356.
Τζάχου-Αλεξανδρή, Ο. Ε. (1998), *Λευκές Λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, *ΑΔ* 67, 147-151.
Τζουβάρα-Σούλη, Χρ. (1992), «Από την τεχνική των αγνύθων», *Δωδώνη*, 11, 455-496.
Τιβέριος, Μ. (1990), «Ανασκαφή ενός νεκροταφείου του 5ου αι. π.Χ. στην αρχαία Άργιλο. Η μελέτη του νεκροταφείου», *ΑΔ* 39 (1984), Α, 5-47, πίν. 1-17.
Τιβέριος, Μ. Α. (1996), *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία Αγγεία*, Αθήνα.
Τραυλός, Ι. (1993²), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα.
Τσαλκάνης, Δ. (2017), *Το κτηριακό συγκρότημα του Λεοντείου Λυκείου της οδού Σίνα (1850-1970). Ψηφιακή αναπαράσταση και ιστορική τεκμηρίωση*, Αθήνα.

Φιλιππίδης, Δ. (2009), *Οικοδομικό τετράγωνο 19*, Αθήνα.
Χαρλαύτη, Τζ. (1994), *Έλληνες ναυτικοί και ελληνικά ατμόπλοια τις παραμονές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου*, Αθήνα.
Χαρλαύτη Τζ., Χαριτάτος Μ. & Μπενέκη Ε. (2002), *Πλωτώ. Έλληνες καραβοκύρηδες και εφοπλιστές από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα.
Χατζηδημητρίου, Α. (2017), «Η γραφή και η ανάγνωση στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων», *ΑΔ* 67-68 (2012-2013), Α΄, Μελέτες, 305-368, Αθήνα.
Χατζηπούλιου, Ε. (2000), «Φρέαρ Αμερικής», στο Λ. Παρλαμά & Ν. Χρ. Σταμπολίδης (2000), 224-227.
Χεκίμογλου, Ε. (2014), *Υδάτινη Ιστοριογραφία. Χρονικό της διαχείρισης του νερού στην Αττική*, Αθήνα.
Χρήστου, Χρ. (1985), *Το Αρχοντικό της Αγροτικής Τράπεζας*, Αθήνα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alexandri, O. (1961), "Chronique des fouilles 1960. Argos", *BCH*, 85, 675-678.
Ammerman, A. J. (1996), "The Eridanos valley and the Athenian Agora", *AJA*, 100 (4), 699-715.
Blanck., H. (1994), βλ. ελληνική βιβλιογραφία.
Blegen C., Palmer H. & Young R. (1964), *The North Cemetery*, *Corinth* XIII, Princeton.
Blok, J. H. (2009), "Perikles' Citizenship Law: a new perspective", *Historia*, 58 (2), 141-170.
Blundell, S. & Sorkin Rabinowitz, N. (2008), "Women's bonds, women's pots, adornment scenes in attic vase painting", *Phoenix*, 62 (1/2), 115-144.
Boardman, J. & Kurtz, D. (2011), βλ. ελληνική βιβλιογραφία.
Böhr, E. (1984), *CVA*, *Deutschland* 52, *Tübingen* 4, München.
Böhr, E. (1993), *CVA*, *Deutschland* 63, *Mainz* 2, München.
Böhr, E. (2002), *CVA*, *Deutschland* 74, *Berlin* 9, München.
Boulter, C. G. & Luckner, K. T. (1984), *CVA*, *USA* 20, *The Toledo Museum of Art* 2, Ohio.
Bundrick, S. D. (2005), *Music and Image in Classical Athens*, Cambridge.
Bundrick, S. D. (2008), "The Fabric of the City: Imaging Textile Production in Classical Athens", *Hesperia*, 77, 283-334.
Caneva, S. G. & Delli Pizzi, A. (2014), "Classical and Hellenistic statuettes of the so-called Temple Boys. A religious and social reappraisal", in Ch. Terranova (ed.) (2014), *La presenza dei bambini nelle religioni del Mediterraneo antico*, Rome, 495-521.
Castaldo, D. (2009). ""The Sound of Krotala Maddening Women': Krotala and Percussion Instruments in Ancient Attic Pottery", in D. Yatromanolakis (ed.) (2009), *An Archaeology of Representations: Ancient Greek Vase-Painting and Contemporary Methodologies*, Athens, 282-297.
Cerqueira, F. V. (2013), "A temática musical na iconografia dos lektyhoi de fundo branco. Simbolismos funerátios da lyra, do barbitos e da phorminx", in F. V. Cerqueira, A. T. Gonçalves, Ed. Medeiros & J. L. Brandão (eds.) (2013), *Saberes e poderes no mundo antigo*, vol. I, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, Classica Digitalia, 143-171.
Cohen, B. (ed.) (2006), *The Colors of Clay: Special Techniques in Athenian Vases*, Los Angeles.
Coldstream, J. N. (1995), "The Rich Lady of the Areiopagos and Her Contemporaries: A Tribute in Memory of Evelyn Lord Smithson", *Hesperia*, 64 (4), 391-403.
Coldstream, J. N. (2003^{2}), *Geometric Greece*, London.
Coldstream, J. N. & Catling, H. W. (eds.) (1996a), *Knossos North Cemetery, Early Greek Tombs*, vol. I, [*BSA*: *Supplement* 28], London.
Coldstream, J. N. & Catling, H. W. (eds.) (1996b), *Knossos North Cemetery, Early Greek Tombs*, vol. IV, [*BSA*: *Supplement* 28], London.

Costaki, L. (2006), *The Intra Muros Road System of Ancient Athens* [Ph.D. thesis], University of Toronto.
Davidson, G. (1952), *The Minor Objects*, *Corinth XII*, Princeton.
Davidson, G. & Thompson, D. (1975), "Small Objects from the Pnyx: I", *Hesperia*, *Supplement* VII, 1943, Amsterdam.
de la Genière, J. (1971), *CVA*, *Italia* 1, *Palermo* 1, Roma.
Delatte, A. (1913), "La musique au tombeau dans l'Antiquité», *RA*, 4 (21), 318-332.
Devambez, P. & Kaufmann-Samaras, A. (1981), "Amazones", *LIMC* I, 586-653.
Dimitriadou, E. (2017), "The development of early Athens from ca. 1125 BC to the end of the 8th century BC", in J. K. Papadopoulos & E. L. Smithson (eds.) (2017), 985-989.
Dodwell, E. (1819), *Views in Greece, from Drawings by Edward Dodwell Esq. F.S.A & co.*, London.
Dräger, O. (2007), *CVA*, *Deutschland* 84, *Erlangen* 2, München.
Elderkin, K. (1930), "Jointed Dolls in Antiquity", *AJA*, 34 (4), 455-479.
Ferrari, G. (1990), "Figures of Speech: the picture of Aidos", *Mètis*, 5 (1-2), 185-204.
Ferrari, G. (2002), *Figures of Speech: Men and Maidens in Ancient Greece*, Chicago.
Ficuciello, L. (2008), "Le strade di Atene", *SATAA*, 4, Atene-Paestum.
Franceschini, M. (2016), "Mantle Figures and Visual Perception in Attic Red-Figure Vase Painting", *Visual Past*, 3 (1): "*Visuelle Narrative – kulturelle Identitäten*", 163-198.
Gasparri, C. (1986), "Dionysos", *LIMC* III, 414-514.
Greco, E. (ed.) (2014), *Topografia di Atene: Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.*, *SATAA*, 1 (3): *Quartieri a nord e a nord-est dell'Acropoli, Atene-Paestum*.
Hadzisteliou-Price, Th. (1969), "The type of the crouching child and the temple boys", *BSA*, 64, 95-111.
Haspels, E. (1936), *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris.
Higgins, E. A. (1954), *Catalogue of Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities* (exhibition catalogue), *BM*, 1, London.
Hobhouse, J. C. & Lord Broughton (1813²), *A Journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, vols I-II, London.
Hofstetter-Dolega, E. (2015), *CVA*, *Deutschland* 97, *Dresden* 2, München.
Johnson, H. M. (1919), "The Portrayal of the Dog on Greek Vases", *The Classical Weekly*, The Johns Hopkins University Press, 12 (27), 209-213.
Kathariou, K. (2009), *CVA*, *Greece* 11, *Athens*, *Museum of Cycladic Art* 1, Athens.
Keuls, E. C. & Moon, W. G. (eds.) (1983), *Ancient Greek Art and Iconography*, Madison, Wisconsin.

Kitchell, K. F. Jr. (2004), "Man's best friend? The changing role of the dog in Greek society", in B. S. Frizell (ed.) (2004), *Pecus: Man and animal in antiquity. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome*, *September 9-12, 2002*, Rome, 177-182.
Knigge, U. (1976), *Der Südhügel*, *Kerameikos* IX, Berlin.
Kourou, N. (1997), "A New Geometric Amphora in the Benaki Museum: the Internal Dynamics of an Attic Style", in O. Palagia (ed.) (1997), *Greek Offerings: Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*, Oxford, 43-55.
Kourou, N. (2001), "An Attic Geometric Amphora from Argos. The Legacy of Protogeometric Style", in A. Αλεξανδρή & I. Λεβέντη (επιμ.) (2001), *Καλλίστευμα, μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, 51-68.
Kourou, N. (2002), *CVA*, *Greece* 8, *Athens National Museum* 5, Athens.
Kourou, N. & Stampolidis, N. (1996), "À propos d'une amphore géométrique pansue du type à trois métopes de cercles concentriques, Reconsidération d'un cadre théorique", *BCH*, 120, 705-719.
Krauskopf, I. & Simon, E. (1997), "Mainades", *LIMC* VIII, 780-803.
Kurtz, D. C. (1975), *Athenian White Lekythoi: Patterns and Painters*, Oxford.
Kurtz, D. C. (1989), "Two Athenian White-ground Lekythoi", in *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum, Occasional Papers on Antiquities*, 5, Malibu.
Lacroix, L. (1848), "L'École francaise d'Athènes", *L' Illustration*, 12 (295), Paris, 124.
Lamb, W. (1936), *CVA*, *Great Britain* 11, *Cambridge* 2, Oxford.
Langner, M. (2012), "Mantle-figures and the Athenization of Late Classical Imagery", in S. Schierup & B. Bundgaard-Rasmussen (eds.) (2012), *Red-figure Pottery in its Ancient Setting, Acts of the International Colloquium held at the National Museum of Denmark in Copenhagen, November 5-6, 2009*, Aarhus, 11-20.
Lewis, S. (2002), *The Athenian Woman: An Iconographic Handbook*, London & New York.
Leyenaar-Plaisier, P. G. (1979), *Les terres cuites grecques et romaines: Catalogue de la collection du Musée national des Antiquites à Leiden*, III, California.
Lissarrague, F. (1995), "Women, Boxes, Containers: Some Signs and Metaphors", in E. D. Reeder (ed.) (1995), *Pandora: Women in Classical Greece*, Baltimore, 91-101.
Malagardis, N. (2017), *Skyphoi attiques à figures noires. Typologie et recherches – ateliers et peintres*, Athènes.
Mangieri, A. F. (2010), "Legendary Women and Greek Womanhood: The Heroines Pyxis in the British Museum", *AJA*, 114 (3), 403-428.
Marchiandi, D. (2011), *I periboli funerari nell'Attica classica: lo specchio di una "borghesia"*, *SATAA*, 3, Atene-Paestum.

Marchiandi, D. (2014a), "L'area nord-orientale e la via verso il Liceo, Quadro generale storico-topografico", in E. Greco (ed.) (2014), 603-628.
Marchiandi, D. (2014b), "La Necropoli Nord-Est", in E. Greco (ed.) (2014), 631-638.
Mayence, F. & Verhoogen, V. (1937), *CVA*, *Belgique* 2, *Bruxelles* 2, Bruxelles.
Merker, G. S. (2000), *The Sanctuary of Demeter and Kore, Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Period*, *Corinth* XVIII, IV, Princeton.
Merker, G. S. (2006), "Products of the Tile Works", *Hesperia*, *Supplement* 35, *The Greek Tile Works at Corinth: The Site and the Finds*, 17-84.
Metzger, H. (1951), *Les Représentations dans la céramique attique du IVe siècle*, Paris.
Mommsen, H. (2009), "Neutronenaktivierungsanalyse (NAA) von sieben Krateren der Antikensammlung Berlin", in A. Schöne-Denkinger (ed.) (2009), 83-90.
Moore, M. B. (1997), *Attic Red-Figured and White Ground Pottery*, *Agora* XXX, Princeton
Moore, M. B. & Pease-Philippides, M. Z. (1986), *Attic Black-Figured Pottery, Agora* XXIII, Princeton.
Morris, I. (1997), βλ. ελληνική βιβλιογραφία.
Moustaka A., Goulaki-Voutira A. & Grote U. (1992), "Nike", *LIMC* VI, 850-904.
Neils, J. & Oakley, J. H. (eds.) (2003), *Coming of age in ancient Greece: Images of childhood from the classical past*, New Haven.
Oakeshott, N. (1966), "Horned-head vase handles", *JHS*, 86, 114-132.
Oakley, J. H. (1997), *The Achilles Painter*, Mainz.
Oakley, J. H. (2000), "Some 'Other' Members of the Athenian Household: Maids and their Mistresses in Fifth-Century Athenian Art", in B. Cohen (ed.) (2000), *Not the Classical Ideal: Athens and the Construction of the Other in Greek Art*, Leiden, 227-247.
Oakley, J. H. (2003), "Death and the Child", in J. Neils & J. H. Oakley (eds.) (2003), 162-194.
Oakley, J. H. (2004a), *Picturing Death in Classical Athens: The Evidence of the White Lekythoi*, Cambridge.
Oakley, J. H. (2004b), "New Vases by the Achilles Painter and Some Further Thoughts on the Role of Attribution", in S. Keay & S. Moser (eds.) (2004), *Greek Art in View: Essays in Honour of Brian Sparkes*, Oxford, 63-77.
Oakley, J. H. (2009), "Οι Γυναίκες στις Αθηναϊκές Τελετουργίες και την Ταφική Τέχνη», στο Ν. Καλτσάς & A. Shapiro (επιμ.) (2009, *Γυναικών Λατρείες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, New York, 335-341.
Oakley, J. H. (2014), "Classical Athenian Female Musicians at Home", in P. Valavanis & E. Manakidou (eds.) (2014), *Egrafsen kai Epoiesen*, Thessaloniki, 271-276.
Oakley, J. H. & Sinos, R. (1993), *The Wedding in Ancient Athens*, Madison, Wisconsin.

Papadopoulos, J. K. (2004), "The 'Rich Athenian Lady' was pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered", *Hesperia*, 73, 7-38.
Papadopoulos, J. K. (2008), "The Archaic wall of Athens: Reality or myth", *OpAthRom*, 1, 31-46.
Papadopoulos, J. K. & Smithson, E. L. (2017), *The Early Iron Age: The Cemeteries*, *Agora* 36, Princeton.
Papaikonomou, I. D. (2008), "Enfance et identité sexuée dans les cites grecques", in F. Gusi, S. Muriel & C. R. Olària (eds.) (2008), *Nascriturus, infans, puerulurs vobis mater terra: La muerte en la infancia*, Castelló, 683-710.
Perlzweig, J. (1961), *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ, Agora* VII, Princeton.
Pickup, S. & Waite, S. (2019), *Shoes, Slippers, and Sandals: Feet and Footwear in Classical Antiquity*, London.
Reilly, J. (1989), "Many Brides: 'Mistress and Maid' on Athenian Lekythoi", *Hesperia*, 58 (4), 411-444.
Richter, G. M. A. (1966), *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London.
Roberts, S. R. (1978), *The Attic Pyxis*, Chicago.
Robertson, M. (1992), *The art of vase-painting in classical Athens*, Cambridge.
Rotroff, S. I. (1997), *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, Agora* XXIX, Princeton.
Rotroff, S. I. (2006), *Hellenistic Pottery*, *The Plain Wares*, *Agora* XXXIII, Princeton.
Sabetai, V. (1998), "Marriage Boiotian Style", *Hesperia*, 67 (3), 323-334.
Sabetai, V. (2001), *CVA*, *Greece* 6, *Thebes Archaeological Museum* 1, Athens.
Sabetai, V. (2004), "Red-figured Vases at the Benaki Museum: reassembling fragmenta disjecta", *Μουσείο Μπενάκη*, 4, 15-37.
Sabetai, V. (2006), *CVA*, *Greece* 9, *Athens Benaki Museum* 1, Athens.
Sabetai, V. (2009), "The Poetics of Maidenhood: Visual Constructs of Womanhood in Vase-Painting", in S. Schmidt & J. H. Oakley (eds.), *Hermeneutik der Bilder: Beiträge zur Ikonographie und Interpretation griechischer Vasenmalerei, CVA Deutschland Beiheft* 4, München, 103-114.
Sabetai, V. (2011), "Eros Reigns Supreme: Dionysos' Wedding on a New Krater by the Dinos Painter", in R. Schlesier (ed.) (2011), *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism*, Berlin, 137-160.
Sabetai, V. (2012a), "Looking at Athenian vases through the eyes of the Boeotians: copies, adaptations and local creations in the social and aesthetic culture of an Attic neighbour", in S. Schmidt & A. Stähli (eds.) (2012), *Vasenbilder im Kulturtransfer. Zirkulation und Rezeption griechischer Keramik im Mittelmeerraum, CVA Beiheft* 5, München, 121-137.

Sabetai, V. (2012b), "Boeotian Red-figured Vases: Observations on their Contexts and Settings", in S. Schierup & B. Bundgaard Rasmussen (eds.) (2012), *Red-figure Pottery in its Ancient Setting*, *GEMS*, 2, 81-98.
Sabetai, V. (2014), "Sacrifice, Athletics, Departures and the Dionysiac Thiasos in the Boeotian City of Images", in S. Schierup & V. Sabetai (eds.) (2014), *The Regional Production of Red-figure Pottery: Greece, Magna Graecia and Etruria*, *GEMS*, 4, 14-37.
Schöne-Denkinger, A. (2009), *CVA*, *Deutschland* 86, *Berlin* 11, München.
Schöne-Denkinger, A. (2012), "Import und Imitation attischer Bilder in Böotien", in S. Schmidt & A. Stähli (eds.) (2012), V*asenbilder im Kulturtransfer: Zirkulation und Rezeption griechischer Keramik im Mittelmeerraum, CVA Beiheft 5*, München, 139-149.
Seaford, R. (1987), "The Tragic Wedding", *JHS*, 107, 106-130.
Serbeti, E. (2012), *CVA*, *Greece* 12, *Athens* 6, Athens.
Shapiro, H. A. (1991), "The Iconography of Mourning in Athenian Art", *AJA*, 95 (4), 629-656.
Sismanidis, C. L. (1998), *CVA*, *Greece* 5, *Thessaloniki Archaeological Museum* 1, Athens.
Slane, K. W. (2017), *Tombs, Burials, and Commemoration in Corinth's Northern cemetery*, *Corinth* XXI, Princeton.
Smith, A. C. (2005), "The Politics of Weddings at Athens: An Iconographic Assessment", *Leeds International Classical Studies*, 4 (1), 1-32.
Smith, H. R. W. (1936), *CVA*, *USA* 5, *University of California* 1, Cambridge, Massachusetts.
Smithson, E. L. (1968), "The Tomb of a Rich Athenian Lady, ca. 850 BC", *Hesperia*, 37, 77-116.
Sneed, D. (2018), *The Life Cycle of Disability in Ancient Greece* [Ph.D. thesis], University of California, Los Angeles.
Sommer, M. & Sommer, D. (2015), *Care, Socialization, and Play in Ancient Attica*, Aarhus.
Sparkes, B. A. & Talcott, L. (1970), *Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth centuries BC*, *Agora* XII, Princeton.
Stademann, A. F. (1841), *Panorama von Athen. An Ort und Stelle aufgenommen und herausgegeben von Ferdinand Stademann*, München.
Sutton, R. F. Jr. (1997/1998), "Nuptial Eros: The Visual Discourse of Marriage in Classical Athens", *JWalt*, 55/56, 27-48.
Theocharaki, A. M. (2011), "The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction", *Hesperia*, 80 (1), 71-156.
Thompson, H. A. (1933), "Terracotta Lamps", *Hesperia*, 2 (2), 195-215.
Trantalidou, K. (2006), "Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony", in M. Snyder & E. A. Moore (eds.) (2006), *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction, 9th ICAZ Conference*, *Durham 2002*, 96-119.

Travlos, J. (1971), *Pictorial Dictionary of Ancient*, Athens.
Travlos, J. (1988), *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Attika*, Tübingen.
Veness, R. (2001), "Investing the Barbarian? The Dress of Amazons in Athenian Art", in L. Llewellyn-Jones (ed.) (2001), *Women's Dress in the Ancient Greek World*, London.
Vermeule, C. (1972), "Greek Funerary Animals, 450-300 BC", *AJA*, 76 (1), 49-59.
Vierneisel-Schlörb, B. (1997), *Die figürlichen Terrakotten*. 1. *Spätmykenisch bis späthellenistisch, Kerameikos* XV, München.
von Bothmer, D. (1957), *Amazons in Greek Art*, Oxford.
Vos, M. F. (1983), *CVA*, *Netherlands* 5, *Leiden* 3, Leiden.
Vos, M. F (1991), *CVA*, *Netherlands* 7, *Leiden* 4, Leiden.
Waite, S. (2016), "An Attic Red-Figure Kalathos in the Shefton Collection", in J. Boardman, A. Parkin & S. Waite (eds.), *On the Fascination of Objects: Greek and Etruscan Art in the Shefton Collection*, Oxford, 31-62.
Williams, D. (2006), "The Sotades Tomb", in B. Cohen (ed.) (2006), 292- 316.
Zaccagnino, C. (1998), *Il thymiaterion nel mondo Greco: Analisi delle fonti, tipologia, impieghi*, Rome.

Ευρετήριο αρχαίων αντικειμένων της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος

ΑΓΓΕΙΑ

Τεφροδόχος

Εργαστήριο των αμφορέων του Άργους
Αμφορέας επιγάστριου τύπου
π. 850 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 10
Αριθ. κατ. 1, σελ. 60

Αρωματοδοχεία-ελαιοδοχεία

Λήκυθοι

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με ανθέμια
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 46
Αριθ. κατ. 2, σελ. 68

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με ανθέμια
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 51
Αριθ. κατ. 3, σελ. 72

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 50
Αριθ. κατ. 4, σελ. 74

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 49
Αριθ. κατ. 5, σελ. 78

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 52
Αριθ. κατ. 6, σελ. 80

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 41
Αριθ. κατ. 7, σελ. 82

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 45
Αριθ. κατ. 8, σελ. 84

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Λήκυθος λευκού βάθους με θαλλό κισσού
460-450/425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 43
Αριθ. κατ. 9, σελ. 86

Ζωγράφος της Μέγαιρας
Μελανόμορφη λήκυθος
460-450 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 48
Αριθ. κατ. 10, σελ. 88

Αττικό εργαστήριο
Λήκυθος με μελαμβαφές σώμα
450-425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 47
Αριθ. κατ. 11, σελ. 92

Ζωγράφος του Beth Pelet
Ερυθρόμορφη λήκυθος
460-450 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 44α
Αριθ. κατ. 12, σελ. 94

Ζωγράφος του Beth Pelet
Ερυθρόμορφη λήκυθος
460-450 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 42
Αριθ. κατ. 13, σελ. 98

Αττικό εργαστήριο
Σώμα και βάση ληκύθου λευκού βάθους
470-450 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 78β
Αριθ. κατ. 14, σελ. 102

Κύκλος του Ζωγράφου του Αχιλλέως(;)
Άνω τμήμα ληκύθου λευκού βάθους
π. 460-450 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 78α
Αριθ. κατ. 15, σελ. 108

Αρυβαλλοειδή ληκύθια

Αττικό εργαστήριο
Ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος
α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 59
Αριθ. κατ. 16, σελ. 112

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο
τέλη 4ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 57
Αριθ. κατ. 17, σελ. 114

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο
τέλη 4ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 58
Αριθ. κατ. 18, σελ. 115

Ατρακτόσχημα μυροδοχεία

Αττικό εργαστήριο
Ατρακτόσχημο μυροδοχείο
μέσα 2ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 53
Αριθ. κατ. 19, σελ. 118

Αττικό εργαστήριο
Ατρακτόσχημο μυροδοχείο
μέσα 2ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 54
Αριθ. κατ. 20, σελ. 119

Αττικό εργαστήριο
Ατρακτόσχημο μυροδοχείο
μέσα 2ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 55
Αριθ. κατ. 21, σελ. 120

Αττικό εργαστήριο
Ατρακτόσχημο μυροδοχείο
μέσα 2ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 56
Αριθ. κατ. 22, σελ. 121

Αγγεία συμποσίου

Κρατήρας

Ζωγράφος των Αθηνών 1375
Ομάδα των όψιμων καλυκωτών κρατήρων
Ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας
γ΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 79
Αριθ. κατ. 23, σελ. 124

Αγγεία πόσεως

Σκύφοι

Αττικό εργαστήριο
Μελανόμορφο σκυφίδιο
500-480 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 70
Αριθ. κατ. 24, σελ. 132

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφής σκύφος
480-450 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 68
Αριθ. κατ. 25, σελ. 134

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφής σκύφος
325-300 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 74
Αριθ. κατ. 26, σελ. 136

Θήλαστρα

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφές θήλαστρο
450-425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 64
Αριθ. κατ. 27, σελ. 138

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφές θήλαστρο
450-425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 65
Αριθ. κατ. 28, σελ. 140

Επιτραπέζια αγγεία

Άωτα σκυφίδια

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο
450-425 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 73
Αριθ. κατ. 29, σελ. 142

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο
350-325 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 71
Αριθ. κατ. 30, σελ. 144

Αγγεία στερεών ή άλλων υλικών

Λεκανίδες

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφής μόνωτη λεκανίδα
470-460 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 75
Αριθ. κατ. 31, σελ. 146

Αττικό εργαστήριο
Σώμα μελαμβαφούς μόνωτης λεκανίδας
β΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 69
Αριθ. κατ. 32, σελ. 150

Αττικό εργαστήριο
Μελαμβαφές κάλυμμα λεκανίδας(;)
β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 80
Αριθ. κατ. 33, σελ. 152

Αττικό εργαστήριο
Σώμα μελαμβαφούς άωτης λεκανίδας
μέσα 5ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 72
Αριθ. κατ. 34, σελ. 154

Σκεύη καλλωπισμού

Πυξίδες

Αττικό εργαστήριο(;)
Πηνιόσχημη πυξίδα
μέσα 6ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 67
Αριθ. κατ. 35, σελ. 156

Κύκλος του Ζωγράφου της Πενθεσίλειας
Αττική ερυθρόμορφη πυξίδα
450-440 π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 66
Αριθ. κατ. 36, σελ. 158

ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Αττικό εργαστήριο
Όρθια γυναικεία μορφή
μέσα 5ου αι. π.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 81
Αριθ. κατ. 37, σελ. 164

Αττικό εργαστήριο
Κεφαλή νεαρού αγοριού
Ελληνιστική περίοδος
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 76
Αριθ. κατ. 38, σελ. 166

Αττικό εργαστήριο
Κάτω άκρο πλαγγόνας
5ος αι. π.Χ.(;)
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 77
Αριθ. κατ. 39, σελ. 168

ΛΥΧΝΟΙ

Αττικό εργαστήριο
Μονόμυξος λύχνος
β΄ μισό 1ου–πρώιμος 2ος αι. μ.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 62
Αριθ. κατ. 40, σελ. 170

Ιταλικό εργαστήριο
Μονόμυξος λύχνος
β΄ μισό 1ου αι. μ.Χ.
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 63
Αριθ. κατ. 41, σελ. 172

ΑΓΝΥΘΕΣ

Αττικό εργαστήριο
Αγνύθα
4ος αι. π.Χ.(;)
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 60
Αριθ. κατ. 42, σελ. 174

Αττικό εργαστήριο
Αγνύθα
4ος αι. π.Χ.(;)
Αριθ. Συλλογής ΤτΕ: ΑΡΧ 61
Αριθ. κατ. 43, σελ. 175

Ευρετήριο χαρτογραφικών, ζωγραφικών και φωτογραφικών τεκμηρίων

ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

Jacob Spon
Χάρτης
Athènes
1678
Ωνάσειος Βιβλιοθήκη
Εικ. 10, σελ. 206

Coubault
Χάρτης
Athènes
π. 1800
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
Εικ. 1, σελ. 181

Σταμάτης Κλεάνθης και Eduard Schaubert
Τοπογραφικό σχέδιο
1831-1832
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
Εικ. 11, σελ. 208

Wilhelm von Weiler
Χάρτης
Situations Plan von Athen
1834
Μουσείο Μπενάκη
Εικ. 12, σελ. 210

Friedrich Stauffert
Τοπογραφικό σχέδιο, Β΄ τμήμα
πόλεως Αθηνών
1836
Μουσείο Μπενάκη
Εικ. 27, σελ. 230

Πολεοδομική Επιτροπή του 1847
Σχέδιο πόλεως
Μουσείο Μπενάκη
Εικ. 28, σελ. 232

Εμμανουήλ Καλλέργης
Τοπογραφικόν Σχέδιο των Αθηνών και των Πέριξ
π. 1861
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
Εικ. 32, σελ. 248

Johann A. Kaupert και Ernst Curtius
Athen mit Umgerbung
1875-1877
Κούρτιος, Ε. & Κάουπερτ, Ι. Α. (2008)
Εικ. 36, σελ. 262

Τοπογραφικό διάγραμμα οικοδομικού τετραγώνου ένθα ανεγείρεται η Τράπεζα της Ελλάδος
1932
Τράπεζα της Ελλάδος, ΙΑΤΕ
Εικ. 53, σελ. 312

ΖΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΑΝΟΡΑΜΑΤΑ

Με σημείο θέασης από τα ανατολικά

John Cam Hobhouse
Ζωγραφικό έργο
Athens, from the foot of Mt Anchesmus
π. 1809
Ωνάσειος Βιβλιοθήκη
Εικ. 4, σελ. 186

Edward Dodwell
Ζωγραφικό έργο
Athens, from the foot of Mount Anchesmus
1819
Ωνάσειος Βιβλιοθήκη
Εικ. 5, σελ. 188

Γρηγόριος Σούτζος
Ζωγραφικό έργο (ή πανόραμα)
1841
Εθνική Πινακοθήκη
Εικ. 7, σελ. 192

Paul Baron des Granges(;)
Φωτογραφία
π. 1861
Συλλογή Θ. Θεοδώρου, Αθήνα
Εικ. 31, σελ. 244

Pascal Sebah
Φωτογραφία
Athen
1875-1878
Technische Universität Berlin
Architekturmuseum
Εικ. 37, σελ. 264

Άγνωστος φωτογράφος
Φωτογραφία
π. 1910
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
Εικ. 41, σελ. 274

Hubert Pernot
Φωτογραφία
π. 1913
Βιβλιοθήκη του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σορβόννης
Εικ. 44, σελ. 280

Με σημείο θέασης από τα νοτιοδυτικά

August Ferdinand Stademann
Ζωγραφικό έργο (ή πανόραμα)
Panorama von Athen
1835
Heidelberg University Library
Εικ. 6, σελ. 190

Gabriel de Rumine
Φωτογραφία
π. 1859
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
Εικ. 29, σελ. 236

Δημήτριος Κωνσταντίνου
Φωτογραφία
π. 1860
Royal Collection Trust
Εικ. 30, σελ. 240

Francis Bedford
Φωτογραφία
Athens
1862
Royal Collection Trust
Εικ. 33, σελ. 250

Francis Frith
Φωτογραφία
π. 1865
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
Εικ. 34, σελ. 254

Félix Bonfils
Φωτογραφία
Athènes prise de l'Acropole. Grèce
π. 1871
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
Εικ. 35, σελ. 258

ΖΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΟΔΩΝ

Λεωφόρος Πανεπιστημίου

Παύλος Μαθιόπουλος
Ζωγραφικό έργο
Οδός Πανεπιστημίου
1900
Συλλογή της Αθηναϊκής Λέσχης
Εικ. 38, σελ. 268

Πέτρος Πουλίδης
Φωτογραφία
1920/1921
Αρχείο ΕΡΤ Α.Ε.
Εικ. 45, σελ. 284

Άγνωστος φωτογράφος
Φωτογραφία
1924
Συλλογικό (2008)
Εικ. 47, σελ. 293

Άγνωστος φωτογράφος
Φωτογραφία
π. 1932
Μουσείο Μπενάκη
Εικ. 51, σελ. 306

Ν. Ζουμπουλίδης και Κ. Παπαδάκης
Αρχιτεκτονικό σχέδιο
π. 1934
Τράπεζα της Ελλάδος, ΙΑΤΕ
Εικ. 59, σελ. 322

Οδός Σταδίου

Stereo-Travel Co.
Στερεοσκοπική φωτογραφία
Stadium Street, Athens, Greece
1908
B. N. Zafiropoulos
Εικ. 39, σελ. 270

Stereo-Travel Co.
Stadium Street, Athens, Greece
1908
B. N. Zafiropoulos
Εικ. 40, σελ. 272

Άγνωστος φωτογράφος
Απόκομμα εφημερίδας
1913
Μουσείο Μπενάκη
Εικ. 43, σελ. 279

Πέτρος Πουλίδης
Φωτογραφία
1920
ΕΡΤ Α.Ε.
Εικ. 46, σελ. 288

Άγνωστος φωτογράφος
Επιστολικό δελτάριο
Rue de Stade / Οδός Σταδίου, Athènes
1925
Φιλιππίδης, Δ. (2009)
Εικ. 48, σελ. 294

Αρχιτεκτονικό σχέδιο
Ακίνητον Τραπέζης Ελλάδος, Σταδίου 18
1935
Τράπεζα της Ελλάδος, ΙΑΤΕ
Εικ. 54, σελ. 313

Προοπτικό σχέδιο
Τράπεζα της Ελλάδος. Προοπτικό σκίτσο
1948
Τράπεζα της Ελλάδος, ΙΑΤΕ
Εικ. 55, σελ. 314

Άγνωστος φωτογράφος
Φωτογραφία
π. 1960
Τράπεζα της Ελλάδος, ΙΑΤΕ
Εικ. 56, σελ. 316

Δημήτρης Παπαδήμος
Στερεοσκοπική φωτογραφία 1962
ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ
Εικ. 57, σελ. 318

Δημήτρης Παπαδήμος
Φωτογραφία
1962
ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ
Εικ. 58, σελ. 319

Οδός Οφθαλμιατρείου / Εδουάρδου Λω

Άγνωστος φωτογράφος
Φωτογραφία
π. 1863
Αρχείο Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη
Εικ. 8, σελ. 197

Albert Winslow Barker
Φωτογραφία
π. 1910
Bryn Mawr College
Εικ. 42, σελ. 276

Δημήτρης Γιάγκογλου
Φωτογραφία
π. 1925
Μουσείο Μπενάκη
Εικ. 49, σελ. 298

ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αεροφωτογραφία
π. 1930
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
Εικ. 50, σελ. 302

Αεροφωτογραφία
π. 1932
ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ
Εικ. 52, σελ. 310

Γενικό ευρετήριο / General index

Οι αριθμοί με έντονα στοιχεία παραπέμπουν σε αριθμούς σελίδων που εμπεριέχουν εικόνες.
Οι αριθμοί σε παρένθεση αντιστοιχούν σε αριθμούς σημειώσεων.

αβακωτό κόσμημα 77
«Αβέρωφ», εστιατόριο 228
Άγιος Γεώργιος του Καρύκη, ναός **181**, **185**, **191**, **193**, **203**, 205, **206**, **209**, **211**, **212-213**, **215**, **231**, **246**, **262**, **282**, 321, 348 (265)
Άγιος Διονύσιος, ναός **197**, **238-239**, **242-243**, **246-247**, **252-253**, **256-257**, **260-261**, **263**, **266-267**, **275**, **282**, 321, 345 (238)
Άγιοι Θεόδωροι, ναός 183, **185**, **203**, 205, **209**, **215**, **263**, 348 (265), 349 (267)
Αγίου Θωμά ή Αγίου Αθανασίου, λόφος 179
αγνύθα 24, 54, 174-175, 328 (39), 342 (198)
Αδριανός 184, 201
«Αθηναϊκή τριλογία» 196, 217, 221, **268-269**, 345 (237)
«Αθηναϊκόν», ζαχαροπλαστείο **308**, 354 (305)
Ακαδημία 196, **203**, **238-239**, **242-243**, **247**, **252-253**, **257**, **260-261**, **263**, **266**, **283**, 320, 321, 345 (237)
Ακρόπολη 179, 180, **193**, **236**, **241**, **254**, **258**, **320**, 345 (231)
αλάβαστρο 48, 126, 128, 130, 336 (134, 139)
Αλβανοί 184
Αλέξανδρος (βασιλέας των Ελλήνων) **288**
Αμαζόνες 34, 36, 91, 330 (71)
αμφορέας επιγάστριου τύπου 31, 60-67, 325 (9), 329 (45, 46)
αναθήματα 54, 56
Ανάκτορα 218, 342 (203), 349 (268)
«Η Ανατολή», ασφαλιστική εταιρία **223**, 226, **272**, **290**, **296**, 353 (301), 355 (315)
Ανδριόπουλος, Κωνσταντίνος 221, **300**, 354 (310)
ανθέμιο 34, 44, 68, 71, 72, 93, 109, 111, 113, 133
άνθινο στεφάνι 50, 160, 339-340 (174)
Αξελός, Μιχαήλ 24, 325 (2)
Αργολίδα 31
Άργος 64
Άρειος Πάγος 326 (11)
Αριάδνη 48, 127, 130, 327 (27), 336 (138)
Αριστοτέλης 201, 326 (16), 333 (105)
Αρσάκειο Παρθεναγωγείο 180, 217
Αρχαία Αγορά 42, 133, 137, 148, 173, 180, 326 (11), 328 (44), 338 (155), 339 (164, 165), 341 (195)
«Άστυ», εστιατόριο 226, **290**
ατρακτόσχημο μυροδοχείο 24, 44, 118-123, 335 (126)
Αττική 31, 34, 40, 42, 91, 129, 163, 165, 169, 183, 199, 325 (9), 328 (33), 336 (128), 348 (261)
άωρος νεκρός 46, 48, 53

Βαλεριανός 184
Βασιλική του Κληματίου 202
Βασιλικοί Στάβλοι [Βασιλικά Ιπποστάσια] 195, 198, 206, **211**, **213**, **214-215**, **231**, **234**, **263**, 345 (232), 349 (272)
Βενιζέλος, Αλέξανδρος 218, 351 (287)
Βενιζέλος, Ελευθέριος **286**, **292**, 355 (322)
Βόδας ή Σούτσος, Μιχαήλ 205
Βοιωτία 91, 128, 129, 141, 169, 335 (128), 337 (144), 341 (188)
βορειοανατολική νεκρόπολη [βορειοανατολικό νεκροταφείο] 196, 198, 199-203, 344 (219, 223), 345 (232), 346 (245, 247, 248, 249)
Βορειοανατολικό Αιγαίο 34
Βουλεβάριον 217, 350 (280)
Βουλή/Βουλευτήριο [Παλαιά Βουλή] 182, 184, 202, 206, **215**, 218, 222, 228, **243**, **246-247**, **249**, **263**, **266**, **270**, **275**, **278**, **282**, **321**, 350 (275), 352 (293)
Βουλή των Ελλήνων [Σημερινό Ελληνικό Κοινοβούλιο] 179, 184, 201, **203**, 342 (195, 203)· λόφος της Βουλής 201, βλ. και Αγίου Θωμά ή Αγίου Αθανασίου, λόφος
Βουλευτήριο, στην οικία Κοντόσταυλου **234**, 350 (275)

Γαλλιηνός 184, 344 (224)
γαμήλια έθιμα 50-53, 161-163, 327 (26, 30), 328 (31, 32, 34, 35), 339 (171)
γαμήλια προσφορά 48, 130, 336 (139)
γάμος-θάνατος, σχέση 53, 328 (38)
Γεννάδιος, Γεώργιος 218
Γεώργιος Α΄ (βασιλέας των Ελλήνων) 205, 218, **239**, 351 (288)
γραφίδα 50, 127, 130

δέλτος 50, 127, 130, 337 (149)
«Διεθνές», εστιατόριο **224**, 226, 228, **272**, **290**, **296**, 355 (315)
Διοικητική Αστυνομία Αθηνών και Πειραιά 218
Διόνυσος 48, 106, 126, **128**, 129, 130, 327 (27), 336 (136)
δισκελής τοξοειδής λαβή 61, 63, 329 (46)
Δροσίνης, Γεώργιος 218

Εθνική Βιβλιοθήκη 196, **302**, **306**, 320, 345 (237)
ειδώλιο 24, 28, 46, 54, 56, 141, 164-165, 166-167, 199, 327 (25), 328 (40, 41), 338 (158), 341 (192)
Ελληνικό Εκπαιδευτήριο **238-239**, **242-243**
ενώτιο 95, 97, 99
επενδύτες 332 (88)
Επιτροπή του 1847 217, **232**, 350 (278)
επιτύμβια ανάγλυφα 106
εργαστήριο των αμφορέων του Άργους 63, 64, 330 (58)
Ερέτρια 91
Ερμής 40, 130, 200, 337 (141)
Έρουλοι 184, 344 (224), 348 (261)
Έρωτας 48, 126-130, 336 (134, 136, 138, 139)
Εταιρεία Αεριόφωτος Αθηνών 221, 354 (307)
Εύβοια 31
Εύξεινος Πόντος 34

Ζαΐμης, Αλέξανδρος 218
Ζάππειο 184, 201, **270**
Ζωγράφος της Επιγραφής 334 (111)
Ζωγράφος της Μέγαιρας (Beldam Painter) 34, **36**, **37**, 71, 73, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 91, 326 (12), 330 (71, 72)
Ζωγράφος της Πενθεσίλειας 161, 163, 339 (167), 341 (185, 187)
Ζωγράφος της Σειρινίσκης 101, 331 (82)
Ζωγράφος του Αίμονος 91
Ζωγράφος του Αισχίνη 101, 331 (77)
Ζωγράφος του Αχιλλέως 42, 106-107, 111, 332 (93), 333 (104, 107), 334 (111, 112, 116), 335 (119, 120)
Ζωγράφος του Βερολίνου 341 (189)
Ζωγράφος του Βουνιού 333 (107)
Ζωγράφος του Εμπορίου 91
Ζωγράφος του Πανός 106, 332 (93), 341 (189)
Ζωγράφος του Τιμοκράτους 107, 333 (104, 107), 334 (112)
Ζωγράφος του Τύμβου 331 (77), 334 (111)
Ζωγράφος του Φόλου 91
Ζωγράφος της Bologna 163
Ζωγράφος της Carlsruhe 334 (111)
Ζωγράφος του Beth Pelet 97, 101, 331 (77), 340 (175)
Ζωγράφος του Bowdoin 106, 333 (98, 99), 334 (111)
Ζωγράφος του Cambridge 28.2 332 (88)
Ζωγράφος του Houston 332 (88)

Ζωγράφος του Sabouroff 332 (88), 335 (120)
Ζωγράφος των Αθηνών 1375 128, 129, 336 (131), 337 (149)
Ζωγράφος των Αθηνών 1826 107, 334 (112, 114)
Ζωγράφος των Αθηνών NM 216 330 (55)
Ζωγράφος των Veii 162-163

Ηριδανός (ποταμός) 179, **185**, 201, **203**, 342 (206)

θαλλός κισσού 34, 74, 77, 78, 80, 82, 84, 86
Θεμιστοκλής 180
Θεοφίλης, αρχαιοπωλείο 222, 228, **300**
θήλαστρο 46, 138-139, 140-141, 327 (25), 338 (157, 158)
Θράκη 34
θυμιατήριο 37, 50, 161, 163, 341 (189, 191)
θύρα 50, 160, 161, 162, 340 (178, 179)
θύρσος 48, 126, 127, 129

Ιβηρική χερσόνησος 34, 141
ιερός γάμος [*ἱερογαμία*] 48, 126, 130, 327 (27), 336 (136, 138)
ιμάτιο 99, 103, 104, 126, 160
ιματιοφόρος 48, 127, 130, 334 (114), 337 (144, 147)
Ιταλία 57, 173
ιχθυάκανθα 63, 329 (49, 52)

Καζάζης, κατάστημα πιάνων 228
κάλαθος 50, 160, 163, 340 (184)
Καλλέργης, Εμμανουήλ 220, **249**, 352 (295)
καλυκωτός κρατήρας 48, 124-125
Καμάρας, Εμμανουήλ 352 (289)
Καμάρας, Πέτρος 352 (289)· βλ. και οικία Καμάρα
Καμπανία (Ιταλία) 173
Καρέλλας, Δημήτριος 226, 355 (316, 317)· βλ. και μέγαρο Καρέλλα
Καστόρχης, Ευθύμιος 218, 221, **300**, **318**, 352 (291)· βλ. και οικία Καστόρχη
Κατερινόπουλος, Δημήτριος 354 (309)· βλ. και οικία Κατερινόπουλου
κάτοπτρο 37, 38, 101, 331 (85)
Κάτω Ιταλία 34
Καψάλη, Ρόζα 218
Κεραμεικός 38, 42, 135, 148
κιβωτίδιο 37, 38, 99, 101, 331 (86)
κίονας 38, 50, 126, 129, 130, 162, 337 (143), 340 (182)
Κιουταχής 184, 205
Κλεάνθης, Σταμάτης 205, **209**, 343 (209), 349 (268, 269)
κλισμός 50, **52**, 160, 161, 163, 340 (183)
κόμμα Φιλελευθέρων **284**, **286-287**, **292**
Κοντόσταυλος, Αλέξανδρος 206· βλ. και οικία Κοντόσταυλου
Κόρινθος 91, 169, 173, 342 (198)
κοροπλαστική 56, 328 (40)
Κρατικό Ενεχυροδανειστήριο 222, **275**, **313**, **319**
Κρήτη 31, 48
κρόταλα 42, 103, 104, 106, 107, 169, 327 (20), 333 (102)
κρωβύλος 111, 126, 127, 160, 336 (138)
Κυκλάδες 31
κυμάτιο (ιωνικό) 109, 111
κυνηγητικός σκύλος [κυνηγόσκυλο] 42, 104, 106, 332 (90, 93), βλ. και σκύλος
Κωνσταντίνος Α΄ (βασιλέας των Ελλήνων) **288**
Κωνσταντίνου, Δημήτριος 220, **241**, 352 (293), 352 (293), 353 (297)
«Κωστής Παλαμάς», κτήριο **239**

λεκανίδα 46, 146-148, 150-151, 152-153, 154-155, 338 (161), 339 (163, 164, 165)
Λεόντειο Λύκειο Άγιος Διονύσιος **276**
λεωφόρος Αμαλίας 183-184, **185**, 201, **203**
λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας 184, **185, 203**, 347 (255)
λεωφόρος Πανεπιστημίου **25**, 179, 180, 183, **185**, **193**, 195, **197**, 198, 199, 201, 202, **203**, 217, 218, **219**, 220, 221, 222, 226, 228, **231**, **234**, **239**, **243**, **247**, **249**, **252**, **256**, **263**, **266**, **268-269**, **275, 276**, **283, 284**, **286-287**, **292**, **300**, **302**, **305, 306**, **308**, 325 (5), 345 (232, 237), 347 (249, 251, 255), 348 (259, 262), 350 (280), 352 (289), 354 (312), 355 (322)
λήκυθος 24, 31, 34, **35**, 36, 37, **38**, 68-71, 72-73, 74-75, 78, 80, 82, 84, 86, 88-91, 92-93, 94-97, 98-101, 112-113, 199, 200, *326* (12), 327 (21), 330 (60, 71, 72), 331 (74, 77, 81) 332 (93), 340 (175), 347 (353)
λήκυθος, αρυβαλλοειδής 24, 44, 112-113, 114-117, 335 (122, 125)
λήκυθος, λευκή 27, 28, 38, 40, **41**, 42, **43**, 102-107, 108-111, 199, 326 (17, 19), 332 (88), 333 (98, 99, 104, 106), 334 (108, 111, 112, 114), 335 (119, 120)· εσωτερικό μυροδοχείο λευκής ληκύθου 109, 111, 335 (119)· οπή εξαέρωσης λευκής ληκύθου 103, 109, 111, 335 (120)
λήκυθος με στόμιο τύπου «καπνοδόχου» 34, 89-91, 331 (72)
Λιπάρα, Αιολίδες νήσοι 107
Λούρος, Νικόλαος 226
λόφος του Στρέφη 183
Λυκαβηττός 179, 180, **181**, 183, **186**, **188**, **191**, **193**, 196, 199, 201, 202, 206, 218, 220, **275**, **276**, **280**, **283**, 320, 342 (200, 206), 343 (209), 344 (226), 346 (240), 353 (297)
λύχνος 57, 170-171, 172-173, 199, 328 (44), 341 (195), 342 (195), 348 (159)

Μαθιόπουλος, Παύλος 221, **268-269**, 354 (306)
μαίανδρος 31, 61, 63, 64, 71, 77, 79, 81, 91, 95, 99, 111, 329 (49), 330 (57), 334 (117)
Μαινάδα **48**, 106, 127, 129, 130, 336 (136, 138), 337 (142)
Μακεδονία 34
Μακκάς, Γεώργιος 218, 351 (289)· βλ. και οικία Μακκά
Μακρυγιάννης, Ιωάννης 205
Μαύρη θάλασσα 141
μέγαρο Θεοδωρίδη **256-257**, **260-261**, **266**, **282**, **308**
μέγαρο Καρέλλα 226, **290**, **296**
μέγαρο Μαστρονικόλα **215**
μέγαρο Μενάγια 226, **272**, **290**, 355 (316)
μέγαρο Μετοχικού Ταμείου Στρατού 198, **272**, **296**, **313**, 349 (272)
μέγαρο Ροδίτη 220, **243**, **247**
μέγαρο Σερπιέρη 196, **197**, 228, **253**, **266-267**, **268-269**, **276**, **282**, **284**, **308-309**, 345 (238), 348 (259)
Μεσογείτικη πόρτα (Μπουμπουνίστρα) 184, 344 (226), 346 (240)
Μεταλλευτική Ένωσις Α.Ε. 226, **296**
Μετοχικό Ταμείο Στρατού 222, **272**, **313**· οικοδομικό τετράγωνο Μετοχικού Ταμείου Στρατού 184, 195, 198, **213**, **215**, **234**, 345 (232), 347 (255)
Μετρό 148, 179, 180, 198, 199, 201, 342 (206), 347 (251), 348 (262)
Μήλιου, Σπύρος 218, 220, **239**, **247**, 351 (287)
Μητρόπολη 320, 349 (275)

Μικρά Ασία 34, 141

ναός Ολυμπίου Διός 183
Νεάπολη 218
νεκρικές προσφορές (κτερίσματα) 27, 28, 31, 38, 42, **45**, 46, 48, 50, 53, 56, 77, 104, 195, 199, 326 (10, 11), 327 (25), 341 (88)
νευρόσπαστο, βλ. *πλαγγόνα*
Νίκη 36, 95, 97, 200, 331 (76, 77)
Νομισματοκοπείο 206, **212-213**, **214-215**, **234**
νόμος *περί ἐπιγαμίας* [νόμος περί ιθαγένειας] 38, 326 (16)
νυμφίδες [υποδήματα] 50, 160, 163, 328 (31), 341 (188)

ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρεταννία» 184, 346 (244), 347 (253)
ξενοδοχείο «Νέα Υόρκη» 226, **227**, **272**
ξενοδοχείο «Πριγκιπικόν» (Grand Hotel des Princes) 226, **227**
ξενοδοχείο "Claridge" 226, **227**

οδόντες πρίονος (ολόβαφα τρίγωνα) 31, 61, 64
οδός, αρχαία 27, 180, 183, 184**,** **185**, 198, 199, 200, **203**, 343 (214, 216, 217), 344 (219, 221, 223)
οδός Αιόλου 182, 222
οδός Ακαδημίας 180, **193**, 217, 218, **234**, **239**, **243**, **247**, **263**, 321
οδός Αμερικής 180, 198, 199, 201, **211**, 347 (251), 348 (258, 262)
οδός Απόλλωνος 183, 345 (230)
οδός Αριστείδου 182,
οδός Βουκουρεστίου 198, 199, 201
οδός Βουλής 182
οδός Δημοκρίτου 180
οδός Δραγατσανίου 182, 183
οδός Εδουάρδου Λω 24, 179, 180, **193**, **197**, **211**, 217, 218, 221, 226, **231**, **276**, **284**, **296**, **299-300**, **308**, **311**, **315**, **318**, 348 (259), 356 (322)
οδός Ελευθερίου Βενιζέλου 228, βλ. και λεωφόρος Πανεπιστημίου
οδός Ερμού 182, 222
οδός Ευριπίδου 183
οδός Καραγεώργη Σερβίας 195, 346 (244), 347 (255)
οδός Κολοκοτρώνη 182, 183, **213**, **270**, 346 (244), 347 (251, 255)
οδός Κοραή 179, 180, 198, 199, 201, 202, **302**, 348 (259, 262), 355 (319)
οδός Λυκαβηττού 342 (202)
οδός Μητροπόλεως 182, 183
οδός Όθωνος 184
οδός Ομήρου 24, 179, 195, 198, 199, **211**, 217, 218, **219**, 220, 221, 226, **231**, **238-239**, **242-243**, **246-247**, **252-253**, **256-257**, **261**, **267**, **270**, **275, 290**, **305**, **308**, **319**, 339 (170), 347 (255), 351 (283), 352 (289), 354 (307), 355 (316, 322)
οδός Οφθαλμιατρείου **197**, 217, 218, 221, 222, **231**, **238**, **242**, **252-253**, **257**, **272**, **276**, **308**, **318**, 354 (305), βλ. και οδός Τυφλοκομείου, οδός Εδουάρδου Λω
οδός Παλαιών Πατρών Γερμανού 183, 184
οδός Παπαρρηγοπούλου 182
οδός Πεντέλης 183
οδός Πετράκη 182
οδός Ρηγίλλης 201, 347 (256)
οδός Σόλωνος **193**, **249**
οδός Σοφοκλέους 182
οδός Σταδίου 179, 180, 182, 184, **191**, **193**, 195, 196, 198, 199, 202, 206, 209, 211, **213**, 217, 218, 220, 222, 226, 228, **231**, **234**, **239**, **243**, **247**, **263**, **270**, **272**, **278**, **290**, **294**, **296**, **302**, **311**, **313**, **315, 316**, **318**, **319**, 339 (170), 343 (210), 346 (244), 347 (255), 348 (259, 262), 350 (275, 279), 352 (293), 353 (301), 354 (313, 314), 355 (316, 317, 319), 356 (322)
οδός Τσακάλωφ 202
οδός Τυφλοκομείου 217, **231**, **246**
οδός Χρήστου Λαδά 182, 183, **193**, **213**, 348 (259)
Όθων (βασιλέας των Ελλήνων) 206, 342 (201), 349 (269), 351 (288)
οικία Αφθονίδη-Βούρου **211**, **213**, **215**
οικία Γουδή Δ. **270**
οικία Καμάρα 220, 226, **292**
οικία Κοντόσταυλου 206, **209**, **211**, **213**, **215**, **231**, **234**, 346 (244), 349 (274, 275), 350 (275)
οικία Καστόρχη 222, **272**, **296**, **300**, **315**, **318**, **319**, 354 (308, 312)
οικία Κατερινόπουλου 221, **300**
οικία Μακκά 220, 226, **239**, **247**, **292**, 355 (322)
οικία Παρρέν 226, 228, **266**, **284**, **292**, **308**, 353 (304)
οικία Ρεβελάκη 221
οικία Ρούσσου 226, **284**, **286**, **292**
οκλάζοντα αγόρια (temple boys) 56, 167, 341 (193)
οκλάζουσες μορφές 133, 337 (151)
Όλυνθος 133
ομάδα εξηρημένων παράλληλων γραμμών (wet-incised lines) 34, 69, 71, 75, 89
ομάδα Λίνδου (Lindos Group) 133, 337 (150)
ομάδα όψιμων καλυκωτών κρατήρων (Late Calyx-krater Group) 128, 129, 130, 327 (26), 335 (127, 128), 337 (149)
ομόκεντροι κύκλοι 31, 61, 62, 63, 64, 329 (45)
Οφθαλμιατρείο **197**, 218, **238-239**, **242-243**, **247**, **252**, **257**, **260-261**, **267**, **269**, **276**, 320, 321, 349 (272)

παιδικές ταφές 46, 56, 141, 199, 327 (25)
Παλαμάς, Κωστής 218, 353 (304)
Πάνας 48, 127, **129**, 130, 337 (141)
Πανεπιστήμιο 198, 222, **238-239**, **242-243**, **256**, **260**, **263**, **306**, 320, 321, 345 (237), 350 (280), 351 (287)· «συνοικία Πανεπιστημίου» 222
Παπαδάκης 218
«Παράγκα» **242-243**, **246-247**, **249**, **252**, **260**, **266**, 321, 352 (293), 353 (303)
Παρρέν, Ιωάννης 220, 228
Πελοποννησιακός Πόλεμος 200
Πελοπόννησος 34
πέπλο 42, 103, 104, 127, 165, 332 (88)
πεπλοφόρος **54**, 56, 104, 165, 341 (192)
Περικλής 38, 326 (16)
Πέρσες 37, 97, 180
Περσικοί Πόλεμοι 37
Πετρίτση, ζαχαροπλαστείο 221, 228, **268-269**, **284**, **287**, **300**, **308**, 354 (305)
Πιττάκης, Κυριάκος 198
πλαγγόνα 56, 57, 168-169, 341 (194)
πλατεία Κλαυθμώνος 179, 182, 183, **193**, 206, **211**, **213**, **215**, **234**, **302**, 343 (217), 348 (262, 265)
πλατεία Ομονοίας 222, 349 (268)
πλατεία Συντάγματος 179, 182, 184, **185**, **193**, 198, 200, 201, **203**, **222**, **270**, **302**, 342 (206), 344 (221), 345 (231), 346 (247), 347 (253, 255)
Πλούταρχος 326 (16), 345 (234)
Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων 239, βλ. και Πολιτικό Νοσοκομείο

Πολιτικό Νοσοκομείο 218, **239**, **243**, 321
πύλη τείχους 183, **185**, 199, **203**, 343 (216), 347 (222, 223, 226), 345 (230), 346 (247), 347 (251)
πυξίδα 50, **52**, 148, 156-157, 158-163, 199, 339 (168, 170, 173), 340 (175, 177, 179, 181), 341 (186)

Ράνιος, Φ. κατάστημα οπτικών 226, **290**, **296**, 355 (316)
Ρεβελάκη, Ειρήνη 218, 354 (307)
Ρεβελάκης, Ποθητός 218, 354 (307)· βλ. και οικία Ρεβελάκη
Ροδίτης, Μιχαήλ 218, 351 (287)· βλ. και μέγαρο Ροδίτη
Ρούσσος, Νικήτας **292**, 352 (289), 355 (322)· βλ. και οικία Ρούσσου
Ρούσσου-Βενιζέλου, Μαρίκα **292**, 355 (322)

σάκος 95, 97, 99, 165
Σαλίβερος, Μιχαήλ, βιβλιοπωλείο **290**, **296**, 355 (316)
Σαλίβερος, Νικόλαος (αρχιτέκτων) 355 (316)
σάτυρος 45, 106, 130, 133, 326 (12), 336 (139), 338 (151)
Σιγανού-Παρρέν, Καλλιρρόη 220, 228, **308**, 353 (304)
Σικελία 31, 34
σκηνές άθλησης 341 (185)
σκηνές γάμου 50, 52-53, 161-163, 327 (30), 328 (35), 336 (136), 339 (171), 340 (178)
σκηνές γυναικωνίτη 38, 50, 52-53, 101, 160, 161, 162, 327 (21), 331 (81), 334 (111), 340 (175, 184)
σκηνές διδασκαλίας 341 (185)
σκηνές «δύο γυναικών» ("two women") 42, 103-104, 107, 331 (87), 332 (89), 334 (108, 111)
σκηνές καλλωπισμού 38, 50, 52, 162, 340 (174)
σκηνές κυνηγιού 106, 333 (98)
σκηνές «κυρία και θεραπαινίδα» ("mistress and maid") 331 (87), βλ. και σκηνές δύο γυναικών
σκηνές μουσικές 37, 38, 106, 333 (99, 103, 104)
σκηνές οικιακές 42, 104, 106, 107, 333 (104)
σκηνές προετοιμασίας για επίσκεψη στον τάφο 40, 42, **43**, 104, 332 (87), 334 (111)
σκηνές συμποσίου 106
σκηνές συνομιλίας 48, 127, **129**, 130, 337 (144), 341 (185)
Σκουζέ-Καστόρχη, Δρακούλα 218
Σκουζές, Παναγής 205, 218, 349 (267), 352 (290)
σκύλος **43**, 103, 104, 106, 332 (90, 93, 94, 96), 333 (99, 101)·
σκυφίδιο («αλατοδοχείο») 46, 132-133, 142-143, 144-145, 195
σκύφος 45-46, 132-133, 134-135, 136-137, 199, 333 (99), 337 (151), 338 (151, 152, 155)
Σούτζος, Ιρηγόριος **193**, 206, **215**, 343 (207)
στλεγγίδα 48, 127, 130, 199, 337 (145, 146)
Συράκου, κολόνια 221· κουρείο 221, 226, **300**
σύστημα διακόσμησης μετοπών και τριγλύφων 61, 63, 64, 329 (45)
Σφίγγες 133
Σχιστή Πέτρα 179, 180, **191**, 196, 202, 220, **244**, **249**, **263**, **264**, 320, 342 (202)
Σωτάδης 196, 198

ταινία [κορδέλα] 28, 37, 38, 40, 42, 95, 97, 103, 104, 107, 160, 331 (77), 336 (139)
ταφικά έθιμα 27-28, 31, 40, 42, **44**, 53, 77, 107, 199, 325 (6, 9), 326 (10, 18)
ταφικός περίβολος 200, **202**-**203**, 347 (249, 255)
Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο 222, **275**, **313**, **319**
τεθλασμένη γραμμή 31, 63, 71, 329 (49)
τείχος, Βαλεριάνειο 184, **185**, 198, 201, **203**, 343 (215), 345 (239)
τείχος, Θεμιστόκλειο 180, 182-184, **185**, 195, 196, 199, **202**-**203**, 343 (210, 214, 216), 345 (239), 346 (249), 347 (251), 348 (262)
τείχος του Χατζή Αλή Χασεκή **181**, 184, **185**, **188**, 196, 205, **209**, **211**, **213**, **231**, 344 (227), 346 (240)
τεφροδόχος 24, **28**, 31, 325 (9), 326 (10)
Τριανταφυλλίδη, Άννα 228
Τρικούπης, Χαρίλαος 218
τριμετοπικοί αμφορείς 63, 329 (45)
Τσίλλερ, Ερνέστος **270**
Τσουδερός, Εμμανουήλ 24
Τσούτσος, Αριστόφιλος 222, **223**, 228, **296**, 354 (314)
τύμπανο 106, 127, 129, 130, 337 (142)

Υποθηκοφυλακείο Αθηνών 218, 351 (289)
υφαντική 54, 163, 175, 328 (39), 340 (184)
ύφασμα 42, 50, 54, 103, 107, 160, 162, 332 (88)

Φαληρέας, Δημήτριος 325 (7)

Χατζή Αλή Χασεκή 184· βλ. και τείχος
χείμαρρος 179-180, **186**, **193**, 201, **209**, **211**, **215**, 320, 343 (210)
χείμαρρος Βοϊδοπνίχτης 180, **193**
χείμαρρος Χεζοπόταμος 180
χιτώνας 42, 95, 103, 104, 160, 169

Alpha Globule Lamps 171

Baron des Granges, Paul 220, **244**, 352 (296)
Bedford, Francis 220, **251**, 353 (298)
Bonfils, Félix 220, **258**, 353 (300)

Coubault (μηχανικός) **181**, 205, 343 (211), 349 (267)
Curtius, Ernst 220, **263**, 353 (302)

de Rumine, Gabriel 217, **236**, 351 (282)
Dodwell, Edward 184, **188**, 196, 344 (225)

Fauvel, Louis-Francois Sebastien 205, 344 (223), 349 (267)
Frith, Francis 220, **254**, 353 (299)

Hobhouse, John Cam 179, 184, **186**, 342 (205)
Kaupert, Johann August 220, **263**, 353 (302)

Malcom, Sir Pulteney 205

Pernot, Hubert **280**
"Pirelli", εταιρία 226, **296**

Ross, Ludwig 198

Schaubert, Eduard 205, **209**, 343 (209), 349 (268, 269)
Sebah, Pascal 220, **264**, 353 (303)
Spon, Jacob 205, **206**, 349 (266)
Stademann, August Ferdinand **191**, 206, **215**, 342 (201), 349 (271)
Stauffert, Friedrich 217, **231**, 350 (276)

von Osten, Prokesch 206
von Weiler, Wilhelm 205, **211**, 343 (209), 349 (269)

Summary

In 1932, foundation excavations for the building of the Bank of Greece on the plot bordered by Omirou, Panepistimiou and Eduardou Lo streets revealed ancient tombs with grave offerings. Forty-three artefacts were rescued, dating from the Middle Geometric period (mid-9th century BC) to the early Roman imperial times (1st-2nd century AD).

The small collection of antiquities of the Bank of Greece, unpublished and thus unknown so far to archaeological research, is presented in the first part of the book entitled *Εκ Θεμελίων (Ex fundamentis)*.

An outstanding piece of the collection is an intact Geometric belly-handled amphora (cat. no. 1), attributed to an Athenian workshop and dated to the mid-9th century BC. This prestigious and expensive vessel is known to have been used as an urn for exclusively female cremations of upper-class Athenians.

Of the antiquities recovered during the Bank's foundation excavations, almost half (21) are *lekythoi* and *unguentaria* – vessels specifically shaped to hold the precious aromatic oils associated with funeral rituals. Notable among them are the nine black-figured *lekythoi*, attributed to the prolific workshop of the Beldam Painter (460-450/425 BC), which exported its products massively to all corners of the Greek world. These *lekythoi* bear the workshop's characteristic decoration with linear and floral motifs (cat. nos 2-9), such as a fruit-bearing ivy branch or palmettes with interlocking shoots. Also attributed to this workshop is a chimney *lekythos* (cat. no. 10), decorated with two amazons on horseback, parading to the right.

Among the other artefacts are two fragmentary red-figured *lekythoi* from the mid-5th century BC, attributed to the Beth Pelet painter (cat. nos 12-13).

Remarkable, also, are the two fragmentary white *lekythoi*. The attic white-ground vases with polychrome decoration are among the finest samples of Greek pottery. Produced for a limited period of time, ca. 470–400 BC, they had a primarily funerary function and were adorned with scenes associated with the classical Athenian customs. Clearly visible on the first white *lekythos* (cat. no. 14) are two Athenian women in an indoor setting preparing for their customary visit to tend to a loved one' s grave. Iconographic peculiarities are the *krotala* (percussion instruments) held by the figure at right and the hound depicted between the two women. The second vase (cat. no. 15) is probably by the Achilles Painter, the most accomplished artist of white *lekythoi*.

Also unearthed during the excavation works were items of tableware: *skyphoi* (cat. nos 24-26), i.e. two-handled, deep wine cups commonly used in

antiquity; handleless small *skyphoi* (cat. nos 29-30), used in Classical Athens probably as containers for spices or salt ("salt cellars"); and *lekanides* (cat. Nos 31-34), shallow vessels, usually lidded, with one or two handles, suitable for storing food, spices and various other articles. According to popular belief in antiquity, the deceased needed the same objects on their journey into the afterlife as they did during their lifetime.

An intact impressive red-figured calyx-krater (cat. no. 23), used to mix wine with water was also recovered. The elegant shape, reminiscent of a flower calyx, is typical of the 4th century BC, and its style is characteristic of the Late Calyx-krater Group (L.C. Group), possibly of Boeotian provenance. The scene portrays the sacred wedding of Dionysus. The young, ivy-crowned god weds Ariadne, the daughter of King Minos of Crete. The winged god Eros, placed by the artist between the bride and groom, symbolically holds an *alabastron* as a wedding gift, while goat-footed Pan, faithful companion of Dionysus, is also present. This theme is appropriate for a krater, the *par excellence* symposium vase, but also for a funerary offering, as it alludes to the immortality acquired by Ariadne through her union with the god.

The Bank's antiquities collection also features two *pyxides* (cat. nos. 35 and 36). These were small round ceramic boxes in which wealthy Athenian women stored cosmetics, perfumes, jewellery and trinkets for their elaborate hairstyles and toiletries. The larger red-figure *pyxis*, impressive in shape, is decorated with a bridal preparations scene in an Athenian home, taking place in the women's quarters (*gynaeceum*). Seated on an elegant chair (*klismos*), the Athenian bride-to-be is being groomed by her attendants. On the wall before her hang the bridal sandals, known as *nymphides*, while on the floor stands an incense burner (*thymiaterion*), indispensable for the wedding rituals. References to the nuptial ceremony abound in the iconography of the second half of the 5th century BC. They convey a number of symbolisms and messages, projecting marriage as the most important rite of passage in the life of an Athenian girl. Reflecting the customs of the time and associated with the legislative and ensuing social changes in Classical Athens, the numerous bridal representations contributed to a stable and recognisable Athenian social order.

Two loom weights (cat. nos. 42-43) were yielded by one or perhaps two female burials. Weaving was an important part of daily life in Athens, as elsewhere, and the only activity deemed acceptable for women of the upper social classes.

Terracotta figurines, cherished by the ancient Greeks, are common finds in necropolises of all regions and periods of antiquity. A *kore* and a head of a young boy (cat. nos 37-38) are idealistic, possibly symbolic representations of the deceased they accompanied, while the jointed doll (*neurospaston*) (cat. no. 39), the lower limb of which was recovered, may have been an apotropaic offering at a young child's burial.

Objects of everyday use, oil lamps (cat. nos 40-41) were the principal means of lighting in antiquity and the necessary escorts of the deceased in the eternal darkness of their graves, but also useful to the mourners who visited the graves of their loved ones.

Having established a timeframe —from ancient times, when the artefacts were deposited, to the year 1932, when they were recovered during the foundation excavations for the Bank of Greece— the book, in the second part, examines the site itself and its history over the centuries.

The lot on which the Bank of Greece building currently stands is bordered by Panepistimiou, Omirou, Stadiou and Edouardou Lo streets. Situated at the western foot of Mt Lycabettus, it was incised by seasonal torrents, even in the modern era (figs. 4, 5 and 7). The area in question lay northeast of the ancient city of Athens, corresponding today to the expanse between Klafthmonos and Syntagma Squares, along Panepistimiou and Stadiou streets.

Outside the city's fortification (which ran parallel to today's Stadiou street), in the narrow area between the early-5th century BC Themistoclean Wall at southwest and the steep slopes of Mt Lycabettus at northeast, a cemetery was formed (fig. 9). Expanding from a low hill to the north, on present-day Korai street, to Syntagma Square at south, the northeastern necropolis would eventually become one of most important cemeteries of ancient Athens. This extensive burial ground was demarcated by the central roads leading to northern and eastern Attica, through two gates (fig. 3 and 9, gates VI and VII) in the fortification wall, and was most likely accessible through a third, middle gate, probably on Stadiou street, across from the Bank of Greece block.

The northeastern necropolis was in continuous use from the 6th century BC to the 6th century AD. In the 5th century BC, it was one of the cemeteries most used in Athens (fig. 9), as suggested by the density of the tombs, especially in the section delineated by Panepistimiou, Voukourestiou, Stadiou and Omirou streets. It appears to have gradually expanded southwards, thereby essentially merging with the eastern cemetery (corresponding to today's

Syntagma square), founded in the late 5th/early 4th century BC. The unified necropolis remained in use from late Hellenistic times to Roman imperial times.

Always outside the walls, even of the city's later fortifications, the northeast area of Athens served as a burial ground for nearly twelve centuries. Thereafter, until the mid-19th century, while the city experienced alternating phases of prosperity and decline, expanding and contracting accordingly, the northeast sector seems to have fallen into oblivion. There is no trace of human activity, and the area does not appear to have been inhabited by either the living or the dead (figs. 7, 11 and 12).

After 1834, when Athens became the "royal seat and capital" of the newly-founded Greek state, the northeast area, on the outskirts of the old settlement, was one of the first to undergo a major phase of construction to accommodate the needs of the expanding modern city. As early as 1836, "block 15" (the Bank of Greece block) features on maps of Athens (Stauffert map, 1836, fig. 27). In the University district, at the edge of the new city, near the "city limit" marked on Akademias str. (map of the "1847 Committee"), wealthy newcomers began building their imposing mansions (fig. 28) along newly-constructed roads.

In addition to the first maps of Athens, another valuable source of information are the photographs taken by pioneering foreign photographers during their travels in Greece (Gabriel de Rumine, Paul Baron des Granges, Francis Bedford, Francis Frith, Pascal Sebah and Félix Bonfils) (figs. 29, 33-35 and 37) or by the first Greek professionals (fig. 30). The transformation of the Bank of Greece block can be traced and reconstructed from dozens of available old photographs: panoramas of Athens, taken from 1858/1859 to 1910; street views from 1908 to the 1960s, in which the façades of the buildings are clearly visible; and aerial photographs from the 1930s.

As for the status of ownership of the specific city block from the mid-19th century to the 1930s, precious information can be gleaned from various documents, such as letters from the Administrative Police of Athens and Piraeus dating back to 1859 in reference to the construction of sidewalks on Panepistimiou avenue and Stadiou street, but mostly from title deeds retrieved from the Land Registry of Athens.

Members of Greece's intelligentsia and diaspora, as well as 19th century upper-class Athenians, statesmen, scholars and leading figures of Athenian society feature among the property owners or residents of city block 15: Georgios Makkas, chief physician to King George I (property I); Spyros Milios (properties VI and IX); Panagis Skouzes and his son-in-law, the great

Latinist Efthymios Kastorchis (properties VII and VIII); freedom fighter Michael Roditis; the academic Alexandros Venizelos; the physician Dimitrios Katerinopoulos; and the first leader of the women's movement in Greece Kalliroe Parren.

At the dawn of the 20th century, the artist Pavlos Mathiopoulos (fig. 38) conveys the worldly atmosphere of Athenian socialites in his painting of the Petritsis café, located at the corner of Panepistimiou and Ofthalmiatriou streets, across from the Athenian neoclassical trilogy complex (National Library, University and Academy). The northeast quarter was now the very heart of Athens. Situated between the city's two major squares, Omonoia and Syntagma, and adjacent to the commercial district (the triangle defined by today's Ermou, Aiolou and Athinas streets), this is where the Old Parliament House, the ministries and government agencies were located. From mostly residential, city block 15 became mostly commercial. Its unbuilt spaces, once tree-covered, were now reduced to a minimum. Large buildings were erected to accommodate a variety of commercial and government uses.

Newspapers and magazines (figs. 17-26) of that time are, in addition to photographs, invaluable sources of information about the residential or commercial use of city block 15 properties and their tenants, and provide insight into the society and people who lived and worked in the heart of Athens. For many years, Stadiou street was home to the Postal Savings Bank and the State Pawnshop, the "Royal flowershop" of the skilful Aristophilos Tsoutsos, the New York Hotel and later the Grand Hôtel des Princes, the famous bookstore of Michael Saliveros, the Felix Ragno optician's store and the fancy restaurant "Diethnes" (figs. 46 and 48).

This *ex fundamentis* retrospective comes to a close with the aerial photographs taken in the early 1930s (figs. 50 and 52). On the plot of land at the corner of Panepistimiou and Omirou streets (property I), the works for the foundations of the Bank of Greece building appear to be underway. City block 15 forms an urban and historical palimpsest, on which, from ancient times to today, human creations have been written, erased and rewritten, each time with a different use in mind, leaving us small pieces of history. The last layer in this sequence of writings and rewritings is the Bank of Greece's imposing central building, at 21 E. Venizelou street, which was recognised as a building of historical and architectural importance and was listed by the Ministry of Culture in 1989.

Η Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου είναι αρχαιολόγος-νομισματολόγος. Σπούδασε Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και συνέχισε τις σπουδές της στην Κλασική Αρχαιολογία στο King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Ειδικεύθηκε στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή νομισματική και έλαβε το διδακτορικό της δίπλωμα από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Το 2006 βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών με το βραβείο Αυρηλίας Κομνηνού για τη μελέτη της περί της ιστορίας και νομισματοκοπίας της Νεαπόλεως. Έχει δημοσιεύσει μελέτες και άρθρα για την αρχαία και νεότερη νομισματική ιστορία και τέχνη και είναι συνεκδότρια της σειράς ΚΕΡΜΑ. Εργάστηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού και δίδαξε Αρχαιολογία και Νομισματική στο Πανεπιστήμιο της Δυτικής Ελλάδας και στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Αρχαίος Κόσμος» του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Από το 2015 εργάζεται στο Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τράπεζας της Ελλάδος ως επιστημονική υπεύθυνη της Νομισματικής Συλλογής.

Cleopatra Papaevangelou-Genakos is an archaeologist-numismatist. She studied Archeology and Art History at the National and Kapodistrian University of Athens and continued her studies in Classical Archeology at King's College, University of London. She specialized in ancient Greek and Roman Numismatics and received her doctorate from the Aristotle University of Thessaloniki. In 2006 she was awarded by the Academy of Athens with the Avrilia Komninou award for her study on the history and coinage of Neapolis. She has published studies and articles on ancient and modern numismatic history and art and is co-publisher of the KERMA series. She worked at the Ministry of Culture and taught Archeology and Numismatics at the University of Western Greece and the "Ancient World" Postgraduate Program at the University of Ioannina. Since 2015, she has been working at the Centre for Culture, Research and Documentation of the Bank of Greece as the scientific advisor of the Numismatic Collection.

ISBN: 978-960-7032-97-3